

TURYSTYKA SPOŁECZNA W POLSCE

MONOGRAFIA NAUKOWA
PRZEWODNIK DOBRYCH PRAKTYK

Turystyka społeczna w Polsce

Turystyka społeczna w Polsce

Monografia naukowa

pod redakcją Andrzeja Stasiaka

Przewodnik dobrych praktyk

Kraków – Świdnica 2021

Redakcja naukowa
ANDRZEJ STASIAK

Recenzenci monografii:
PIOTR OLEŚNIEWICZ
DANIEL PUCIATO

Redakcja techniczna i skład
ROMAN ZADORA

Okładka
NATALIA FIGIEL

© COPYRIGHT BY AUTHORS & COTG PTTK KRAKÓW & FUNDACJA SYMBIOZA

Ministerstwo
Rozwoju i Technologii

Publikację wydano w ramach dofinansowania zadania publicznego ze środków Ministerstwa Rozwoju, Pracy i Technologii zgodnie z zawartą Umową nr III/27/P/63003/2810/21/DT pomiędzy ww. ministerstwem a Fundacją Symbioza

Kraków – Świdnica
Grudzień 2021

ISBN 978-83-963906-1-5

Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze
Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej PTTK
Oficyna Wydawnicza „Wierchy”
31-010 Kraków, ul. Jagiellońska 6
www.cotg.pttk.pl

Spis treści

Wprowadzenie (<i>Andrzej Stasiak</i>)	7
1. Turystyka społeczna – ramy teoretyczne	
1.1. Turystyka społeczna: geneza i istota (<i>Armin Mikos von Rohrscheidt</i>)	13
1.2. Uczestnicy, formy i kierunki rozwoju współczesnej turystyki społecznej (<i>Armin Mikos von Rohrscheidt</i>)	31
1.3. Turystyka społeczna w badaniach naukowych (<i>Karolina Korbiel, Iwona Dominek</i>)	63
2. Ekonomia społeczna w turystyce	
2.1. Gospodarczy wymiar turystyki społecznej (<i>Sylwia Osojca-Kozłowska</i>)	83
2.2. Rola podmiotów ekonomii społecznej jako kreatorów popytu i podaży na rynku turystycznym na wybranych przykładach (<i>Agnieszka Nowak</i>)	115
3. Podróże grup defaworyzowanych	
3.1. Oferta dla seniorów w kontekście turystyki społecznej – istota i zróżnicowanie (<i>Piotr Kociszewski</i>)	135
3.2. Bariery rozwoju turystyki osób niepełnosprawnych na Dolnym Śląsku w świetle wyników badań ankietowych (<i>Katarzyna Trybuś</i>)	165
3.3. Turystyka szkolna klas IV–VIII w opinii nauczycieli – bariery i korzyści (<i>Iwona Dominek, Karolina Korbiel</i>)	181
4. Udostępnianie przestrzeni dla turystyki	
4.1. Szlaki turystyczne jako ważny element infrastruktury służącej uprawianiu turystyki (<i>Jerzy Kapłon</i>)	205
4.2. Wnioski z kontroli NIK na Wschodnim Szlaku Rowerowym Green Velo w kontekście rozwoju turystyki społecznej (<i>Urszula Dziedzic, Andrzej Trojanowski</i>)	233

5. Otoczenie turystyki społecznej

5.1. Związki terroryzmu z ruchem turystycznym – implikacje dla turystyki społecznej (<i>Waldemar Zubrzycki</i>) .	255
5.2. Rola technologii cyfrowych w procesie rozwoju turystyki społecznej (<i>Piotr Zawadzki</i>)	281
5.3. Znaczenie socjoterapii w turystyce zdrowotnej na obszarach wiejskich (<i>Michał Roman, Antoni Roman, Arkadiusz Niedziółka</i>)	295
Spis tabel	316
Spis rysunków	317
Przewodnik dobrych praktyk	319

Wprowadzenie

Turystyka niewątpliwie już sama w sobie jest zjawiskiem społecznym. Z jednej strony pojawia się na pewnym etapie rozwoju cywilizacyjnego społeczeństw, z drugiej zaś sprzyja kontaktom i interakcjom turystów z innymi ludźmi. Pewne jej formy są jednak bardziej społeczne od innych, pełniej (skuteczniej) realizują pożądane społecznie zadania, a nawet są planowo wykorzystywane jako narzędzie osiągnięcia ważnych z punktu widzenia całego społeczeństwa celów (Stasiak, 2010a). Dlatego mówimy o turystyce społecznej.

Mimo długiej, ponad stuletniej historii nie udało się stworzyć jednej, precyzyjnej, powszechnie akceptowanej definicji tego zjawiska. W przeszłości przyjmowano, że są to wyłącznie dotowane formy podróży. Zbiorczo nazywano je turystyką socjalną. B. Włodarczyk (2010, s. 25-26) uznał jednak ten termin już za „przestarzały, nieatrakcyjny, zdewaluowany i mocno zamortyzowany psychologicznie” i zaproponował używanie określenia „turystyka społeczna”, które jest „nośne, modne, akceptowane, budzące pozytywne emocje i zdecydowanie bogatsze znaczeniowo”.

W skład szeroko rozumianej turystyki społecznej (*sensu largo*) wchodzi bowiem trzy zasadnicze zjawiska:

- turystyka społeczna (*sensu stricto*) – utożsamiana z dofinansowanymi wyjazdami,
- przedsiębiorczość (ekonomia) społeczna w turystyce,
- turystyka zawierająca projekty społecznie zaangażowane (Stasiak, 2011a).

Być może niedługo termin „turystyka społeczna” zostanie wyparty przez pojawiające się już od kilku lat w literaturze przedmiotu pojęcie „turystyka inkluzywna”. Obejmuje ono wszystkie „inicjatywy mające na celu włączenie do turystyki grup, które w przeciwnym razie zostałyby z niej wykluczone” (Minnaert, 2014, s. 283).

Problematyczne okazuje się także oddzielenie turystyki komercyjnej od społecznej, gdyż granica między nimi jest nieostra, rozmyta. Możliwe są tu dwa przypadki pośrednie:

- turystyka quasi-społeczna (osoby podróżujące otrzymują wsparcie finansowe, ale intencją darczyńcy nie są cele społeczne, lecz ekonomiczne, np. turystyka motywacyjna),
- turystyka społecznie zaangażowana (wyjazdy organizowane „po kosztach” lub z minimalną marżą) (por. Stasiak, 2011a).

Dyskusja terminologiczna prawdopodobnie trwać będzie jeszcze długo. Widoczne jest to również w tej publikacji – każdy z autorów rozumie pojęcie turystyki społecznej trochę inaczej. Nie rozstrzygając tych dylematów, pozwolono im pozostać przy swoich poglądach.

W 2010 r. podczas prezydencji w Radzie Unii Europejskiej Hiszpania postanowiła rozpropagować na arenie międzynarodowej swoje doświadczenia w zakresie wspierania turystyki społecznej. Sukces programu Europe Senior Tourism sprawił, że o wspieraniu podróżowania marginalizowanych grup społecznych dyskutowano w wielu krajach. Taka debata odbyła się również w Polsce. Na fali zainteresowania tą problematyką odbyły się m.in. dwie konferencje naukowe w Łodzi, których pokłosiem były obszerne monografie (Stasiak, 2010b; Stasiak, 2011b), prezentujące szerokie i wieloaspektowe analizy turystyki społecznej w naszym kraju w pierwszej dekadzie XXI w. Początkowy entuzjazm i śmiałe plany wspierania wypoczynku słabszych warstw społecznych stłumił jednak globalny kryzys gospodarczy oraz inne niekorzystne wydarzenia społeczne i polityczne.

Problematyka turystyki społecznej wraca po dziesięciu latach, w zupełnie odmiennych realiach – wyjątkowej, kryzysowej sytuacji związanej z pandemią COVID-19. Paradoksalnie jednak, mimo ekstremalnych okoliczności udało się zrealizować przynajmniej jedno z zamierzeń, o którym wcześniej jedynie dyskutowano: Polski Bon Turystyczny. Co prawda w 2020 r. była to przede wszystkim forma interwencjonizmu państwowego, mającego na celu ratowanie przedsiębiorstw branży turystycznej zagrożonych upadkiem w wyniku długotrwałego zamknięcia. Ale z drugiej strony bon ten stał się istotnym wsparciem finansowym dla wielu polskich rodzin podejmujących podróże turystyczne (Wawoczny, 2021).

Upływ czasu, odmienna sytuacja społeczno-gospodarcza i polityczna, zarówno w Polsce, jak i na świecie, a także nowe uwarunkowania i bariery sprawiają, że turystyka społeczna staje w obliczu zupełnie nowych wyzwań i problemów.

Znacząco zmieniło się na przykład już samo postrzeganie turystyki społecznej. Coraz częściej wpisuje się ją w nurt i założenia turystyki zrównoważonej, a nawet jeszcze szerzej w politykę (strategię) zrównoważonego rozwoju całego regionu recepcyjnego. Szczególnie podkreśla się fakt, że jest to forma turystyki najlepiej realizująca postulat zapewnienia maksymalnych i sprawiedliwie dzielonych korzyści wszystkim aktorom rynku turystycznego (organizatorom turystyki, turystom oraz gospodarzom – ludności miejscowej) przy jednoczesnym poszanowaniu ich praw oraz zachowaniu równowagi środowiska przyrodniczego. Przestrzeganie zasad dostępności, solidarności i partycypacji w zarządzaniu sprzyja demokratyzacji społeczeństw, realizacji długofalowych programów polityki społecznej (np. opieki społecznej, ochrony zdrowia, edukacji) oraz wzmacnianiu integracji i spójności społecznej. I choć o celach tych wspomniano już dawno, to współcześnie wysuwane są one zdecydowanie na pierwszy plan.

Zmiany dotyczą także bezpośrednich beneficjentów turystyki społecznej. Co prawda nigdy nie ustalono definitywnie, które grupy defaworyzowane w Polsce wymagają wsparcia finansowego od państwa, ale istniał jednak pewien *consensus* (w środowisku naukowym, branży turystycznej i administracji publicznej), że dofinansowaniem należy objąć cztery lub pięć środowisk. Byli to: seniorzy, dzieci i młodzież, rodziny w specjalnej sytuacji, osoby niepełnosprawne, a także przedstawiciele Polonii na Wschodzie (Stasiak, 2010b). Niekiedy do potencjalnych interesariuszy dodawano jeszcze inne grupy społeczne i zawodowe, których realizacja powszechnego prawa do turystyki i wypoczynku z różnych przyczyn mogła być zagrożona, np. emerytów i rencistów, rolników, klientów uzdrowisk. Współcześnie coraz głośniej postuluje się – co jest swoistym *signum temporis* – by do grona adresatów oferty turystyki społecznej zaliczyć także: imigrantów, osoby dyskryminowane ze względu na płeć czy orientację seksualną, więźniów w zakładach karnych oraz osoby opuszczające takie placówki (Olszewski-Strzyżowski, 2021), a nawet tzw. ozdrowieńców, odczuwających długotrwałe skutki zarażenia wirusem COVID-19.

Należy podkreślić, że nie zawsze najlepszym rozwiązaniem jest proste dofinansowywanie wypoczynku osobom, które znalazły się w trudnej sytuacji życiowej. Często większe i trwalsze efekty przynosi stworzenie im możliwości aktywizacji zawodowej, zapracowania na siebie, usamodzielnienia się, pokazania własnej wartości. Takie szanse dają przedsiębiorstwa ekonomii społecznej, również te działające w sektorze turystycznym. W ostatnich dwóch dekadach widoczny jest w Polsce szybki przyrost tego typu podmiotów. Co ciekawe,

przyczyniają się one nie tylko do wzbogacenia i urozmaicenia oferty turystycznej, ale są również czynnikiem generującym dodatkowy popyt na usługi turystyczne.

Dynamicznie zmieniająca się rzeczywistość implikuje konieczność ciągłego poszukiwania informacji ułatwiających rozumienie zachodzących zjawisk. Istotne przy tym jest zarówno podejmowanie badań naukowych nad najbardziej aktualnymi problemami, jak i efektywny transfer wiedzy ze świata nauki do świata praktyki gospodarczej. Nie mniej ważny okazuje się też *benchmarking* – podpatrywanie, adaptowanie i wdrażanie sprawdzonych rozwiązań, wykorzystywanie dobrych pomysłów, by samemu się doskonalić, wzajemne uczenie się od siebie. Oddawana do rąk Czytelników książka ma służyć właśnie tym celom.

Publikacja została podzielona na dwie zasadnicze części: monografię naukową, zawierającą teksty 15 autorów reprezentujących kilkanaście uczelni wyższych z terenu całej Polski oraz przewodnik dobrych praktyk, w którym zaprezentowano 20 różnego rodzaju inicjatyw związanych z rozwojem turystyki społecznej w Polsce.

Monografia składa się z pięciu głównych rozdziałów – bloków tematycznych. W pierwszym z nich nakreślono ramy teoretyczne badanego zjawiska. Na wstępie **Armin Mikos von Rohrscheidt** zaprezentował istotę turystyki społecznej, kryteria jej definiowania oraz krótki rys historyczny z uwzględnieniem wpływu czynników politycznych i społecznych. W kolejnym podrozdziale ten sam autor dokonał charakterystyki szerokiego spektrum współczesnych beneficjentów turystyki społecznej oraz różnorodne formy tego typu podróżowania. Wskazał też główne problemy i wyzwania wiążące się z organizacją turystyki społecznej, a także perspektywy jej rozwoju w najbliższej przyszłości. Swoiste podsumowanie tej części rozważań stanowi opracowanie **Karoliny Korbiel i Iwony Dominek**, w którym dokonano analizy publikacji naukowych poświęconych turystyce społecznej (zindeksowanych w najważniejszych międzynarodowych bazach naukowych: Scopus i Web of Science).

Rozdział drugi poświęcono omówieniu zjawiska ekonomii społecznej w turystyce. **Sylwia Osojca-Kozłowska** skupiła się na gospodarczym wymiarze turystyki społecznej, podkreślając znaczenie tego typu przedsiębiorczości dla lokalnych społeczności. Z kolei **Agnieszka Nowak** podjęła próbę określenia roli podmiotów ekonomii społecznej na rynku, dowodząc, że są one istotnymi kreatorami zarówno podaży, jak i popytu turystycznego.

W rozdziale 3 przedstawiono wyniki badań empirycznych nad podróżami wybranych grup defaworyzowanych. **Piotr Kociszewski**

przeanalizował ofertę biur podróży dla seniorów. Bazując na złożoności potrzeb, oczekiwań, ale i ograniczeń tego typu klientów wskazał kluczowe z ich perspektywy atrybuty pakietów turystycznych. **Katarzyna Trybuś** zajęła się identyfikacją barier utrudniających, a czasami wręcz uniemożliwiających, osobom niepełnosprawnym udział w turystyce. Zaś **Iwona Dominek** wraz z **Karoliną Korbiel** na podstawie wywiadów z nauczycielami ustaliły poznawcze, wychowawcze i zdrowotne korzyści wynikające z realizacji wycieczek szkolnych, a także główne bariery i ograniczenia w organizacji tego typu wyjazdów.

Jednym z najprostszych i najtańszych sposobów zapewniania możliwości realizacji prawa do turystyki dla wszystkich jest odpowiednie zagospodarowanie i nieodpłatne udostępnianie przestrzeni turystycznej. Problemem tym zajął się **Jerzy Kapłon**, szkicując m.in. historię tworzenia sieci szlaków turystycznych na ziemiach polskich. Jego opracowanie zawiera też diagnozę najważniejszych problemów związanych z aktualnym funkcjonowaniem szlaków turystycznych w Polsce i propozycje ich rozwiązania. **Urszula Dziedzic** i **Andrzej Trojanowski** przedstawili wyniki kontroli NIK najdłuższego w naszym kraju szlaku rowerowego. Doświadczenia wynikające z pięcioletniego okresu użytkowania Green Velo mogą okazać się przydatne dla rozwoju turystyki społecznej, zwłaszcza współpracy z podmiotami tzw. trzeciego sektora. Wnioski z kontroli mogą mieć także zastosowanie w przypadku projektowania i realizacji tego typu projektów w przyszłości.

Turystyka rozwija się w określonych realiach polityczno-społeczno-gospodarczych, a na jej rozwój wpływają różnorodne, często nawet bardzo odległe zjawiska. Ostatni, piąty rozdział monografii zawiera więc analizy wybranych elementów otoczenia, które determinują współczesne formy i kształt turystyki społecznej. **Waldemar Zubrzycki** przedstawił związki terroryzmu z ruchem turystycznym i ich implikacje dla turystyki społecznej. **Piotr Zawadzki** podkreślił newralgiczną rolę nowoczesnych technologii we współczesnym podróżowaniu, zaznaczając jednocześnie, że w przypadku turystyki społecznej występują istotne ograniczenia w ich wykorzystaniu, związane ze specyfiką potrzeb, możliwości i oczekiwań każdej z grup beneficjentów. Wreszcie **Michał Roman**, **Antoni Roman** i **Arkadiusz Niedziółka** ukazali stosunkowo nowy, przynajmniej w Polsce, wymiar turystyki społecznej – możliwość realizacji terapii zajęciowej w gospodarstwach agroturystycznych jako formy inkluzji osób wyizolowanych (chorych, niepełnosprawnych, nieradzących sobie w życiu).

Zebrane w monografii teksty ukazują stan turystyki społecznej w Polsce na progu trzeciej dekady XXI w. Prezentują różne punkty

widzenia autorów i wybrane, zgodne z ich naukowymi zainteresowaniami, aspekty tego zjawiska. Z pewnością nie jest to pełny obraz turystyki społecznej w naszym kraju, a tym bardziej jego dogłębna, wielopłaszczyznowa analiza. Do tego konieczne są systematyczne i prowadzone na szeroką skalę badania naukowe. Mam jednak nadzieję, że przedstawione prace spotkają się z życzliwym przyjęciem Czytelników, skłonią do refleksji i zastanowienia, a być może nawet zachęcą do polemiki lub podjęcia własnych projektów badawczych.

Życzę przyjemnej i inspirującej lektury

Andrzej Stasiak

BIBLIOGRAFIA

- Minnaert, L. (2014). Social tourism participation: The role of tourism in experience and uncertainty. *Tourism Management*, 40, 282–289. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2013.07.002>
- Olszewski-Strzyżowski, D.J. (2021). Dostęp do turystyki wykluczonych grup społecznych – próba zbadania zjawiska na wybranych przykładach. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 35 (3), 277–294, doi: <https://doi.org/10.24917/20801653.353.17>
- Stasiak, A. (2010a). Cele i zadania turystyki społecznej – kilka uwag o istocie zjawiska. W: A. Stasiak (red.), *Turystyka społeczna w regionie łódzkim* (s. 37–56). Łódź: WSTH w Łodzi.
- Stasiak, A. (red.) (2010b). *Turystyka społeczna w regionie łódzkim*. Łódź: WSTH w Łodzi.
- Stasiak, A. (2011a). Uwarunkowania i bariery rozwoju turystyki społecznej w Polsce. W: A. Stasiak (red.), *Perspektywy i kierunki rozwoju turystyki społecznej w Polsce* (s. 377–396). Łódź: WSTH w Łodzi.
- Stasiak, A. (red.) (2011b). *Perspektywy i kierunki rozwoju turystyki społecznej w Polsce*, Łódź: WSTH w Łodzi.
- Wawoczny, M. (2021). Bon turystyczny jako forma interwencjonizmu państwowego w pobudzaniu turystyki krajowej w czasie pandemii COVID-19. W: Z. Gródek-Szostak, A. Niemczyk (red.), *Wiedza – gospodarka – społeczeństwo. Współczesne wymiary ryzyka w przedsiębiorstwach i jednostkach samorządu terytorialnego* (s. 97–105), Kraków: Polskie Towarzystwo Inżynierii Rolniczej.
- Włodarczyk, B. (2010). Turystyka społeczna – próba definicji zjawiska. W: A. Stasiak (red.), *Turystyka społeczna w regionie łódzkim* (s. 23–35). Łódź: WSTH w Łodzi.

1 | Turystyka społeczna – ramy teoretyczne

1.1. Turystyka społeczna – geneza i istota

WSTĘP

Zadaniem rozdziału jest wprowadzenie Czytelnika w problematykę turystyki socjalnej, zarówno jako zjawiska, narzędzia rozwiązywania problemów społecznych, jak i obszaru ludzkiej przedsiębiorczości w organizacji czasu wolnego. W stosunku do pozostałych części monografii jego celem jest systematyzacja poszczególnych zagadnień, wskazująca ich miejsce oraz powiązania z pozostałymi wymiarami refleksji i obszarami analizowanych działań.

Jako metodę badania przyjęto analizę danych zastanych (*desk research*), w szczególności dokumentów źródłowych, opracowań badaczy odnoszących się do przedmiotu oraz oficjalnych informacji wytwarzanych przez międzynarodowe i krajowe instytucje i organizacje ustalające ramy turystyki socjalnej oraz zarządzające jej programami.

Pierwsza część tekstu poświęcona jest kwestiom definicyjnym i próbie określenia istoty turystyki społecznej. Druga część prezentuje zarys dziejów tej formy podróżowania.

Używając terminów turystyka społeczna i turystyka socjalna jako synonimów autor pozostawia poza obszarem swojej analizy fenomeny niemające wyraźnego komponentu zewnętrznego wsparcia, takie jak działania stowarzyszeń na rzecz swoich członków czy przedsięwzięcia podejmowane przez samorządy i lokalne społeczności na obszarach recepcji turystycznej, w ramach których organizacja oferty turystycznej jest tylko jednym z wymiarów realizacji celów z dziedziny polityk społecznych. Mają one inną genezę i drogi historycznego rozwoju, a także posiadają w dużej mierze różniące się grupy organizatorów oraz uczestników. Kwestie związane z ich historycznym rozwojem zasługują na odrębną analizę jako integralne komponenty turystyki społecznej.

* ORCID: 0000-0001-5811-9096, Gnieźnieńska Szkoła Wyższa, Wydział Nauk Społecznych, redakcja „Turystyki Kulturowej”, Poznań, e-mail: armin@turystykakulturowa.org

CZYM JEST TURYSTYKA SOCJALNA? –
DEFINICJA I KRYTERIA WYODRĘBNIANIA

W najbardziej lapidarnym ujęciu turystyka socjalna to grupa inicjatyw i przedsięwzięć, która odnosi się do włączenia do turystyki grup ludzi, którzy bez ich podjęcia byłiby z niej wyłączeni (Minnaert i in., 2011). Jeden z czołowych badaczy, którzy jako pierwsi zajęli się tą formą turystyki, Michael Hall (2000) opisuje turystykę socjalną jako te relacje i zjawiska w obszarze turystyki, które wynikają z uczestnictwa w podróżowaniu osób znajdujących się w słabszej sytuacji ekonomicznej lub w inaczej uwarunkowanym niekorzystnym położeniu.

Bardziej szczegółowo turystykę społeczną definiuje się jako całokształt zjawisk związanych z aktywnością turystyczną, w tym wakacjami, i korzyściami płynącymi z nich dla ludzi pochodzących z warstw społecznych znajdujących się w niekorzystnej sytuacji lub dla tych, którzy nie mogą w nich uczestniczyć z jakiegokolwiek powodu, a także ich relacje z interesariuszami turystyki na obszarach docelowych. Istotną rolę przyznaje się przy tym inicjatywom politycznym, programom, działaniom i środkom wsparcia socjalnego dedykowanym poszczególnym grupom beneficjentów, a także zaangażowaniu aktywnych aktorów relacji społecznych (BITS-ISTO, 2021; Minnaert, 2016; Jabłonska i in., 2016).

Tę raczej empiryczną definicję można uzupełnić inną, znacznie starszą, wypracowaną, co ważne, przez praktyków z Międzynarodowego Biura Turystyki Socjalnej (BITS) w 1963 r. i określającą ją jako

[...] wszelkie koncepcje i zjawiska związane z udziałem w turystyce warstw społecznych o skromnych dochodach, kiedy uczestnictwo to jest możliwe lub ułatwione przez działania o ściśle określonym charakterze społecznym [cyt. za: Bélanger, 2003, s. 25].

To ostatnie wyrażenie wskazuje na wzajemnie powiązane działania organizatorów i podmiotów wspierających, polegające na wpisywaniu przedsięwzięć realizowanych w ramach turystyki socjalnej w szersze programy polityki społecznej.

Proces dojścia do takiego rozumienia turystyki socjalnej był długi. Pierwotnie badacze turystyki definiowali ją z perspektywy zaspokajania potrzeb (niektórych) grup społecznych o słabej pozycji ekonomicznej. Pionier naukowej refleksji nad turystyką Walter Hunziker w jednym z wcześniejszych dzieł opisywał turystykę społeczną jako

[...] związki i zjawiska w ramach turystyki wynikające z uczestnictwa w podróżach grup ekonomicznie słabych lub w inny sposób upośledzonych w społeczeństwie [Hunziker, 1951, s. 1].

Osiem lat później on sam, uznając odrębność turystyki społecznej jako formy turystyki, zaproponował następującą jej definicję:

Turystyka społeczna jest rodzajem turystyki uprawianej przez grupy o niskich dochodach, a która jest możliwa i ułatwana przez całkowicie odrębne, a zatem łatwo rozpoznawalne usługi (Hunziker, 1959, cytat za: Goeldner, Ritchie, 2009, s. 378).

Stopniowo Hunziker łączył turystykę socjalną już nie tylko z przezwyciężaniem ekonomicznych barier, ale widział ją też jako wartość dodaną dla każdego społeczeństwa, osiąganą dzięki pogłębianiu rozumienia innych ludzi i kultur, a tym samym zmniejszania skali ksenofobii i izolacjonizmu. Dlatego był zdania, że rządy powinny wspierać tę formę turystyki i zachęcać do niej także z tych powodów, nie skupiając się tylko na ekonomicznym wymiarze jej kryteriów (Hunziker, 1961). Sam Hunziker, zapewne wskutek własnego zaangażowania i wynikłej z niego obserwacji praktyki (zob. niżej), konsekwentnie pogłębiał i rozwijał rozumienie turystyki socjalnej. Ewolucja poglądów tego wczesnego badacza pokazuje, jak dynamiczne były zmiany w podejściu do interesującej nas formy turystyki.

Inny badacz zjawiska, Artur Haulot definiuje turystykę socjalną z perspektywy konsekwentnie intensyfikowanej francuskiej aktywności w tym obszarze, walczonej i wspieranej przez instytucje publiczne, która w momencie publikacji jego analizy znalazła kulminację w rozwiązaniu systemowym: powołaniu Krajowej Agencji ds. Bonów Wakacyjnych (ANCV). Nie dziwi więc, że Haulot dostrzega i docenia publiczne i systemowe podejście: w jego definicji turystyka socjalna to

[...] całokształt relacji i zjawisk wynikających z uczestnictwa w wyjazdach czasu wolnego grup społecznych o skromnych dochodach, które stają się możliwe lub jest ułatwane przez działania o ściśle określonym charakterze społecznym [Haulot, 1981, s. 208].

Ponad trzydzieści lat po pierwszych analizach turystyki społecznej, a jednocześnie już ćwierć wieku temu, tym razem praktycy z BITS, w kontekście długich i różnorodnych doświadczeń inicjowania i wspierania oddolnych programów określili istotne cechy przedsięwzięć i programów, które można zaliczyć do tej grupy aktywności programów i imprez turystycznych, tym samym formułując jej brzegowe i łatwe do zweryfikowania kryteria. W ich opinii te przedsięwzięcia powinny łączyć cele społeczne, edukacyjne i kulturalne sprzyjające poszanowaniu i rozwojowi ich uczestników. Grupa ich beneficjentów winna być definiowana bez jakiegokolwiek dyskryminacji rasowej, kulturowej, religijnej, politycznej, wynikającej z założeń ideologicznych czy

polityczno-społecznych. Integralnym komponentem proponowanych przedsięwzięć powinna być zawsze pozaekonomiczna wartość dodana. Ich organizatorzy powinni być ukierunkowani na integrację ze środowiskiem lokalnym obszarów realizacji przedsięwzięć (czyli terenów recepcji turystycznej). Koszty imprez, ale także formy aktywności uczestników winny być wyraźnie wskazane w dokumentacji i umowach oraz zgodne z określonymi celami społecznymi, a powstałe nadwyżki w całości lub części ponownie zainwestowane w poprawę usług oferowanych społeczeństwu. Wreszcie zarządzanie personelem tej grupy przedsięwzięć powinno być zgodne z przepisami socjalnymi i sprzyjać osiągnięciu satysfakcji z pracy (*Montreal Declaration...*, 1996, art. 14).

Jak widać doświadczenia współpracy z organizatorami, beneficjentami i gospodarzami turystyki społecznej pozwoliły jej uznanym organizatorom i protagonistom zestawić ściśle zasady i warunki jej organizacji, obejmujące zachowania i korzyści szerokiej grupy interesariuszy. Już wtedy wpisywało ją to w nurt turystyki zrównoważonej.

Aktem istotnym dla rozumienia turystyki socjalnej, ale także dla jej dynamicznego rozwoju w państwach członkowskich Unii Europejskiej jest opracowana w 2006 r. z inicjatywy Komisji Europejskiej przez Europejski Komitet Ekonomiczno-Społeczny (rozbudowana) *Opinia EKES w sprawie turystyki socjalnej w Europie*. Od jej wydania Unia, która już wcześniej wspierała programy turystyki społecznej w formie inicjowanych z zewnątrz interwencji na rzecz niektórych grup znajdujących się w trudnej sytuacji lub defaworyzowanych, uczestniczy w jej wsparciu systemowo. Według tego dokumentu turystyka społeczna jest działalnością typu subsydiarnego w obszarze inkluzji społecznej, a jej głównym celem jest zapewnienie możliwości rozumianego jako jedna z form prawa do wypoczynku i podróżowania w czasie wolnym jak największej liczbie ludzi, w szczególności osobom z najmniej uprzywilejowanych grup społeczeństw (*Opinia...*, 2006, p. 2.1). Komitet *expressis verbis* artykułuje to prawo „większości ludzi do udziału w turystyce”, przy czym wyraźnie uznaje turystykę społeczną za główny sposób realizacji popularnych od lat 80. XX w. koncepcji *tourism for all* (*Opinia...*, 2006, p. 2.4.1). Biorąc za punkt wyjścia wspomnianą wyżej definicję BITS z 1963 r. poszerza ją, wskazując głównych wykonawców programów tej formy organizacji czasu wolnego: „turystyka socjalna to działalność organizowana w niektórych państwach przez stowarzyszenia, spółdzielnie i związki zawodowe, której celem jest zapewnienie możliwości podróżowania jak największej liczbie osób, a w szczególności osobom należącym do najmniej uprzywilejowanych grup społeczeństwa” (*Opinia...*, 2006, p. 2.2.1).

Jednocześnie dokument precyzuje trzy warunki, które (spełnione łącznie) pozwalają uznać programy, ale i poszczególne oferty, za przedsięwzięcia takiej turystyki. Pierwszym z nich jest grupa beneficjentów: mają to być osoby, których sytuacja życiowa całkowicie lub częściowo uniemożliwia korzystanie w pełni z ich prawa do turystyki, niezależnie od tego, czy wynika to z przyczyn gospodarczych, niepełnosprawności fizycznej albo umysłowej, izolacji pojedynczych osób lub rodzin, ich ograniczonej mobilności, trudności związanych z miejscem życia czy z innych rzeczywistych przeszkód. Drugi warunek to faktyczne podejmowanie przez organizatorów (którymi mogą być instytucje i organizacje publiczne oraz niepubliczne, przedsiębiorstwa, związki zawodowe albo „zorganizowane grupy osób”) działań na rzecz likwidacji lub ograniczenia wspomnianych barier. Trzecim warunkiem jest skuteczność tych działań, czyli faktyczne umożliwienie beneficjentom udziału w turystyce realizowanej zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju, dostępności i solidarności (*Opinia...*, 2006, p. 2.2.2).

Należy zaznaczyć, że jakkolwiek poszczególne kryteria były wcześniej formułowane przez praktyków (jak BITS) i badaczy, to jednak obligatoryjne ich powiązanie i umieszczenie w oficjalnym dokumencie Unii Europejskiej posiada inny ciężar gatunkowy. Wykorzystywane bowiem odąd w nowo formułowanych programach krajowych i respektowane przez oferentów, są one stosowane jako kryterium systemowego wspierania (w tym dotowania lub pełnego finansowania) przez Komisję Europejską i instytucje państw członkowskich setek przedsięwzięć o dużej skali i tym samym przyczyniają się do upowszechnienia turystyki społecznej także w krajach, w których dotąd była ona zjawiskiem niszowym. Jako przykład można podać tezy późniejszego o rok polskiego dokumentu opracowanego na zlecenie Ministerstwa Sportu i Turystyki (*Analiza...*, 2007, s. 3-4). Podobnie definiowana jest w nim zarówno turystyka socjalna, jak i jej uczestnicy-beneficjenci. Jednocześnie autorzy dokumentu w ślad za EKES uznają turystykę społeczną za jedną z form realizacji równego prawa ludzi do wypoczynku i czasu wolnego wyrażonego w Powszechnej deklaracji praw człowieka (*Universal Declaration...*, 1948) i sprecyzowanego w uniwersaeklaracji manilskiej WTO (*Manila Declaration...*, 1980, art. 10), powołując się na takie rozumienie tej formy turystyki przez kodeks etyki w turystyce (*Globalny kodeks...*, art. 7). Tym samym jako jej zadanie, obok bycia kolejną formą należnego wszystkim odpoczynku, widzą oni zapewnienie uczestnikom przestrzeni, w której mogą oni rozwijać własną osobowość i integrować się społecznie.

Postawienie swoistej „kropki nad i” w definiowaniu współczesnej turystyki społecznej przez zrównanie korzyści społeczności lokalnej z korzyściami jej uczestników można chyba przyznać jej australijskim badaczom: Lynn Minnaert, Robertowi Maitlandowi i Grahamowi Millerowi. W szeroko cytowanej publikacji, w ramach szerokiej i dobrze uzasadnionej analizy za niezbędne cechy turystyki społecznej uznają oni nie tylko „dodaną wartość moralną” (odpowiadającą wyżej przytaczanym relacjom i warunkom), ale i postulują uznanie za jej równorzędny cel „wzajemnego zysku społeczności przyjmującej turystów lub odwiedzających w trakcie wymiany turystycznej” (Minnaert i in., 2011, s. 408). Takie ujęcie turystyki społecznej zaakceptował także nadal wyznaczający jej światowe standardy BITS (ISTO). Powołując się na propozycję kanadyjskiego badacza Luisa Jolina z 2013 r. Międzynarodowe Organizacja Turystyki Socjalnej aktualnie definiuje ją „operacyjnie” jako grupę

[...] programów, wydarzeń i działań, które umożliwiają wszystkim grupom ludności – a w szczególności młodzieży, rodzinom, emerytom, osobom o skromnych dochodach oraz osobom o ograniczonej sprawności fizycznej – korzystanie z turystyki, przy jednoczesnym dbaniu o jakość relacji między odwiedzającymi i społecznościami przyjmującymi [BITS-ISTO, 2021].

Na tle ewolucji pojęcia turystyki socjalnej łatwiej zrozumieć i uznać funkcjonalne walory rozpowszechnionej w Polsce definicji Bogdana Włodarczyka z 2010 r., który określa ją jako „rodzaj całkowicie lub częściowo finansowanej zewnętrznie lub organizowanej na zasadach wolontariatu aktywności, mającej na celu realizację prawa powszechnego dostępu do turystyki, będącej jednocześnie narzędziem do osiągnięcia innych, ważnych z punktu widzenia jej beneficjentów celów o charakterze społecznym (patriotycznych, wychowawczych, edukacyjnych, poprawy jakości życia itp.” (Włodarczyk, 2010, s. 34).

Autorzy najważniejszej dotąd polskiej publikacji naukowej odnoszącej się do turystyki społecznej, stwierdzają dużą zbieżność tez jej kluczowych analiz i oficjalnych dokumentów z podstawowymi cechami, które ją wyróżniają. W ich opinii są to:

- pełne lub częściowe dotowanie jej imprez lub przynajmniej ich organizowanie „po kosztach”, czyli bez komponentu zarobku,
- realizacja przez jej przedsięwzięcia powszechnego dostępu do turystyki różnych grup, w tym słabszych ekonomicznie i z rozmaitych powodów wykluczonych społecznie,
- jednoczesne dążenie do poprawy popytu na usługi turystyczne, najczęściej w obszarach realizacji jej produktów

(co uwzględnia wyżej przytoczoną „klauzulę korzyści gospodarzy” – przyp. AMR) oraz

- traktowanie jej i używanie jako jednego z narzędzi realizacji ważnych dla społeczeństwa celów, jak poprawa jakości życia poszczególnych warstw społecznych czy szerszy dostęp do edukacji (Stasiak, Włodarczyk, 2012).

O ile jednak turystykę (przynajmniej w jej „socjalnym” wydaniu) już dość powszechnie uznaje się za prawo społeczne i panuje wysoka zgodność teoretyków i praktyków co do jej kryteriów, to kluczowym pytaniem w kontekście badań nad nią oraz jej perspektyw rozwojowych nadal pozostaje, w jaki sposób prawo to wyegzekwować, tj. zapewnić wszystkim potrzebującym członkom społeczeństw możliwość uczestnictwa w posiadających taki charakter wyjazdach i pobytach turystycznych (zob. McCabe, Diekmann, 2020). Komisja Europejska i jej agendy, doceniając znaczenie turystyki społecznej w zapewnianiu równości społecznej przynajmniej w wymiarze wypoczynku, od ponad 20 lat wyraźnie angażują się w jej wspieranie (*Analiza...*, 2007), egzekwując we wspólnotowych i dotowanych programach dostęp do turystyki dla każdego i wiążąc inicjowane i wspierane programy z założeniami i kryteriami zrównoważonego rozwoju europejskiego przemysłu turystycznego (zob. *Opinia...*, 2006, 2.4). Unia Europejska wyznacza tym samym priorytety dla przyszłej polityki wspierającej mobilność społeczną. Jednak większość państw członkowskich wspólnoty w realizacji owego prawa do turystyki kieruje się różnymi podejściami, a nawet definicjami samej turystyki społecznej, uznaje rozmaite priorytety i różnie definiuje role i zaangażowanie władzy publicznej oraz kwestie rozwoju tej gałęzi turystyki, w tym kryteriów uznawania jej produktów i wyłaniania ich wykonawców, jak też lokalnego zatrudnienia i innych korzyści przy ich realizacji w obszarach docelowych, co wykazuje analiza porównawcza (zob. Diekmann, McCabe, 2011). W rezultacie krajowe systemy turystyki socjalnej i jej praktyka różnią się na tyle mocno, że perspektywa w miarę koherentnego podejścia do organizacji turystyki społecznej w Europie (nie mówiąc o wspólnym i jednolitym) wydaje się nadal odległą.

Spośród wielu teoretycznych założeń wypracowanych w ciągu długiego rozwoju turystyki socjalnej, tymi które zapewne na trwałe pozostaną dla jej planowania i organizowania są:

- uznanie prawa wszystkich ludzi do korzystania z turystyki i dążenie do jego realizacji,

- konsekwentne zadaniowanie jej długofalowych programów, przedsięwzięć i poszczególnych produktów na integrację społeczną jej uczestników,
- dbałość o tworzenie zrównoważonych struktur turystycznych z udziałem gospodarzy obszarów recepcji w usługach i ich partycypacją w procesach zarządczych,
- włączenie jej przedsięwzięć w politykę zatrudnienia i lokalnego rozwoju gospodarczego na obszarach docelowych,
- wnoszenie wkładu w zrównoważony rozwój turystyki w skali globalnej i w demokratyzację społeczeństw (Diekmann, McCabe, 2020; Cavlak, Selvi, 2012).

Proces wpisywania (starszej) turystyki socjalnej w pojawiające się w ostatnich 25 latach (przyszłościowe) założenia turystyki zrównoważonej zaowocował dookreślanie warunków, jakie powinny spełniać jej przedsięwzięcia, a zwłaszcza długofalowe programy. McCabe i in. (2012) wskazują na cztery zasadnicze cechy tej pierwszej, zapewniające jej kompatybilność z dominującymi zapewne już w nieodległej przyszłości (a w wielu miejscach być może jedynymi dopuszczalnymi) konceptami tej drugiej. Są to:

- tworzenie organizacji lub podmiotów pośredniczących, mających dopasować popyt na turystykę socjalną do jej podaży, odpowiedzialnej z punktu widzenia obszarów jej recepcji i przemieszczeń turystów,
- oparcie finansowania na stabilnych i niezawodnych zasobach, tworzonych przez partnerstwo publiczno-prywatne,
- podtrzymywanie dobrej reputacji struktur organizacyjnych turystyki społecznej, w szczególności przez zapobieganie ich dążeniu do osiągania wysokich dochodów, a w konsekwencji komercjalizacji,
- permanentne monitorowanie popytu na turystykę społeczną oraz dopasowywanie programów i produktów do jego stale zmieniającej się struktury.

ZARYS DZIEJÓW TURYSTYKI SOCJALNEJ

Historia turystyki socjalnej, od jej początków po drugie dziesięciolecie XXI w. wykazuje, że we wszystkich jej okresach składały się na nią zarówno (krajowe) systemy i programy o charakterze zamkniętym, tworzone z myślą o określonych grupach beneficjentów, a czasem także realizujące odgórne założenia ideologiczne, jak i systemy i programy otwarte, konstruowane w sposób umożliwiający ich łatwe dostosowywanie do zmieniającego się otoczenia, w tym do potrzeb kolejnych

grup albo realizacji zasad zrównoważonej turystyki (Jolin, 2020). Początki zorganizowanej turystyki społecznej napotkamy już przed wybuchem I wojny światowej w aktywności organizacji francuskich i szwajcarskich organizacji młodzieżowych, które systemowo dotowały uczestnictwo w górskich obozach wakacyjnych dla swych członków z ubogich rodzin (Wojciechowska-Solis, 2011). Także w Szwajcarii, realizując w praktyce swą wizję turystyki, jeden z jej pierwszych badaczy W. Hunziker współtworzył koncepcję federalnego funduszu oszczędnościowego przeznaczonego na podróże (Schweizerische Reisekasse), który skutecznie wspomagał rodziny o niskich dochodach w finansowaniu wakacji. Hunziker był prezesem funduszu od 1939 r. przez ponad trzydzieści lat (Hunziker, 1969). W tym samym czasie programy i przedsięwzięcia typowe dla turystyki socjalnej pojawiają się w polityce społecznej III Rzeszy (program *Kraft durch Freude*), a potem reżimu sowieckiego. W obu przypadkach nadrzędnym celem programów było pozyskanie poparcia szerokich warstw ludności dla rządzących przez zapewnienie im usług i doświadczeń uznawanych dotąd za przywileje elit (Mikos v. Rohrscheidt, 2020).

Rok 1936 uważa się za początek tzw. trzydziestu wielkich lat turystyki socjalnej. Wówczas to – inspirowane dotychczasową praktyką wdrażaną w niektórych państwach pod naciskiem ich władz (Diekmann i in., 2018) oraz konwencją Międzynarodowej Organizacji Pracy nr 52 dotyczącą prawa do płatnego urlopu, tzw. *Paid Leave* (CO52, 1936) – jako jej organizatorzy na pierwszy plan wysunęły się związki zawodowe. Konwencję szybko ratyfikowały liczne kraje Europy, ale także Meksyk i Brazylia, co zapewniło nieprzerwany rozwój turystyki socjalnej na zachodniej półkuli w latach II wojny światowej. Dla realizacji swoich programów wczasowych związki i krajowe stowarzyszenia wypoczynku warstw pracujących pozyskiwały subsydia od rządów, które na podstawie ratyfikacji wspomnianej konwencji miały podstawy prawne i jednocześnie swego rodzaju zobowiązanie do takich wydatków (Jolin, 2020).

Po roku 1945 turystyka socjalna niemal od razu odrodziła się w krajach, gdzie zniszczenia wojenne były mniejsze i wspomniane 30 lat rozwoju trwało aż do kryzysu ekonomicznego w 1973 r. Jednak dużą zmianę przeszły teoretyczne, humanistyczne i społeczne założenia turystyki socjalnej. Oto bowiem zyskała ona uniwersalne uzasadnienie w koncepcji praw człowieka. Do pierwotnego katalogu tych praw z 1948 r. – teraz poszerzonego i formalnie uznanego w ramach ONZ – dołączono prawo do czasu wolnego i wypoczynku wraz z okresowym płatnym urlopem (*Universal Declaration...*, 1948, art. 24).

W kolejnych latach było ono sukcesywnie wprowadzane do międzynarodowych i krajowych systemów prawnych oraz do umów o pracę. Skutkiem tego było stopniowe rozpowszechnienie się rozumienia turystyki społecznej jako realizacji prawa do wakacji przysługującego każdemu człowiekowi niezależnie od jego sytuacji ekonomicznej i społecznej, co ostatecznie znalazło swoje odzwierciedlenie w *Globalnym kodeksie etyki w turystyce* (1999, *Resolution*, preambuła i art. 7).

Jednocześnie w niemal całym okresie zimnej wojny (1946-1982) założenia ideologiczne tzw. obozu socjalistycznego obejmowały organizowane państwowo powszechne programy czasów pracowniczych, najsilniej rozwinięte dla „strategicznych” zawodów, jak górnicy, hutnicy, robotnicy wielkoprzemysłu, pracownicy wojska, milicji i wymiaru sprawiedliwości oraz ich rodzin. Było to niezbędne do wytworzenia, a potem podtrzymania i rozpowszechniania opinii „lepszego” „postępowego” i „bardziej sprawiedliwego” świata ludzi pracy, które miały przyciągać kolejne społeczeństwa do przyłączenia się do tego politycznego obozu. W obliczu konkurencji świata „kapitalistycznego” i „socjalistycznego” (która w interesującym nas obszarze sprzyjała rozwijaniu turystyki socjalnej, obejmowaniu nią kolejnych grup społecznych i wdrażaniu kolejnych, oryginalnych programów) stworzono w 1963 r. Międzynarodowe Biuro Turystyki Socjalnej (BITS, aktualnie ISTO – International Social Tourism Organisation). Pierwotnie jego zadaniami były: wymiana doświadczeń Wschodu i Zachodu, krytyczna refleksja nad poszczególnymi praktykami, wypracowanie spójnych programów oraz doradztwo na poziomie rządów, organizacji międzynarodowych i instytucji tworzących i realizujących programy turystyczne (Jolin, 2020).

Ważną cezurą w rozwoju turystyki socjalnej i początkiem drugiego okresu jej rozwoju w innych warunkach był pierwszy wielki powojenny kryzys ekonomiczny w 1973 r., po którym w globalnej polityce i w programach gospodarczych państw demokratycznych do głosu doszły poglądy neoliberalne. W większości państw niekomunistycznych organizatorzy turystyki społecznej nie mogli już polegać na rządach jako głównych donatorach swoich programów, co spowodowało zwrócenie się do pracodawców lub komercyjnych operatorów turystyki i ich federacji. Efektem tego była postępująca komercjalizacja tych programów: organizacja produktów zaczęła się opierać na wzorach rynkowych, co podniosło standard usług oferowanych w ramach większości z nich, jednocześnie zaś powszechne myślenie w kategoriach rachunku ekonomicznego zachwiało ich wiernością wobec humanistycznych i socjalnych założeń tej gałęzi turystyki.

Próby korygowania tych trendów rozwojowych w kierunku utrzymania właściwego charakteru turystyki społecznej obrazują ówczesne porozumienia i dokumenty wypracowywane przez organizacje i instytucje międzypaństwowe (*Montreal Declaration...*, 1996; *Opinia...* 2006). Z drugiej strony stopniowy wzrost poziomu dobrobytu szerokich warstw społecznych w licznych krajach, zwłaszcza zachodniej i północnej Europy, umożliwiał zwiększenie wsparcia dla grup socjalnie słabych i pozytywnie wpływał na akceptację w społeczeństwach programów poprawy warunków ich egzystencji i aktywizacji społecznej z komponentem ekonomicznej kompensacji/wsparcia ze strony państwa. Oby tym procesom towarzyszyło opracowywanie pierwszych powszechnych koncepcji rozwoju turystyki społecznej jako „turystyki dostępnej dla wszystkich”, takich jak brytyjski *tourism for all* z 1989 r. (Minnaert i in., 2006).

Z czasem poszerzenie skali turystyki społecznej o coraz liczniejsze wyjazdy zagraniczne przyniósł też proces otwierania się licznych granic, który przyspieszył szczególnie po wydarzeniach lat 1989–90 i upadku systemów komunistycznych. Paralelnie przyspieszający rozwój licznych społeczeństw dotąd opóźnionych w wymiarze gospodarczym oraz w percepcji praw ludzkich i pracowniczych wywołuje masowe żądania faktycznego równouprawnienia kolejnych warstw społecznych i obejmowania ich turystyką społeczną.

W środowisku nam bliższym, w tym w Polsce, następuje najpierw dość nagły upadek najważniejszych organizatorów turystyki socjalnej (masowe związki zawodowe, wielkie zakłady przemysłowe, systemy dotacji wycieczek szkolnych) i utrzymywanych przez nie podmiotów operacyjnych (jak ośrodki wczasowe), a potem bardzo powolny proces jej odradzania, tym razem także na nowych obszarach: subsydiowanej przez lokalne samorządy turystyki rodzinnej, prywatnych wyjazdów finansowanych przez świadczenia pracodawców i odbudowującego się sektora świadczeń sanatoryjnych i uzdrowiskowych. W krajach Europy Środkowej, w tym w Polsce, ten ostatni odgrywał większą rolę społeczną niż w innych częściach świata, był (i nadal jest) traktowany jako forma turystyki socjalnej i tradycyjnie subsydiowany oraz koordynowany przez władzę publiczną (Stelmach, 2017).

Jednocześnie, jako przeciwwaga dla neoliberalnego rozumienia relacji społecznych, w obronie pożądanego interesariuszy turystyki społecznej w jej obszarach docelowych oraz w odpowiedzi na pojawiające się oznaki kryzysu klimatycznego coraz wyraźniej promowane i instytucjonalnie wspierane są programy długofalowe (bazujące na respekcie wobec środowiska, uwzględniające działania służące

jego zachowaniu na przyszłość oraz zakładające nienaruszanie lokalnych struktur i relacji społecznych) oraz rozwijające ofertę turystyki społecznej w oparciu o faktycznych gospodarzy w obszarach recepcji. Wszystko to zbliża turystykę społeczną do coraz powszechniej realizowanych koncepcji turystyki zrównoważonej, a w wielu miejscach integruje ich programy. Wprowadzanie rozmaitych operatorów, w tym biur podróży i lokalnych operatorów pakietów turystycznych jest teraz uzależniane od zachowania przez nich zasad dostępu do turystyki jako prawa i zrównoważenia produktów w wymiarze środowiskowym i społecznym (Jolin, 2020).

Trzeci, współczesny okres rozwoju turystyki społecznej to czas dalszego równoważenia jej produktów w wymiarze środowiskowym i odpowiedzialnego planowania oraz organizowania (EARTH, 2017). W ostatnich latach dochodzi do tego bardziej restrykcyjne traktowanie w niektórych krajach lekceważonego dotąd indywidualnego wpływu turysty na środowisko, m.in. tzw. śladu węglowego. Jednocześnie można zaobserwować dalsze konsekwentne poszerzanie spektrum beneficjentów turystyki społecznej, m.in. o młodzież szkolną i seniorów, bez względu na ich położenie ekonomiczne. W tym okresie w Europie (której liczne społeczeństwa szybko się starzeją, a przejściu na emeryturę zwykle towarzyszy nagłe zubożenie) odnotowuje się popularyzację krajowych i międzypaństwowych programów turystyki seniorów i silne wsparcie dla nich ze strony Unii Europejskiej. Proces ten znacznie przyspieszył podczas hiszpańskiej prezydencji w Unii Europejskiej w 2010 r., skutecznie zabiegającej o realizację swego sztandarowego programu Europe Senior Tourism (Stasiak, 2011).

Nie zapominając o pozostałych uczestnikach turystyki społecznej Unia Europejska, we współpracy z krajowymi organizacjami i – pośrednio – operatorami produktów, inicjuje kolejne programy szeroko zakrojonej turystyki, w których wdrażane i testowane są nowe rodzaje świadczeń i doświadczeń. Wzorcowy pod tym względem był rozpoczęty w 2010 r. projekt Calypso, dla którego w każdym kraju Unii i krajach stowarzyszonych przygotowano najbardziej przystające do potrzeb, warunków i możliwości programy. Przykładowo w Turcji, gdzie z programu w różnych formach skorzystało 20 (!) mln osób, dominowały oferty nadmorskiej turystyki rekreacyjnej i produkty z linii SPA. Z drugiej strony założenia krajowego programu zagwarantowały „rozprowadzenie” turystyki na całe 12 miesięcy roku, co pozwala objąć nią zarówno grupy ekonomicznie słabsze, jak i wspomóc lokalnych oferentów usług w okresach, kiedy nie mogą ich świadczyć masom przyjeżdżających „po słońce” turystów z zachodniej i środkowej Europy (Cavlak, Selvi, 2012).

Rządy niektórych krajów, doceniając potencjał turystyki społecznej w dostarczaniu korzyści lokalnym społecznościom (jako jednocześnie konsumentom lub producentom usług turystycznych) stają się też jej pośrednimi sponsorami, uczestnicząc w odpowiednich programach narodowych organizacji turystycznych – jak zainicjowany w 2016 r. projekt „ScotSpirit” koordynowany przez Visit Scotland (Diekmann i in., 2018). Inną wyraźną cechą tego okresu jest konsekwentne wprowadzanie do turystyki społecznej założeń solidarnościowych, polegających na zapewnieniu sprawiedliwej partycypacji w zyskach lokalnych usługodawców i całych wspólnot, dla których jest ona jedynym lub głównym środkiem utrzymania, zwłaszcza w krajach Afryki i południowej oraz środkowej Ameryki (Jolin, 2020). W ten sposób turystyka społeczna staje się nią nie tylko z perspektywy uczestników, ale i gospodarzy.

PODSUMOWANIE

Badania dziejów turystyki socjalnej ujawniają jej stale rosnące znaczenie jako efektywnego narzędzia realizacji praw jednostki do wypoczynku, instrumentu wspierania integracji społecznej i równouprawnienia rozmaitych grup społecznych, jej wzrastającą prezencję w politykach społecznych oraz jej stale rosnący udział w rynku turystycznym. Kreowanie tej formy turystyki wymaga jednak odejścia od wąskiej perspektywy produktu i jego czysto rynkowych uwarunkowań, a nawet zrównoważonego rozwoju obszarów recepcji turystycznej i uwzględnienia obok nich założeń oraz strategii opieki społecznej i zdrowotnej, polityki społecznej w postaci długofalowych programów spójności czy edukacji.

Systematyczne badanie zjawiska turystyki społecznej w jego historycznym rozwoju nie tylko umożliwia poznanie jej dziejów i jej znaczenia dla realizacji praw ludzkich, ale także pozwala dostrzec jej rosnące znaczenie w realizacji coraz powszechniej uznawanej potrzeby wzmacniania spójności społecznej oraz daje świadectwo jej konsekwentnego wpisywania w polityki społeczne i strategie zrównoważonego rozwoju. Na podstawie tej wiedzy można bez wątpliwości stwierdzić, że obok takich form turystyki jak turystyka kulturowa (w wymiarze edukacji i uczestnictwa w kulturze), aktywna turystyka rekreacyjna (w odniesieniu do utrzymania kondycji fizycznej społeczeństw) i turystyka zrównoważona (w wymiarze zarówno eksploatacji obszarów recepcji, jak i udziału ich mieszkańców w korzyściach), zawierając zresztą w sobie komponenty wszystkich wymienionych, turystyka socjalna może i powinna być rozpatrywana i systemowo wspierana jako efektywne narzędzie realizacji egalitarnych wizji społeczeństw upodmiotowionych i równych sobie obywateli.

BIBLIOGRAFIA

- Analiza rozwoju turystyki społecznej w Polsce. Stan, szanse i zagrożenia* (2007). Warszawa: Instytut Turystyki. Pobrane z: www.msit.gov.pl (11.08.2021).
- Bélanger, Ch.E. (2003). *Le Bureau international du tourisme social. Teoros – Revue de Recherche en Tourisme*, 22 (3), 24-28.
- BITS-ISTO (2021). Witryna internetowa Bureau International du Tourisme Social – www.isto.international (17.08.2021).
- Cavlak, H., Selvi, M.S. (2012). Calypso as a Social Tourism Initiative in the EU. Opportunities and Challenges for Turkey. W: M. Kozak, N. Kozak (red.), *2nd Interdisciplinary Tourism Research Conference Proceedings Book 24–29.04.2012* (s. 156–171). Ankara: Fethiye, Detay.
- CO52 (1936). *Holidays with Pay Convention, 1936 (No. 52)*. Konwencja Międzynarodowej Organizacji Pracy. Pobrane z: www.ilo.org/dyn/normlex/en (17.08.2021).
- Diekmann, A., McCabe, S. (2011). Systems of social tourism in the European Union: A critical review. *Current Issues in Tourism*, 14 (5), 417–430. <https://doi.org/10.1080/13683500.2011.568052>
- Diekmann, A., McCabe, S. (2020). Introduction to the Handbook of Social Tourism. W: A. Diekmann, S. McCabe (red.), *Handbook of Social Tourism* (s. 1–11). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- Diekmann, A., McCabe, S., Cardoso Ferreira, C. (2018). Social tourism: research advances, but stasis in policy. Bridging the divide, *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, 10 (3), 181–188.
- EARTH (2017). *Request for a European study on the demand site of sustainable and responsible tourism*. European Alliance for Responsible Tourism and Hospitality. Pobrane z: www.earthresponsible.files.wordpress.com/2015/03/en-study-sustainable-and-responsible-tourism-in-europe1.pdf
- Globalny kodeks etyki w turystyce* (1999). Pobrane z: www.unwto.org/ethics-culture-and-social-responsibility/sites/all/files/docpdf/poland_0.pdf (20.08.2021).
- Hall, C.M. (2000). *Tourism planning: policies, processes and relationships*, Harlow: Prentice Hall.
- Haulot, A. (1981). Social tourism. Current dimensions and future developments. *International Journal of Tourism Management*, 2 (3), 207–212. [https://doi.org/10.1016/0143-2516\(81\)90007-4](https://doi.org/10.1016/0143-2516(81)90007-4)
- Hunziker, W. (1951). *Social Tourism: Its Nature and Problems*, Geneva: International Tourists Alliance Scientific Commission.
- Hunziker, W. (1961). Die menschlichen Beziehungen in der touristischen Entwicklungshilfe. *Zeitschrift für Fremdenverkehr*, 16 (3), 89–99.
- Hunziker, W. (1969). Dreissig Jahre Schweizer Reisekasse. *Zeitschrift für Fremdenverkehr*, 24 (2), 56–59.
- Jablonska, J., Jaremko, M., Timcak, G.M. (2016). Social Tourism, Its Clients and Perspectives. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 7 (3), S1, 42–52.

- Jolin, L. (2020). Social Tourism in Evolution, open to its socio-political environment. W: A. Diekmann, S. McCabe (red.), *Handbook of Social Tourism* (s. 13-22). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- Manila Declaration on World Tourism* (1980). Pobrane z: www.univeur.org/cuebc/downloads/PDF%20carte/65.%20Manila.PDF (22.08.2021).
- McCabe S., Diekmann A. (2020). The rights to tourism: reflections on social tourism and human rights. W: A. Diekmann, S. McCabe (red.), *Handbook of Social Tourism* (s. 59-71). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- Mikos v. Rohrscheidt, A. (2020), *Zarządzanie w turystyce kulturowej, t. 1: Konteksty, koncepcje, strategie*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Minnaert, L. (2016). Social tourism. W: J. Jafari J., H. Xiao (red.), *Encyclopedia of Tourism* (s. 872-873). Cham: Springer International Publishing.
- Minnaert, L., Maitland, R., Miller, G. (2006). Social tourism and its ethical foundations. *Tourism, Culture and Communication*, 7 (1), 7-17. <https://doi.org/10.3727/109830406778493533>
- Minnaert, L., Maitland, R., Miller, G. (2011). What is social tourism? *Current Issues in Tourism*, 14 (5), 403-415. <https://doi.org/10.1080/13683500.2011.568051>
- Montreal Declaration: Towards a humanist, social vision of tourism, International Bureau of Social Tourism* (1996). Pobrane z www.larosadei4venti.org/pdf (12.08.2021).
- Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie turystyki społecznej w Europie* (2006). Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej, poz. 2006/C 318/67.
- Stasiak, A. (red.) (2011). *Perspektywy i kierunki rozwoju turystyki społecznej w Polsce*, Łódź: WSTH w Łodzi.
- Stasiak, A., Włodarczyk, B. (2012). Turystyka społeczna – istota, determinanty, możliwości i kierunki rozwoju. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 259, 167-177.
- Stelmach, P. (2017). Struktura dystrybucji usług uzdrowiskowych a funkcja uzdrowiskowa gmin. Koncepcja i wstępne wyniki badań. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 473, 552-561.
- Universal Declaration of Human Rights of 10 December 1948; adopted and proclaimed by the General Assembly of the United Nations* (1948). Pobrane z: www.claiminghumanrights.org (22.08.2021).
- Włodarczyk, B. (2010). Turystyka społeczna – próba definicji zjawiska. W: A. Stasiak (red.), *Turystyka społeczna w regionie łódzkim* (s. 23-35). Łódź: WSTH w Łodzi.
- Wojciechowska-Solis, J. (2011). Kierunki rozwoju turystyki społecznej. W: A. Stasiak (red.), *Perspektywy i kierunki rozwoju turystyki społecznej w Polsce* (s. 9-22). Łódź: WSTH w Łodzi.

1.2. Uczestnicy, formy i kierunki rozwoju współczesnej turystyki społecznej

WSTĘP

Tekst prezentuje aktualne spektrum beneficjentów współczesnej turystyki społecznej wskazując na rolę składających się na nią programów i przedsięwzięć w zaspokajaniu ich potrzeb oraz ich miejsce w realizacji polityk społecznych. Rozpoczyna go analiza wspomnianych grup i rozmaitych korzyści z ich uczestnictwa w tej formie turystyki, a także zestawienie najpopularniejszych form organizowanych dla nich aktywności i adresowanych do nich produktów turystycznych. Druga część obejmuje opis głównych działań składających się na organizację turystyki socjalnej w wybranych krajach Europy. W końcowej, trzeciej części zestawiono najważniejsze problemy związane z organizacją współczesnej turystyki socjalnej, stojące przed nią aktualne wyzwania, rekomendacje rozwiązań dla części z nich, a także średniookresowe perspektywy rozwoju tej formy turystyki.

Turystyka społeczna jest w niniejszej pracy rozumiana i analizowana głównie w jej wymiarze socjalnym, to jest zakładającym jakąś formę wsparcia jej uczestników lub organizatorów niezbędnego dla realizacji aktywności turystycznej. Dlatego autor używa terminów turystyka społeczna i turystyka socjalna jako synonimów. Poza obszarem niniejszej analizy pozostawiono zjawiska nie powiązane z komponentem zewnętrznego wsparcia, tworzące uspołeczniony wymiar turystyki społecznej. Składają się na nie m.in. aktywności pewnej grupy organizatorów wypraw turystycznych, jak stowarzyszenia krajoznawcze na rzecz swoich członków, które nie przyjmują postaci ogólnodostępnych produktów i nie są przedmiotami otwartych transakcji, a także inspirowane oddolnie i angażujące lokalne społeczności działania

* ORCID: 0000-0001-5811-9096, Gnieźnieńska Szkoła Wyższa, Wydział Nauk Społecznych, redakcja „Turystyki Kulturowej”, Poznań, e-mail: armin@turystykakulturowa.org

gospodarzy wyjazdów i pobytów turystycznych, podejmowane dla realizacji rozmaitych własnych celów społecznych bez założenia uzyskania korzyści ekonomicznych. Wymienione grupy aktywności realizują częściowo inne cele (jak krajoznawstwo czy popularyzacja własnego dziedzictwa), a także posiadają inne grupy uczestników. Są one jednak bez wątpienia integralnymi wymiarami turystyki społecznej i jako takie zasługują na odrębną analizę.

Jako metodę badania przyjęto analizę danych zastanych, w tym dokumentów źródłowych, opracowań badaczy odnoszących się do przedmiotu oraz oficjalnych informacji wytwarzanych przez organizacje zarządzające programami turystyki społecznej.

BENEFICJENCI, ICH KORZYŚCI I TYPOWE FORMY ORGANIZACJI TURYSTYKI SOCJALNEJ

Podstawową ideą koncepcji współczesnej turystyki socjalnej jest uznanie, że „odpoczynek” od codziennego życia (i związanych z nim problemów oraz stresu) przyczynia się do psychicznego, fizycznego i społecznego dobrostanu każdej osoby oraz warunkuje dobrą kondycję fizyczną i współdecyduje o dobrym zdrowiu. Z tej perspektywy turystyka społeczna otrzymuje operacyjne cele tworzenia i dystrybuowania takiej oferty, która przez konsumpcję zapewni wszystkim członkom społeczeństwa uzyskanie tych właśnie wartości (Diekmann i in., 2018). W tym kontekście należy widzieć rozliczne katalogi beneficjentów turystyki społecznej formułowane przez jej badaczy, wskazujące jednocześnie namacalne korzyści, jakie w ich konkretnej sytuacji mogą i powinny wynikać z konsumpcji jej produktów. W sumie składają się one na zróżnicowane spektrum, ukazujące jak powszechna jest lub może być ta forma turystyki.

Wśród najliczniejszych grup beneficjentów turystyki społecznej wymieniani są:

- ludzie o skromnych dochodach, zarówno niepracujący, jak i zatrudnieni,
- rodziny słabe ekonomicznie,
- samotni rodzice i inni członkowie rodzin opiekujący się dziećmi oraz rodziny zastępcze,
- dzieci i młodzież żyjące w środowiskach niekorzystnych dla ich osobowego rozwoju, w tym z rodzin znajdujących się w trudnej sytuacji z różnych powodów innych niż ekonomiczne (np. konflikt i rozbieżność rodzin, niekorzystne socjalne otoczenie rodzinne, alkoholizm rodziców, długotrwała nieobecność rodzica),

- seniorzy, statystycznie zwykle także posiadający dochody mniejsze niż przeciętne, a w wielu krajach bliskie socjalnego minimum, stojący w obliczu pogarszającego się stanu zdrowia, a wskutek braku codziennego kontaktu i ograniczeń fizycznych w znacznej mierze izolowani od swoich środowisk i od działań społecznych,
- osoby trwale niepełnosprawne lub pozostające w procesie rehabilitacji powypadkowej,
- opiekunowie – a czasem wszyscy członkowie współzamieszkującej rodziny – osób trwale niepełnosprawnych, obłożnie chorych lub całkowicie zależnych od ich pomocy (jak chorzy na alzheimera czy dzieci dotknięte autyzmem),
- młodzież jako cała grupa społeczna (youth tourism),
- imigranci, szczególnie z krajów niezamożnych i oddalonych kulturowo od kraju przyjmującego,
- różne grupy defaworyzowane lub dyskryminowane w danym społeczeństwie jak długo ten stan się utrzymuje (zob. Minnaert i in., 2006; *Analiza...*, 2007; McCabe, 2009; Włodarczyk, 2010; Wojciechowska-Solis, 2011; Łuszczzyńska, 2011; Minnaert i in., 2011; Cavlak, Selvi, 2012; Stasiak, Włodarczyk, 2012; Diekmann i in., 2018; Pyke i in., 2019; Diekmann, McCabe, 2020; Mikos v. Rohrscheidt, 2020; McCabe, Qiao, 2020).

Powyższy katalog jest otwarty, co sygnalizuje używany w większości zestawień i opisów angielski zwrot „such as” czy polski „między innymi”. Owa elastyczność jest rezultatem obserwacji dotychczasowego rozwoju turystyki społecznej, której globalne założenia czy krajowe programy wielokrotnie dopasowywano już to do rozwijanej koncepcji praw obywatelskich i społecznych, już to do zmieniającej się sytuacji i wydarzeń wpływających na znaczące zmiany i pojawianie się nowych rodzajów popytu. W tym kontekście autor pozwala sobie na twierdzenie, że kwestią (raczej niedługiego) czasu będzie objęcie przedsięwzięciami turystyki społecznej kilku nowych grup. W Polsce mogą nimi być m.in. byli żołnierze cierpiący na długotrwałe skutki tzw. stresu pola walki (przynajmniej tak długo, jak ich pracodawcy, w tym państwo polskie nie zapewnią im szerszych programów rekonwalescencji wychodzących poza wojskowe kliniki i doradztwo psychologiczne) czy ozdrowieńcy, u których choroba wywołana wirusem SARS-CoV-2 wywołała długofalowe skutki, które latami będą odbijały się na ich zdrowiu fizycznym i codziennej sprawności, ale i na funkcjonowaniu w rodzinie, środowisku pracy i w lokalnej społeczności.

Korzyści wynikające z turystyki socjalnej

Współcześnie od tej formy turystyki oczekuje się, że ma swoim beneficjentom pozwolić na realizację ich prawa do wypoczynku w jego pełnym zakresie. W szczególności dzięki całkowitemu lub częściowemu jej dotowaniu lub przynajmniej organizowaniu bez komercyjnych marż turystyka społeczna pozwala realizować prawo dostępu do turystyki wszystkim tym grupom, które samodzielnie nie byłyby w stanie sfinansować swego wyjazdu. Jest ona też narzędziem pomagającym osiągać istotne cele społeczne zarówno w obszarach recepcji, jak i w obszarach emisji, w tym cele konkretnych krajowych polityk lub lokalnych strategii społecznych (np. poprawa spójności społecznej, jakości życia poszczególnych grup obywateli, integracji społecznej, edukacji zarówno formalnej (dla uczniów), jak i pozaformalnej. Przykładowo turystyka osób z różnych powodów niemogących uczestniczyć w pełni w życiu społecznym (bariery wynikające z niepełnosprawności, obciążającej ich opieki nad innymi, utraty codziennych kontaktów i wycofania społecznego i innych) pomaga im przezwyciężać ich społeczne wykluczenie. Dzięki swojemu wkładowi do wyrównywania szans i standardów życia obywateli danego kraju przeciwdziała też niekorzystnym procesom rozwarstwienia w skali całych społeczeństw. Ponadto przez wprowadzanie nowych konsumentów lokalnej oferty zwiększa popyt w sektorze całej turystyki, w szczególności na obszarach recepcji, gdzie realizowana jest jej oferta, jednocześnie poprawiając rentowność i stabilność funkcjonowania przedsiębiorców tego sektora, ich produktów oraz atrakcyjność pracy w usługach turystycznych. Wprowadzanie oferty socjalnej pozwala też redukować negatywne skutki sezonowości w turystyce (przez m.in. wykorzystanie oferty i infrastruktury poza głównym sezonem), a tym samym utrzymać, a nawet zwiększać poziom zatrudnienia w tym sektorze, a w regionach zorientowanych na turystykę i gospodarczo uzależnionych od jej funkcjonowania i rozwoju stymuluje przedsiębiorczość i pośrednio generuje wyższe wpływy z turystyki do budżetów samorządów.

Osobiste korzyści uczestników turystyki społecznej

Są one bardzo różnorodne, a ich osobiste dyskontowanie i ocena przez zainteresowanych w dużej mierze zależą od etapu ich życia (młodość – dorosłość – starość) i sytuacji, w której się znajdują (nieaktywny zawodowo – niepełnosprawny – żyjący w dysfunkcyjnej rodzinie – ubogi itd.). Obejmują one w zasadzie zawsze odpoczynek i regenerację sił, najczęściej także znacznie poszerzone możliwości rehabilitacji dla

niepełnosprawnych i seniorów. W ich przypadku często na pierwszy plan – obok utrzymania lub poprawy kondycji fizycznej lub bardziej ogólnie: stanu zdrowia – wysuwają się możliwość nawiązywania kontaktów z ludźmi i przewyższania osobistej izolacji, poszukiwanie i percepcja nowych doświadczeń prowadzących do poszerzenia horyzontów, możliwości nabywania tzw. miękkich kompetencji społecznych, wzrost zaangażowania, poprawa subiektywnego samopoczucia i podwyższenie samooceny.

W zależności od profilu wykorzystanej oferty wyjazdu mogą też wprowadzać doświadczenia satysfakcjonującej komunikacji międzykulturowej lub między grupami społecznymi (przekładające się na wzrost wzajemnego zrozumienia i kształtowanie postawy tolerancji); wspomagają rozwój osobisty przez motywację do rozwijania zainteresowań i talentów, a niektórym beneficjentom pozwalają nawet na realizację ich potrzeb religijnych (w postaci udziału w pielgrzymkach).

Udział w turystyce społecznej wielu jej uczestnikom przynosi też chwilową, ale pożądaną zmianę perspektywy: takie wakacje są bowiem nie tylko odskocznią od codziennej rutyny, stresu lub poważnych problemów finansowych oraz interpersonalnych w rodzinach, szkole lub pracy, ale umożliwiają też skoncentrowanie się na pozytywnych doświadczeniach, pozwalają na refleksję nad własnym życiem i relacjami z innymi ludźmi oraz (także dzięki obserwacji innych i kontaktach z nimi) zastanowienie się nad możliwościami zmian w konkretnych jego aspektach. Zintensyfikowane interakcje społeczne umożliwiają inne spojrzenie na samego siebie, a nawiązywanie i rozwijanie rozmaitych typów kontaktów społecznych przekłada się na wzrost pewności siebie, utrzymujący się również po powrocie z wakacji.

Z kolei propozycje objęte programem wyjazdów i pobyków stanowią potencjalne okazje i przestrzeń przełamywania izolacji społecznej, a nawet nauki takich kompetencji, jak umiejętność współpracy w grupie, zdolność do zaufania innym lub solidność. Osobom z dysfunkcyjnych rodzin, niesamodzielnym lub wycofanym społecznie, niemałe korzyści przynosi przy tym uczenie sytuacyjne, niezależnie, czy jest ono spontaniczne, czy też wspomagane strukturą programu imprezy i aranżowanymi zgodnie z nim sytuacjami. Wyjazdy rodzin przynoszą poprawę stosunków między ich członkami i komunikacji międzyosobowej (przy wspólnym wypoczynku), wyjazdy dzieci i młodzieży z rodzin ekonomicznie słabszych i dysfunkcyjnych oraz osób niepełnosprawnych i seniorów – intensyfikację ich kontaktów z innymi członkami społeczeństwa i wzrost poczucia bycia pełnowartościowym oraz szanowanym jego członkiem.

W zależności od programu wyjazdu i otwartości jego uczestnika na możliwość spełnienia indywidualnych potrzeb (i wyrównania własnych deficytów) długofalowym skutkiem może być poszerzenie horyzontów społecznych i (przynajmniej okresowe) zwiększenie własnej aktywności społecznej, możliwość podtrzymania nawiązanych kontaktów, budowanie poczucia własnej wartości, zaufania we własne siły i umiejętności oraz nabycie nowych doświadczeń i umiejętności, a także pozyskanie nowych inspiracji m.in. dla aktywności czasu wolnego. Wsparciem dla osobistych aspiracji stają się zaobserwowane przykłady i doświadczenia udanego zaangażowania, przełamania poczucia nudy i rutyny, braku sensu i poczucia braku sprawczości, a próbowanie nowych rzeczy, zachowań i działań nieznanych uczestnikowi w stałym miejscu życia lub wykraczających poza jego dotychczasowe praktyki (w tym opierających się na zespołowej współpracy czy kreatywnych) może zaowocować kontynuowaniem tej lub innej aktywności, satysfakcjonującej go i motywującej do współdziałania w codziennym środowisku, przełamując jego społeczne bariery. W ten sposób pozytywne wspomnienia z dobrze spędzonego czasu i nabyte umiejętności oraz nawyki wywołują trwałą pozytywną zmianę postaw i zachowań społecznych.

Ponadto niektóre programy turystyki społecznej (te o profilu poznawczym) otwierają przed jej uczestnikami możliwości poznawania własnego kraju, jego dziedzictwa i uczestnictwa we własnej kulturze, względnie – jeśli są to wyjazdy i pobyty zagraniczne – konfrontacji z innymi kręgami kulturowymi i ich dziedzictwem (zob. m.in. McCabe, 2009; Minnaert i in., 2009; Włodarczyk, 2010; Kosmaczewska, 2011; Minnaert i in., 2011; Nowacki, 2011; Berbeka, 2012; Rapacz, Jaremen, 2014; Eichhorn, 2020; Mikos v. Rohrscheidt, 2020).

Korzyści z udziału w przedsięwzięciach turystyki społecznej zostaną poniżej opisane bardziej szczegółowo dla najważniejszych grup jej beneficjentów. Dla każdej z nich wskazano też zidentyfikowane przez badaczy najczęstsze formy organizacji aktywności turystycznej.

Seniorzy

Niezależnie od ekonomicznych wymiarów funkcjonowania znacznej części seniorów, które warunkują ich sklasyfikowanie jako jednej z głównych grup beneficjentów turystyki społecznej są jeszcze inne, wynikające z typowych dla nich potrzeb. Wyjazdy, nawiązywane podczas nich relacje i proponowane aktywności wychodzą naprzeciw głównej potrzebie seniorów: ochrony stanu zdrowia i kondycji fizycznej, ale umożliwiają też spędzenie czasu w satysfakcjonujący sposób,

odświeżenie dobrych wspomnień i spokojną refleksję, wyrażanie siebie oraz odczucie znaczenia i przydatności, nawiązywanie i utrzymanie stosunków towarzyskich, wreszcie duchową satysfakcję (Ferrer i in., 2015; Morgan i in., 2020; Kociszewski, 2016).

W ramach turystyki seniorów (*senior tourism*), obok realizacji praw tych osób do wypoczynku, głównym celem jest utrzymanie ich powiązań ze społeczeństwem jako całością i utrzymanie ich aktywności społecznej (*accessible tourism*). Badania empiryczne ujawniają, że poziom dobrostanu w grupie seniorów turystów jest wyższy w porównaniu do seniorów nie uczestniczących w wyjazdach turystycznych, co wynika z większej częstotliwości ich aktywności społecznych i poznawczych oraz subiektywnie postrzeganych korzyści zdrowotnych (Diekmann i in., 2018). Oferta turystyki społecznej dla nich najczęściej przybiera formy stacjonarnych pobytów wypoczynkowych i zdrowotnych, wycieczek integracyjnych z programami dostosowanymi do ich możliwości psychofizycznych oraz wycieczek krajoznawczych, realizowanych m.in. przez instytucje kultury, organizacje zrzeszające seniorów i podmioty organizujące nieformalną edukację, jak w Polsce uniwersytety trzeciego wieku.

Wspieranie turystyki społecznej seniorów odbywa się w różny sposób. Najczęstszymi formami są: pakiety (pobytowe i wycieczkowe) dotowane pośrednio przez państwo, systemy bonów finansowo wspierane przez państwo, świadczenia realizowane przez organizacje pozarządowe, względnie programy prywatnych fundacji, elementy polityk społecznych samorządów regionalnych lub lokalnych realizowane przez ich agendy, a także programy inspirowane i koordynowane przez agendy Unii Europejskiej, m.in. UE Senior Tourism Initiative i Projekt SENTour, w części program Calypso (Borzyszkowski, Michalczak, 2021). Ich wykonawcami są zwykle zaakceptowani operatorzy działający na zlecenia dystrybutorów, fundusze czasowe oraz zakłady uzdrowiskowe współpracujące z ubezpieczycielami i zarządcami krajowych systemów emerytalnych, przedsiębiorstwa turystyczne wyspecjalizowane w obsłudze wycieczek dla seniorów lub wyodrębniające ją jako jedną z kategorii swoich usług, wreszcie same organizacje zrzeszające seniorów i ich kluby turystyczne (Kociszewski, 2016).

Należy zaznaczyć, że w przeciwieństwie do postaw i zachowań turystycznych pokolenia swoich rodziców dzisiejsi seniorzy chętniej wybierają wyjazdy o charakterze krajoznawczym lub w celu uczestnictwa w wydarzeniach kulturalnych czy rozwijaniu osobistych pasji. Niektórzy angażują się też w systematyczne formy kształcenia, jak

dedykowane im studia i kursy organizowane przez instytucje prowadzone przez władze lokalne, jak niemieckie Volkshochschulen lub edukacyjne organizacje pozarządowe, jak polskie uniwersytety trzeciego wieku, ośrodki kultury, stowarzyszenia aktywnych seniorów i inne. Wiele z tych programów obejmuje towarzyszące zajęciom lub uzupełniające je wyjazdy edukacyjne. Przykładowo dotowany przez rząd i adresowany do starszych mieszkańców program turystyczny hiszpańskiego Instytutu Seniorów i Usług Społecznych obejmuje programy wypraw dostosowane do potrzeb seniorów i zawierające również integralny element doświadczenia (*experiencia*) nawiązującego do różnych wymiarów i zasobów dziedzictwa kulturalnego i naturalnego (Kociszewski, 2016; Mikos v. Rohrscheidt, 2020; IMSERSO, 2021).

Ludzie o niewystarczających dochodach i czasowo bezrobotni

Im oferta turystyki społecznej zapewnia wakacje poza miejscem codziennego życia, na które w innej sytuacji nie byłoby ich stać, a jej podstawowym uzasadnieniem jest powszechnie akceptowana zasada „*tourism for all*”. Podstawową formułą wspierania osób o niewystarczających dochodach jest dofinansowanie ich corocznych wakacji, przy czym najczęściej wsparcie udzielane jest bezpośrednio w postaci dopłat wakacyjnych na konto beneficjenta po spełnieniu kryteriów sprawdzanych przez pracowników instytucji lub fundacji, albo za pomocą czeków i bonów wakacyjnych powiązanych z jakąś formą systematycznego oszczędzania i akceptowanych w ramach stworzonego systemu (*Tourism in actions...*, 2017; zob. też ANCV, 2020).

Z kolei z perspektywy osób bezrobotnych szczególnie istotnym wsparciem, które w ich trudnej życiowej sytuacji płynie z uprawiania zewnętrznie finansowanej turystyki są doświadczenia i impulsy płynące z kontaktów, wyrównujące negatywne psychologiczne i społeczne (izolacja) skutki braku zatrudnienia i wzmacniające psychiczną równowagę oraz tworzenie sprzyjającego środowiska, które wzmacnia ich pozytywną samoocenę i pośrednio wpływa na ich motywację do poszukiwania nowej pracy i aktywność w tym wymiarze ich życia (Kakoudakis, 2014; Kakoudakis i in., 2017). Dlatego w coraz liczniejszych krajach turystyka społeczna tych ludzi jest włączana w aktywne polityki rynku pracy i realizowana przez odpowiedzialne za ten sektor instytucje (Kakoudakis, 2020). Tej grupie beneficjentów pomaga się także w ramach innych gałęzi turystyki społecznej, dofinansowując im uprawiania turystyki rodzinnej lub obejmując ich ofertą turystyki zdrowotnej.

Rodziny

Beneficjentami turystyki społecznej są zarówno rodziny o niskich dochodach, jak i rodziny z różnych powodów znajdujące się w trudnej sytuacji: niepełne, adopcyjne i zastępcze, dysfunkcyjne i zagrożone patologiami, zagrożone wykluczeniem społecznym z powodu długotrwałego bezrobocia, trwałej utraty zdrowia pracującego członka rodziny czy wymagającej opieki wewnątrz rodziny, dotknięte klęskami żywiołowymi (Stasiak, Włodarczyk, 2012). To czyni tę grupę bardzo niejednorodną i powoduje wysuwanie się na plan pierwszy różnych korzyści. Przykładowo rodzinom dysfunkcyjnym oferta wspólnego wyjazdu turystycznego umożliwia wyrównanie deficytu i budowanie kapitału rodzinnego, rozumianego jako więzi i relacje między członkami rodziny, przybierające postać wzajemnego zainteresowania, opieki, pomocy oraz troski, szacunku, zaufania i miłości, w tym więzy między rodzicami a dziećmi kluczowe w socjalizacji tych ostatnich. Ten kapitał owocuje zwiększoną elastycznością i odpornością wobec napotykanych przez rodzinę lub jej członków przeciwności losu oraz stabilnością rodziny (Nowacki, 2011).

Dla rodzin o niskich dochodach najważniejszą korzyścią może być okazja do spędzenia dłuższego czasu razem jako rodzina, możliwość wspólnego doświadczenia czegoś nowego i innego (co rodzi pozytywne doświadczenie cementujące rodzinę), czy szansa na zabawę i radosne wspomnienia dla dzieci, asocjowane z rodzicami (McCabe, 2009). W tych rodzinach istotne jest satysfakcjonujące poczucie rodziców i opiekunów, że spełniają swe obowiązki wobec dzieci na poziomie przyjętym w danym społeczeństwie. Z kolei przez opiekunów osób trwale chorych będących ich najbliższymi wyjazd jest traktowany jednocześnie jako wsparcie i doroczna forma wytchnienia od tego obciążenia (Chung, Simpson, 2020). Dla wielu rodzin uczestniczących w turystyce społecznej nie mniej ważna niż rekreacja jest okazja do uczestnictwa w kulturze (imprezy, zwiedzanie), która tworzy corocznie główny, a nierzadko jedyny impuls do zachowań wyrównujących deficyty ich kapitału kulturowego.

Rodzinom słabszym ekonomicznie proponowane są głównie rodzinne wyjazdy i pobyty wczasowe (wczasy rodzinne – *family tourism*), organizowane we współpracujących ośrodkach o charakterze czysto rekreacyjnym lub z programem dla dzieci, w tym w wioskach wakacyjnych. Częstą formą wsparcia zaliczaną do spektrum turystyki społecznej są także wspólne wycieczki integracyjne z udziałem członków rodzin pracowników, finansowane przez pracodawców oraz ich dofinansowanie do kolonii i wycieczek dla dzieci pracowników.

W krajach o mniejszej skali wsparcia ta propozycja jest ograniczona do dzieci z tych rodzin, np. do uzyskania pełnoletności lub zawodowego usamodzielnienia się; wówczas najczęstszą jej formą są kolonie i obozy wakacyjne oraz indywidualne (do) finansowanie udziału w wycieczkach szkolnych. W rodzinach zastępczych dotowany wyjazd lub pobyt dotyczy dziecka i opiekuna i często obejmuje programy integracyjne. Główne formy pomocy dla rodzin z dziećmi niepełnosprawnymi to dofinansowanie krótszych wspólnych wyjazdów w postaci grantów i innych form dopłat (szczegółowo zob. McCabe, 2009; Minnaert i in., 2009; McCabe i in., 2010; Stasiak, Włodarczyk, 2012; Reyes Uribe, 2020; Nowacki, 2011; Hermans i in., 2020; Kosar, 2020).

Dzieci i młodzież

Młodzież jako grupa społeczna rozpatrywana w całości jest zwykle beneficjentem powszechnej turystyki edukacyjnej (w tym szkolnej) organizowanej przy założeniu równego dotowania wycieczek dla każdego uczestnika. Jako grupy dotyczą jej także dotowane przez państwo lub jego agendy (i nieraz wysokie) zniżki w schroniskach młodzieżowych i hotelach. Natomiast podstawową formą oferty turystyki społecznej dla młodzieży w trudnej sytuacji i z rodzin dysfunkcyjnych są skierowania na turnusy kolonijne z opieką psychologiczną lub integracyjne wycieczki realizowane przez instytucje i podmioty opiekuńcze, a także wędrownie lub stacjonarne obozy z ofertą zorganizowanych aktywności rekreacyjnych (McCabe, Qiao, 2020).

W tym kontekście należy wspomnieć o zagranicznej turystyce integracyjnej młodzieży szkolnej i studenckiej, mocno dotowanej przez państwa i międzynarodowe lub bilateralne międzypaństwowe podmioty finansowane przez władze państwowe lub Unię Europejską. Ich założeniem jest wspieranie oddolnie inicjowanych spotkań o różnym charakterze: od sportowych po edukacyjne w wymiarze sozologicznym, historycznym czy kreatywnym, które służą wzajemnemu poznaniu się młodych ludzi z różnych krajów, budowaniu zrozumienia i nawiązywaniu przyjaźni, wspólnemu uczeniu się, a docelowo również wzmacnianiu społeczeństwa obywatelskiego (Mikos v. Rohrscheidt, 2020). Typowymi sposobami realizacji takiej kulturowej turystyki społecznej młodzieży są: wymiana między szkołami partnerskimi, wspólne wakacje członków organizacji młodzieżowych, stacjonarne spotkania z programem warsztatów czy seminariów albo wspólnej pracy wolontariackiej czy wspólne podróże do miejsc pamięci (zob. DPJW, 2021). W świetle oceny założeń projektów programu Erasmus (w założeniu edukacyjny) oraz jego następcy Erasmus+, w sektorach

odnoszących się do młodzieży (w dużej skali dotowanych przez UE), należy zaliczyć do szeroko rozumianej turystyki społecznej tej grupy beneficjentów (Erasmus+, 2021). Wprowadzenie w 2020 r. Polskiego Bonu Turystycznego jako jednego ze sposobów zwalczania skutków pandemii COVID-19 również jest formą turystyki społecznej adresowaną do dzieci i wspierającą jej uczestników oraz usługodawców z tego sektora (Ustawa, 2020, art. 4).

Trwale niepełnosprawni i znajdujący się w procesie rehabilitacji

Dla tej grupy beneficjentów turystyka socjalna, obok utrzymania lub poprawy kondycji fizycznej, tworzy w ogóle możliwości wypoczynku poza miejscem zamieszkania, a także przełamuje ich faktyczną izolację społeczną wynikającą z fizycznych barier dostępu. To właśnie przewyżczanie braków interpersonalnych jest w ostatnich latach jednym z najważniejszych argumentów za poszerzaniem oferty dla niepełnosprawnych uczestników turystyki socjalnej i obejmowaniem nią możliwie wszystkich osób z tej grupy (Eichhorn, 2020).

W przypadku niepełnosprawnych (którzy często muszą wyjeżdżać z opiekunem) najczęstszą grupą ofert są turnusy rehabilitacyjne oraz pobyty w sanatoriach i stałych ośrodkach wakacyjnych dla beneficjentów świadczeń ubezpieczeniowych, dotowane lub w całości finansowane przez (odpowiednio) kasy chorych, zrzeszenia pracodawców lub krajowe systemy ubezpieczeń zdrowotnych. W krajach zamożniejszych lub rządzonych przez ugrupowania o wyższej wrażliwości społecznej uzupełniają je coraz częściej propozycje wyjazdów o charakterze integracyjno-poznawczym, kwalifikowane jako krajoznawstwo lub wprost turystyka kulturowa; które obok poprawy stanu zdrowia uczestników mają na celu zapewnienie im udziału w turystyce jako przysługującej każdemu formie wypoczynku i utrzymanie ich związku z innymi członkami społeczeństwa (*accessible tourism*) (Prochorowicz, 2012; Stasiak, Włodarczyk, 2012; Eichhorn, 2020).

W Polsce najpopularniejszym typem świadczenia powiązanych z turystyką społeczną tej grupy beneficjentów są dotowane pośrednio w formule usług rzeczowych pobyty lecznicze i sanatoryjne w uzdrowiskach, dystrybuowane i finansowane lub dotowane przez publicznego ubezpieczyciela zdrowotnego – Narodowy Fundusz Zdrowia lub ubezpieczycieli społecznych, jak Zakład Ubezpieczeń Społecznych i Kasa Rolniczych Ubezpieczeń Społecznych (Stelmach, 2017). Organizatorami turystyki tych osób bywają też publiczne i niepubliczne podmioty opiekuńcze zarządzające domami opieki, w Polsce np. Caritas (Kowalczyk-Anioł, 2010). Również podwójną wysokość świadczeń

na dzieci niepełnosprawne i ich opiekunów w ramach Polskiego Bonu Turystycznego z 2020 r. należy uznać za formę turystyki społecznej adresowanej do tej (nielicznej) grupy osób z omawianej grupy, wspomagając jednocześnie ich i usługodawców z sektora turystyki (Ustawa, 2020, art. 6). Należy przypuszczać, że w ramach rehabilitacji i rekonwalescencji osób cierpiących na poważniejsze i długotrwałe skutki działania wirusa COVID-19 i one będą musiały być włączane do grupy beneficjentów rehabilitacyjnej odmiany turystyki socjalnej.

Imigranci

Dla nich turystyka społeczna przybiera formę nie tylko dotowanego wypoczynku, ale również obejmuje programy integracji społecznej i akulturacji, przykładowo w postaci wycieczek krajoznawczych, wyjazdów na wydarzenia kulturalne, wyjazdów integracyjnych z wolontariuszami lub przedstawicielami rówieśniczej grupy wiekowej oraz wycieczek wspomagających kursy językowe i semestry propedeutyczne, jak przykładowo dla tzw. uczniowskich lub studenckich grup zerowych (Mikos v. Rohrscheidt, 2020). W krajach z rozwiniętym systemem wsparcia socjalnego imigranci wychowujący dzieci automatycznie stają się beneficjentami turystyki rodzinnej.

Socjalizujący wymiar ich udziału w turystyce może jednak mieć też inny wymiar: można go bowiem wykorzystać jako zorganizowaną formę ich integracji na krajowym rynku pracy. Dobrym tego przykładem jest działalność austriackiego Caritasu, który w kraju z restrykcyjną polityką wobec imigrantów zaproponował szkolenie, a potem zatrudnianie przedstawicieli tej grupy u usługodawców turystyki zimowej, którym ze względu na sezonowość zatrudnienia i niskie stawki wynagrodzeń trudno znaleźć pracowników na rynku krajowym. Tą drogą, za pośrednictwem dozwolonej im formy pracy nabywają oni kompetencje, budują swoje pracownicze CV i stopniowo mogą ubiegać się o stałe zatrudnienie w Austrii (Kratzmann, Hartl, 2019).

Inne defaworyzowane grupy społeczne

Tworzą je – przykładowo – rdzenna ludność krajów rozwiniętych, ale też dyskryminowane mniejszości etniczne, religijne i seksualne, a w niektórych kulturach kobiety dyskryminowane ze względu na płeć, np. na terenach zamieszkałych przez populacje o dominujących konserwatywnych modelach społeczeństwa. Dla takich grup oferta turystyczna jest finansowana przez świadome niekorzystnego położenia tych grup władze, przez organizacje działające na ich rzecz, a nawet dotowana z zagranicy. W selekcji uczestników i w programach

turystycznych nacisk kładzie się na przewyższanie dyskryminacji grup defaworyzowanych. Oferta przybiera kształt zależny od typu i przejawiania się dyskryminacji, np. polega na samym wypoczynku w bezpiecznym miejscu lub towarzyszy jej program integracyjny, wzmacniający tożsamość grupową czy rozwijający określone kompetencje społeczne (szczegółowo: Pyke i in., 2019; Pyke, Pyke, 2020; Carr, Schänzel, 2020).

KTO I JAK WSPÓŁCZEŚNIE ORGANIZUJE TURYSTYKĘ SPOŁECZNĄ – PRZEGLĄD WYBRANYCH TYPÓW OFERT Z KRAJÓW EUROPY

Charakter tej części opracowania nie jest systematyczny, lecz egzemplaryczny: poniższe opisy nie odnoszą się do całości oferty turystyki społecznej w danym kraju, ale do usług proponowanych wybranym grupom docelowym. Jego zadaniem jest zapoznać Czytelnika z możliwościami organizacji przedmiotowej formy turystyki w zależności od dostrzeganych w danym kraju potrzeb danej grupy beneficjentów turystyki społecznej i realizowanych strategii polityk publicznych.

Turystyka społeczna dla osób z niskimi dochodami we Francji

Głównym aktorem w tym segmencie rynku turystycznego jest organ publiczny o profilu handlowym: Francuska Krajowa Agencja ds. Bonów Wakacyjnych (ANCV), powołana w 1982 r. w celu: ułatwienia osobom o niskich dochodach wyjazdów wakacyjnych; zapewnienia im swobody wyboru ofert zaspokajających ich potrzeby wspieranej przez doradztwo oraz koordynowania współpracy na rzecz rozwoju turystyki dla równomiernego rozłożenia jej podaży i popytu na produkty w poszczególnych obszarach recepcji. Aktualnie, obok turystyki osób o skromnych dochodach, zajmuje się ona wspieraniem turystyki seniorów, rodzinnej, osób niepełnosprawnych, a nawet sportowej turystyki młodzieży (ANCV, 2021). Fundusz Agencji jest w dużej części tworzony z obowiązkowych wpłat pracodawców i z subwencji rządowych.

ANCV wydaje i promuje tzw. czeki wakacyjne. Są one dystrybuowane na podstawie kryteriów socjalnych wśród pracowników wszystkich przedsiębiorstw, urzędników państwowych, ostatnio również samozatrudnionych pracowników oraz przez lokalne instytucje opieki socjalnej i wspierania rodzin. Osoby chcące skorzystać z bonu wakacyjnego wpłacają określoną część każdej wypłaty na specjalne konto oszczędnościowe, które uzupełniane jest zgodnie z kryteriami socjalnego wsparcia. Po zakończeniu ustalonego (zwykle rocznego)

okresu oszczędzania pracownik odzyskuje pieniądze zwiększone o dopłatę w formie bonów wakacyjnych. Zazwyczaj środki są uwalniane w czerwcu, przed okresem letnich wakacji. Bony przyznawane w formie książeczek czekowych umożliwiają rozszczepienie płatności na kilkanaście różnych usług, zgodnie z decyzją posiadacza. Są one aktualnie akceptowane przez ponad 200 tys. usługodawców, a w ostatnich latach z tej formy dopłat korzystało przeciętnie od 4 do 4,5 mln osób (*Tourism in actions...*, 2017). W ramach książeczek czekowych funkcjonują dodatkowo rabaty wynegocjowane dla posiadaczy dzięki finansowemu wkładowi pracodawcy, rady zakładowej, lokalnego komitetu społeczno-gospodarczego lub organizacji społecznej. Sieć doradztwa i dystrybucji bonów działa w kilku tysiącach punktów i pokrywa cały kraj, natomiast organizacją pobytów rodzinnych dla beneficjentów turystyki społecznej, zarządzaniem infrastrukturalną bazą i opracowywaniem lokalnych programów wakacji (w tym wycieczek podczas pobytów) zajmują się uczestniczące w programie przedsiębiorstwa i lokalne organizacje turystyczne, deklarujące respektowanie modelu ekonomii społecznej i celów tej formy turystyki: sprawiedliwości społecznej i niedyskryminacji, tworzenia lokalnych miejsc pracy, działań na rzecz spójności rodzin i społeczności, a także zapewnienia uczestnikom doświadczenia francuskiego dziedzictwa kulturowego i naturalnego. Agencja wspiera też dotacjami właścicieli bazy turystycznej deklarujących udział w programie, dofinansowując im część kosztów remontu infrastruktury i jej dostosowania do požądanych standardów (ANCV, 2021; Reyes Uribe, 2020).

Wakacje rodzin z małymi i niepełnosprawnymi dziećmi w Wielkiej Brytanii

W Zjednoczonym Królestwie turystyka społeczna stanowi domenę głównie społecznych organizacji charytatywnych, a działania państwa w tym obszarze (jak i w ogóle wspierające rodziny) ograniczają się do przekazywania środków finansowych do budżetów lokalnych samorządów, dotowania operatorów usług socjalnych, spółdzielni konsumenckich i stowarzyszeń charytatywnych czynnych w zakresie organizacji wyjazdów wakacyjnych oraz do zwolnień podatkowych przyznawanych zaangażowanym w takie przedsięwzięcia organizacjom *non profit* (Górska, 2011; Jaremen, 2012).

Do większych podmiotów aktywnych w organizacji wspieranej turystyki rodzinnej należą obejmujące swym działaniem teren całego kraju Family Holiday Association i Family Fund. Ta pierwsza organizacja (stowarzyszenie) skupia się na dofinansowaniu wyjazdów

wakacyjnych rodzin o niskich dochodach, posiadających przynajmniej jedno dziecko w wieku poniżej trzech lat, przy czym rdzeniem oferty są dopłaty do krótkich rodzinnych wyjazdów do parków wakacyjnych, miejsc na wybrzeżu morskim i na wieś oraz kontraktowanie dla beneficjentów u przedsiębiorców grupowych wycieczek oferowanych rodzinom, zasadniczo trwających nie dłużej niż cztery dni. Rocznie z pomocy FHA korzysta ok. 5,5 tysiąca rodzin (FHA, 2021).

Z kolei Fundusz, koncentrujący się na pomocy rodzinom z dziećmi niepełnosprawnymi i przewlekle chorymi do lat 16 jest organizacją charytatywną dotowaną przez rządy regionalne. Formułą jego funkcjonowania jest zbieranie od donatorów pieniędzy i przekazywanie ich w formie grantów rodzinom, które przeznaczają je na zaspokojenie rozmaitych potrzeb, w tym udział w wyjazdach turystycznych (głównie krótkich wyjazdach rodzinnych i jednodniowych wyjazdach rekreacyjnych) zawsze ze spersonalizowaną ofertą dostosowaną do rodzaju niepełnosprawności dziecka. W ostatnich latach liczba udzielonych grantów oscyluje wokół 90 tysięcy (FF, 2021). W organizacji wypoczynku na miejscu dla beneficjentów, szczególnie z niepełnosprawnymi dziećmi coraz ważniejszą rolę odgrywają wolontariusze i grupy ludzi pomagających lub świadczących usługi „po kosztach”, co obniża koszty organizatorów i pozwala im objąć działaniami większą grupę ludzi (Shaw i in., 2020).

Turystyka socjalna młodzieży szkolnej i studiującej w Niemczech

W tym kraju, co uwarunkowane jest jego historią gospodarczą i ukształtowaną przez ostatnie dwa stulecia mentalnością, pojęcie „Sozialtourismus” kojarzy się (nadal) negatywnie, jako rodzaj korzyści uzyskiwanej na koszt innych i dlatego mniej akceptowanej w wielu środowiskach. Dodatkowo w latach 2012–14 negatywnymi konotacjami obciążała je medialna asocjacja z masowymi przyjazdami obywateli uboższych państw Unii Europejskiej (zwłaszcza Rumunii) bez podejmowania pracy, za to z wykorzystaniem pełnego pakietu świadczeń społecznych (Nowrot, Strukmeyer-Öner, 2014). W powiązaniu z relatywnie wysokim poziomem samowystarczalności, a nawet dobrobytu szerokich warstw społeczeństwa skutkuje to zmniejszeniem popytu na tę formę turystyki dla nowszych grup jej beneficjentów. Mniej dotyczy to niepełnosprawnych, opiekunów osób niesamodzielnych, rekonwalescentów i młodzieży szkolnej, jednak ma silne przełożenie na wykorzystanie oferty turystyki rodzinnej czy osób chwilowo niezatrudnionych.

Model funkcjonowania turystyki społecznej w Niemczech opiera się na systemach zapomogowych i jest zdecentralizowany, a funkcję publicznego sponsora odgrywają w nim głównie kraje związkowe i samorządy. Wyjątkiem jest wsparcie dla wycieczek edukacyjnych niemieckiej młodzieży – tu organizując ją instytucje edukacyjne i organizacje młodzieżowe wspierają na poziomie federalnym podmioty koordynowane przez konferencję ministrów oświaty. Obok rodzin w trudnej sytuacji właśnie dzieci i młodzież należą w Niemczech do najsilniej wspieranych beneficjentów turystyki społecznej. Należy jednak zauważyć, iż systemowe wspieranie nie dotyczy głównie przedsięwzięć rekreacyjnych, ale poznawczych (m.in. wycieczki do miast i o charakterze studyjnym) i integracyjnych. Za pośrednictwem agend organizujących międzynarodową turystykę młodzieży na wysokim poziomie wsparcia lub w całości finansowane są programy grupowych wyjazdów zagranicznych, jeśli zawierają komponenty spotkań z rówieśnikami odwiedzanego kraju, wymiany doświadczeń, wspólne moduły edukacyjne i integracyjne: można też ubiegać się nawet o dofinansowanie późniejszych indywidualnych wyjazdów dla podtrzymywania nawiązanych kontaktów (DPJW, 2021). W ramach takich programów, jak „Bildungspaket” czy „Inclusion” wsparcie przyznawane jest szkolnym wycieczkom, których programy wykażą komponenty wspierające budowanie indywidualnego kapitału kulturowego uczestników, a w wycieczkach osób młodych z socjalnie wrażliwych rodzin – kapitału społecznego. Systemowo dofinansowane są też wycieczki starszych klas szkół średnich i zawodowych, przy czym dopłaty obejmują wszystkich uczestników (Mikos v. Rohrscheidt, 2020). W przypadku młodych imigrantów dochodzi do tego jeszcze aspekt integracyjny: specjalne propozycje wycieczek dla nich (nie tylko dla uczniów, ale i studentów) stanowią m.in. integralną część programów szkół językowych (Mikos v. Rohrscheidt, 2020).

Turystyka socjalna seniorów w Hiszpanii

W tym kraju turystyka społeczna jest traktowana nie tylko jako forma pomocy społecznej, ale i jako obszar działań stymulujących i stabilizujących przemysł turystyczny. Są one więc koordynowane w taki sposób, by wydłużać sezon turystyczny i zapewniać bardziej stabilny popyt na terenach, gdzie baza ofert jest słabiej wykorzystywana (Cineros-Martinez, Fernandez-Morales, 2020).

Najsilniej rozwinięty jest sektor dotowanych usług turystycznych dla seniorów, przy czym w ich wypadku obok ekonomicznego pojawia się silny rys integracyjny. Hiszpański organizator turystyki

socjalnej seniorów IMSERSO oferuje wyjazdy i pobyty rekreacyjne, ważne dla osób samotnych wyjazdy w zimowym okresie świątecznym oraz dostosowane do potrzeb seniorów programy wypraw obejmujące doświadczanie dziedzictwa kulturowego i naturalnego. Uczestnicy mogą wybrać między rozmaitymi obszarami docelowymi wycieczek i pobytów: wybrzeżem i hiszpańskimi wyspami, kurortami w głębi kraju, parkami narodowymi czy stolicami prowincji i miastami autonomicznymi (Melilla, Ceuta). Każdego roku IMSERSO publikuje broszurę prezentującą wszystkie obszary docelowe i typy wyjazdów oraz dostępne terminy. Dotowane są: podróże w obie strony, zakwaterowanie, polisa ubezpieczeniowa, usługi medyczne i udział w programie kulturalnym lub rozrywkowym. Każdy, kto chce uczestniczyć w programie IMSERSO musi złożyć wniosek. Można to zrobić online za pośrednictwem portalu IMSERSO lub na piśmie. IMSERSO przetwarza wnioski i weryfikuje te, które spełniają rozmaite kryteria (w tym wiek i dochody), z uwzględnieniem dofinansowania wyjazdów w poprzednich latach. Wnioski ocenia się na podstawie skali punktowej odpowiadającej poszczególnym kryteriom. Aplikujący są powiadamiani o akceptacji wniosku i o terminie, w którym będą mogli zakupić bilety lub wybrać swoją podróż/pobyt spośród dostępnych opcji. Osoby, których liczba punktów jest niewystarczająca do bezpośredniego wyboru mogą być umieszczone na liście oczekujących (*Tourism in actions...*, 2017). Zasadą jest pokrywanie przez uczestników 70% kosztów wyjazdu, reszta finansowana jest z zasobów programowych (IMSERSO, 2021).

Od pewnego czasu Hiszpania stawia też na przyjazdową turystykę społeczną: zorganizowany z inicjatywy jej rządu projekt Europe Senior Tourism adresowano do starszych obywateli Unii Europejskiej, którym oferowano wakacje w Hiszpanii poza sezonem turystycznym po preferencyjnych, dotowanych kosztach (Górska, 2011).

Liczne przykłady turystyki społecznej organizowanej w Europie i w niektórych krajach pozaeuropejskich dla różnych grup beneficjentów w ramach krajowych programów prezentuje raport ISTO (*Tourism in actions...*, 2017).

Przedstawione w powyższym przeglądzie przykłady dowodzą, że turystyka socjalna, w zależności od grupy jej beneficjentów i założeń programów czy profilu poszczególnych produktów może mieć charakter zarówno rekreacyjny (rodziny, seniorzy), aktywny (młodzież, dzieci), zdrowotny, w tym rehabilitacyjny (niepełnosprawni, seniorzy, rekonwalescenci), integracyjny (imigranci, grupy defaworyzowane,

seniorzy), jak i poznawczy (młodzież, imigranci, seniorzy, dzieci). W miarę głębszego rozumienia źródeł, charakteru i kierunku relacji oraz przemian społecznych, świadomego i systemowego przezwyciężania niesprawiedliwych różnic w obszarze dobrobytu jednostek (czy choćby zapewnienia sprawiedliwego startu dla kolejnej generacji obywateli), a w skali międzynarodowej – zmniejszania negatywnych skutków ekonomicznej globalizacji, przynajmniej w państwach północnej hemisfery obserwuje się już dziś zmianę akcentu w refleksji nad analizowaną formą turystyki z komponentu „socjalnego” na „egalitarny”. Widzimy i czytamy więc, jak coraz częściej jest ona określana nie tyle jako turystyka społeczna, co turystyka dla wszystkich, co każe oceniać ją już nie tylko jako rodzaj „pomocy”, ile raczej jako realizację praw każdego z obywateli. Jest więc ona widziana już nie jako seria subwencji, ale jako dodatkowe „spoiwo” dla zróżnicowanego społeczeństwa, pomagające mu i nam wszystkim nie tylko rozumieć się jako jedność w różnorodności, ale i funkcjonować i żyć jako „zrównani” i niedzieleni niepotrzebnie tam, gdzie dzieleni być nie musimy.

AKTUALNE UWARUNKOWANIA ORGANIZACJI I ROZWOJU TURYSTYKI SPOŁECZNEJ

Rozpatrywane w globalnej skali główne problemy i wyzwania stojące przed instytucjami i osobami decydującymi o organizacji turystyki społecznej wynikają głównie z następujących faktów:

- przyspieszającego starzenia się społeczeństw (zmieniającego strukturę popytu turystycznego, ale i możliwości jego zaspokojenia przez samych zainteresowanych),
- spadku stabilności ekonomicznej, a nawet pauperyzacji kolejnych grup społecznych zdanych tym samym na instytucjonalne wsparcie (przy jednoczesnym ich dążeniu do utrzymania dotychczasowych standardów życia także w wymiarze wyjazdów turystycznych),
- dynamicznie zmieniających się modeli rodziny i życiowego partnerstwa ludzi (komplikujące m.in. identyfikację jej potencjalnych beneficjentów i wymagające nowych kryteriów ich uznawania) (zob. np. Stasiak, 2011a),
- braku odniesienia poczucia solidarności społecznej i akceptowanych regulacji socjalnych do potrzeb uprawiania turystyki przez beneficjentów rozmaitych form wsparcia,
- słabego zaangażowania lokalnej władzy publicznej i jej niechęci do wydawania środków na taką (pośrednią i niełatwą

w weryfikacji efektów) formę poprawiania dobrostanu obywateli i ich społecznej inkluzji,

- utrzymującego się przekonania potencjalnych gospodarzy produktów turystyki społecznej (w tym samorządów i usługodawców) o niewielkiej sile nabywczej jej beneficjentów, a tym samym mniejszych korzyściach ekonomicznych z jej organizacji, skutkującego niechęcią do przystosowywania produktów do potrzeb np. osób niepełnosprawnych czy wielodzietnych rodzin, a nawet w ogóle rezygnacją z zabiegania o te grupy klientów,
- problemów obszarów recepcji turystyki społecznej związanych z sezonowością jej produktów i tym samym przychodów usługodawców oraz zatrudnienia w tym sektorze.

W tym kontekście ważną rolę mogą odgrywać także bariery powszechnie występujące po stronie samych potencjalnych beneficjentów turystyki społecznej w poszczególnych społeczeństwach: brak wolnego czasu, np. ze względu na konieczność nieprzerwanego zarobkowania, brak wiedzy o ofercie turystyki społecznej i uprawnieniu do korzystania z niej, konieczność sprawowania opieki na bliskimi, rzeczywisty brak infrastruktury umożliwiającej im (jak niepełnosprawnym) uprawianie turystyki lub subiektywne przekonanie o takim braku, zaawansowany stan wycofania społecznego (m.in. u seniorów), niechęć do korzystania z pomocy instytucjonalnej, a tym bardziej świadczonej przez organizacje dobroczynne i inne społeczne, brak środków na udział własny, gdy jest on wymagany (zob. m.in. Włodarczyk, 2010; Nowacki, 2011; Stasiak, 2011b; Stasiak, Włodarczyk, 2012; Diekmann i in., 2018; McCabe, Qiao, 2020).

Natomiast wśród czynników pozytywnie oddziałujących na formułowanie celów i programów turystyki społecznej i pozyskiwanie dla nich sojuszników w skali społeczeństw jako najważniejsze można wymienić: długie w wielu krajach tradycje jej organizacji i obejmowania nią konkretnych grup społecznych, integracja programów turystyki społecznej w ramy turystyki zrównoważonej, odpowiedzialnej środowiskowo oraz uwzględniającej interesy pozostałych interesariuszy (powszechnie akceptowaną i coraz silniej pożądaną w wielu obszarach recepcji), zrozumienie coraz liczniejszych obywateli dla programów i działań związanych ze zwiększaniem spójności społecznej kolejnych grup (począwszy od niepełnosprawnych), rosnąca popularność pracy wolontariackiej i skłonność podmiotów komercyjnych do finansowego lub rzeczowego wsparcia jej przedsięwzięć w dłuższej perspektywie

(co obniża koszty opieki i obsługi produktów), konsekwentne inicjowanie i wspieranie turystyki socjalnej przez Unię Europejską (w jej przestrzeni) i prawne regulowanie w kolejnych krajach prawa do czasu wolnego i wypoczynku, także w formie podróży i pobytu poza miejscem życia, w zarządzaniu turystyką dążenie do wydłużania sezonów turystycznych w celu stabilizowania zatrudnienia i stabilnego dochodu mieszkańców obszarów recepcji (zob. Cavlak, Selvi, 2012; Stasiak, Włodarczyk, 2012; Berbeka, 2012; Mc Cabe, 2020).

Rozwiązania

Nie wszystkie tak rozmaite wyzwania (posiadające przy tym krajową i lokalną specyfikę) można efektywnie podejmować, a problemy rozwiązywać stosując uniwersalne recepty. Prawdopodobnie właśnie z powodu ich różnorodności i wielości lokalnych uwarunkowań nie wypracowano dotąd kompleksowej koncepcji turystyki społecznej o globalnym zasięgu i nie należy się takiej spodziewać. Warto jednak zaznaczyć niektóre – bazujące na empirycznych analizach – przemyslane i uzasadnione wskazania badaczy turystyki, które mogą stać się pomocne w konstruowaniu jej poszczególnych produktów, a nawet krajowych programów.

Jednym z takich rekomendowanych rozwiązań może być zastosowanie sieciującego podejścia do uzgadniania interesów zarówno beneficjentów, organizatorów (z mocnym akcentem na najsilniej zaangażowane organizacje społeczne), jak i gospodarzy konkretnych programów oraz przedsięwzięć. Pozwala ono wyartykułować różnice w ich perspektywach, a w partycypacyjnej formule, w procesie wspomagany przez ekspertów wspólnie wyeliminować czynniki hamujące kreację oferty, jej realizację i obsługę, a także bariery podejmowania podróży przez uczestników (zob. Minnaert, 2020a; 2020b).

Turystyka socjalna dla osób starszych nie powinna być rozumiana tylko jako zapewnianie im chwilowego wytchnienia i dostosowania do ich potrzeb forma rekreacji. Powinna ona być rozumiana jako działanie obliczone na długofalowe wzmacnianie ich subiektywnego dobrostanu i być dobrze zaplanowana jako środek ich (re) integracji społecznej oraz utrzymanie, a nawet wzrost ich społecznej aktywności. Tym samym stałaby się ona istotnym komponentem holistycznego podejścia do dobrobytu osób starszych. Jako sprawdzony model wskazuje się program rządu hiszpańskiego IMSERSO oceniany jako innowacyjne podejście tak do turystyki, jak i do polityki publicznej (Diekmann i in., 2018; Mikos v. Rohrscheidt, 2020). Ponieważ program ten wydaje się być sprawdzoną już drogą wykorzystania turystyki

społecznej w takiej właśnie funkcji, powinien znaleźć naśladowców w innych europejskich modelach wsparcia dla osób starszych.

Formy finansowania

Uznanie podróżowania w wolnym czasie za jedną z uprawnionych form realizacji podstawowego prawa do wypoczynku jest największym osiągnięciem niemal stuletniej refleksji nad turystyką społeczną i jej konsekwentnego wprowadzania jako integralnego komponentu organizacji dzisiejszych rozwiniętych społeczeństw (zwłaszcza jako inkluzji wszystkich grup społecznych), a także jako (co prawda, „miękkiego” i wciąż trudnego w egzekwowaniu) prawa jednostki. Jednak urzeczywistnienie tego prawa wymaga zewnętrznego wsparcia finansowego i organizacyjnego. Ze względu na różnice systemów integracji i pomocy społecznej, opieki zdrowotnej, poziomów ogólnej zamożności oraz priorytetów rządów wywodzących się z partii o różnym podejściu do polityki socjalnej, w perspektywie najbliższych dziesięcioleci nie jest możliwe opracowanie jednolitego systemu finansowania turystyki społecznej nawet dla Unii Europejskiej.

Będzie więc ono przybierać rozmaitą postać: od opracowywania spójnych, długofalowych, regularnie rewidowanych i modyfikowanych strategii rządowych, obejmujących rozmaite programy adresowane do różnych grup beneficjentów i powierzających ich realizację federacjom turystyki (lub turystyki społecznej). Kierują się one transparentnymi regułami i realizują wszystkie wskazane potrzeby, przez systemowe subwencjonowanie profilowanych i uznanych za wiarygodne organizacji społecznych, organizujących wyjazdy „po kosztach” lub z uzgodnioną minimalną marżą wraz z kontrolą ich funkcjonowania i wywiązywania się z zobowiązań.

Systemowe zachęty dla pracodawców, samorządów, podmiotów edukacyjnych i organizacji ubezpieczeń społecznych spowodują – odpowiednio – współfinansowanie przez nich aktywności turystycznej pracowników, uczniów, osób w trudnej sytuacji oraz rekonwalescentów, niepełnosprawnych lub seniorów, aż po bezpośrednie wypłaty dla samych uczestników świadczeń pieniężnych przeznaczanych na zaspokojenie potrzeb turystyczno-rekreacyjnych lub bony turystyczne. Obniżeniu kosztów może sprzyjać szerokie korzystanie z wolontariatu i społecznej pracy kadr turystycznych oraz (w większym stopniu) wspólna polityka zamówień i rezerwacji prowadzona przez kierowników programów turystyki społecznej, instytucje ubezpieczeniowe i federacje organizacji realizujące produkty turystyczne dla poszczególnych grup beneficjentów.

Z perspektywy naszego kraju i jego niewystarczających środków wsparcia społecznego, które są w stanie zaakceptować kolejne ekipy sprawujące władzę konieczne może być także podjęcie decyzji, które programy turystyki społecznej (adresowane do poszczególnych głównych grup jej beneficjentów) mogą być finansowane bezpośrednio z budżetu. W przypadku pozostałych można, także z pomocą mechanizmów rozmaitych zachęt, inicjować celowe porozumienia i trwałe koalicje z innymi zainteresowanymi, w tej grupie społecznymi i komercyjnymi partnerami oraz sponsorami, by w ten sposób zapewnić ich realizację, dzieląc jednak jej koszty między instytucje publiczne a pozostałe podmioty osiągające tą drogą swoje statutowe cele lub odnoszące rozmaite korzyści (zob. też Włodarczyk, 2010; Stasiak 2011b; Berbeka, 2012; Rapacz, Jaremen, 2014).

Zalecenia dla operatorów i gospodarzy

Ze strony operatorów produktów turystycznych, którzy zdecydują się na tworzenie oferty w segmencie socjalnym lub na taką specjalizację, niezbędne są:

- prawidłowe rozpoznanie tego segmentu rynku (grup potencjalnych uczestników, ich demograficznego profilu, aktualnych zachowań i oczekiwań w stosunku do oferty turystycznej, reprezentujących ich organizacji i miejsc koncentrujących ich aktywność),
- analiza uwarunkowań krajowego wsparcia dla turystyki społecznej (obowiązujące prawo, potencjalni partnerzy strategiczni i stabilni sponsorzy, aktualne programy i fundusze społecznej integracji, możliwości i kryteria pozyskiwania publicznych dotacji),
- analiza potencjalnych obszarów recepcji i ich gospodarzy (w tym pod kątem gotowości do współpracy, odpowiedniego poziomu infrastruktury i przygotowania personelu do przyjęcia określonych grup uczestników, akceptacji potrzeby ograniczenia marży i komercyjnej struktury produktów),
- opracowanie szczegółowych programów (pobyków, wycieczek, turnusów, lokalnych pakietów rodzinnych, modułów turystycznych dołączanych do pobyków stacjonarnych itd.),
- wprowadzenie tej grupy propozycji do własnej oferty (najlepiej wyodrębnienie odpowiedniej kategorii),
- podjęcie negocjacji w trójkącie oferent – reprezentanci grupy docelowej – instytucje lub podmioty wspierające.

Celem tych ustaleń jest doprowadzenie do porozumień o przynajmniej kilkuletnim okresie obowiązywania, na podstawie których, dostarczając konkretnym odbiorcom usługi turystyczne wpisujące się w ich programy, organizator otrzyma gwarantowane środki lub dotacje.

Podmiot zarządzający ofertą turystyczną w obszarze recepcji (np. lokalna organizacja turystyczna) decydując się na udział w organizacji turystyki społecznej winien rozważyć stworzenie jednego lub kilku gotowych programów turystycznej eksploatacji swojego terenu dostosowanych do potrzeb i możliwości poszczególnych grup jej uczestników, zapewnić realizację usług w poszczególnych miejscach (w drodze porozumień na rzecz wspólnego produktu lub umów dwustronnych), skalkulować ceny w różnych konfiguracjach usług, zdobyć gwarancję dotacji dla takich produktów, po czym przystąpić do ich dystrybucji. Ta może polegać na stworzeniu kategorii produktów w publicznie dostępnej ofercie i nawiązaniu kontaktów z wyspecjalizowanymi podmiotami oferującymi produkty turystyki społecznej (proponując im stacjonarne programy na swoim terenie z dopasowaniem komponentu finansowania do dotacji przez odpowiednie upusty) lub na bezpośrednim skomunikowaniu się z organizacjami reprezentującymi beneficjentów turystyki społecznej lub instytucjami realizującymi ten sektor wsparcia społecznego i zaproponowaniu im realizacji gotowych wycieczek lub pobytów na swym terenie, ewentualnie z transferem uczestników.

Z punktu widzenia polskich organizatorów turystyki kluczowymi warunkami rozwoju krajowej turystyki społecznej są systemowe rozwiązania umożliwiające im uczciwe konkutowanie o publiczne zlecenia na organizację i realizację jej produktów (np. transparentne konkursy ofert), względnie o pozyskiwanie dotacji, a także wiarygodny i sprawny system ich wypłaty. Jednak najważniejszym problemem może okazać się doprowadzenie decydentów, w tym polityków stopnia centralnego i lokalnego do zrozumienia i akceptacji faktu, że turystyka społeczna, jeśli nie ma ograniczać się do deklaracyjnego spełnienia wymogów międzynarodowych konwencji i umów lub warunków korzystania z kolejnych funduszy spójności, ale spełniać zadania pomocowe i integracyjne, nie może funkcjonować według zasady: niska jakość za najniższe koszty. Rozważając korzyści z poniesionych na takie przedsięwzięcia inwestycji należy mieć na uwadze, że przedsięwzięcia turystyki społecznej nie służą tylko dostarczeniu ich uczestnikom okazji do podróżowania w czasie wolnym, ale mają przyczyniać się do wyrównywania ich deficytów ekonomicznych

i społecznych, współtworzenia ich społecznego i kulturowego kapitału oraz motywować ich do zaangażowania w społeczeństwie.

Perspektywy rozwoju

Rozpatrując perspektywy turystyki społecznej w najbliższej przyszłości odnieśliśmy się do kilku globalnych trendów, pierwszą jednak uwagę w tym kontekście poświęcimy Polsce. Wśród najważniejszych spodziewanych działań (odpowiadających wyżej wymienionym potrzebom i wyzwaniom) należy wymienić:

- dostosowanie założeń krajowych programów i instytucjonalnie organizowanych lub wspieranych publicznymi środkami przedsięwzięć turystyki społecznej do politycznych strategii osiągnięcia istotnych celów społecznych,
- solidne rozpoznanie rzeczywistych potrzeb grup przewidzianych w tych strategiach jako beneficjenci turystyki społecznej,
- pilne dostosowanie skali i typów programów oraz oferty krajowej turystyki społecznej do przyspieszającego procesu starzenia się społeczeństwa,
- rozwiązywanie kwestii organizacji produktów turystyki społecznej wynikających ze zmian w strukturze związków międzyludzkich i rodzin,
- dostosowanie tej oferty do postępującej indywidualizacji zachowań turystycznych,
- wprowadzenie regulacji prawnych (i mechanizmów ekonomicznych) wymuszających, ale i wspierających respektowanie przez oferentów produktów celów społecznych i utrzymanie ich priorytetu wobec partykularnych interesów ekonomicznych,
- wykorzystanie istniejącego systemu organizacji (niektórych form) turystyki społecznej, np. ofert uzdrowiskowych z ich jednoczesną modyfikacją, tak by lepiej odpowiadały standardom turystycznym i wyzwaniom konkurencji.

Korzystna byłaby przy tym systemowo zorganizowana (ewentualnie dotowana ze środków publicznych) obserwacja i analiza zagranicznych systemów turystyki społecznej, funkcjonowania jej organizatorów i obszarów recepcji oraz sprawdzonych rozwiązań w zakresie tworzenia i obsługi różnych typów produktów, by przenieść na krajowy grunt dobre doświadczenia oraz systemowe wspieranie innowacyjnych i kreatywnych rozwiązań i całych produktów, odpowiadających specyficznym potrzebom lub uwarunkowaniom polskich beneficjentów i gospodarzy turystyki społecznej.

W średniookresowej perspektywie rozwoju turystyki społecznej, obok klasycznych grup adresatów jej oferty należy rozważyć także imigrantów. Mogą oni być beneficjentami tej odmiany turystyki szczególnie wówczas, kiedy znajdują się w sytuacji wymagającej zewnętrznego wsparcia socjalnego. Cele oferty kierowanej wobec tych grup powinny jednak, obok przełamywania barier ekonomicznych, zawsze zakładać ich szeroko pojętą integrację kulturową w nowym społeczeństwie (Włodarczyk, Stasiak, 2012; Mikos v. Rohrscheidt, 2020).

Środowiskowe konsekwencje rabunkowego gospodarowania zasobami naturalnymi, ale również stale zwiększającego się ruchu turystów (i związanej z tym nadmiernej eksploatacji tych zasobów w obszarach recepcji oraz masowych przemieszczeń, a także produkcji odpadów oraz zanieczyszczeń), jak również ekonomiczne skutki dominacji zewnętrznych podmiotów dla lokalnych mieszkańców i wspólnot są globalnym problemem całego sektora turystycznego. Dotyczą one także turystyki socjalnej. Dlatego również w odniesieniu do niej wymagają oceny dotychczasowego modelu jej organizacji i rozwijania, szczególnie biorąc pod uwagę wyzwania stawiane przez nasilający się gwałtowanie kryzys klimatyczny. Światu potrzebny jest pilnie bardziej zrównoważony model turystyki (McCabe, Qiao, 2020).

Jednym z argumentów za rozwijaniem turystyki społecznej od dawna jest jej pozytywna rola w kreowaniu turystyki sprawiedliwej, zapewniającej korzyści nie tylko jej uczestnikom (niezależnie od ich zamożności), ale i gospodarzom, co zresztą od wielu lat ma miejsce w niektórych jej programach uznawanych w międzynarodowej skali za wzorcowe (zob. np. *Tourism in actions...*, 2017). Respektowanie długofalowych interesów tych ostatnich, jak i klimatycznego bezpieczeństwa całej ludzkości wymaga w przypadku wszystkich strategii, a najlepiej każdego z programów i produktów turystyki społecznej:

- konsekwentnego wprowadzania standardów sozologicznych,
- uwzględniania ich oddziaływania na wszystkie grupy interesariuszy (turyści i organizatorzy wyjazdów, ich sponsorzy, mieszkańcy i samorządy obszarów recepcji, profesjonalni opiekunowie środowiska, lokalni organizatorzy wypoczynku i ich pracownicy, dostawcy czy partnerzy itd.) oraz na samo środowisko,
- obligatoryjnego równoważenia tychże skutków.

Takie działanie oznacza konsekwentne wprowadzanie turystyki społecznej jako komponentu do szerszego konceptu zrównoważonego i odpowiedzialnego systemu turystyki jako całości. Należy więc

oczekiwać (a przynajmniej mieć nadzieję) na stopniowe wpisywanie oferty turystyki społecznej w krajowe i międzynarodowe ramy, strategię i programy turystyki zrównoważonej (McCabe, 2017). W przypadku turystyki społecznej, bardziej niż inne formy wyjazdów zależnej od publicznych sponsorów, najskuteczniejszą drogą do osiągnięcia zadowalającego stanu równoważenia jest systemowe powiązanie dotowania jej przedsięwzięć ze środków publicznych od spełniania powszechnie akceptowanych (i regularnie dostosowywanych do potrzeb i wyzwań) standardów turystyki zrównoważonej.

Autor niniejszego tekstu – z perspektywy własnych badań – uważa za konieczne także wskazanie znaczenia jednego z wymiarów turystyki społecznej jako obiecującego obszaru zarówno realizacji jej współczesnych założeń (w tym kreowania opisywanej wcześniej „wartości moralnej” oraz społecznej inkluzji beneficjentów), jak i zwiększania jej atrakcyjności dla kolejnych grup potencjalnych uczestników. Jest to jej wymiar poznawczy, a szerzej: kulturowy. Tezę, że turystyka społeczna może być ambitna i mieć poznawczy charakter, zweryfikowały już pozytywnie choćby przytaczane doświadczenia projektu IMSERSO, systemowego dofinansowania wycieczek klasowych przez niemieckie władze publiczne, aktywność turystyczna polskich uniwersytetów trzeciego wieku czy subwencjonowane pobyty w Polsce dla członków narodowej diaspory, koordynowane przez Wspólnotę Polską. Mogą one zostać uzupełnione przez m.in. kolonie dla dzieci z rodzin słabszych ekonomicznie i znajdujących się w trudnych sytuacjach czy wycieczki i pobyty skoncentrowane na doświadczaniu dziedzictwa dla imigrantów poznających swój nowy kraj. Takie programy są adresowane (na razie głównie do uczących się lub studiujących) imigrantów w Europie Zachodniej, ale już niedługo ich liczebność i coraz pilniejsza potrzeba ich systemowej integracji może uczynić je niezbędnymi na dużą skalę także w Polsce. Dziś nasze państwo staje przed wyzwaniem wsparcia m.in. Ukraińców (którzy nie tylko tu pracują, ale także osiedlają się na stałe), jak również ich dzieci objętych programem edukacyjnej integracji. Z pewnością bardziej światli przedstawiciele państwa i samorządów już teraz potrafią ujrzeć w tak rozumianej turystyce społecznej pożądaną i długofalową inwestycję. W przyszłości zaś potencjalnymi beneficjentami krajowej turystyki socjalnej powinni stać się członkowie odleglejszych kulturowo grup etnicznych i kulturowych, którzy znajdą u nas pracę i zwiążą z Polską los swój i swoich dzieci.

PODSUMOWANIE

Szerokie i różnorodne spektrum interesariuszy turystyki społecznej oraz duży udział władz publicznych i organizacji społecznych (w odpowiednio: systemowym wspieraniu jej beneficjentów i kreowaniu jej oferty) potencjalnie powinno ułatwiać gromadzenie wokół jej programów szerokich, skutecznych i stabilnych koalicji oraz pozyskiwanie dla nich długofalowego wsparcia z różnych źródeł. Niniejszy tekst miał na celu wskazanie roli turystyki społecznej w osiąganiu strategicznych celów polityki w zakresie poprawy dobrostanu obywateli, utrzymania lub poprawy jakości ich życia oraz zwiększenia ich aktywności, a jednocześnie zainteresowanie polskich organizatorów turystyki, gospodarzy ich programów i produktów oraz usługodawców tym niełatwym i wciąż mało w naszym kraju docenianym, ale mającym wielki i stabilny potencjał, obszarem rozwoju turystyki, w którego kształtowaniu mogą wziąć udział z własną korzyścią lub realizując cele ujęte w misji swoich instytucji.

Zdaniem autora badania współczesnej turystyki społecznej powinny koncentrować się na aktualnej i potencjalnie możliwej roli tej grupy programów i przedsięwzięć turystycznych w utrzymaniu i zwiększaniu spójności społeczeństw (a na pewno zapobieganiu ich dalszemu rozwarstwieniu). Analiza globalnego spektrum jej ofert i profilów ich konsumentów pozwoli opracować optymalne standardy dla takich produktów, które najlepiej i najbardziej efektywnie spełnią cele wspomnianych polityk i zaspokoją zróżnicowane oczekiwania beneficjentów z rozmaitych grup.

Badacze powinni także ustalić, a współpracujące z nimi instytucje popularyzować, najlepsze sposoby wpisywania oferty turystyki społecznej i aktywności realizujących ją podmiotów w krajowe i regionalne koncepty turystyki zrównoważonej, uwzględniając zwłaszcza ochronę środowiska i interesy społeczności gospodarzy. Ich zadaniem będzie także stworzenie krajowych modeli racjonalnego ekonomicznego oraz efektywnego finansowania jej długofalowych programów i regionalnych produktów, które obejmą możliwie najszersze grupy beneficjentów, a jednocześnie zapewnią stabilne struktury zarządzania produktami z korzyścią dla lokalnych usługodawców i rynków pracy na obszarach turystycznej recepcji.

BIBLIOGRAFIA

- Analiza rozwoju turystyki społecznej w Polsce. Stan, szanse i zagrożenia* (2007). Warszawa: Instytut Turystyki. Pobrane z: www.msit.gov.pl (11.08.2021).
- ANCV (2021). Witryna francuskiej Narodowej Agencji Bonów Wakacyjnych (Agence Nationale pour les Chèques-Vacances) – www.ancv.com (17.08.2021).
- Berbeka, J. (2012). Udział w ruchu turystycznym a spójność społeczna w Polsce – wybrane zagadnienia. W: A. Rapacz (red.), *Wyzwania współczesnej polityki turystycznej. Problemy polityki turystycznej* (s. 43–53).
- Borzyszkowski, J., Michalczak, W.J. (2021). Polityka turystyczna na rzecz seniorów. Przegląd wybranych praktyk. *Studia Peregrinica*, 2 (34), 65–81.
- Carr, N., Schänzel, H. (2020). Social Tourism in New Zealand: uncovering „hidden” needs. W: A. Diekmann, S. McCabe (red.), *Handbook of Social Tourism* (s. 256–266). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- Cavlak, H., Selvi, M. S. (2012). Calypso as a Social Tourism Initiative in the EU. Opportunities and Challenges for Turkey. W: M. Kozak, N. Kozak (red.), *2nd Interdisciplinary Tourism Research Conference Proceedings Book 24–29.04.2012* (s. 156–171). Ankara: Fethiye, Detay.
- Chung, J., Simpson, S. (2020). Social tourism for families with a terminally ill parent, *Annals of Tourism Research*, 84, (102813), 1–3.
- Cisneros-Martinez, J.D., Fernandez-Morales, A. (2020), The social tourism programmes in Spain. W: A. Diekmann, S. McCabe (red.), *Handbook of Social Tourism* (s. 72–82). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- Diekmann, A., McCabe, S. (2020). Introduction to the Handbook of Social Tourism. W: A. Diekmann, S. McCabe (red.), *Handbook of Social Tourism* (s. 1–11). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- Diekmann, A., McCabe, S., Cardoso Ferreira, C. (2018). Social tourism: research advances, but stasis in policy. Bridging the divide, *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, 10 (3), 181–188.
- DPJW (2021). Witryna Deutsch Polnisches Jugendwerk (Polsko-Niemieckiej Współpracy Młodzieży) – www.dpjw.org (16.08.2021).
- Erasmus+ (2021). Platforma informacyjna europejskiego programu współpracy Erasmus+ – https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/projects_en (20.08.2021).
- Ferrer, J.G., Sanz, M.F., Ferrandis, E.D., McCabe, S., Garcia, J.S. (2015). Social Tourism and Healthy Ageing. *International Journal of Tourism Research*, 18, 297–307.
- FF (2021). Witryna brytyjskiego Family Fund – www.familyfund.org.uk (18.08.2021).
- FHA (2021). Witryna stowarzyszenia Family Holiday Association – www.familyholidayassociation.org.uk (18.08.2021).
- Górska, E. (2011). Modele turystyki społecznej w wybranych krajach Unii Europejskiej. W: A. Stasiak (red.), *Perspektywy i kierunki rozwoju turystyki społecznej w Polsce* (s. 23–37). Łódź: WSTH w Łodzi.

- Hermans, E., Herregodts, E., Cops, V. (2020). Intergenerational holidays. W: A. Diekmann, S. McCabe (red.), *Handbook of Social Tourism* (s. 221-231). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- IMSERO (2021). Portal Instytutu Seniorów i Usług Społecznych (Instituto de Mayores y Servicios Sociales) – www.imsero.es (14.08.2021).
- Jaremen, D.E. (2012). Turystyka społeczna – studium przypadku Wielkiej Brytanii. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 259, 142-156.
- Kakoudakis, K., McCabe, S., Story, V. (2017). Social tourism and self-efficacy Exploring links between tourism participation, job-seeking and unemployment. *Annals of Tourism Research*, 65, 108-121. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2017.05.005>
- Kakoudakis, K.I. (2014). *Effects of Social Tourism on unemployed individuals' self-efficacy and job search behavior* (praca doktorska), University of Nottingham.
- Kakoudakis, K.I. (2020). Counterbalancing the effects of unemployment through social tourism. W: A. Diekmann, S. McCabe (red.), *Handbook of Social Tourism* (s. 195-208). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- Kociszewski, P. (2016). *Oferta turystyczna dla seniorów – jej istota i społeczno-geograficzne uwarunkowania* (praca doktorska), Warszawa: Zakład Geografii Turyzmu i Rekreacji Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kosar, T. (2020). Empowering family self-efficacy through social tourism. W: A. Diekmann, S. McCabe, *Handbook of Social Tourism* (s. 209-220), Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- Kratzmann, K., Hartl, K. (2019). *Common Home. Migration and Development in Austria*, Wien: Caritas Austria.
- Łuszczyńska, M. (2011). Turystyka rodzin znajdujących się w złożonej sytuacji społecznej – uwarunkowania i wyzwania. W: A. Stasiak (red.), *Perspektywy i kierunki rozwoju turystyki społecznej w Polsce* (s. 171-195). Łódź: WSTH w Łodzi.
- McCabe, S. (2009). Who needs a holiday? Evaluating social tourism. *Annals of Tourism Research*, 36 (4), 667-688.
- McCabe, S. (2017). Social tourism and its contribution to sustainable tourism. *Cuadernos Economicos de ICE*, 93, 29-44.
- McCabe, S., Qiao, G. (2020). A review of research into social tourism: Launching the Annals of Tourism Research Curated Collection on Social Tourism. *Annals of Tourism Research*, 85. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.103103>
- McCabe, S., Joldersma, T., Li, C. (2010). Understanding the benefits of social tourism: Linking Participation to subjective well-being and quality of life. *International Journal of Tourism Research*, 12 (6), 761-773. <https://doi.org/10.1002/jtr.791>
- Mikos v. Rohrscheidt, A. (2020), *Zarządzanie w turystyce kulturowej, t. 1: Konteksty, koncepcje, strategie*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.

- Minnaert, L., Maitland, R., Miller, G. (2006). Social tourism and its ethical foundations. *Tourism, Culture and Communication*, 7 (1), 7-17. <https://doi.org/10.3727/109830406778493533>
- Minnaert, L., Maitland, R., Miller, G. (2009). Tourism and social policy. The value of social tourism. *Annals of Tourism Research*, 36, 316-334.
- Minnaert, L., Maitland, R., Miller, G. (2011). What is social tourism? *Current Issues in Tourism*, 14 (5), 403-415. <https://doi.org/10.1080/13683500.2011.568051>
- Morgan, N., Siehoyono, L., Finniear, J. (2020). Social Tourism in later life. W: A. Diekmann, S. McCabe (red.), *Handbook of Social Tourism* (s. 165-176). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- Nowacki, M. (2011). Korzyści i bariery turystyki społecznej. W: A. Stasiak (red.), *Perspektywy i kierunki rozwoju turystyki społecznej w Polsce* (s. 363-376). Łódź: WSTH w Łodzi.
- Nowrot, K., Strukmeyer-Öner, B. (2014). „Sozialtourismus“ in Europa?: Unions- und sozialrechtliche Anmerkungen zu einer aktuellen Debatte. *Policy Papers on Transnational Economic Law*, 40, 1-15.
- Pyke, J., Pyke, S. (2020). A case study from Canada. W: A. Diekmann, S. McCabe (red.), *Handbook of Social Tourism* (s. 267-278). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- Pyke, J., Pyke, S., Watuwa, R. (2019). Social tourism and well-being in a first nation community. *Annals of Tourism Research*, 77, 38-48.
- Rapacz, A., Jaremen, D.E. (2014). About the Essence of Social Tourism and its Financing in Poland. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki*, 4 (28), 53-69.
- Reyes Uribe, A.C. (2020). A social tourism lodging enterprise: the French case of VTF holiday villages. W: A. Diekmann, S. McCabe (red.), *Handbook of Social Tourism* (s. 233-243), Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- Shaw, G., McCabe, S., Wooler, J. (2020). Social Tourism in the UK: the role of the voluntary sector as providers in a period of austerity. W: A. Diekmann, S. McCabe (red.), *Handbook of Social Tourism* (s. 72-82). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- Stasiak, A. (2011a). Turystyka rodzinna w świecie ponowoczesnym. W: J. Śleodzińska, B. Włodarczyk (red.), *Turystyka rodzinna a zachowania prospołeczne* (s. 27-38). Warszawa: Wyd. PTTK „Kraj”.
- Stasiak, A. (2011b). Uwarunkowania i bariery rozwoju turystyki społecznej w Polsce. W: A. Stasiak (red.), *Perspektywy i kierunki rozwoju turystyki społecznej w Polsce* (s. 377-396). Łódź: WSTH w Łodzi.
- Stasiak, A., Włodarczyk, B. (2012). Turystyka społeczna – istota, determinanty, możliwości i kierunki rozwoju. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 259, 167-177.
- Tourism in actions: 20 examples of social policies & programmes around the world* (2017). Brussels: ISTO – Organisation Internationale du Tourisme Social.

- Ustawa (2020). *Ustawa z dnia 15 lipca 2020 r. o Polskim Bonie Turystycznym* (DzU. 2020, poz. 1262).
- Włodarczyk, B. (2010). Turystyka społeczna – próba definicji zjawiska. W: A. Stasiak (red.), *Turystyka społeczna w regionie łódzkim* (s. 23–35). Łódź: WSTH w Łodzi.
- Wojciechowska-Solis, J. (2011). Kierunki rozwoju turystyki społecznej. W: A. Stasiak (red.), *Perspektywy i kierunki rozwoju turystyki społecznej w Polsce* (s. 9–22). Łódź: WSTH w Łodzi.

1.3. Turystyka społeczna w badaniach naukowych

WSTĘP

Turystyka społeczna istnieje praktycznie od czasu rozwinięcia się współczesnej, masowej turystyki, jednak dopiero od niedawna stała się przedmiotem badań (McCabe, Qiao, 2020a). Międzynarodowe Biuro Turystyki Społecznej (BITS) już w 1963 r. zdefiniowało turystykę socjalną jako połączenie relacji i zjawisk wynikających z zaangażowania w turystykę wszystkich osób o niskich dochodach, których uczestnictwo jest gwarantowane lub wspomagane środkami społecznymi (Haulot, 1981). Dziś turystyka społeczna nie jest już synonimem turystyki osób ubogich, ale turystyki uczciwej i etycznej, która przynosi wszechstronny rozwój (Torelli, 2017).

Turystyka społeczna jest często przedstawiana jako przeciwieństwo turystyki komercyjnej (Diekmann, McCabe, 2011). Torelli (2017) w swoich rozważaniach zauważa trzy istotne cechy zjawiska (3S), zgodnie z którymi ten rodzaj turystyki powinien być: społeczny (*social*), zrównoważony (*sustainable*) i solidarny (*solidarity*). W związku z tym kluczowe aspekty zrównoważonej turystyki społecznej to poszanowanie środowiska i tożsamości lokalnej, umożliwienie rewaloryzacji opuszczonych terenów w regionach bez eksploataowania ich zasobów, a także generowanie korzyści ekonomicznych, społecznych i kulturowych dla mieszkańców. Właśnie w takim modelu turystykę społeczną rozwija Międzynarodowa Organizacja Turystyki Społecznej (ISTO),

* ORCID: 0000-0001-5338-5862, Akademia Wychowania Fizycznego w Krakowie, Wydział Turystyki i Rekreacji, Instytut Turystyki, e-mail: karolina.korbiel@awf.krakow.pl

** ORCID: 0000-0002-2604-8593, Akademia Wychowania Fizycznego w Krakowie, Wydział Turystyki i Rekreacji, Instytut Turystyki, e-mail: iwona.dominek@awf.krakow.pl

która zastąpiła Międzynarodowe Biuro Turystyki Społecznej (BITS). ISTO koncentruje się na pięciu głównych obszarach, a są nimi:

- Dostępność turystyki, zgodnie z koncepcją powszechnego prawa do wypoczynku. Aby zapewnić dostęp do turystyki jak największej liczbie osób, należy zająć się przeszkodami społecznymi, kulturowymi, fizycznymi, psychologicznymi i finansowymi.
- Dbłość o środowisko. Rozwój turystyki musi uwzględniać całość zasobów służących ochronie środowiska. Turystyka odgrywa kluczową rolę społeczną, kulturową i gospodarczą dla regionów i społeczności lokalnych, jednak konieczne jest sprawiedliwe zaspokojenie potrzeb obecnych i przyszłych pokoleń.
- Solidarność, wyrażana jako rola turystyka we wspieraniu tolerancji i pokoju na świecie, między innymi poprzez poszanowanie lokalnych społeczności i kultur, a także wspieranie programów i współpracy w krajach rozwijających się.
- Uczciwy biznes, jako że turystyka społeczna odgrywa znaczącą rolę w gospodarce światowej i lokalnej, wspiera rozwój gospodarczy regionów znajdujących się w niekorzystnej sytuacji, stwarza możliwości zatrudnienia dla wykwalifikowanej i niewykwalifikowanej siły roboczej, przyczynia się do zmniejszania nierówności, a także przekierowuje turystów do mniej znanych obszarów, przyczyniając się w ten sposób do ograniczenia nadmiernej turystyki.
- Jakość życia, ponieważ turystyka niesie ze sobą wiele korzyści. Dotyczy to w szczególności grup szkolnych, młodzieży, rodzin, osób niepełnosprawnych i osób starszych, które są ważnymi segmentami docelowymi dla operatorów turystyki socjalnej. W sensie zbiorowym turystyka socjalna odgrywa ważną rolę we wzmacnianiu tkanki społecznej: budowaniu tożsamości społecznej, korzystnej dla życia rodzinnego i rozwoju społeczności (ISTO, 2021).

Rozważania dotyczące definicji turystyki społecznej bardzo trafnie podsumował Włodarczyk (2010, s. 34), według którego jest to

[...] rodzaj (forma) całkowicie lub częściowo finansowanej (dotowanej) zewnętrznie lub organizowanej na zasadach wolontariatu aktywności, mającej na celu realizację prawa powszechnego dostępu do turystyki, będącej także narzędziem do osiągania innych, ważnych z punktu widzenia jej beneficjentów celów o charakterze społecznym (patriotycznych, wychowawczych, edukacyjnych, poprawy jakości życia itp.).

CEL PRACY I METODY BADAŃ

Celem niniejszego rozdziału jest dokonanie przeglądu literatury naukowej dotyczącej turystyki społecznej, tak by zidentyfikować to zjawisko w ramach ogólnych badań nad turystyką. W pracy zaprezentowano wyniki przeprowadzonej analizy światowych publikacji dotyczących tego zagadnienia, przede wszystkim kluczowych autorów, najczęściej wybieranych czasopism, krajów afiliacji, a także głównych zagadnień tematycznych wybranych na podstawie słów kluczowych i dostępnych abstraktów.

Tranfield i in. (2003) uważają, że analiza istniejącej literatury jest kluczowym celem badawczym wielu społeczności akademickich i praktyków. W ostatnim dziesięcioleciu badania przeglądowe, oparte np. na metodologii bibliometrycznej zaczęły powoli zyskiwać na popularności w badaniach turystycznych, głównie ze względu na wysoką dostępność danych i możliwości wyszukiwania prac w bazach publikacji. Jednak według Koseoglu i in. (2016), którzy dokonali analizy prac o charakterze przeglądowym w wiodących czasopismach turystycznych i hotelarskich w rankingu SSCI w 2014 r., nadal istnieje stosunkowo niewiele tego typu publikacji.

W literaturze dotyczącej turystyki społecznej powstało wprowadzić kilka artykułów o charakterze przeglądowym, w większości jednak dotyczą one tylko jednego z aspektów zjawiska. Na przykład Qiao i in. (2021) dokonali przeglądu badań związanych z turystyką osób niepełnosprawnych i starszych, opublikowanych w latach 2008–2021. Wzmianki dotyczące publikacji na temat turystyki społecznej można znaleźć w przeglądach literatury dotyczących tematów pokrewnych, jak np. jakość życia (Campon-Cerro i in., 2019). Jedynej, dokładnej analizy dokonali McCabe i Qiao (2020a), którzy przeanalizowali literaturę dotyczącą turystyki społecznej zindeksowaną w bazie Web of Science.

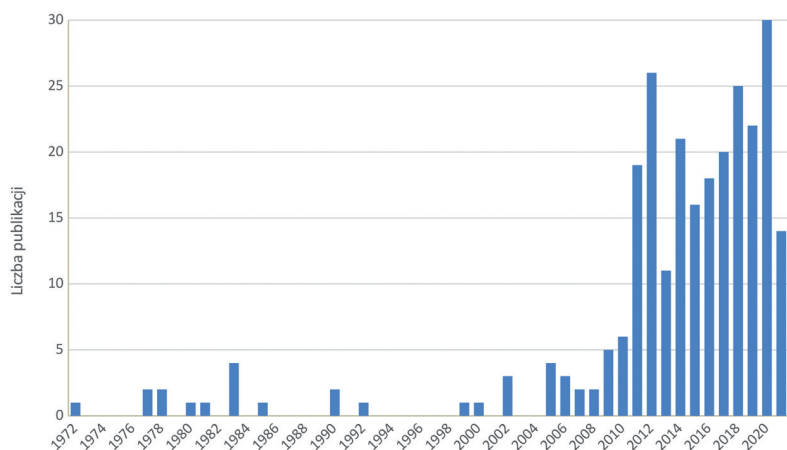
Niniejsze badania przeprowadzono metodą analizy i krytyki piśmiennictwa (w wariacie „klasycznym”, czyli tzw. stan badań, z ang. *critical literature review*), którą uzupełniono wskaźnikami bibliometrycznymi, zastosowano podejście mieszane, zarówno jakościowe, jak i ilościowe. Metoda ta „obejmuje systematyczne i uporządkowane badanie wcześniejszych przedsięwzięć naukowych oraz istniejącego zasobu publikacji – w poszukiwaniu odpowiedzi na pytania o charakterze teoretycznym oraz praktycznym, stosowanym” (Cisek, 2010, s. 274).

Badania rozpoczęto od kwerendy publikacji, wyszukując je w dwóch międzynarodowych bazach – Scopus i Web of Science (WoS), za

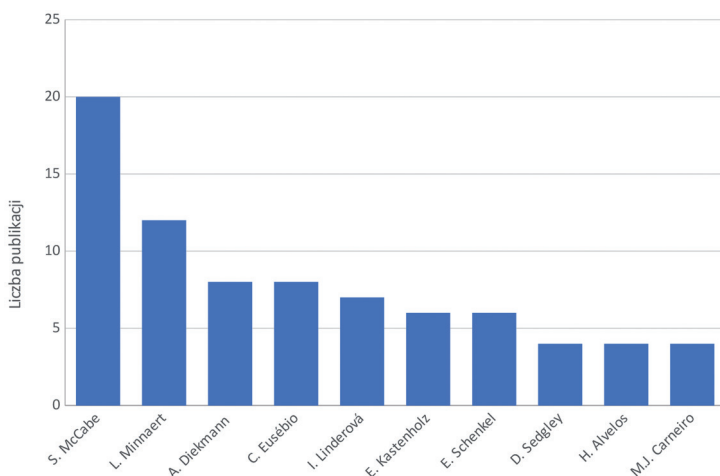
pomocą hasła „*social tourism*”. W bazie Scopus otrzymano 182 wyniki, w WoS – 248 wyników, czyli łącznie, po usunięciu zduplikowanych pozycji, 315 publikacji. Wyniki wyszukiwania wyeksportowano do pliku Excel, a następnie dokonano analizy jakościowej dostępnych abstraktów i słów kluczowych. To pozwoliło na określenie podejmowanej przez badaczy tematyki, a także wykluczenie niektórych dokumentów, przede wszystkim tych, w których turystyka społeczna była tylko pobocznym wątkiem lub była pojmowana w zupełnie w inny, niż przedstawiono w powyższych definicjach sposób, np. jako wyjazdy migracyjne do krajów opiekuńczych w celu pozyskania świadczeń socjalnych (np. Blauberger, Schmidt, 2014; Heindlmaier, Blauberger, 2017). Ostatecznie pełnej analizie poddano 237 dokumentów. Zbadano je pod kątem autorstwa, kraju afiliacji, roku opublikowania, słów kluczowych (za pomocą narzędzia *VOSviewer*, 2020) oraz tytułów czasopism, w których je opublikowano.

WYNIKI

Prace zindeksowane w bazach Scopus i Web of Science publikowane były w latach 1972–2021. Rysunek 1 pokazuje ich ilościowy rozkład w tym przedziale czasowym. Gwałtowny skok liczby publikacji dotyczących turystyki społecznej zaobserwować można po roku 2010. Prawdopodobnie jest to związane z faktem, iż w tym czasie znacznie zwiększyła się ogólna liczba czasopism naukowych (Mulet-For-teza i in., 2019). Przyczyn wzrostu popularności pojęcia „turystyka społeczna” można również upatrywać w pojawieniu się w Europie

Rys. 1. Liczba publikacji dotyczących turystyki społecznej w bazach Scopus i Web of Science latach 1972–2021 (źródło: opracowanie własne)

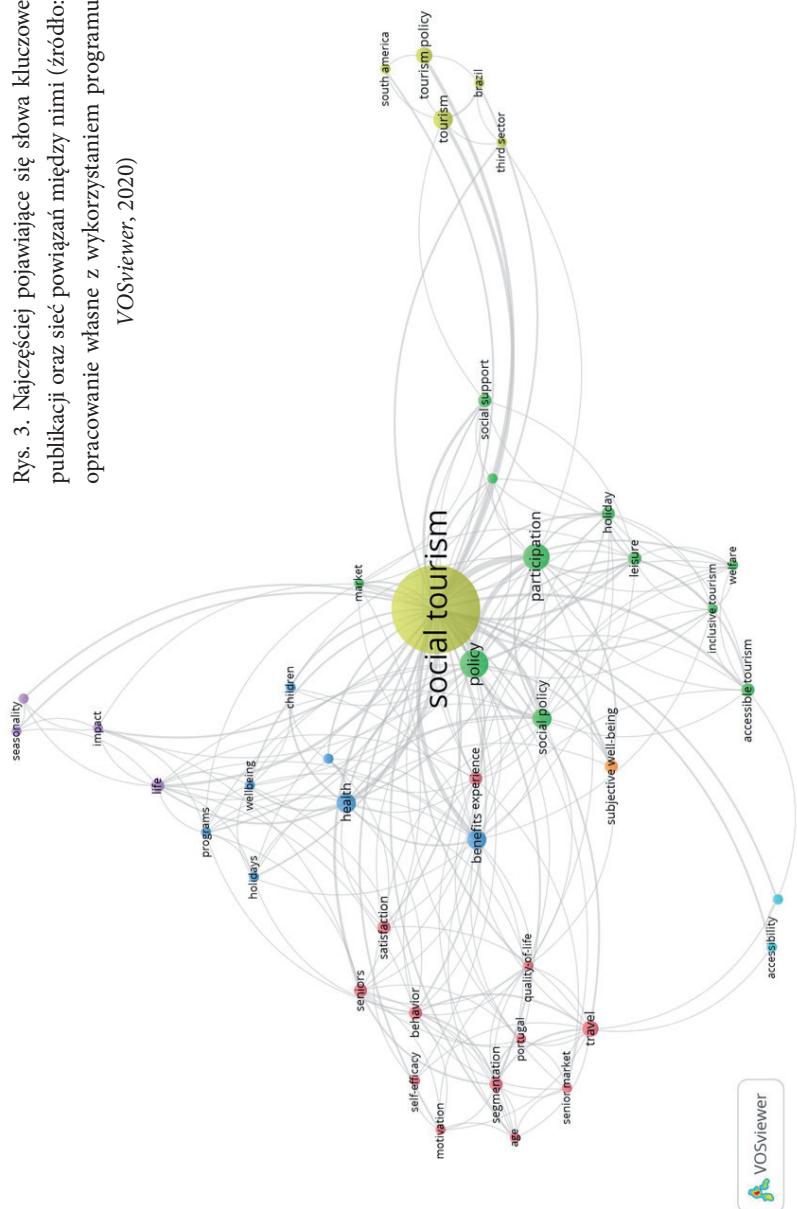

Rys. 2. Liczba publikacji dotyczących turystyki społecznej wg poszczególnych autorów (źródło: opracowanie własne)

takich programów socjalnych, jak IMSERSO, Europe Senior Tourism czy Calypso, a także w ogólnych trendach demograficznych, np. powszechnym starzeniu się społeczeństw europejskich (Stasiak, 2010).

Najbardziej płodnym autorem publikacji z zakresu turystyki społecznej jest Scott McCabe, profesor marketingu i turystyki, pracujący aktualnie na Uniwersytecie Nottingham. W bazach znajduje się 20 prac jego autorstwa lub współautorstwa. Drugą autorką pod względem liczby publikacji jest dr Lynn Minnaert z Uniwersytetu w Nowym Jorku, pracująca w Preston Robert Tisch Center for Hospitality, Tourism and Sports Management. Na trzecim miejscu w tym zestawieniu *ex aequo* uplasowały się Anya Diekmann (Université Libre de Bruxelles, Belgia) i Celeste Eusébio (University of Aveiro, Portugalia) – po 8 publikacji (rys. 2).

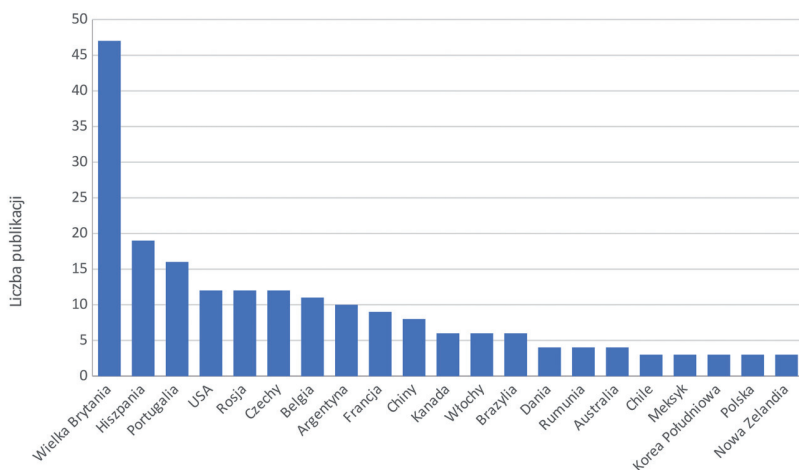
Najczęściej pojawiające się słowa kluczowe, a także powiązania między nimi ukazano na rys. 3. Dzięki programowi VOSviewer (2020) dokonano także podziału publikacji na klastry. Klaster największy, wskazany przez 12 powiązanych słów kluczowych tworzą publikacje dotyczące segmentu turystyki senioralnej (*senior, senior market, age, segmentation*) i związanych z nią aspektów, takich jak jakość życia (*quality-of-life, satisfaction*), a także czynniki związane z charakterystyką uczestników ruchu turystycznego (*behavior, motivation, experience, self-efficacy, travel, Portugal*). Kolejny klaster tworzą publikacje połączone za pośrednictwem 11 słów kluczowych, które dotyczą rynku turystyki osób niepełnosprawnych (*accessible tourism, inclusive*

tourism, market, participation, tourism participation, leisure), a także możliwości organizacji i finansowania wyjazdów dla takich turystów (*policy, social policy, welfare, holiday, social support*). Trzeci pod względem liczby powiązanych słów kluczowych (7) stanowią publikacje dotyczące znaczenia turystyki dla sektora dzieci (*children, holidays, vacations, programs benefits, health, wellbeing*). Kolejny klastery związany jest z polityką turystyki społecznej w Ameryce Południowej, tworzą go publikacje powiązane za pomocą 6 słów kluczowych (*South America, Brazil, third sector, social tourism, tourism, tourism policy*). Ważną grupę publikacji stanowi także piąty pod względem liczby powiązanych słów kluczowych klastery. Tematyka tych publikacji dotyczy turystyki społecznej i jej wpływu na rozwój zrównoważony (*sustainable development, seasonality, life, impact*).

Najczęstszymi krajami afiliacji autorów publikacji dotyczących turystyki społecznej okazały się: Wielka Brytania, Hiszpania, Portugalia i Stany Zjednoczone Ameryki Północnej. Wyniki te pokrywają się z wynikami innych badań przeglądowych literatury z zakresu turystyki (Mulet-Forteza i in., 2019). Warto zauważyć, że instytucje naukowe z krajów europejskich, takich jak Wielka Brytania, Francja i Niemcy, przodują w zakresie współpracy międzynarodowej, co skutkuje wzrostem liczby artykułów współautorskich (Mulet-Forteza i in., 2020).

Czasopismem, w którym najczęściej publikowano prace z zakresu turystyki społecznej jest *Annals of Tourism Research* (tab. 1). Jest to czasopismo zajmujące się naukami społecznymi, skupiające się

Rys. 4. Publikacje dotyczące turystyki społecznej wg krajów afiliacji
(źródło: opracowanie własne)

na akademickich perspektywach turystyki, które znajduje się na piątym miejscu w rankingu czasopism Scimago Journal i Country Rank w kategorii Tourism, Leisure and Hospitality Management. Drugim pod względem liczby artykułów o turystyce społecznej czasopismem okazało się *Current Issues in Tourism* (10 miejsce w rankingu), trzecim zaś – *Tourism Management* (trzecie miejsce w rankingu). *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events* nie jest aż tak prestiżowym periodykiem jak wcześniej wymienione (aktualnie znajduje się dopiero na 59 miejscu w rankingu), lecz przygotowało wydanie specjalne poświęcone problemom turystyki społecznej.

Tab. 1. Czasopisma o największej liczbie publikacji dotyczących turystyki społecznej

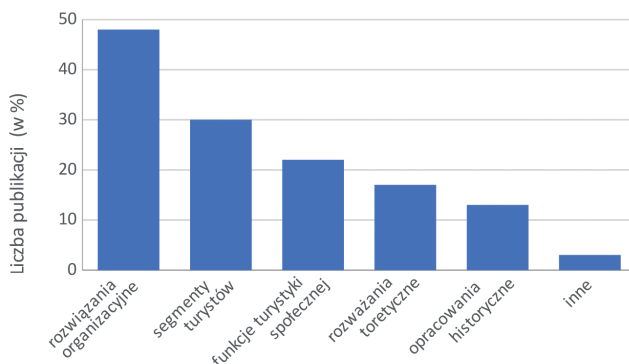
Tytuł czasopisma	Liczba artykułów
Annals of Tourism Research	25
Current Issues in Tourism	13
Tourism Management	9
Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events	7
European Journal of Tourism Research	5
Journal of Travel Research	4

Źródło: opracowanie własne.

Analizując abstrakty i słowa kluczowe wskazano na najważniejsze, najczęściej podejmowane tematy w badanych publikacjach (rys. 5). Niejednokrotnie poszczególne prace można było zakwalifikować do 2-3 grup tematycznych, bowiem często ukazywały one różne aspekty turystyki społecznej.

Najwięcej, bo 48% publikacji dotyczyło szeroko rozumianych rozwiązań organizacyjnych. W większości tematem prac były zagadnienia prawne oraz polityczne uwarunkowania rozwoju turystyki społecznej. Najczęściej były to opisy rozwiązań podejmowanych w poszczególnych krajach, np. w Rosji (Nazarbaeva, 2020), w Polsce i na Słowacji (Panasiuk, Wszendybyl-Skulska, 2021), w krajach Unii Europejskiej (Diekmann, McCabe, 2011), w Ameryce Południowej (Schenkel, 2013) czy w Chinach (Mao, Liu, 2014).

Kilka spośród analizowanych artykułów dotyczyło tematyki ekonomicznego znaczenia turystyki społecznej. Najczęściej związane były one także z konkretnymi analizami istniejących na świecie rozwiązań.

Rys. 5. Najczęściej podejmowane tematy w publikacjach dotyczących turystyki społecznej (źródło: opracowanie własne). Uwaga: wyniki nie sumują się do 100%, ponieważ niektóre prace zakwalifikowano do 2-3 grup tematycznych

Przykładowo Franzidis (2019) przedstawił model biznesowy organizacji turystyki społecznej odnoszącej sukcesy w Granadzie w Nikaragui. Z kolei Eusébio i in. (2014) dokonali próby określenia całkowitych korzyści ekonomicznych portugalskiego programu turystyki społecznej skoncentrowanego na turystyce zdrowotnej seniorów w 2007 r. Innym przykładem może być artykuł, w którym przedstawiono propozycję ram oceny ekonomicznego znaczenia programów turystyki socjalnej dla miejsc turystycznych, które były oparte na dwóch równoległych podejściach: analizie postrzegania wpływów ekonomicznych przez interesariuszy oraz ilościowej ocenie wpływów na gospodarkę narodową (Eusébio i in., 2016).

Kolejną grupą publikacji o turystyce społecznej są te prezentujące analizy konkretnych programów, takich jak np. program IMERSO w Hiszpanii (Moure i in., 2013; Sedgley i in., 2018), VOLTO JÁ Project w Portugalii (Amaral i in., 2020) czy programy turystyki społecznej w Korei Południowej (Kim, 2019), a także propozycje rozwoju regionów czy miejscowości dla organizacji różnych form turystyki socjalnej (Aluculesei, Nistoreanu, 2014; Llorca-Rodriguez i in., 2012; Tuluca, Tuluca, 2016). Kilka publikacji dotyczyło możliwości rozwoju poszczególnych form turystyki społecznej, np. pobytów na farmach (Nilsson, 2002) czy geo-catchingu (Fialová i in., 2018).

Około 30% analizowanych publikacji dokumentuje badania związane z samymi uczestnikami turystyki społecznej. Zdecydowanie najczęściej opisywanymi segmentami turystów są seniorzy (Carneiro i in., 2013; Alen i in., 2017; Estrada-González, 2017; Melon i in., 2018; Amaral i in., 2020), a także osoby niepełnosprawne (Babaita, 2014;

Kastenholz i in., 2015; Pagan, 2015; Linderova, 2016; Chung, Lee, 2019). Kolejną często opisywaną grupą społeczną są rodziny o niskich dochodach (Hazel, 2005; Such, 2011; Lima, 2017; Lima i in., 2019; Schänzel, 2021).

W kilku publikacjach została poruszona problematyka turystyki innych grup społecznie wykluczonych, jak np. osoby bezrobotne (Kakoudakis i in., 2017), osoby bezdomne (Eugenio, Cheibub, 2020), czy rodziny zmagające się z problemem choroby, np. autyzmu (Sedgley i in., 2017), nowotworu (Chung, Simpson, 2020) czy choroby dziecka wymagającej opieki paliatywnej (Hunter-Jones i in., 2020).

Duża grupa badanych publikacji (22%) dotyczyła tematyki rozmaitych funkcji turystyki społecznej, zarówno dla turystów, jak i regionów, w tym dla ludności miejscowej. W odniesieniu do turystów najczęściej podkreślana jest rola turystyki w podnoszeniu jakości życia (McCabe i in., 2010; Park i in., 2018; Vento i in., 2020), a także jej rola edukacyjna (Minnaert, 2012; Safin, Valeev, 2021). W wielu publikacjach podkreśla się znaczenie rozwoju turystyki społecznej dla regionów (w tym dla ludności miejscowej), np. w kontekście zrównoważonego rozwoju (Jolin, Proulx, 2005; Stone, 2012). Kilku autorów podkreśliło także znaczenie rozwoju turystyki społecznej w sytuacjach kryzysu. Kakoudakis i McCabe (2018) przeprowadzili analizy greckich programów turystyki socjalnej, które uznali za siłę stabilizującą w narodowym systemie turystycznym, przyczyniającą się do osiągnięcia zrównoważonego rozwoju. Autorzy przedstawili zalecenia polityczne, które są również aktualne, biorąc pod uwagę obecne środowisko społeczno-gospodarcze, które ukształtowało się w Grecji, w całej Europie i poza nią od czasu kryzysu z 2008 r. W innym artykule autorzy analizują występowanie zrównoważonej turystyki i przedsiębiorczości społecznej w różnych regionach Kolumbii, w których aktualnie prowadzone jest zarządzanie pokonfliktowe, w celu ustalenia punktu odniesienia do monitorowania i oceny przyszłych inicjatyw turystycznych (González-Cortés, Husain-Talero, 2020). Przykładem umiejętnego rozwoju turystyki społecznej w regionie mogą być także próby zniwelowania sezonowości dzięki np. programom dla seniorów (Cisneros-Martínez i in., 2018).

Około 17% publikacji dotyczyło rozważań teoretycznych, w ramach których próbowano zdefiniować turystykę społeczną, a także ukazać różne modele koncepcyjne z nią związane (Higgins-Desbiolles, 2006; Lynn, 2011; Minnaert i in., 2011; McCabe, Diekmann, 2015; Torelli, 2017). Często są to wczesne prace dotyczące tej tematyki (Lundberg, 1972; Troisgros, 1980). W analizowanej literaturze można jednak

spotkać także rozważania o charakterze filozoficznym (Hartwell i in., 2018) czy etycznym (Minnaert i in., 2006).

Dość dużo, bo aż 13% publikacji stanowią opracowania historyczne, które najczęściej dotyczą państw postkomunistycznych (Duda, 2010; Puczek, Ratz, 2011; Duda, Stanić, 2014; Oropay, 2015; Tchoukarine, 2016; Noack, 2017). Kilka publikacji związanych jest z rozwojem i organizacją turystyki społecznej w krajach Ameryki Południowej (Pastoriza, 2008; Pastoriza, Piglia, 2012; Piglia, 2012; Cheibub, 2014; Schenkel, 2017). W publikacjach pojawia się problem wykorzystywania turystyki jako narzędzia politycznej i ideologicznej indoktrynacji (Lanero Táboas, 2019).

W bazach pojawiło się także kilka publikacji wiążących najnowsze zjawiska z turystyką społeczną, np. roli najnowszych technologii (Teixeira i in., 2021) czy problemów wynikających z pandemii COVID-19 (Higgins-Desbiolles, 2020; Shubtsova i in., 2020; Vogler, 2021).

PODSUMOWANIE

Przedstawione w rozdziale badanie aktualnego stanu literatury dotyczącej turystyki społecznej na świecie umożliwiło przedstawienie bardziej dokładnego jej obrazu. Wiele wskazuje na to, że stan badań na ten temat jest dopiero na etapie rozwoju. W badaniu zidentyfikowano zaledwie 237 publikacji, co stanowi minimalną część wszystkich prac z zakresu turystyki (sama baza Scopus zawiera ich ponad 100 tysięcy). Co więcej, wzrost liczby publikacji naukowych związanych z tą tematyką zaobserwować można dopiero od 2011 r. Wniosek ten potwierdza również praca McCabe'a i Qiao (2020a).

Dużym problemem z punktu widzenia metodologii badań nad turystyką społeczną jest brak jednoznacznej, klarownej definicji zjawiska. Należy zaznaczyć, iż w niektórych krajach pojęcie to ewoluowało od turystyki socjalnej (dla osób ubogich) do dzisiejszego rozumienia turystyki społecznej, w znacznie szerszym zakresie, niż tylko turystyka dotowana. Różnice w postrzeganiu zjawiska turystyki społecznej mogą wynikać również z faktu, iż w wielu krajach, np. w Chinach (Mao, Liu, 2014) ten rodzaj podróżowania jest dopiero rozwijany, a także z wywodzenia się turystyki społecznej z różnych systemów polityki turystycznej i społecznej. W samej Europie zidentyfikować można trzy modele: związany z krajami Centralnej i Wschodniej Europy (wywodzący się z socjalizmu), panujący w krajach Europy Północnej (dostęp do turystyki dla całego społeczeństwa bez względu na status ekonomiczny i społeczny), a także ten, związany z krajami śródziemnomorskimi (oparty na działalności związków handlowych,

spółdzielczych i zawodowych) (McCabe, Qiao, 2020b). Inne systemy turystyki społecznej rozwijane są np. w Ameryce Południowej (dos Santos, 2016).

Tematy najczęściej podejmowane przez badaczy turystyki społecznej dotyczą polityki państwa prowadzonej w zakresie umożliwienia podróżowania wszystkim grupom społecznym, a także szeroko rozumianych funkcji turystyki społecznej dla jej beneficjentów, którymi są zarówno sami turyści, jak i mieszkańcy terenów odwiedzanych. Wiele publikacji upatruje w rozwijaniu tej formy turystyki szansy na prowadzenie zrównoważonego rozwoju danego regionu. Niestety prace te najczęściej mają charakter studiów przypadku danego regionu, miejscowości, konkretnego programu itp., ich tematyka dotyczy wąskiego wycinka rzeczywistości. W literaturze brakuje prac porównawczych, analizujących turystykę społeczną w szerszym, międzynarodowym i interdyscyplinarnym kontekście.

Celem praktycznym analizy literatury dotyczącej turystyki społecznej jest dokonanie oceny istniejącego stanu wiedzy dotyczącej omawianego zagadnienia. Wnioski z badań mogą być przydatne zarówno dla naukowców zajmujących się tą dziedziną wiedzy, redaktorów opracowań naukowych, jak i praktyków w zakresie turystyki społecznej, bowiem w wielu badanych pracach omówione zostały stosowane już np. w innych krajach rozwiązania, które mogą stać się inspiracją do działań. Badanie pozwoliło na zidentyfikowanie kluczowych problemów badawczych, ale także nisz wymagających dalszej naukowej eksploracji, jak np. różne segmenty rynku (dość często poruszany był temat seniorów i osób niepełnosprawnych, rzadziej segment turystyki szkolnej), rozwój turystyki społecznej w obliczu najnowszych trendów gospodarczo-społecznych (także tych związanych z pandemią COVID-19) czy – jak już wcześniej wspomniano – badania o charakterze porównawczym.

BIBLIOGRAFIA

- Alen, E., Losada, N., Carlos, P. de (2017). Profiling the segments of senior tourists throughout motivation and travel characteristics. *Current Issues in Tourism*, 20 (14), 1454-1469. <https://doi.org/10.1080/13683500.2015.1007927>
- Aluculesei, A., Nistoreanu, P. (2014). Empirical analysis of health tourism – Baile Herculane, *Balneo Research Journal*, 5 (4), 168-179. <https://doi.org/10.12680/balneo.2014.1074>

- Amaral, M., Rodrigues, A.I., Diniz, A., Oliveira, S., Leal, S. (2020). Designing and evaluating tourism experiences in senior mobility: An application of the OEC framework. *Tourism and Management Studies*, 16 (4), 59-72. <https://doi.org/10.18089/TMS.2020.160405>
- Bagga, T., Vishnoi, S.K., Jain, S., Sharma, R. (2020). Medical Tourism: Treatment, Therapy & Tourism. *International Journal of Scientific & Technology Research*, 9 (3), March 2020, 4447-4453.
- Blauberger, M., Schmidt, S.K. (2014). Welfare migration? Free movement of EU citizens and access to social benefits. *Research and Politics*, 1 (3), 1-7. <https://doi.org/10.1177/2053168014563879>
- Campon-Cerro, A., Hernandez-Mogollon, J., Folgado-Fernandez, J., Di-Clemente, E. (2019). Quality of Life (QOL) in Hospitality and Tourism Marketing and Management: An Approach to the Research Published in High Impact Journals. W: A. Campon-Cerro, J. Hernandez-Mogollon, J. Folgado-Fernandez (red.), *Best Practices in Hospitality and Tourism Marketing and Management: A Quality of Life Perspective* (s. 3-22). Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-91692-7_1
- Carneiro, M., Eusebio, C., Kastenholz, E., Alvelos, H. (2013). Motivations to participate in social tourism programmes: A segmentation analysis of the senior market. *Anatolia –International Journal of Tourism and Hospitality Research*, 24 (3), 352-366. <https://doi.org/10.1080/13032917.2013.767212>
- Cheibub, B. (2014). The history of tourism practices at social service of commerce in Sao Paulo (Sesc-SP). *Rosa dos Ventos – Turismo e Hospitalidade*, 6 (2), 247-262.
- Chung, J.Y., Lee, H. (2019). Desired recreation companionship and travel behaviour of people with disabilities. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 24 (4), 314-324. <https://doi.org/10.1080/10941665.2018.1564343>
- Chung, J.Y., Simpson, S. (2020). Social tourism for families with a terminally ill parent. *Annals of Tourism Research*, 84. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2019.102813>
- Cisek, S. (2010). Metoda analizy i krytyki piśmiennictwa w nauce o informacji i bibliotekoznawstwie w XXI wieku. *Przegląd Biblioteczny*, 73 (3), 273-284.
- Cisneros-Martínez, J.D., McCabe, S., Fernández-Morales, A. (2018). The contribution of social tourism to sustainable tourism: A case study of seasonally adjusted programmes in Spain. *Journal of Sustainable Tourism*, 26 (1), 85-107. <https://doi.org/10.1080/09669582.2017.1319844>
- Diekmann, A., McCabe, S. (2011). Systems of social tourism in the European Union: A critical review. *Current Issues in Tourism*, 14 (5), 417-430. <https://doi.org/10.1080/13683500.2011.568052>
- Duda, I. (2010). Workers into tourists: Entitlements, desires, and the realities of social tourism under Yugoslav socialism. W: H. Grandits, K. Taylor (red.), *Yugoslavia's Sunny Side: A History of Tourism in Socialism (1950s-1980s)* (s. 33-68). Budapeszt – Nowy Jork: Central European University Press.

- Duda, I., Stanić, I. (2014). Tanned guardians, followers and pioneers: Yugoslav directed tourism across Tito's Brijuni Islands. *Journal of Tourism History*, 6 (2-3), 174-193. <https://doi.org/10.1080/1755182X.2014.953215>
- Estrada-González, A.E. (2017). Social tourism, senior citizens, and education. *World Leisure Journal*, 59, 22-29. <https://doi.org/10.1080/16078055.2017.1393872>
- Eugenio, J., Cheibub, B. (2020). Turismo social 'na prática': a experiência turística de pessoas em situação de rua na região metropolitana do Rio de Janeiro-RJ, Brasil. *Rosa dos Ventos – Turismo e Hospitalidade*, 12 (4), 1017-1038. <https://doi.org/10.18226/21789061.v12i4p1017>
- Eusébio, C., Carneiro, M.J., Kastenholz, E., Alvelos, H. (2014). The economic impact of health tourism programmes. W: Á. Matias., P. Nijkamp., M. Sarmento (red.) *Quantitative Methods in Tourism Economics*, 153-173. https://doi.org/10.1007/978-3-7908-2879-5_9
- Eusébio, C., Carneiro, M., Kastenholz, E., Alvelos, H. (2016). The impact of social tourism for seniors on the economic development of tourism destinations. *European Journal of Tourism Research*, 12, 5-24.
- Fialová, J., Kotásková, P., Schneider, J., Žmolíková, N., Procházková, P. (2018). Geo-caching for wheelchair users: A pilot study in Luhacovské Zálesí (Czech Republic). *Moravian Geographical Reports*, 26 (1), 27-41. <https://doi.org/10.2478/mgr-2018-0003>
- Franzidis, A. (2019). An examination of a social tourism business in Granada, Nicaragua. *Tourism Review*, 74 (6), 1179-1190. <https://doi.org/10.1108/TR-04-2017-0076>
- González-Cortés, L. D., Husain-Talero, S. (2020). Social entrepreneurship and sustainable tourism in Colombia: A baseline study in post-conflict regions. *International Journal of Sustainability in Economic, Social, and Cultural Context*, 16 (2), 65-85. <https://doi.org/10.18848/2325-1115/CGP/v16i02/65-85>
- Hartwell, H., Fyall, A., Willis, C., Page, S., Ladkin, A., Hemingway, A. (2018). Progress in tourism and destination wellbeing research. *Current Issues in Tourism*, 21 (16), 1830-1892. <https://doi.org/10.1080/13683500.2016.1223609>
- Haulot, A. (1981). Social tourism. Current dimensions and future developments. *International Journal of Tourism Management*, 2 (3), 207-212. [https://doi.org/10.1016/0143-2516\(81\)90007-4](https://doi.org/10.1016/0143-2516(81)90007-4)
- Hazel, N. (2005). Holidays for children and families in need: An exploration of the research and policy context for social tourism in the UK. *Children and Society*, 19 (3), 225-236. <https://doi.org/10.1002/chi.838>
- Heindlmaier, A., Blauburger, M. (2017). Enter at your own risk: Free movement of EU citizens in practice. *West European Politics*, 40 (6), 1198-1217. <https://doi.org/10.1080/01402382.2017.1294383>
- Higgins-Desbiolles, F. (2006). More than an 'industry': The forgotten power of tourism as a social force. *Tourism Management*, 27 (6), 1192-1208. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2005.05.020>

- Higgins-Desbiolles, F. (2020). Socialising tourism for social and ecological justice after COVID-19. *Tourism Geographies*, 22 (3), 610–623. <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1757748>
- Hunter-Jones, P., Sudbury-Riley, L., Al-Abdin, A., Menzies, L., Neary, K. (2020). When a child is sick: The role of social tourism in palliative and end-of-life care. *Annals of Tourism Research*, 83. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.102900>
- ISTO (2021). Our themes. *ISTO*. Pobrane z: [https://isto.international/themes/\(19.08.2021\)](https://isto.international/themes/(19.08.2021)).
- Jolin, L., Proulx, L. (2005). The ambition of social tourism: Tourism for all, sustainable and solidarity. *Revue Interventions Economiques – Papers in Political Economy*, 32, 87–96.
- Kakoudakis, K.I., McCabe, S. (2018). Social tourism as a modest, yet sustainable, development strategy: Policy recommendations for Greece. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, 10 (3), 189–203. <https://doi.org/10.1080/19407963.2018.1443938>
- Kakoudakis, K., McCabe, S., Story, V. (2017). Social tourism and self-efficacy Exploring links between tourism participation, job-seeking and unemployment. *Annals of Tourism Research*, 65, 108–121. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2017.05.005>
- Kastenholz, E., Eusebio, C., Figueiredo, E. (2015). Contributions of tourism to social inclusion of persons with disability. *Disability & Society*, 30 (8), 1259–1281. <https://doi.org/10.1080/09687599.2015.1075868>
- Kim, K. (2019). The concepts and practices of social tourism in Korea. W: J. Chen (red.), *Advances in Hospitality and Leisure*, 15 (s. 173–182). Bingley: Emerald Publishing Limited. <https://doi.org/10.1108/S1745-354220190000015011>
- Koseoglu, M.A., Rahimi, R., Okumus, F., Liu, J. (2016). Bibliometric studies in tourism. *Annals of Tourism Research*, 61, 180–198. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2016.10.006>
- Lanero Táboas, D. (2019). ‘Travelling is a pleasure...’ Leisure control, tourism and images of the other in the Iberian fascist dictatorships. *Journal of Contemporary History*, 54 (1), 163–178. <https://doi.org/10.1177/0022009417704895>
- Lima, J. (2017). Family tourism: The importance of tourism for low-income families. *European Journal of Tourism Research*, 15, 167–170.
- Lima, J., Eusebio, C., Varum, C. (2019). Impacts of family tourism on families’ quality of life – differences according to the family economic profile. W: A. Campon-Cerro, J. Hernandez-Mogollon, J. Folgado-Fernandez (red.), *Best Practices in Hospitality and Tourism Marketing and Management: A Quality of Life Perspective* (s. 275–296). Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-91692-7_14
- Linderová, I. (2016). Accessibility of UNESCO heritage for disabled visitors in the Czech Republic. W: S. Pachrová, M. Doležalová (red.), *Proceedings*

- of the 11th International Conference on Topical Issues of Tourism: Local Heritage and Tourism (s. 234-245).
- Lundberg, D. E. (1972). A new look in social tourism. *Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly*, 13 (3), 65-78. <https://doi.org/10.1177/001088047201300312>
- Lynn, M. (2011). Defining social tourism and its historical context. W: S. McCabe, L. Minnaert, A. Diekmann (red.), *Social Tourism in Europe: Theory and Practice* (s. 18-34). Bristol – Buffalo – Toronto: Channel View Publications. <https://doi.org/10.1007/9781845412340>
- Mao, H. Y., Liu, X. (2014). Research on the development of China's social tourism. *Advanced Materials Research*, 926-930, 3910-3913. <https://doi.org/10.4028/www.scientific.net/amr.926-930.3910>
- McCabe, S., Diekmann, A. (2015). The rights to tourism: Reflections on social tourism and human rights. *Tourism Recreation Research*, 40(2), 194-204. <https://doi.org/10.1080/02508281.2015.1049022>
- McCabe, S., Qiao, G. (2020). A review of research into social tourism: Launching the Annals of Tourism Research Curated Collection on Social Tourism. *Annals of Tourism Research*, 85. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.103103>
- McCabe, S., Joldersma, T., Li, C. (2010). Understanding the benefits of social tourism: Linking Participation to subjective well-being and quality of life. *International Journal of Tourism Research*, 12(6), 761-773. <https://doi.org/10.1002/jtr.791>
- Melon, M., Agrigoroaei, S., Diekmann, A., Luminet, O. (2018). The holiday-related predictors of wellbeing in seniors. *Journal of Policy Research in Tourism Leisure and Events*, 10 (3), 221-240. <https://doi.org/10.1080/19407963.2018.1470184>
- Minnaert, L. (2012). Social Tourism as opportunity for unplanned learning and behavior change. *Journal of Travel Research*, 51 (5). <https://doi.org/10.1177/0047287511431324>
- Minnaert, L., Maitland, R., Miller, G. (2006). Social tourism and its ethical foundations. *Tourism, Culture and Communication*, 7 (1), 7-17. <https://doi.org/10.3727/109830406778493533>
- Minnaert, L., Maitland, R., Miller, G. (2011). What is social tourism? *Current Issues in Tourism*, 14 (5), 403-415. <https://doi.org/10.1080/13683500.2011.568051>
- Moure, O., Peiro, P., Lucas, M. (2013). Spa Program Social Imsero. Evolution and future trends. *Aposta – Revista de Ciencias Sociales*, 59, 1-24.
- Mulet-Forteza, C., Lunn, E., Merigó, J.M., Horrach, P. (2020). Research progress in tourism, leisure and hospitality in Europe (1969-2018). *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 33 (1), 48-74. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-06-2020-0521>
- Mulet-Forteza, C., Genovart-Balaguer, J., Mauleon-Mendez, E., Merigó, J.M. (2019). A bibliometric research in the tourism, leisure and hospitality

- fields. *Journal of Business Research*, 101, 819-827. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2018.12.002>
- Nazarbaeva, E. (2020). Social tourism in Russia: Potential tourists and available possibilities. *Zhurnal Issledovanií Sotsial'noi Politiki*, 18 (1), 53-68. <https://doi.org/10.17323/727-0634-2020-18-1-53-68>
- Nilsson, P. (2002). Staying on farms – An ideological background. *Annals of Tourism Research*, 29(1), 7-24.
- Noack, C. (2017). The Magnitostroi of health: Sochi and the transformation of the Caucasian Black Sea Coast as a model for regional development in the Soviet Union and the Russian Federation. *Zeitschrift für Tourismuswissenschaft*, 9 (1), 65-86. <https://doi.org/10.1515/tw-2017-0004>
- Oropay, I. (2015). Organizational principles of the tourism industry in Primorsky Krai (1989-2000). *Tomsk State University Journal*, 396, 102-107. <https://doi.org/10.17223/15617793/396/18>
- Pagan, R. (2015). The impact of holiday trips on life satisfaction and domains of life satisfaction: Evidence for German disabled individuals. *Journal of Travel Research*, 54 (3), 359-379. <https://doi.org/10.1177/0047287513517424>
- Panasiuk, A., Wszendybyl-Skulska, E. (2021). Social aspects of tourism policy in the European Union. The example of Poland and Slovakia. *Economies*, 9 (1), 16. <https://doi.org/10.3390/economies9010016>
- Park, S., Park, C., Kang, C. (2018). Effects of a holiday trip on health and quality of life: Evidence from a natural experiment in South Korea. *Applied Economics*, 50 (42), 4556-4569. <https://doi.org/10.1080/00036846.2018.1458194>
- Pastoriza, E. (2008). State, guilds and hotels. Mar del Plata and Peronism. *Estudios Sociales – Revista Universitaria Semestral*, 34 (1), 121-147.
- Pastoriza, E., Piglia, M. (2012). Civil associations, businesses and state in the origins of Argentine tourism. *Anuario Iehs*, 27, 393-415.
- Piglia, M. (2012). Around national parks: First experiences of a centralized national tourism policy in Argentina (1934-1950). *Pasos-Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*, 10 (1), 61-73. <https://doi.org/10.25145/j.pasos.2012.10.006>
- Puczko, L., Ratz, T. (2011). Social tourism in Hungary: From trade unions to cinema tickets. *Current Issues in Tourism*, 14 (5), 459-473. <https://doi.org/10.1080/13683500.2011.568055>
- Qiao, G., Ding, L., Zhang, L., Yan, H. (2021). Accessible tourism: A bibliometric review (2008-2020). *Tourism Review* (ahead-of-print). <https://doi.org/10.1108/TR-12-2020-0619>
- Safin, F., Valeev, R. (2021). The tourism industry and solving the problems of patriotic education for the young generation. *Propositos y Representaciones*, 9 (3), 1286. <https://doi.org/10.20511/pyr2021.v9nSPE3.1286>
- Santos, A. dos (2016). Public administration of tourism: social tourism in South American experiences a comparative perspective (Argentina, Brazil And Chile). *Anais Brasileiros De Estudos Turisticos-Abet*, 6(3), 56-66.

- Schänzel, H. (2021). Connecting through family tourism and social inclusion: At the heart of society. W: D.E. Trussell, R. Jeanes, (red.), *Families, Sport, Leisure and Social Justice: From Protest to Progress* (s. 127-138). <https://doi.org/10.4324/9780429323300-13>
- Schenkel, E. (2013). Social tourism as state policy in South America. *Pasos – Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*, 11 (1), 173-183. <https://doi.org/10.25145/j.pasos.2013.11.011>
- Schenkel, E. (2017). The disarticulation of the Argentinian Politics of social tourism in the middle of XX century. *Anais Brasileiros de Estudos Turísticos-Abet*, 7 (2), 50-64.
- Sedgley, D., Haven-Tang, C., Espeso-Molinero, P. (2018). Social tourism older people: The IMSERSO initiative. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, 10 (3), 286-304. <https://doi.org/10.1080/19407963.2018.1465064>
- Sedgley, D., Pritchard, A., Morgan, N., Hanna, P. (2017). Tourism and autism: Journeys of mixed emotions. *Annals of Tourism Research*, 66, 14-25. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2017.05.009>
- Shubtsova, L.V., Kostromina, E.A., Chelyapina, O.I., Grigorieva, N.A., Trifonov, P.V. (2020). Supporting the tourism industry in the context of the coronavirus pandemic and economic crisis: Social tourism and public-private partnership. *Journal of Environmental Management and Tourism*, 11 (6), 1427-1434. [https://doi.org/10.14505/jemt.v11.6\(46\).13](https://doi.org/10.14505/jemt.v11.6(46).13)
- Stasiak, A. (2010). Cele i zadania turystyki społecznej – kilka uwag o istocie zjawiska. W: A. Stasiak (red.), *Turystyka społeczna w regionie łódzkim* (s. 37-56). Łódź: WSTH w Łodzi.
- Stone, C. (2012). Wellbeing, equity, sustainable development and social tourism in twenty-first century Europe. W: J. Leigh, C. Webster, S. Ivanov (red.), *Future Tourism: Political, Social and Economic Challenges* (s. 52-79). Londyn: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203125038>
- Such, E. (2011). The family factor in social tourism. W: S. McCabe, L. Minnaret, A. Diekmann (red.), *Social Tourism in Europe: Theory and Practice* (s. 126-144). Bristol – Buffalo – Toronto: Channel View Publications. <https://doi.org/10.1007/9781845412340>
- Tchoukarine, I. (2016). A place of your own on Tito's Adriatic: Club Med and Czechoslovak Trade Union Holiday Resorts in the 1960s. *Tourist Studies*, 16 (4), 386-404. <https://doi.org/10.1177/1468797615618125>
- Teixeira, P., Eusébio, C., Teixeira, L. (2021). How diverse is hotel website accessibility? A study in the central region of Portugal using web diagnostic tools. *Tourism and Hospitality Research*. <https://doi.org/10.1177/14673584211022797>
- Torelli, C. (2017). Identity and “new social tourism”. W: A. Maturo, Š. Hošková-Mayerová, D.-T. Soitu, J. Kacprzyk (red.), *Recent Trends in Social Systems: Quantitative Theories and Quantitative Models* (s. 191-197). Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-40585-8_17

- Tranfield, D., Denyer, D., Smart, P. (2003). Towards a methodology for developing evidence – informed management knowledge by means of systematic review. *British Journal of Management*, 14 (3), 207–222. <https://doi.org/10.1111/1467-8551.00375>
- Troisgros, S. (1980). Social tourism. *Annals of Tourism Research*, 7 (3), 487–490. [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(80\)90039-0](https://doi.org/10.1016/0160-7383(80)90039-0)
- Tuluca, A., Tuluca, C. (2016). *Evaluation of the potential of balneal tourism in Romania*, W: L. Chivu, C. Ciutacu, V. Ioan Franc, J. Andrei (red.), *Economic Dynamics and Sustainable Development – Resources, Factors, Structures and Policies* (s. 625–636). Berlin: Peter Lang.
- Vento, E., Tammi, T., McCabe, S., Komppula, R. (2020). Re-evaluating well-being outcomes of social tourism: Evidence from Finland. *Annals of Tourism Research*, 85. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.103085>
- Vogler, R. (2021). Revenge and catch-up travel or degrowth? Debating tourism Post COVID-19. *Annals of Tourism Research*. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2021.103272>
- VOSviewer (version 1.6.17) (2021). [Computer software] Centre for Science and Technology Studies (CWTS) of Leiden University. <https://www.vosviewer.com/>
- Włodarczyk, B. (2010). Turystyka społeczna – próba definicji zjawiska. W: A. Stasiak (red.), *Turystyka społeczna w regionie łódzkim* (s. 23–35). Łódź: WSTH w Łodzi.

2 | Ekonomia społeczna w turystyce

2.1. Gospodarczy wymiar turystyki społecznej

PERCEPCJA TURYSTYKI SPOŁECZNEJ – WSTĘP DO ROZWAŻAŃ

Heterogeniczną pod względem form i rodzajów turystykę uważa się za jeden z największych i najdynamiczniej rozwijających się sektorów gospodarczych na świecie, wywołujących jednocześnie implikacje dla większości innych branż, a także wszystkich regionów świata i ich społeczności (Szopa, Szczerbowski, 2013). Wskazywana jest jako pozytywny czynnik przemian ekonomicznych, stymulujący rozwój społeczności lokalnych i zamieszkiwanych przez nie obszarów. Mimo wywoływania szeregu skutków gospodarczych na jedną z jej odmian – turystykę społeczną, rzadko – szczególnie w praktyce – spogląda się z perspektywy ekonomii. Z jednej strony powodowane to bywa nie zawsze właściwym pojmowaniem turystyki społecznej jako tylko i wyłącznie opartej na dotacjach i subwencjach sektora publicznego formy wsparcia grup społecznych (m.in. dzieci i młodzieży z rodzin ubogich, osób schorowanych, z niepełnosprawnościami, seniorów), które znajdują się w trudnej sytuacji życiowej i nie są w stanie zorganizować oraz sfinansować własnego wypoczynku¹. Z drugiej zaś strony nie postrzega się turystyki społecznej za kategorię ekonomiczną, także z powodu wąskiego, klasycznego podejścia do ekonomii skupiającego się na zysku.

Karwińska i Sułkowska (2008) zauważają, iż ekonomia klasyczna utrzymała w społeczeństwie pogląd o wszechmocnych prawach rynku,

* ORCID: 0000-0001-7603-7801, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, Fundacja Symbioza, e-mail: sylwia.osojca-kozłowska@ue.wroc.pl

¹ Tak wąskie rozumienie turystyki społecznej, charakterystyczne – jak wynika z prowadzonych przez autorkę badań – dla pracowników samorządu terytorialnego, a także osób, które nie zajmują się nią naukowo czy zawodowo bądź które działają w branży turystycznej, ale pracują w organizacjach nastawionych na obsługę klienta zamożnego i masowego, np. w biurach podróży kooperujących na rynkach zagranicznych, zaburza jej rzeczywisty obraz oraz wymiar ekonomiczny

rzządzających procesami ekonomicznymi ze Smithowską koncepcją *homo oeconomicus*, człowieka gospodarującego, przedsiębiorcy dążącego do maksymalizacji zysku. A przecież we współczesnych naukach ekonomicznych coraz więcej miejsca poświęca się już także nieco odmiennym, będącym nierzadko połączeniem klasycznych i nowych teorii, formom gospodarowania, na których gruncie wyodrębniono takie gałęzie, jak np. ekonomia społeczna, ekonomia rozwoju, które oddają różnorodność zjawisk gospodarczych świata (zob. Piasecki, 2007; Bartkowiak, 2010; *The New Palgrave Dictionary...*, 2021).

Głównym celem niniejszego rozdziału jest zaprezentowanie turystyki społecznej z perspektywy ekonomii i ukazanie korzyści gospodarczych, jakie ta kategoria może za sobą pociągać dla indywidualnych jednostek społecznych oraz społeczności lokalnych i regionów, czego wyraz stanowi analiza czterech studiów przypadków z polskiego rynku działań: dwóch spółdzielni socjalnych z Byczyny, wioski tematycznej Aniołowo k. Elbląga oraz ZAZ-u „U Pana Cogito” w Krakowie. Do napisania niniejszego rozdziału autorka, jako osoba posiadająca wieloletnią praktykę zawodową w zakresie rozwoju lokalnego poprzez turystykę, posłużyła się metodą *desk reasarch*, polegającą na analizie dokumentów i innych źródeł zastanych, a także własnymi obserwacjami i badaniami naukowymi, jakie prowadziła i prowadzi w tym obszarze.

TURYSTYKA SPOŁECZNA JAKO KATEGORIA EKONOMICZNA

Kategoria turystyki społecznej jest pojęciem znacznie szerszym niż wielu ludziom się wydaje i nie dotyczy tylko i wyłącznie wypoczynku finansowanego bądź współfinansowanego z dotacji i subwencji. Zalicza się do niej również wszelkie inne formy, które są tworzone i zarządzane społecznie oraz służą wzmacnianiu kapitału społecznego (Idziak, 2011). W sferze tej funkcjonują m.in. organizacje pozarządowe, przedsiębiorstwa społeczne, gospodarstwa edukacyjne, gospodarstwa pomocnicze, spółdzielnie socjalne, a także firmy działające dla osiągnięcia zysku, ale z klarownie sprecyzowaną misją społeczną. Do tych ostatnich można zaliczyć np. biura podróży ukierunkowane na turystykę dzieci i młodzieży, turystykę szkolną czy turystykę seniorów. Turystyka społeczna realizowana jest również poprzez dofinansowywanie pracownikom samodzielnie organizowanego przez nich wypoczynku w ramach odpisów z Zakładowego Funduszu Świadczeń Socjalnych (tzw. wczasy pod gruszą) oraz wskutek udostępniania im w celach turystyczno-rekreacyjnych miejsc noclegowych w obiektach

bądź ośrodkach wypoczynkowych, które część przedsiębiorstw nadal posiada, mimo tendencji do masowych odsprzedaży tego majątku podczas transformacji gospodarczej w latach 90. XX w.

Turystyka społeczna jako zjawisko obecna jest także w społecznościach lokalnych – wiejskich i miejskich, które (nie zawsze w sposób sformalizowany pod względem prawno-organizacyjnym), podejmują oddolne inicjatywy na rzecz rozwoju funkcji turystycznej w swoich małych odczynach. Wymienić tu należy takie inicjatywy, jak: tworzenie wiosek tematycznych, wytwarzanie produktów lokalnych – w tym także kulinarnych, zawiązywanie kooperatyw spożywczo-rolnych, tworzenie tras i szlaków turystycznych, kreowanie produktów turystycznych, organizowanie eventów itp.

W toku prowadzonych przez autorkę dyskusji na temat turystyki i realizacji projektów z nią związanych, daje się zauważyć, iż dla wielu osób, w szczególności dla reprezentantów jednostek samorządu terytorialnego (JST), zestawienie pojęć turystyka społeczna i ekonomia wydaje się być sprzeczne i nieadekwatne. Wiąże się to jednak ogólnie ze słabym rozumieniem turystyki jako kategorii gospodarczej w ujęciu lokalnym oraz ograniczoną wiedzą na temat jej powiązań i efektów, które nie zawsze można w prosty sposób zmierzyć. Turystyka społeczna, jak każda inna kategoria turystyki, jest częścią ekonomii, bo towarzyszy jej przepływ kapitału i wywołuje liczne skutki gospodarcze – dla podmiotów, które są jej realizatorami, dla ich kooperantów, dla beneficjentów projektów, dla gmin i regionów, z których pochodzą beneficjenci, dla miejscowości, w której następuje konsumpcja oferty turystycznej i wreszcie dla całej gospodarki narodowej danego kraju, gdyż również działalność w obszarze turystyki społecznej przyczynia się do wypracowywania produktu krajowego brutto (PKB). Beneficjenci turystyki społecznej, także ci dotowani, również ponoszą bezpośrednie wydatki związane z tą formą wypoczynku, zarówno w miejscu recepcji turystycznej (wydatki na pamiątki, kulturę, rekreację, rozmowy telefoniczne, przesyłki pocztowe, zakupy żywności itp.), jak i przed podróżą, dokonując różnych zakupów przydatnych dla jej zrealizowania najczęściej na obszarze miejsca zamieszkania. Korzystają na tym przedsiębiorcy z obszaru recepcji turystycznej, jak i z miejsc emisji ruchu turystycznego (Stasiak, 2010).

Pomimo że zwykło się przyjmować, iż w większości przypadków podmioty zajmujące się świadczeniem usług w ramach turystyki społecznej z natury nie są nastawione na zysk (ich priorytetem jest zrealizowanie określonej misji społecznej poprzez turystykę), bądź nie są ukierunkowane na niego w takim stopniu jak przedsiębiorstwa

podchodzące do turystyki komercyjnie, to większość z nich wskutek aktywności w tym obszarze osiąga dochód. Należy przy tym również zauważyć, że systematycznie zacierane są granice pomiędzy aktywnością podmiotów nienastawioną na zysk a zyskiem z działalności jako głównym jej celem. J. Reichel (2010) jako przykład wskazuje tu granice między sektorem organizacji nastawionych na zysk (przedsiębiorstwa) a sektorem organizacji *non profit* (organizacje pozarządowe), który również może prowadzić – i nierzadko prowadzi – działalność gospodarczą, będącą dodatkową formą wsparcia dla realizacji celów statutowych. W ostatnich latach rośnie w Polsce liczba organizacji pozarządowych działających lokalnie bądź regionalnie, które zaczęły intensyfikować działania ukierunkowane na osiąganie zysków, na co wpływa konieczność zapewnienia sobie stabilizacji finansowej, ważnej przy zatrudnieniu kadr na umowach o pracę i ciągłości realizacji swojej misji. Podmioty te są częścią gospodarki określanej mianem ekonomii społecznej, w której kategorię wpisuje się również turystyka społeczna.

Relacje gospodarcze, jak i procesy ekonomiczne zachodzą również w turystyce społecznej bez względu na to, kto jest jej beneficjentem, realizatorem i płatnikiem oferowanych w jej ramach produktów oraz jakie ponosi w związku z tym wydatki. Podobnie jak w przypadku pozostałych rodzajów turystyki, tak i w turystyce społecznej istnieje łańcuch zależności gospodarczo-społecznych, który łączy ze sobą osoby i podmioty należące do grupy jej interesariuszy. O tym, że turystyka społeczna jest kategorią ekonomiczną świadczy również przepływ pieniędzy niezbędnych do jej organizacji i realizacji założeń z nią związanych. Cyrkulacja ta zachodzi również wtedy, gdy pieniądź na pewnym jej etapie zostaje zastąpiony innym środkiem płatniczym, np. voucherem czy bonem, które beneficjent otrzymuje dla zrealizowania usług służących zaspokojeniu potrzeby wypoczynku. Znany z teorii ekonomii okrężny obieg dóbr, usług, czynników produkcji i płatności (ukazujący zależności pomiędzy wszystkimi uczestnikami życia gospodarczego) ma także zastosowanie w turystyce społecznej, gdyż mimo priorytetowego celu społecznego, stanowi ona część gospodarki, w której przepływ pieniądza trwa niezależnie od tego, jaką w poszczególnych jego etapach przybiera on formę.

Z ujęciem ekonomicznym turystyki społecznej koreluje wiele pojęć rozpatrywanych także w innych sektorach gospodarki, takich jak np. ekonomia społeczna, ekonomia solidarna, ekonomia współdzielenia, konsumpcja kolaboratywna, gospodarka społeczna, przedsiębiorstwo społeczne, organizacja społeczna, gospodarstwo edukacyjne,

gospodarstwo pomocnicze, kapitał społeczny, organizacja pozarządowa. Turystyka społeczna w kontekście ekonomicznym może być rozpatrywana na wiele różnorodnych sposobów i z wielu różnych perspektyw, m.in. z perspektywy celów ekonomicznych, jakie dzięki niej można zrealizować, wzrostu przedsiębiorczości i aktywności gospodarczej mieszkańców, rozwoju lokalnego i regionalnego, korzyści dla budżetu centralnego i budżetów lokalnych, inwestycji infrastrukturalnych, jakie ze sobą pociąga, poprawy wizerunku regionu czy też z punktu widzenia każdej z grup jej interesariuszy.

EKONOMICZNE CELE TURYSTYKI SPOŁECZNEJ Z PERSPEKTYWY JEJ INTERESARIUSZY

Interesariuszami (ang. *stakeholders*) określa się podmioty (m.in. osoby, społeczności, instytucje, organizacje), które mogą wpływać na przedsięwzięcie, przedsiębiorstwo, jakieś zjawisko, bądź pozostają pod wpływem jego działania lub są zainteresowane jego wynikiem (zob. Freeman, 1984; Swarbrooke, 1999; Mayers, 2005; Obłój, 2007; Białas, 2009). Oznacza to, że interesariuszami, są zarówno osoby oraz organizacje, które zainteresowane są turystyką i w różny sposób w niej uczestniczą, np. pracując czy działając w tym sektorze lub na rzecz jego rozwoju, bądź po prostu konsumując produkty turystyczne podczas zaspokajania swoich potrzeb,. Ale do grupy tej zaliczane są również podmioty, które zupełnie nie są zorientowane na żaden z celów turystyki społecznej, choć decyzje z nią związane mogą mieć na nich wpływ zarówno pozytywny, neutralny, jak i negatywny. Interesariuszy turystycznych można podzielić w oparciu o różnorodne kryteria klasyfikacji. Najistotniejsze z nich zestawiono w tab. 2.

Tab. 2. Typy grup interesariuszy turystycznych

Kryterium podziału	Interesariusze
Powodzenie danego przedsięwzięcia	– pozytywni – negatywni
Miejsce występowania interesariuszy	– zewnętrzni – wewnętrzni
Poziom uczestnictwa w przedsięwzięciu	– uczestniczący – nieuczestniczący
Możliwość decydowania	– wpływający na decyzje – na których wpływają decyzje innych
Stopień powiązania z organizacją	– pierwszoplanowi i drugoplanowi – pierwszego stopnia, drugiego stopnia

Kryterium podziału	Interesariusze
Charakter relacji pomiędzy stronami i wartość dla organizacji, przedsięwzięcia	– substanowiący – kontraktowi – kontekstowi
Rodzaj stawki, zależności zaangażowanej w organizacji, przedsięwzięciu	– ze względu na zaangażowanie własnościowe – ze względu na zaangażowanie ekonomiczne – ze względu na zależność społeczną – milczący interesariusze (tzw. niemi)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Freeman (1984); Swarbrooke (1999); Mayers (2005); Obłój (2007).

Interesariuszami turystyki społecznej są zarówno podmioty znajdujące się po stronie popytowej, jak i podażowej rynku turystycznego, w tym jej bezpośredni beneficjenci (jak można określić przede wszystkim uczestników ruchu turystycznego związanego z tym rodzajem turystyki) oraz podmioty zajmujące świadczeniem usług turystycznych na rzecz uczestników, samorząd terytorialny i administracja centralna, a także mieszkańcy obszarów, na których turystyka społeczna jest konsumowana.

B. Włodarczyk (2010) wskazuje, że na interesariuszy turystyki społecznej spoglądać można dwójnásób: wąsko lub szeroko. W wąskim ujęciu przypisuje się do tej grupy jedynie uczestników – turystów, którzy podróżują korzystając z oferty turystyki społecznej, w tym z turystyki dotowanej i finansowanej bądź dofinansowywanej przez różnorodne podmioty. Szerokie podejście do interesariuszy turystyki społecznej polega na dołączeniu do uczestników wyjazdu turystycznego jeszcze takich grup, jak:

- organizatorzy turystyki społecznej – różnorodne podmioty branży turystycznej (biura podróży, spółdzielnie socjalne, organizacje pozarządowe, związki zawodowe itp.) zajmujące się przygotowywaniem i realizacją wypoczynku dla wspieranych grup,
- społeczność z miejsca zamieszkania dotowanych uczestników wyjazdu,
- przedsiębiorcy, organizacje i mieszkańcy z miejsca recepcji turystycznej, a więc grupy przyjmujące uczestników turystyki społecznej i w sposób bezpośredni lub pośredni korzystające z pobytu turystów na ich terenie,
- donatorzy i sponsorzy, do których zaliczyć należy administrację publiczną (organy administracji rządowej oraz samorządy terytorialne – gminy, powiaty, województwa), organizacje

pozarządowe oraz firmy i osoby prywatne przekazujące środki pieniężne na realizację turystyki społecznej, w tym również międzynarodowe instytucje i programy wspierające rozwój turystyki oraz aktywizację społeczeństw m.in. fundusze strukturalne Unii Europejskiej (np. Europejski Fundusz Społeczny, program Europejskiej Współpracy Terytorialnej Interreg),

- pośrednicy turystyczni, gdyż z ekonomicznego punktu widzenia zasady organizacji turystyki społecznej nie odbiegają od zasad typowych dla turystyki komercyjnej.

Specyfika turystyki społecznej, która na przestrzeni lat ulega w Polsce przeobrażeniom, wymaga omówienia i scharakteryzowania najważniejszych grup jej interesariuszy, do jakich należą uczestnicy ruchu turystycznego, a także podmioty, które ten ruch obsługują (organizatorzy, gestorzy), wspierają (donatorzy oraz władze lokalne, regionalne i krajowe), a także czerpią korzyści z jego rozwoju (społeczność lokalna, przedsiębiorcy).

Grupy defaworyzowane

Należą do podstawowej kategorii uczestników ruchu turystycznego. Zalicza się do nich osoby wykluczone bądź zagrożone wykluczeniem z powodów ekonomicznych (niskie dochody lub brak dochodów), zdrowotnych (osoby chore, niepełnosprawne wraz z opiekunami), jak i społecznych (m.in. osoby dyskryminowane ze względu na pochodzenie, np. imigranci, orientację seksualną, wcześniejszy pobyt w odizolowaniu, np. w zakładzie psychiatrycznym, zakładzie penitencjarnym, status społeczny, np. bezrobotni). Dla tej grupy interesariuszy turystyka mogłaby stanowić formę inkluzji społecznej pod warunkiem, że ich podróże będą odbywały się w towarzystwie szerszym niż środowisko marginalizowane. Pomimo coraz liczniejszych programów pomocowych dedykowanych różnym środowiskom do grup defaworyzowanych zalicza się także seniorów, dzieci i młodzież z ubogich bądź dysfunkcyjnych rodzin oraz rodziny znajdujące się w trudnej sytuacji. Ze względu na specyfikę i różnorodność programów im dedykowanych każdą z tych grup omówiono poniżej jako odrębną kategorię interesariuszy. Istotne znaczenie dla większości z nich ma przede wszystkim możliwość sfinansowanego przez donatorów lub sponsorów wyjazdu rekreacyjnego, wypoczynkowego lub rehabilitacyjnego, na który głównie z powodów ekonomicznych ich nie stać.

Dzieci i młodzież

Jest to grupa uczestników ruchu turystycznego, dla której od lat opracowuje się specjalne programy, m.in. w ramach turystyki szkolnej, która powinna być ukierunkowana na poznawanie własnego kraju, integrację, a także kształtowanie odpowiednich postaw (np. patriotycznych, społecznych, ale też i konsumenckich). Uczestnictwo dzieci i młodzieży w turystyce niesie określone i wymierne korzyści, odnoszące się do ich zdrowia, kondycji fizycznej i psychicznej, umiejętności budowania więzi międzyludzkich, poczucia patriotyzmu. Wycieczki szkolne dedykowane są dla dzieci i młodzieży bez uwzględniania kryterium dochodowości i dzielenia beneficjentów na dzieci z biedniejszych i bogatszych domów. Takie kryterium jednak stosuje często samorząd terytorialny, który finansuje organizację wypoczynku (kolonie, obozy, zimowiska) tylko dla dzieci i młodzieży pochodzących z rodzin ubogich, bądź problematycznych i dysfunkcyjnych.

Rodziny znajdujące się w trudnej sytuacji

Jest to grupa uczestników ruchu turystycznego, której wypoczynek także bywa dofinansowywany przez budżety samorządów terytorialnych, administracji państwowej oraz programy Unii Europejskiej. Obejmuje m.in.: rodziny z różnymi dysfunkcjami (alkoholizm, przestępczość, przemoc, zaburzenia psychiczne, przewlekła nieuleczalna choroba, niepełnosprawność itp.), patologiczne, niepełne, zastępcze, zagrożone patologiami, wykluczeniem społecznym (np. poprzez utratę zdrowia rodzica bądź długotrwałe bezrobocie), dotknięte klęskami żywiołowymi (np. pogorzelcy, powodzianie). Najczęściej ze środków budżetowych gmin i powiatów, a także ze środków rządowych, dystrybuowanych przez różnego rodzaju instytucje oraz organizacje pozarządowe, organizowany jest wypoczynek dla dzieci z rodzin znajdujących się w trudnych sytuacjach. Mogą być to np. kolonie i obozy z programem socjoterapeutycznym. Wskazane jest, aby rząd zwiększył liczbę programów dedykowanych dla rodzin, które z jednej strony zapewniłyby im rekreację i wypoczynek, z drugiej zaś pozwoliły na rozpoczęcie czy kontynuowanie terapii w innych niż gabinetowe warunkach. Turystyka społeczna jest narzędziem, które również można wykorzystywać do tego typu pracy. W chwili obecnej nie ma programu, który zajmowałby się rodzinami, w szczególności tymi z problemami, w takim stopniu jak np. seniorami. Krótkopobytowe (weekendowe) formy wypoczynku wraz z programem terapeutycznym organizują dla rodzin sporadycznie organizacje pozarządowe, w tym organizacje religijne, np. Caritas.

Seniorzy

Seniorzy to uczestnicy ruchu turystycznego, którzy w Polsce do niedawna jeszcze zaliczani byli do grup defaworyzowanych. Był czas, kiedy z zazdrością spoglądało się na podróżującego po świecie, w tym także po Polsce, niemieckiego emeryta. Dziś polscy seniorzy, których dochody są bardzo zróżnicowane, widoczni są wśród innych uczestników ruchu turystycznego, zarówno na rynku wewnętrznym, jak i zewnętrznym, a wielu z nich uprawia turystykę regularnie, przeznaczając na ten cel posiadane środki własne, jak i korzystając z rozmaitych form rekreacji i wypoczynku darmowych lub dofinansowywanych przez prosenioralne organizacje pozarządowe. Aktywność turystyczna polskich seniorów ma bezpośredni związek z obserwowaną w ostatnich latach na terenie całego kraju znaczącą poprawą absorpcji środków finansowych z funduszy unijnych oraz zwiększoną dostępnością krajowych (m.in. ASOS, Aktywni+, FIO, Senior+, Senior WIGOR) i regionalnych funduszy oraz programów ukierunkowanych na integrację i aktywizację seniorów, z których obficie czerpią organizacje pozarządowe. W turystyce senioralnej uczestniczą przede wszystkim osoby, które ukończyły 60 rok życia i starsze. W przypadku tej grupy interesariuszy uwidaczniający się w turystyce społecznej czynnik ekonomiczny jest bardzo widoczny. Seniorzy, którzy są aktywni, często podróżują, korzystają z darmowych i dofinansowywanych form aktywności.

Backpackersi, housesittersi, houseswappersi i inni fani turystyki niskobudżetowej

Jest to grupa uczestników ruchu turystycznego w różnych przedziałach wiekowych, nastawiona na turystykę niskobudżetową, umożliwiającą podróż po kraju i świecie z maksymalnym ograniczeniem wydatków (niedrogie miejsca noclegowe – schroniska, hostele, kwatery prywatne, namioty – nierzadko rozbijane „na dziko” lub całkowicie darmowe w ramach opieki nad domem i zwierzętami bądź wzajemnej nieodpłatnej wymiany swojego mieszkania z innym podróżnikiem; okazyjny lub darmowy np. na tzw. stopa, środek transportu). Ta grupa turystyczna stara się jak najwięcej zaoszczędzić przede wszystkim na transporcie i noclegach, jednakowoż przeznacza środki finansowe na zakupy w lokalnych sklepach, restauracjach, na wizyty w istotnych z perspektywy każdego jej uczestnika atrakcjach turystycznych, do których obowiązuje wstęp płatny. Ekonomicznym celem tej grupy interesariuszy turystyki społecznej jest jak najwięcej zwiedzić i jak najwięcej przy tym zaoszczędzić w czasie podróży.

Organizacje społeczne, pozarządowe (*non profit*)

Podmioty tego typu stanowią grupę interesariuszy związaną z organizacją turystyki społecznej dla poszczególnych jej beneficjentów, a także podejmującą działania na rzecz jej rozwoju, np. poprzez kształtowanie produktów turystycznych czy przygotowywanie odpowiedniej bazy materialnej (szlaków, schronisk itp.). Do organizacji społecznych zaliczają się zarówno najstarsze i najważniejsze w Polsce stowarzyszenia: Polskie Towarzystwo Schronisk Młodzieżowych i Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze, odpowiedzialne za kompleksowe działania w zakresie dostępności do rekreacji i wypoczynku wszystkich grup uczestników (tzw. „turystyka dla wszystkich”), jak i dla grup szczególnie defaworyzowanych, np. osób niepełnosprawnych. Należy podkreślić, że obie organizacje prócz realizacji działań misyjnych powołały do życia jednostki gospodarcze w postaci spółek z ograniczoną odpowiedzialnością, którym powierzyły m.in. zarządzanie składnikami swojego majątku i przyłączyły się w ten sposób do dynamicznie rozwijającej się w Polsce przedsiębiorczości społecznej. Od wielu lat na polskim rynku trzeciego sektora działają również podmioty nieturystyczne, dla których jednak turystyka społeczna ukierunkowana na rynek wewnętrzny ma istotne znaczenie i służy realizacji celów statutowych. Są to m.in. Związek Harcerstwa Polskiego, Związek Harcerstwa Rzeczypospolitej, Caritas i Towarzystwo Przyjaciół Dzieci.

Współcześnie turystyka społeczna staje się instrumentem umożliwiającym prowadzenie różnorodnych działań dla wielu młodszych od wyżej wymienionych organizacji pozarządowych, dla których jest ona, w zależności od ich celów, obszarem wiodącym bądź towarzyszącym. Należy w tym miejscu zauważyć, że wiele organizacji *non profit*, mimo iż nie posiada wpisu do rejestrów organizatorów turystyki, podczas wypełniania zadań związanych z pozyskanymi grantami samodzielnie organizuje dla swoich podopiecznych różnego rodzaju przedsięwzięcia turystyczne, w tym wycieczki. Budzi to kontrowersje, w szczególności ze strony biur podróży, których zrzeszenia, uznając to za działalność w szarej strefie, próbują lobbować za uszczelnieniem przepisów w tym zakresie. Większość z pytanых przez autorkę przedstawicieli organizacji pozarządowych odnośnie przyczyny takiego stanu rzeczy, wyraża pogląd, iż żaden podmiot komercyjny (z wpisem do rejestru organizatorów turystyki) nie jest w stanie wykonać na ich rzecz działania w cenie przez nich oczekiwanej.

Organizacje kościelne

Podobnie jak w przypadku wcześniej omawianych podmiotów, wśród których wymieniona została także katolicka organizacja Caritas, tak i wśród wielu innych organizacji religijnych i kościelnych turystyka stanowi ważny czynnik działalności misyjnej. Biorą w niej udział zarówno zorganizowane pod względem formalnym NGO-sy, jak i same parafie, co również wzbudza wiele kontrowersji, gdyż organizowane przez nie wyjazdy na pielgrzymki odbywają się bardzo często (choć nie zawsze) z pominięciem biur podróży. Należy jednak podkreślić, że biura podróży zakładane są również przez organizacje kościelne bądź zakonne, świadcząc przy tym także usługi w pełni komercyjne (m.in. od 1991 r. istnieje Biuro Pielgrzymkowe i Turystyczne Caritas, równie długą, ponad 25-letnią, historię ma Pallotyńskie Biuro Pielgrzymkowo-Turystyczne APOSTOLOS czy Franciszkańskie Biuro Turystyczno-Pielgrzymkowe Patron Travel, działające od 2001 r.). Wiele organizacji kościelnych skupia się jednak na turystyce jako działalności charytatywnej, oferując wypoczynek i rekreację osobom w potrzebie, w szczególności dzieciom i młodzieży, ale także dorosłym (np. w żałobie) czy grupom społecznie wykluczonym (np. osobom z chorobą alkoholową), prowadząc dla nich zajęcia socjoterapeutyczne. Działalność ta finansowana jest ze zbiorów publicznych oraz z publicznie dostępnych grantów, o które jak inne NGO-sy mogą aplikować.

Szkoły

Podmioty te przynależą zarówno do grupy organizatorów, jak i uczestników. Publiczne i niepubliczne placówki oświatowe na wszystkich poziomach nauczania organizują dla swoich uczniów wycieczki integracyjne, krajoznawcze, a także edukacyjne zajęcia wyjazdowe w ramach tzw. „zielonych ” i „białych szkół”. Wiele z nich angażuje się również w organizację półkolonii, kolonii, rajdów, zjazdów i zlotów. Podkreślić należy, że w ostatnich latach realizacja tych działań odbywa się najczęściej poprzez zlecenie ich biur podróży i agencjom turystycznym. Nie brak jednak wciąż jeszcze placówek, których nauczyciele sami podejmują się wyzwań organizacyjnych z tym związanych. Turystyka szkolna jest formą z określoną misją do spełnienia, dlatego nie zawsze jej działania mają charakter niskobudżetowy.

Zakłady pracy

Prywatne i państwowe przedsiębiorstwa jako donatorzy przynależą do organizatorów i podmiotów wspierających turystykę społeczną, uznawaną za formę wolnoczasową sprzyjającą regeneracji

psychofizycznej pracowników. Najczęściej organizują dla nich i ich rodzin wycieczki turystyczne, integracyjne, motywacyjne, w tym również popularne jesienią wyjazdy na grzyby, dopłacają do organizowanego samodzielnie wypoczynku z zakładowego funduszu świadczeń socjalnych oraz udostępniają na korzystnych warunkach cenowych miejsca w swoich ośrodkach wypoczynkowych. Warto zauważyć, że mimo iż wiele przedsiębiorstw podczas transformacji gospodarczej w latach 90. XX w. pozbywało się tego typu obiektów, prywatyzując swój majątek, by ratować się przed upadłością, to część ośrodków wypoczynkowych nadal znajduje się w posiadaniu różnych zakładów pracy bądź zależnych od nich kapitałowo spółek. Tak dzieje się np. w przypadku funkcjonującej od 2000 r. spółki Natura Tour, utworzonej na bazie materialnej Pionu Usług Socjalnych PKP, w której 100% udziałów ma PKP SA czy spółki Interferie SA, powołanej przez KGHM (66% udziałów). Swoją bazę noclegową mają również m.in. Lasy Państwowe, Polska Grupa Energetyczna, Polskie Górnictwo Naftowe i Gazownictwo, Poczta Polska czy Przedsiębiorstwo Komunikacji Miejskiej Sp. z o.o. w Sosnowcu.

Związki zawodowe

To grupa interesariuszy należących zarówno do organizatorów wypoczynku dla swoich członków i ich rodzin, jak i sponsorów. Od początku swojego istnienia zaangażowana jest w działania turystyczne ukierunkowane na zapewnienie korzyści swoim członkom. W Polsce związki zawodowe reprezentują różne branże i zawody, a prócz występowania w imieniu swoich członków na gremiach i załatwiania ważnych dla nich spraw pracowniczych (przestrzegania prawa pracy przez pracodawców, negocjowania podwyżek ich wynagrodzeń czy różnorodnych przywilejów) wspierają ich oraz ich rodziny w zakresie zaspokajania potrzeby wypoczynku i rekreacji poprzez zapewnienie im na preferencyjnych warunkach pobytów na turnusach wczasowych, a dzieciom – na koloniach, obozach i zimowiskach. Wsparcie to opiera się najczęściej na organizacji wyjazdów, przekazywaniu świadczeń pieniężnych, a także na budowie bądź modernizacji infrastruktury niezbędnej do wypoczynku.

Wiele spośród związków branżowych dysponuje własnymi, usytuowanymi na atrakcyjnych terenach, obiektami hotelarskimi i ośrodkami wypoczynkowymi. Niektóre z tych organizacji, w tym m.in. NZZZ Solidarność, przejmowało bazę turystyczną od zakładów pracy. Odbывało się to głównie podczas kryzysu gospodarczego w latach 90. XX w., który wywołał falę upadłości w wielu zakładach

produkcyjnych i przemysłowych. Znajdujące się w trudnej sytuacji finansowej przedsiębiorstwa przekazywały posiadane ośrodki wypoczynkowe bezpłatnie (nierzadko jako rekompensatę za długi wobec związku, powstałe wskutek nieodprowadzania składek odciąganych z pensji zrzeszonych w nim pracowników) bądź sprzedawały je organizacjom związkowych na bardzo preferencyjnych warunkach. Wiele z tych obiektów związki zawodowe utrzymują nadal, świadcząc w nich usługi turystyczne zarówno dla osób zewnętrznych (na komercyjnych warunkach), jak i dla związkowców i ich bliskich (w oparciu o preferencyjną taryfę).

Związki zawodowe, podobnie jak omawiane wcześniej zakłady pracy, powołały spółki do zarządzania majątkiem turystycznym oraz do organizowania oferty dla członków związku i jej sprzedaży na komercyjnych warunkach dla osób w nim niezrzeszonych. Imponującą bazą turystyczną NSZZ Solidarność zarządza Doms sp. z o.o. Bardzo dobrze rozwiniętą bazę o zróżnicowanym standardzie posiada także (i to niemalże każdym regionie Polski) Związek Nauczycielstwa Polskiego, który oprócz tego założył własne biuro podróży Logos Tour. Wieloma obiektami turystycznymi, w których poprzez wsparcie członków rozwijana jest turystyka społeczna, zarządza również Związek Zawodowy Pracowników Pożarnictwa, Związek Rzemiosła Polskiego czy Związek Lustracyjny Spółdzielni.

Touroperatorzy

Ta grupa interesariuszy zajmuje się organizacją turystyki uznawanej za społeczną. Stanowią ją komercyjne biura podróży, które działają także na rzecz wybranych grup społecznych, w tym defaworyzowanych, realizując ważną misję. Do nich zaliczyć można założone w 2009 r. przez osobę z niepełnosprawnością ruchową biuro Accessible Poland Tours, które specjalizuje się w przygotowywaniu i realizacji oferty (w Polsce i na świecie) dla osób z szerokim spektrum niepełnosprawności (nie tylko ruchowych). Firma nazywana jest pierwszym polskim biurem podróży bez barier. Należy przy tym podkreślić, że wciąż niewielu jest w naszym kraju organizatorów turystyki, którzy mają tak szeroką i zróżnicowaną ofertę dla osób chorych i niepełnosprawnych jak Accessible Poland Tour.

Do podmiotów, które najdłużej funkcjonują na rynku komercyjnym i których działalność związana jest z realizacją ważnej misji społecznej, zaliczyć należy touroperatorów specjalizujących się w organizacji turystyki szkolnej i młodzieżowej. W ostatnich latach ze względu na wyraźną poprawę sytuacji polskich seniorów, jaka dokonuje się

dzięki środkom administracji publicznej przekazywanym na ich integrację i aktywizację, powiększyło się grono biur podróży obsługujących tego typu klientów. Seniorzy w ciągu całego roku w wolnym czasie, którego mają zazwyczaj pod dostatkiem, chętnie uczestniczą w niskobudżetowych lub darmowych (finansowanych z różnych projektów) wycieczkach krajoznawczych. Są także segmentem, który coraz chętniej korzysta na preferencyjnych warunkach z opracowanej z myślą o nich komercyjnej ofercie wypoczynkowej (poza okresem wakacyjnym), przyczyniając się w ten sposób do wydłużenia sezonu turystycznego całej branży.

Społeczność lokalna (mieszkańcy obszaru recepcji turystycznej)

To grupa, która spośród pozostałych interesariuszy powinna najbardziej w sensie ekonomicznym odczuwać efekty pojawiającego się na obszarze ich zamieszkania ruchu turystycznego. Rozwój turystyki przyczynia się m.in. do zwiększenia konsumpcji turystycznej na terenie ich gminy, powiatu, województwa, poprawy atrakcyjności turystycznej obszaru i wpływa na zmniejszenie bezrobocia poprzez tworzenie nowych miejsc pracy (m.in. w gastronomii, obiektach hotelarskich, atrakcjach turystycznych), poprawę ogólnych warunków życia, wzrost ich dochodów, wiedzy, umiejętności, kreatywności, przedsiębiorczości, co przekłada się na ważny dla całego regionu poziom kapitału społecznego, określanego jako zdolności ludzi do łączenia się w grupy i współdziałania dla osiągnięcia wspólnego celu (zob. Bourdieu, 1995; Coleman, 1998; Czapiński, 2008; Klimowicz, Bokajło, 2010; Adamczyk, 2013).

Gestorzy bazy hotelowej, gastronomicznej, przedsiębiorstwa społeczne i pozostali przedstawiciele lokalnej branży turystycznej i paraturystycznej

Interesariusze, którzy prowadzą działalność typowo komercyjną, ale z ukierunkowaniem na cel społeczny oraz podmioty, dla których przede wszystkim najważniejsza jest realizacja misji społecznej uzyskują dochody bezpośrednio z turystyki społecznej, gdyż realizują na rynku niezbędne usługi, np. gastronomiczne, noclegowe czy przewodnickie. Wzrost produkcji produktów i usług, jakie mają w swojej ofercie oraz zwiększająca się konsumpcja turystyczna zapewniają im stabilizację finansową, poprawę rentowności, a w efekcie poprawę jakości ich życia.

Samorząd lokalny, regionalny i administracja państwowa

Podmioty tego typu również należą do grup interesariuszy turystyki społecznej. Są one instytucjami, do których zadań należy wspieranie wszelkich form turystyki i krajoznawstwa, a także dbałość o to, by obywatele w słabszej sytuacji życiowej i finansowej mieli możliwość wypoczynku. Dlatego też na różnym poziomie ponoszą z tego powodu wydatki budżetowe. Jednostki administracji są w stanie odczuć – zarówno po dochodowej, jak i wydatkowej stronie budżetu – korzyści, jakie płyną z turystyki społecznej. Wzrastający ruch turystyczny w Polsce sprawił, że turystyka, także społeczna, zaczęła być postrzegana jako istotny czynnik rozwoju lokalnego i regionalnego, co przekłada się na rozwój całego państwa. Uwypukla się to m.in. we wzroście wpływów z podatków do budżetu gmin, zmniejszeniem zapotrzebowania na świadczenia z obszaru pomocy społecznej dla mieszkańców, mniejszymi wydatkami na służbę zdrowia – zwykło się twierdzić, że osoby, które aktywnie uprawiają turystykę i rekreację rzadziej chorują (zob. Przeclawski, 1997; Kupiec i in., 2011). Zaangażowanie JST oraz administracji państwowej w istotne dla turystyki społecznej kwestie poprawia wizerunek tych podmiotów, buduje ich kapitał polityczny w oparciu o wzrost zaufania, jaki następuje wskutek realizacji przez nie misji ukierunkowanej na turystykę społeczną.

Należy podkreślić, iż prawidłowe zrozumienie istoty turystyki społecznej przez władze ustawodawcze i wykonawcze samorządów lokalnych oraz pracowników tych jednostek może przyczynić się do tego, by stała się ona efektywnym narzędziem sprzyjającym osiągnięciu celów społeczno-ekonomicznych dla społeczności lokalnych i przekładać się na coraz lepsze wskaźniki gmin, powiatów, województw oraz kraju. Turystyka społeczna jako katalizator rozwoju przyczynia się bowiem do wielu pozytywnych zmian, istotnych dla lokalnej społeczności. Sprzyja m.in.:

- wydłużeniu sezonu na usługi turystyczne w miejscach o największych jego wahaniami (osoby mniej zamożne mogą skorzystać z tańszej oferty poza najbardziej obleganym sezonem letnim – wakacyjnym i tym samym wydłużyć go o kolejne miesiące),
- aktywizacji turystycznej nowych miejsc na mapie turystycznej danego kraju,
- skanalizowaniu ruchu turystycznego i przekierowaniu beneficjentów do miejsc cieszących się mniejszą popularnością, które nie zostały odkryte dla masowej turystyki,
- zmniejszeniu bezrobocia na danym obszarze,

- zwiększeniu poziomu zatrudnienia w turystyce,
- zwiększeniu dochodów sektora turystycznego (wytwórców i sprzedawców pamiątek, produktów lokalnych, biur podróży, hoteli, restauracji, pilotów i przewodników turystycznych),
- aktywizacji lokalnych społeczności, w tym osób biernych na rynku pracy, do wspólnych działań na rzecz rozwoju funkcji turystycznej obszaru z wykorzystaniem jego zasobów endogennych i kapitału społecznego mieszkańców,
- zwiększeniu rentowności przedsiębiorstw turystycznych.

Realizacja działań na rzecz rozwoju turystyki społecznej wymaga przemyslenia i odpowiedniego zarządzania, w tym także zarządzania obszarem. Stanowi wyzwanie dla wielu podmiotów samorządów gminnych, powiatowych i wojewódzkich. Władze obszaru, podejmując decyzję o koncepcji jego rozwoju, powinny w pierwszej kolejności dokonać wyboru celu lub celów społeczno-ekonomicznych (Stasiak, 2010), które zamierzają osiągnąć, a następnie stworzyć strategię działania, która umożliwi ich realizację.

Za koncepcję rozwoju lokalnego odpowiedzialny jest samorząd gminny. To on zajmuje się jego stymulowaniem, tworzeniem instrumentów oraz odpowiedniego klimatu, który będzie sprzyjał rozwojowi. Na klimat ten wpływa w znacznym stopniu dobra współpraca z organizacjami pozarządowymi, przedsiębiorstwami społecznymi, które jako podmioty ekonomii społecznej podejmują się wielu trudnych działań, polegających także na aktywizacji społecznej i włączeniu do lokalnej wspólnoty osób wykluczonych. Niektóre z tych zadań realizowane są poprzez uczestnictwo w turystyce bądź poprzez działania wykonywane z myślą o turystyce.

EKONOMIA SPOŁECZNA ZORIENTOWANA NA TURYSTYKĘ

Przyświecająca turystyce społecznej misja oraz różnorodność podmiotów zaangażowanych w jej wypełnianie pozwalają na przyporządkowanie tej kategorii turystyki do nurtu ekonomii społecznej. Definiowana jest ona jako „sfera aktywności obywatelskiej, która poprzez działalność ekonomiczną i działalność pożytku publicznego służy: integracji zawodowej i społecznej osób zagrożonych marginalizacją społeczną, tworzeniu miejsc pracy, świadczeniu usług społecznych użyteczności publicznej (na rzecz interesu ogólnego) oraz rozwojowi lokalnemu” (MRiPS, 2021). T. Kaźmierczak i M. Rymsza (2007, s. 11) widzą w niej „narzędzie mobilizacji ekonomicznej i społecznej zaniedbanych społeczności lokalnych oraz obszarów”, a organy Unii

Europejskiej znaczną część gospodarki, która ma na celu przynoszenie zysków osobom innym niż inwestorzy lub właściciele (EC.EURO-PA.EU, 2021). Synonimami ekonomii społecznej, na które często nawiązać można się w literaturze przedmiotu, są: „gospodarka społeczna” i „przedsiębiorczość społeczna” (Wygnański, 2006).

Analiza poglądów na temat ekonomii społecznej – wyrażanych przez polskich, jak i zagranicznych autorów: naukowców oraz praktyków – pozwala jednoznacznie stwierdzić, że ekonomia społeczna to sektor gospodarki, w którym działalność gospodarcza powiązana jest z realizacją celów społecznych. Obszar jej działania ustalają granice wyznaczane przez państwo, gospodarkę rynkową oraz społeczeństwo obywatelskie (Grzybowska, Ruszewski, 2010). Państwo i ekonomię społeczną łączą zadania w ramach określonych polityk publicznych, m.in. polityki socjalnej, zatrudnieniowej czy integracji. Rynek dostarcza ekonomii społecznej wskazówek odnośnie do metod działania, ekonomia społeczna zaś ukazuje podmiotom komercyjnym wartości i określone postawy (np. w ramach społecznej odpowiedzialności biznesu). Najwięcej jednak punktów stykających istnieje w relacjach ekonomii społecznej i społeczeństwa obywatelskiego. Świadczy o tym choćby to, że to właśnie organizacje pozarządowe, będące emanacją społeczeństwa obywatelskiego, w przeważającej większości stanowią się podmiotami sektora ekonomii społecznej (zob. Rymśza, 2005).

Fundament ekonomii społecznej tworzą przedsiębiorstwa społeczne, czyli podmioty podejmujące typowe zachowania rynkowe (ryzyko ekonomiczne, uzyskanie nadwyżki przychodów nad kosztami) w celu osiągnięcia określonego społecznego celu. Przedsiębiorstwo społeczne definiuje się jako organizację przedsiębiorczą, która koncentruje się na osiąganiu szerszych celów społecznych, środowiskowych lub wspólnotowych (Raport EKES, 2017). Cechuje je niezależność, partycypacyjne i demokratyczne zarządzanie, szeroki wachlarz działań zawsze ukierunkowanych na ważną misję społeczną (np. integrację społeczną, wsparcie osób wykluczonych i o niskich dochodach poprzez włączanie ich w procesy przedsiębiorczości, ochronę przyrody itp.) oraz to, że przedkładają potrzeby ludzi nad zyski, a osiągnięte zyski reinwestują w dalszą realizację misji społecznej i środowiskowej.

Przedsiębiorstwa społeczne odgrywają ważną rolę w rozwiązywaniu problemów społecznych, gospodarczych i środowiskowych, przyczyniają się do tworzenia miejsc pracy na poziomie lokalnym, jak i poprawy świadczenia usług opieki społecznej. Prowadząc bardzo szeroką działalność, dostarczają na rynek różnorodną gamę produktów oraz usług, stają się również siłą napędową innowacji społecznych.

Polski sektor ekonomii społecznej tworzą liczne podmioty, których działalność podporządkowana jest celowi społecznemu. Są to:

- spółdzielnie socjalne, których celem jest zatrudnienie oraz spółdzielnie o charakterze konsumenckim i wzajemnościowym;
- organizacje pozarządowe prowadzące odpłatną i nieodpłatną działalność pożytku publicznego (fundacje, stowarzyszenia);
- podmioty gospodarcze, które działają po to, by osiągać zyski, ale ich działalność oraz misja ukierunkowana jest na ważny cel społeczny – do tej grupy prócz klasycznie rozumianych przedsiębiorstw należą również fundacje i stowarzyszenia prowadzące działalność gospodarczą, gdyż zgodnie z ustawą regulującą ich funkcjonowanie zyski z niej obligatoryjnie są przekazywane na realizację celów statutowych, a więc misję społeczną, dla której jako podmioty zostały powołane;
- podmioty, których celem działania jest reintegracja społeczna i zawodowa osób zagrożonych wykluczeniem społecznym, m.in. zakłady aktywności zawodowej, warsztaty terapii zajęciowej, centra integracji społecznej, kluby integracji społecznej (Kawa, 2015, s. 349).

Przedsiębiorstwa społeczne różnią się od przedsięwzięć komercyjnych istotną misją społeczną i podejściem do tworzenia wartości ekonomicznej. Na podstawie tych dwóch czynników: ekonomicznego i społecznego sieć badawcza EMES (The Emergence of Social Enterprises in Europe) przygotowała na zlecenie Komisji Europejskiej kryteria, w oparciu o które odróżnia się przedsiębiorstwa społeczne od innych podmiotów rynkowych. Zestawiono je w tab. 3.

Tab. 3. Charakterystyka przedsiębiorstw społecznych na podstawie kryteriów sformułowanych przez Emergence of Social Enterprises in Europe

Kryteria ekonomiczne	Kryteria społeczne
– przedsiębiorstwo prowadzi ciągłą działalność produkcyjną bądź usługową, która stanowi podstawę jego funkcjonowania – przedsiębiorstwo ponosi ryzyko ekonomiczne (jego wynik finansowy, w tym to, czy utrzyma się na rynku, zależy od wysiłków jego członków i pracowników) – przedsiębiorstwo zatrudnia na umowę o pracę choćby nieliczny personel za wynagrodzeniem	– przedsiębiorstwo powstało i działa w oparciu o konkretną misję i cel społeczny (dla społecznej użyteczności), których świadomi są wszyscy jego pracownicy – inicjatywa założycielska podmiotu wypływa od konkretnej grupy, której członków łączą takie same potrzeby – działalność przedsiębiorstwa oparta jest na wspólnym zaangażowaniu

Kryteria ekonomiczne	Kryteria społeczne
– przedsiębiorstwo posiada wysoki stopień niezależności od instytucji publicznych (nie korzysta z publicznych subsydiów)	– przedsiębiorstwo jest podmiotem zarządzanym demokratycznie – zgodnie z zasadą: jeden członek, jeden głos – działalność podmiotu ma partycypacyjny charakter, określone zadania realizują także ich adresaci – dystrybucja zysku pozostaje ograniczona (zapobiega to przekształceniu przedsiębiorstwa w typowo komercyjną firmę, skupioną głównie na bogaceniu się i powiększaniu zysku)

Źródło: opracowanie własne na podstawie Defourny (2005).

J. Hausner (2007) zwraca uwagę, że do głównych cech przedsiębiorstwa społecznego, takich jak cel społeczny, autonomiczne zarządzanie, demokratyczne decydowanie, praca przed kapitałem, który ma służyć realizacji celu społecznego (zaprezentowanych w tab. 2) należy dodać jest jeszcze jedną: lokalne zakorzenienie – określane jako relacja między organizacją ekonomii społecznej a wspólnotą lokalną (działanie w ramach lokalnej wspólnoty i dla niej). W jego opinii najmocniejsze i najbardziej innowacyjne organizacje ekonomii społecznej formują się wówczas, gdy nie są sztywno oddzielone od swego lokalnego otoczenia.

O wadze przedsiębiorczości społecznej na świecie świadczyć mogą dane opracowane przez podmioty zajmujące się ponadnarodową statystyką. Z dokumentów Intergrupy ds. Ekonomii Społecznej Parlamentu Europejskiego wynika, że ekonomia społeczna odpowiada za 8% PKB całej gospodarki unijnej. Na obszarze wspólnoty funkcjonuje 2,8 mln przedsiębiorstw ekonomii społecznej, co stanowi 10% wszystkich przedsiębiorstw w Unii Europejskiej. Dla przedsiębiorstw ekonomii społecznej pracuje 13,6 mln osób, tj. około 6% wszystkich pracowników Unii (Social Economy Europe, 2021). Podmioty gospodarki społecznej są obecne już we wszystkich sektorach, w tym także w turystyce, gdzie działania ekonomii społecznej nierzadko służą również regeneracji lokalnej przestrzeni publicznej.

POLSKA PRZEDSIĘBIORCZOŚĆ SPOŁECZNA ZWIĄZANA Z TURYSTYKĄ SPOŁECZNĄ

Przedsiębiorczość społeczna związana z turystyką ma w Polsce bogate i długoletnie tradycje, które z jednej strony łączą się z nadawaniem formalnego wymiaru działaniom w obszarze turystyki i rekreacji, a z drugiej dotyczą konieczności organizacji działań z zakresu

turystyki, która ze względu na sposób organizacji usług, ale i ich cenę nie znajdowała odzwierciedlenia w istniejącej ofercie rynkowej (Waligóra, 2018).

Do najstarszych przedsiębiorstw społecznych w Polsce, które obrały za cel swojej działalności turystykę zalicza się Gospodę Włóczęgów w Zakopanem, założoną w 1923 r. przez Spółdzielnię Mieszkaniowo-Turystyczną. Spółdzielnia prowadziła schronisko na Antałówce w wynajętej od Marii Witkiewicz willi, które oprócz usług noclegowych i gastronomicznych posiadało ofertę sanatoryjno-wypoczynkową. Przebywał w nim na leczeniu m.in. poeta Władysław Broniewski oraz wielu działaczy komunistycznych. Spółdzielnia zajmowała się ponadto wynajmem sprzętu turystycznego, organizacją wycieczek: pieszych, rowerowych i kajakowych, organizowaniem prelekcji na tematy społeczne i krajoznawcze (Radwańska-Paryska, Paryski, 1973).

Przykładem innego podmiotu ekonomii społecznej działającego w obszarze turystyki i powstałego także w okresie międzywojennym jest, utworzona w 1937 r. i istniejąca do dziś, Spółdzielnia Turystyczna „Gromada”, która została powołana przez uczestników Związku Młodzieży Wiejskiej „Wici”, Związku Zawodowego Pracowników Spółdzielczych, Spółdzielczości Rolnej i Organizacji Rolniczych (*Historia spółdzielni...*, 2021). Spółdzielnię tę, która podczas II wojny światowej została ograbiona z majątku, reaktywowano w 1957 r. W tym samym czasie w Polsce utworzony został kolejny podmiot gospodarki społecznej – Spółdzielcze Biuro Turystyki Turysta, które obsługiwało turystów krajowych i zagranicznych.

Innym podmiotem z obszaru turystyki, który niewątpliwie wpisuje się w ideę przedsiębiorczości społecznej, jest Fundusz Wczasów Pracowniczych (FWP). Został on powołany w 1949 r. dla uporządkowania i usprawnienia sposobu administrowania domami wczasowymi w Polsce. FWP zarządzał domami wypoczynkowymi, organizował wypoczynek dla pracowników w czasie wolnym od pracy oraz w okresie urlopowym, zapraszał ich także na wycieczki krajoznawcze i obozy wędrownie. Do końca lat 80. XX w. działalność FWP była organizowana na zasadach socjalnych, tzn. przedsiębiorstwo nie było nastawione na maksymalizację zysku z działalności usługowo-produkcyjnej. Osoby korzystające z FWP otrzymywały na ten cel dofinansowanie głównie z zakładowego funduszu socjalnego w miejscu swojego zatrudnienia.

Po transformacji ustroju Polski i przekształceniu gospodarki zarządzanej centralnie w gospodarkę rynkową, zmieniło się również podejście do turystyki, na którą zaczęto spoglądać przede wszystkim

w kategoriach rynkowych. Wsparcie Polaków w organizacji wypoczynku i rodzinnych wyjazdów na wczasy, zdecydowanie się zmniejszyło – choćby z tego powodu, że wiele obiektów wypoczynkowych należących do zakładów pracy, w których mogli spędzać urlopy na preferencyjnych zasadach, zostało odsprzedanych i rozpoczęło działalność typowo komercyjną, co zmusiło miliony obywateli do dostosowania się do nowych warunków.

Obecnie można zaobserwować, iż od kilku lat zwiększa się poziom wsparcia dla Polaków znajdujących się w trudniejszej sytuacji życiowej w zakresie organizowania im wypoczynku. Rolę tę stara się spełniać państwo, samorządy lokalne, a także organizacje pozarządowe, które przejmują od administracji publicznej zadania z tym związane, pozyskując na nie środki w otwartych konkursach. Trzeci sektor angażuje się również w działania służące rozwojowi gospodarki turystycznej na poziomie lokalnym, walcząc w ten sposób z wykluczeniem, bezrobociem, brakiem pomysłu (bądź nierzadko również chęci) na wykorzystanie walorów turystycznych obszaru i kapitału społecznego mieszkańców przez samorząd gminny. Wiele inicjatyw powstało dzięki oddolnym inicjatywom mieszkańców oraz ich determinacji w działaniu, a następnie przeszło naturalną dla ekonomii społecznej drogę ewolucji – od nieformalnych układów zapoczątkowanych zrywem mieszkańców do sformalizowanych struktur w postaci zarejestrowanych organizacji: fundacji, stowarzyszeń, spółdzielni i przedsiębiorstw. Niektóre z nich (m.in. wioski tematyczne, różnego rodzaju wydarzenia, produkty kulinarne czy wykreowane od podstaw atrakcje turystyczne dla rodzin z dziećmi) są już dziś rozpoznawalnymi w całej Polsce markowymi produktami turystycznymi, np. Bałtowski Kompleks Turystyczny, Pławna – magiczna wioska, Festiwal Pasternaka w Lutomerzu.

Prowadzone od wielu lat przez autorkę praktyczne działania na rzecz rozwoju regionalnego, turystyki i wspólnot lokalnych, a także realizowane na gruncie naukowym obserwacje i badania pozwalają sformułować wniosek, że wraz z rozwojem idei ekonomii społecznej w Polsce wzrasta ze strony lokalnych społeczności zainteresowanie turystyką jako działalnością gospodarczą, co idzie w parze z chęcią angażowania się przez nie w działania na rzecz poprawy atrakcyjności turystycznej zamieszkiwanych miejscowości. Powodowane to jest przede wszystkim poprawą kompetencji w zakresie pozyskiwania unijnych i krajowych funduszy, rozwojem nowych technologii komunikacyjnych, powszechnym dostępem do informacji, dzięki którym wzrasta świadomość społeczna na temat tego, czym jest turystyka

i w jaki sposób można rozpocząć działania aktywizacyjne z nią związane w swoim środowisku lokalnym.

Dowodem na powyższe jest m.in. rosnąca liczba zadań związanych z turystyką, dofinansowywanych rokrocznie w wielu programach krajowych i unijnych, a także liczba nowych przedsiębiorstw społecznych, które misję swojej działalności oparły na turystyce. Wśród nich wymienić można prężnie działające spółdzielnie socjalne: Spółdzielnię Gród i Spółdzielnię Perunica z Byczyny, Zakład Aktywności Zawodowej „U Pana Cogito” w Krakowie, tematyczną wieś Aniołowo z okolic Elbląga czy Stowarzyszenie Bałt, którego historia przywoływana była już wielokrotnie jako przykład sukcesu pokazującego, że społeczności lokalne częściej powinny się integrować i brać sprawy rozwoju swoich miejscowości we własne ręce (zob. Mizerski, 2006; Gramzow, 2007; Kosmaczewska, 2011; Ścisło, 2013; Pałka-Łebek, Kudła, 2017). Osobnym przykładem podmiotu działającego w obszarze turystyki społecznej jest Grodzisko Owidz, stworzone na kociewskiej wsi wskutek zaangażowania gminy Starogard Gdański, która opierając się na niematerialnym dziedzictwie, jakim są legendy i historia utworzyła nową atrakcję turystyczną i zapewniła miejsca pracy dla społeczności lokalnej.

Poniżej przedstawiono cztery studia przypadku działań opartych na turystyce społecznej, która stała się czynnikiem rozwoju dla podmiotów gospodarczych oraz lokalnych społeczności.

Dwie spółdzielnie proturystyczne w Byczynie

Byczyna to niewielkie historyczne miasto na Opolszczyźnie (pow. kluczborski), którego najcenniejszą atrakcją są średniowieczne mury obronne okalające miejscowość. Miasto kojarzy się z rycerstwem i wojnami – w XVI w. odbyła się w nim bitwa, w czasie której wojska Rzeczypospolitej starły się z wojskami Habsburgów. W mieście tym, które liczy ok. 4 tys. mieszkańców (cała gmina – 10 tys.) funkcjonują obecnie dwie spółdzielnie socjalne: Gród oraz Perunica, które swoją działalność skupiają na turystyce. Obie powstały, by przeciwdziałać bezrobociu, aktywizować osoby społecznie wykluczone i włączać je do lokalnej, gminnej wspólnoty, a także by wykorzystywać walory Byczyny do rozwoju gospodarki turystycznej.

Spółdzielnia Gród została powołana w 2009 r. Wśród jej założycieli są Gmina Byczyna, Opolskie Bractwo Rycerskie, a także Stowarzyszenie Popierania Zaradności Życiowej i Rozwoju Przedsiębiorczości oraz Pomocy Wzajemnej w Byczynie. Spółdzielnia powstała, aby zarządzać i prowadzić okazały drewniany, średniowieczny gród, który

wybudowany został na obszarze gminy z funduszy unijnych i stanowi główne centrum aktywności turystyczno-kulturalnej gminy.

Gród położony jest w odległości ok. 4 km od Byczyny, z dala od domostw, na wyspie otoczonej naturalną fosą nad zalewem Biskupice-Brzózki. Na terenie obiektu znajdują się staropolska karczma z tradycyjnym jadłem oraz „Gościniec śpiącego rycerza” z ok. 50 miejscami noclegowymi (pokoje dwu-, trzy- lub czteroosobowe z wnętrzami stylizowanymi na średniowieczne). Prócz pokoi goście mogą nocować jeszcze w namiotach historycznych, sali myśliwskiej, zbrojowni i wieży. Gród posiada również: powierzchnie wystawiennicze na wystawy czasowe i stałe, salę projekcyjną wyposażoną w sprzęt audiowizualny, zbrojownię, stajnię oraz kuźnię. Obiekt oferuje turystom możliwość przymierzania strojów średniowiecznych, udział w warsztatach tkackich, ceramicznych i czerpania papieru, a także posługiwanie się średniowiecznym orężem na specjalnie wydzielonych torach: łuczniczym oraz do rzutów włócznią, nożem i toporem. Gród słynie z bardzo często organizowanych pokazów walk rycerskich, inscenizacji bitew, turniejów rycerskich i scenek rodzajowych. Pracownicy spółdzielni prowadzą działania edukacyjne i szkoleniowe (m.in. uczą sztuki władania szablą, wypłatania kolczug, jazdy konnej, lepienia garnków, szycia strojów średniowiecznych), a także turystyczno-kulturalne (m.in. dwa razy do roku organizowane są spektakularne turnieje rycerskie, na które przyjeżdżają rekonstruktorzy z całej Europy). Spółdzielnia zatrudnia obecnie 13 osób – wszystkie skupiają się na obsłudze ruchu turystycznego. Przed zatrudnieniem były osobami bezrobotnymi i nie znały się ani na rekonstrukcjach rycerskich, ani na turystyce. W 2014 r. spółdzielnia Gród znalazła się w finale Ogólnopolskiego Konkursu na Najlepsze Przedsiębiorstwo Roku i otrzymała certyfikat jakości ekonomii społecznej – Znak [eS].

Druga z byczyńskich spółdzielni – Perunica powstała w 2014 r. Utworzyły ją dwa podmioty prawne: Stowarzyszenie Animacji Lokalnej Arkona oraz Ochotnicza Straż Pożarna w Byczynie. Spółdzielnia zajmuje się turystyką historyczną, rekonstruktorską. Prowadzi Biuro Obsługi Ruchu Turystyki Historycznej, którego misją jest zapewnienie wypoczynku „na każdą kieszeń”, zanurzonego w historii ziemi byczyńskiej i gwarantującego wiele pozytywnych przeżyć (Perunica, 2021).

Spółdzielnia kreuje swoją ofertę w oparciu o lokalną historię, legendy i baśnie. Główne jej działania to prowadzenie punktu informacji turystycznej, organizacja zwiedzania Byczyny i okolic, a także kompleksowa obsługa grup turystycznych poprzez zapewnienie im

noclegu, wyżywienia i elastycznych form wypoczynku oraz wszechstronnych atrakcji turystyczno-animacyjnych. Wśród tych ostatnich znajdują się m.in.: żywe lekcje historii, warsztaty rękodzielniczo-rzemieślnicze, uczty okolicznościowe, oprowadzanie po trasach turystycznych w oprawie gry terenowej „Republika Byczyńska”, koncerty i warsztaty muzyki dawnej, pokazy walk rycerskich, życia i obyczajów średniowiecznych mieszczan, rywalizacja w średniowiecznych konkurencjach sportowych. Spółdzielnia poszerzyła swoją ofertę o szkolenia i warsztaty, otworzyła się także na turystykę biznesową, wychodząc z propozycją szkoleń motywacyjno-integracyjnych dla firm z całej Polski w niezwykłych średniowiecznych i słowiańskich sceneriach. Aktualnie Spółdzielnia Perunica zatrudnia 10 osób (Perunica, 2021).

„U Pana Cogito” – od niepełnosprawności do turystyki

Coraz częściej można znaleźć Polsce dobre przykłady włączania osób z niepełnosprawnością w działalność na rzecz turystyki. W wielu miejscach kraju powstają prowadzone przez osoby z niepełnosprawnościami lokale gastronomiczne i kawiarnie. Miejsca pracy tworzone są dla nich także w hotelarstwie, czego wzorcowym przykładem jest grupa Arche, zagospodarowująca różnorodne zabytkowe obiekty na hotele butikowe. Jednym z pierwszych przedsięwzięć społecznych, przecierających szlaki w tym zakresie, jest Zakład Aktywności Zawodowej „U Pana Cogito”. Został on założony w 2003 r. w Krakowie przez Stowarzyszenie Rodzin Zdrowie Psychiczne. Obecnie prowadzi pensjonat oraz restaurację w dzielnicy Dębniki, a także świadczy inne usługi turystyczne oraz rehabilitacyjne wobec osób niepełnosprawnych.

ZAZ zatrudnia 24 osoby niepełnosprawne – chorujące psychicznie (po kryzysach psychicznych) z orzeczoną znacznym stopniem niepełnosprawności, które miały trudności z podjęciem zatrudnienia. Pracują one we wszystkich działach zakładu: jako pomoce kuchenne, pokojowe, recepcjonistki, księgowi. Pensjonat jest dla nich miejscem pracy i aktywizacji zawodowej. Stanowi modelowy przykład przedsiębiorstwa, które prowadzi skuteczną rehabilitację zawodową (ergoterapię) osób chorujących psychicznie. Praca i bezpośredni kontakt pracownika z klientem pozwala im czuć się potrzebnymi, daje szansę zaistnienia w innej niż dotąd roli, co w rezultacie wpływa pozytywnie na funkcjonowanie w najbliższym środowisku. Działalność pensjonatu, co podkreślają jego goście, zmienia pejoratywny wizerunek osób chorych psychicznie w Polsce, pokazując, że mogą one być dobrymi

pracownikami w miejscach, w jakich panuje pełne zrozumienie, akceptacja i poczucie wspólnoty (Pan Cogito 2021; Pensjonat „U Pana Cogito”, 2021; Stowarzyszenie Rozwoju, 2021).

Aniołowo – tematyczna wieś pod Elblągiem

„Niebiosa nigdy nie pomogą tym, którzy nie działają” – ta złota myśl Sofoklesa umieszczona jest na stronie internetowej (Nasze Aniołowo, 2021), w opisie początków nieformalnej działalności, która doprowadziła do zawiązania Stowarzyszenia na Rzecz Rozwoju Wsi Aniołowo. Jest także codziennym mottem mieszkańców, którzy zdecydowali się utematyzować swoją wieś, by przede wszystkim uratować mieszczącą się w niej świetlicę, którą samorząd lokalny postanowił zlikwidować. Ich lokalna aktywność obudziła się dopiero wtedy, gdy pojawiło się zagrożenie, ale później zaowocowała wieloma cennymi projektami, dzięki którym Aniołowo otworzyło się na turystykę.

Aniołowo to niewielka, licząca 200 mieszkańców, wieś w powiecie elbląskim. Wskutek reform gospodarczych, do jakich doszło w Polsce pod koniec lat 90. XX w., utraciła własną szkołę, bibliotekę, pocztę oraz punkt skupu mleka. Dlatego też, gdy pojawił się zamysł władz gminnych dotyczący likwidacji świetlicy, mieszkańcy postanowili skutecznie mu przeciwdziałać i „wzięli sprawy w swoje ręce”. Zebraли środki na remont budynku, a następnie ulokowali w nim siedzibę sformalizowanego w 2003 r. stowarzyszenia, które postanowiło przemienić wieś w anielski przyczółek i sprawić, by zaczęli odwiedzać go turyści.

Wspólna praca mieszkańców nad ideą anielskiej wioski spotkała się z uznaniem i w Polsce, i za granicą, czego dowód stanowią liczne nagrody oraz wyróżnienia, które Aniołowo otrzymuje jako doskonale zorganizowana wioska tematyczna, z dobrze przygotowanym dla turystyki produktem. Miejscowość słynie z „Anielskiego Zakątka”, w którym znajdują się interesujące rzeźby aniołów, „Szlaku Aniołów”, a także corocznego wydarzenia, jakim jest organizowany przez stowarzyszenie Złot Miłośników Aniołów. Turyści pojawiający się na tematycznym zwiedzaniu wsi mogą wziąć udział w anielskich warsztatach: kulinarnych, ceramicznych, kuglarskich, rzeźbiarskich i koronkarskich. Wytworzony w ramach zamiaru obrony świetlicy produkt turystyczny zintegrował mieszkańców Aniołowa i wzbudził w nich poczucie dumy z miejsca zamieszkania, które przez odwiedzających wieś określane bywa jako wyjątkowe. Tematyzacja wsi zaktywizowała mieszkańców do dalszych działań – w miejscowości powstają kolejne gospodarstwa agroturystyczne (Nasze Aniołowo, 2021).

PODSUMOWANIE

Zaprezentowane przykłady funkcjonowania i rozwoju w Polsce podmiotów ekonomii społecznej, które zdecydowały się oprzeć swoje działania na turystyce, stanowią dowód na to, że turystyka społeczna może pozytywnie zmieniać miejsca i regiony, a także wpływać na przemianę wewnętrzną człowieka, pobudzając go do działania. Inkluzja, jaka w związku z tym się dokonuje, może mieć dobroczynny skutek zarówno dla poszczególnych jednostek, jak i dla całej społeczności lokalnej, przyczyniając się m.in. do obniżenia kosztów świadczeń pomocy społecznej i zdrowotnej.

Omówione przykłady podmiotów gospodarki społecznej, a także prezentacja działań czy oczekiwań interesariuszy turystyki społecznej pozwoliły udowodnić, że ekonomia i turystyka społeczna nie stanowią zestawu abstrakcyjnego i sprzecznego, lecz że mogą iść w parze, przynosząc korzyści wszystkim zaangażowanym interesariuszom. Powyższe rozważania nie wyczerpują w pełni tematyki gospodarczego wymiaru turystyki społecznej, gdyż jest to bardzo rozległa, zróżnicowana i wielowątkowa problematyka (autorka celowo nie podjęła zagadnień dotyczących m.in. turystyki społecznej w kontekście zrównoważonego rozwoju, przekazywania przez samorządy terytorialne środków finansowych na turystykę podmiotom ekonomii społecznej, pozyskiwania środków unijnych i krajowych na te działania przez trzeci sektor i samorząd terytorialny czy rozwijania funkcji turystycznej przed gminy wiejskie).

Na podstawie omówionych zagadnień można jednak wysnuć kilka istotnych wniosków:

- turystyka społeczna wzmacnia kapitał społeczny i ekonomiczny regionów,
- dyskutowanie nad budżetem, jaki się z nią wiąże należałoby zastąpić holistycznym podejściem do bilansowania zysków i strat,
- turystyka społeczna służy regeneracji lokalnej przestrzeni publicznej, poprawiając estetykę miejsc,
- turystyka społeczna jest kategorią ekonomiczną i wywołuje różnorodne skutki gospodarcze,
- turystyka społeczna może przyczyniać się do rozwoju lokalnego i regionalnego – aby tak się stało niezbędna jest aktywność społeczności lokalnej oraz wsparcie ze strony samorządu lokalnego.

A zatem turystyka społeczna, mimo mocnego akcentu na społeczne aspekty, dostarcza wymiernych korzyści ekonomicznych jej organizatorom, uczestnikom oraz obszarom, na jakich zachodzi.

Z praktycznego punktu widzenia, zasadnym jest rekomendowanie samorządom terytorialnym, w szczególności gminnym i powiatowym, aktywnych działań na rzecz turystyki społecznej. Z przytoczonych przykładów wynika, że przyczyniają się one do rozwoju obszaru poprzez rozwój kapitału społecznego. Zasadnym jest więc wydatkowanie środków publicznych na tworzenie takich podmiotów, jak np. spółdzielnie socjalne, które mogą zmieniać turystyczne oblicze gminy (co ukazano na przykładzie Byczyny, gdzie powstał markowy produkt turystyczny wpisujący się w dziedzictwo kulturowe obszaru), a jednocześnie przyczyniać się do poprawy sytuacji życiowej ludzi, którzy wcześniej długo pozostawali bez pracy (czego egzemplifikację stanowi wspomniane w rozdziale Grodzisko Owidz).

Przykład Zakładu Aktywności Zawodowej „U Pana Cogito” może stanowić zachętę dla pracodawców, którzy mają problemy, aby zwrócili uwagę na osoby wykluczone, jakimi są ludzie z różnego typu niepełnosprawnościami. Bardzo często takie osoby chętnie podjęły stałe zatrudnienie i byłyby w stanie podołać wielu obowiązkom zawodowym pomimo swoich dysfunkcji. Przy odpowiednim podejściu właścicieli i menadżerów organizacji do niepełnosprawnych stają się oni dobrymi, efektywnymi pracownikami i dobrze potrafią wywiązywać się z powierzonych im obowiązków.

BIBLIOGRAFIA

- Adamczyk, M. (2013). *Wprowadzenie do teorii kapitału społecznego*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Bartkowiak, R. (2010). *Współczesne teorie ekonomiczne. Roczniki Nauk Rolniczych*, 97 (2), 16-29.
- Białas, T. (2009). Komunikacja z interesariuszami w kontekście zarządzania bezpieczeństwem organizacji publicznej. W: T. Białas, M. Grzybowski, J. Tomaszewski (red.), *Zarządzanie bezpieczeństwem w sektorze publicznym i biznesie* (s. 53-54). Gdynia: Wyższa Szkoła Administracji i Biznesu im. E. Kwiatkowskiego w Gdyni.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. W: J. Richardson (red.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (s. 241-258). New York: Greenwood.
- Byczyna (2021). Witryna internetowa gminy Byczyna – Informacja turystyczna – <https://byczyna.pl/2102/informacja-turystyczna.html> (20.10.2021).
- Czapiński, J. (2008). Kapitał ludzki i kapitał społeczny a dobrobyt materialny. Polski paradoks. *Zarządzanie Publiczne*, 2 (4), 5-28.
- Coleman, J.C. (1998). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*. 94, 95-120. <https://doi.org/10.1086/228943>

- Defourny, J. (2005). Przedsiębiorstwo społeczne w poszerzonej Europie. *Rynek Pracy*, 1, 11–41.
- Raport EKES (2017). *Raport Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego*. Witryna internetowa <https://www.eesc.europa.eu/en/our-work/publications-other-work/publications/recent-evolutions-social-economy-study> (11.11.2021).
- EU.EUROPA.EU (2021). Witryna internetowa Dyrekcji Generalnej ds. Rynku Wewnętrznego, Przemysłu, Przedsiębiorczości i MŚP – https://ec.europa.eu/growth/sectors/proximity-and-social-economy/social-economy-eu_en (11.11.2021).
- Freeman, R.E. (1994). *Strategic management: a stakeholder approach*, Boston: Harpercollins College.
- Gabryszak, R. (2017). Przedsiębiorczość społeczna w Polsce. Stan, perspektywy i bariery rozwoju. *Symbolae Europaeae. Studia Humanistyczne Politechniki Koszalińskiej*, 12 (2), 73–96.
- Gramzow, A. (2007). *Oddolne inicjatywy jako szansa poprawy jakości życia na wsi? Wyniki studium przypadku w Bałtowie (południowo-wschodnia Polska)*. Pobrane z: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/28501/1/529613565.pdf> (07.11.2021).
- Grzybowska, A., Ruszewski, J. (2010). *Ekonomia społeczna*, Suwałki: Centrum Aktywności Społecznej Pryzmat.
- Hausner, J. (2007). Ekonomia społeczna jako sektor gospodarki. *Ekonomia społeczna*, 1 (1), 9–14.
- Historia spółdzielni OST Gromada* (2021). Pobrane z: www.gromada.pl/historia (21.10.2021).
- Idziak, W. (2011). *Turystyka społeczna – nowe znaczenia i możliwości*. W: A. Stasiak (red.), *Perspektywy i kierunki rozwoju turystyki społecznej w Polsce* (s. 51–62). Łódź: WSTH w Łodzi.
- Karwińska, A., Sułkowska, W. (2008). Kontrowersje wokół finansowania przedsiębiorczości społecznej. *Ekonomia Społeczna*, 2 (3), 6–10.
- Kawa, M. (2014). Spółdzielnie jako podmioty ekonomii społecznej wpływające na rozwój, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, 3 (39), s. 344–354.
- Kaźmierczak, T., Rymsza, M. (red.), (2007). *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*. Warszawa: ISP.
- Klimowicz, M., Bokajło W. (red.) (2010), *Kapitał społeczny – interpretacje, impresje, operacjonalizacja*. Warszawa: Wyd. CeDeWu.
- Kosmaczewska, J. (2011). Przedsiębiorstwo społeczne szansą na rozwój obszarów wiejskich na przykładzie gminy Bałtów. W: A. Stasiak (red.), *Perspektywy i kierunki rozwoju turystyki społecznej w Polsce* (s. 321–343). Łódź: WSTH w Łodzi.
- Kupiec, L., Pochodin, A., Dębowski, B. (2011). Gospodarcze aspekty rozwoju turystyki w województwie podlaskim. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Usług*, 79, 51–67.

- Mayers, J. (2005). *Stakeholder power analysis*, Londyn: IIED.
- Mizerski, W. (2006). Bałtowski Park Jurajski. *Przegląd Geologiczny*, 54 (2), 107-90.
- MRiPS (2021). *Czym jest ekonomia społeczna i solidarna?* Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej. Pobrane z: <https://www.gov.pl/web/rodzina/czym-jest-ekonomia-spooleczna-i-solidarna> (20.10.2021).
- Nasze Aniołowo (2021). Witryna internetowa wsi tematycznej Aniołowo – <http://www.naszeaniolowo.pl> (11.11.2021).
- Obłój, K. (2007). *Strategia organizacji*, Warszawa: PWE.
- Pałka-Łebek, E., Kudła, N. (2017). Wykorzystanie lokalnych zasobów wsi w kształtowaniu markowych produktów turystycznych. Studium przypadku bałtowskiego kompleksu turystycznego. *Studia Obszarów Wiejskich*, 47, 129-144. <http://dx.doi.org/10.7163/SOW.47.8>
- Pan Cogito (2021). Witryna internetowa ZAZ Pan Cogito – <http://www.pco-gito.pl> (20.10.2021)
- Pensjonat „U Pana Cogito” (2021). *Atlas dobrych praktyk ekonomii społecznej*, 11. Pobrane z: http://www.owes.info.pl/biblioteka/11atlas_bobrych_praktyk_cogito.pdf (16.10.2021)
- Perunica (2021). Witryna internetowa Spółdzielni Socjalnej Perunica – <http://www.perunica.pl/odkryjperunice.html> (20.10.2021)
- Przeclawski, K. (1997). *Człowieka a turystyka. Zarys socjologii turystyki*. Kraków: Wydawnictwo Albis.
- Radwańska-Paryska Z., Paryski W.H. (1973). *Encyklopedia tatrzańska*. Warszawa: Wyd. SiT.
- Rymsza M. (2005). Stara i nowa ekonomia społeczna. Polska na tle doświadczeń europejskich. *Trzeci Sektor*, 2, 2-10.
- Piasecki, R. (2007). *Ekonomia rozwoju*. Warszawa: PWE.
- Reichel, J. (2010). *Znaczenie i rozwój ekonomii społecznej w Polsce*. W: A. Stasiak (red.), *Turystyka społeczna w regionie łódzkim* (s. 11-22). Łódź: WSTH w Łodzi.
- Ścisło, A. (2013). Aktywizacja przedsiębiorczości członków społeczności lokalnej jako strategia sukcesu jej lidera (na przykładzie Bałtowa). *Nowoczesne Systemy Zarządzania*, 8 (1), 37-47.
- Social Economy Europe (2021). *The social economy in the EU – A European success story*. Pobrane z: [https://www.socialeconomy.eu.org/the-social-economy/the-social-economy-in-the-eu/\(11.11.2021\)](https://www.socialeconomy.eu.org/the-social-economy/the-social-economy-in-the-eu/(11.11.2021)).
- Stasiak, A. (2010). Cele i zadania turystyki społecznej – kilka uwag o istocie zjawiska. W: A. Stasiak (red.), *Turystyka społeczna w regionie łódzkim* (s. 37-56). Łódź: WSTH w Łodzi.
- Stowarzyszenie Rozwoju (2021). Witryna internetowa Stowarzyszenia Rozwoju – <https://stowarzyszenie-rozwoju.eu/wspolpraca/u-pana-cogito> (20.10.2021).
- Swarbrooke, J. (1999). *Sustainable tourism management*, Cabi: Nowy Jork.

- Szopa, R., Szczerbowski, M. (2013). Turystyka czynnikiem przemian ekonomicznych. W: S. Nowak (red.), *Ekonomiczno-organizacyjne problemy działalności turystycznej w regionach* (s. 27-42). Katowice: Wydawnictwo Akademii Wychowania Fizycznego w Katowicach.
- The New Palgrave Dictionary of Economics* (2021). Palgrave Macmillan: Londyn.
- Waligóra, A. (2018). *Potencjał przedsiębiorczości społecznej w turystyce. Studio Oeconomica Posnaniensia*, 6 (10), 111-120.
- Włodarczyk, B. (2010). Turystyka społeczna – próba definicji zjawiska. W: A. Stasiak (red.), *Turystyka społeczna w regionie łódzkim* (s. 23-35). Łódź: WSTH w Łodzi.
- Wygnański, K. (2006). *Organizacje pozarządowe w polityce społecznej i rozwój społeczeństwa obywatelskiego. Nowe dylematy polityki społecznej w Polsce*. Warszawa: CASE.

2.2. Rola podmiotów ekonomii społecznej jako kreatorów popytu i podaży na rynku turystycznym na wybranych przykładach

WSTĘP

Turystykę społeczną można analizować w dwóch aspektach rynkowych: popytowym i podażowym. Wielu autorów koncentruje się na stronie popytowej turystyki społecznej w kontekście jej beneficjentów (Gryszel, 2014; Jedlińska, 2012; Stasiak, 2011a). Inni rozpatrują uczestnictwo w turystyce społecznej różnych grup defaworyzowanych w powiązaniu z ofertą turystyki dotowanej (socjalnej) lub niedotowanej, ale realizowanej po kosztach (Włodarczyk, 2010). W tym drugim przypadku wskazuje się podmioty (kategorie podmiotów) tworzące tę ofertę, m.in. PTTK (Skrzypczyński, 2010), ZHP (Lawin, 2010), Caritas (Kowalczyk-Anioł, 2010), PTSM (Dobroniak, 2010). Obszarem zainteresowań tych badaczy w odniesieniu do podaży jest przede wszystkim ewentualna dostępność infrastruktury. Niektórzy autorzy pogłębiają badania podażowej strony rynku turystyki społecznej, robią to jednak w kontekście całościowej analizy jej podmiotów i wyodrębniają trzy główne kategorie: wspierane grupy społeczne, organizatorów turystyki społecznej i obszary recepcyjne. W tej ostatniej kategorii pojawiają się przedsiębiorstwa społeczne (Stasiak, 2010a).

W ostatnich latach pojawiły się próby zredefiniowania podmiotów ekonomii społecznej, w tym przedsiębiorstw społecznych i określenia potencjału przedsiębiorczości społecznej w turystyce (Sala, 2018; Waligóra, 2018). Podejmowane są one również w kontekście oddziaływania turystyki społecznej na społeczności lokalne (Łącka, 2015), czy też w szerszym kontekście zrównoważenia konsumpcji turystycznej (Januszewska, Jaremen, Nawrocka, 2013). Badania te odzwierciedlają

* ORCID: 0000-0002-1382-7483, 2BA doradztwo strategiczne, e-mail: nowak@2ba.pl

zmiany zachodzące na rynku, w tym coraz większą aktywność podmiotów ekonomii społecznej w roli komercyjnych usługodawców turystycznych. Przykłady takich podmiotów, jak: Browar Spółdzielczy z Pucka (gastronomia), Wiślańska Organizacja Turystyczna (informacja turystyczna), Górnicza Wioska Piła-Młyn, Gród Byczyna, Paintball Podlasie (atrakcje turystyczne), Centrum Turystyki Roztocze, Puernica, Tropem Przygody (biura turystyczne), Oaza (hotel), Stowarzyszenie Lokalna Grupa Działania Gmin Dobrzyńskich Region Północ (lokalny rozwój, w tym turystyczny) pokazują, że przedsiębiorczość społeczna wykracza poza zdefiniowane ramy oferentów taniej turystyki dla grup defaworyzowanych.

Przejawia się to na kilka sposobów. Po pierwsze, często nie jest to już turystyka niskokosztowa (ceny usług gastronomicznych w pubach browaru spółdzielczego). Po drugie, oferta turystyczna tych podmiotów jest adresowana zarówno do beneficjentów turystyki społecznej, jak też grup nieuprzywilejowanych (Gród w Byczynie, Centrum Turystyki Roztocze, Tropem Przygody). Po trzecie, ich oferta może być skierowana przede wszystkim na komercyjny rynek turystyczny (Górnicza Wioska, Pub Spółdzielczy, Hotel Oaza). Obrazuje to przenikanie się rynku turystyki komercyjnej i społecznej, jak również pokazuje obecną funkcję podmiotów ekonomii społecznej jako oferentów i jednocześnie beneficjentów turystyki społecznej.

Celem rozdziału jest pokazanie, że społeczna przedsiębiorczość turystyczna jest istotna nie tylko dla rozwoju ekonomii społecznej w Polsce (choć bez wątpienia służy propagowaniu i wspieraniu postaw prospołecznych i przedsiębiorczości społecznej), ale odgrywa również ważną rolę w rozwoju i promowaniu turystyki społecznej w zakresie kreowania produktu turystycznego i jego konsumowania, a także włączania się w nurt turystyki społecznie zaangażowanej.

Autorka wybrała do analizy trzy podmioty ekonomii społecznej, z którymi zetknęła się podczas swojej pracy zawodowej dla Regionalnych Ośrodków Polityki Społecznej i Ośrodków Wsparcia Ekonomii Społecznej. Są to: Spółdzielnia Socjalna Tropem Przygody w Kielcach, Spółdzielnia Socjalna ESSKAPADA w Działkowicach (Paintball Podlasie) i Spółdzielnia Socjalna DALBA w Pucku (Browar Spółdzielczy). Wybór wynikał z potrzeby egzemplifikacji różnych obszarów działalności turystycznej, jak również roli na rynku turystycznym. Chodziło o przykłady podmiotu oferującego usługi dla beneficjentów turystyki społecznej, podmiotu włączającego się w nurt turystyki zaangażowanej społecznie, a także podmiotu promującego przedsiębiorczość społeczną, działającego na rynku usług turystycznych i realizującego

turystykę społeczną dla swojego personelu. Spośród licznych przedsiębiorstw znanych autorce wybór padł na takie, które najlepiej reprezentują wymienione sfery aktywności.

W opracowaniu wykorzystano analizę literatury i materiałów źródłowych dotyczących ekonomii społecznej i turystyki społecznej, studium przypadku (metodę kluczową), jak również analizę porównawczą funkcjonowania wymienionych podmiotów ekonomii społecznej na rynku turystycznym

EKONOMIA SPOŁECZNA A TURYSTYKA SPOŁECZNA

Na wstępie należy wyjaśnić kluczowe pojęcia związane z badanym zjawiskiem. Dotyczą one samej ekonomii społecznej, jej cech i form, jak również powiązań pomiędzy ekonomią społeczną a turystyką społeczną.

Ekonomia społeczna i przedsiębiorczość społeczna

Definiowania ekonomii społecznej podejmują się zarówno badacze naukowcy, jak i politycy (na poziomie unijnym i krajowym). Z socjologicznego punktu widzenia ekonomię społeczną rozumieć można jako „obszar dobrowolnej, spontanicznej działalności, która podporządkowana jest w całości lub częściowo celom społecznym, realizowanym przez wykorzystanie instrumentów ekonomicznych” (Herbst, 2006, s. 6). B. Szopa zwraca uwagę na rynkowy aspekt ekonomii społecznej związany z łączeniem działalności gospodarczej z celami społecznymi (Szopa, 2007, za: Rymsza, 2005). Takie pojmowanie jest bliskie społecznej gospodarce rynkowej, dla której charakterystyczne jest włączanie „[...] mechanizmów rynkowych w rozwiązywanie problemów społecznych. Obowiązująca tu zasada subsydiarności (czyli pomocy dla samopomocy) umożliwia, w odróżnieniu od bezpośredniego dotowania socjalnego, długofalowe efekty, a jednostki wymagające pomocy społecznej stają się zdolne do samodzielnego rozwiązywania problemów” (Mączyńska, 2008, s. 9).

Analizująca potencjał przedsiębiorczości społecznej A. Waligóra twierdzi, że są to „typy zorganizowanych praktyk gospodarczych, także wykraczających poza obowiązujące dla ekonomii społecznej ramy prawne, pozytywnie waloryzowanych w odniesieniu do społecznych wartości symbolicznych oraz spełniających wymóg racjonalności ekonomicznej” (Waligóra, 2018, s. 113). Z drugiej strony rozwijanie przedsiębiorczości społecznej w ekonomii społecznej wpisuje się właśnie w społeczną gospodarkę rynkową.

Warto odnieść się do definicji ekonomii społecznej i przedsiębiorczości społecznej zawartych w *Krajowym programie rozwoju ekonomii społecznej do 2023 roku* (KPRES, 2019)¹. Według jego autorów „ekonomia społeczna to sfera aktywności obywatelskiej i społecznej, która przez działalność gospodarczą i działalność pożytku publicznego służy: integracji zawodowej i społecznej osób zagrożonych marginalizacją społeczną, tworzeniu miejsc pracy, świadczeniu usług społecznych użyteczności publicznej (na rzecz interesu ogólnego) oraz rozwojowi lokalnemu” (KPRES, 2019, s. 10). Takie sformułowanie nawiązuje do przywoływanych wcześniej definicji naukowych oraz wpisuje się w przedsiębiorczość społeczną i gospodarkę społeczną.

Program wymienia również cechy przedsiębiorczości społecznej. Są to:

- nadrzędność celów społecznych nad ekonomicznymi,
- orientacja na przedsięwzięcia użyteczne społecznie,
- priorytetowość świadczenia usług dla członków, pracowników, współpracowników i wspólnoty względem dążenia do zysku,
- autonomiczność procesów zarządzania i procesów decyzyjnych,
- ciągłość i regularność działalności w oparciu o instrumenty ekonomiczne,
- świadomość ponoszenia ryzyka ekonomicznego związanego z aktywnością rynkową,
- zatrudnianie płatnego personelu (KPRES, 2019, za: EMS European Research Network).

W tym miejscu istotne jest zdefiniowanie samego przedsiębiorstwa społecznego. Jego najpełniejszą definicję podaje T. Kazimierczak. Według niego:

Spółeczne przedsiębiorstwa, w odróżnieniu od tradycyjnych organizacji non-profit, nie zajmują się rzecznictwem interesów jako głównym celem ani redystrybucją środków finansowych (jak np. fundacje przyznające granty), ale są bezpośrednio i trwale zaangażowane w produkcję dóbr i świadczenie usług dla różnych kategorii osób. Stanowi to podstawowy powód (albo jeden z głównych powodów) ich istnienia (Kazimierczak, 2007, s. 110).

Takie rozumienie uwypukla kilka kwestii związanych z rynkowym charakterem tych podmiotów, ukierunkowanie na produkcję (dóbr

¹ Program został przygotowany przez Departament Ekonomii Społecznej i Solidarnej w Ministerstwie Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej. Został uchwalony przez Radę Ministrów 31 stycznia 2019 r. i jest dokumentem operacyjno-wdrożeniowym w zakresie ekonomii społecznej i solidarnej.

i usług) oraz sprzedaż. Niektórzy badacze akcentują niekomercyjny charakter działalności gospodarczej tych przedsiębiorstw, przynoszenie przez nie korzyści społecznych ich członkom i osobom defaworyzowanym na rynku pracy (poprzez ich zatrudnianie), a wreszcie stymulowanie lokalnego rozwoju społeczno-gospodarczego (Kazmierczak, Przybysz, Potkańska, 2011).

Autorzy KPRES (2019) wskazują, z czym mają wiązać się cele społeczne osiągnięte za pomocą mechanizmów rynkowych i jakiej grupie (grupom) mają służyć. Chodzi o osoby zagrożone marginalizacją społeczną. Mówią także o ekonomii solidarnej, będącej pojęciem węższym, częścią ekonomii społecznej. Oprócz integracji osób zagrożonych marginalizacją celem działalności podmiotów ekonomii solidarnej jest w szczególności rehabilitacja społeczna i zawodowa osób niepełnosprawnych oraz reintegracja zagrożonych wykluczeniem społecznym, mających bardziej nasilone problemy w życiu społecznym i zawodowym. Przywołanie ekonomii solidarnej jest istotne, ponieważ spółdzielnie socjalne, o których była mowa we wstępie należą do tej właśnie kategorii. A. Ciepielewska-Kowalik (2020) zalicza je do przedsiębiorstw społecznych, na równi z przedsiębiorczymi organizacjami non profit oraz zakładami aktywności zawodowej, o których jest mowa dalej.

W tym miejscu należy zadać pytanie, jaką jeszcze formę mogą przyjąć podmioty ekonomii społecznej i solidarnej. Oprócz przedsiębiorstw społecznych, które prowadzą działalność gospodarczą lub odpłatną pożytku publicznego w celach społecznych (nie dla prywatyzacji zysku) podmiotami ekonomii solidarnej są: spółdzielnie inwalidów i niewidomych, zakłady pracy chronionej oraz tzw. jednostki reintegracyjne, tj. aktywizujące osoby bezrobotne centra i kluby integracji społecznej (odpowiednio: CIS i KIS), a także działające na rzecz niepełnosprawnych zakłady aktywności zawodowej i warsztaty terapii zajęciowej (odpowiednio: ZAZ i WTZ). Podmiotami ekonomii społecznej mogą być inne organizacje pozarządowe i kościelne, spółki non profit, spółdzielnie pracy, a nawet koła gospodyń wiejskich z osobowością prawną (rys. 6).

Inny podział zaproponował wcześniej J. Herbst (2007). Wyodrębnił on mianowicie podmioty tradycyjnej gospodarki społecznej (stowarzyszenia i fundacje, organizacje samorządu gospodarczego, towarzystwa ubezpieczeń wzajemnych i inne organizacje wzajemnościowe) oraz podmioty nowej gospodarki społecznej (m.in. spółdzielnie socjalne, zakłady aktywności zawodowej oraz centra i kluby integracji społecznej). Trzy ostatnie kategorie (podobnie jak warsztaty terapii

Rys. 6. Kategorie podmiotów ekonomii społecznej i solidarnej
(źródło: KPRES, 2019)

zajęciowej) nazywane są podmiotami reintegracyjnymi, co wskazuje na podstawowy cel ich działalności.

Beneficjenci ekonomii społecznej i solidarnej

Z wcześniejszego podrozdziału wynika, że podmioty ekonomii społecznej są jednostkami organizacyjnymi, mającymi w zakresie swoich kompetencji w szczególności aktywizację społeczną i zawodową różnych osób i grup marginalizowanych (Głąbicka, 2009). W literaturze przedmiotu osoby marginalizowane określane są także mianem defaworyzowanych lub zagrożonych wykluczeniem społecznym. Należy jednak zaznaczyć, że określenia te są postrzegane przez samych zainteresowanych jako pejoratywne i stygmatyzujące². Wykluczenie społeczne oznacza brak możliwości pełnego uczestnictwa w życiu społecznym, kulturalnym, gospodarczym i politycznym, a jego powodami są: ubóstwo, ubóstwo relatywne, ubóstwo edukacyjne, zdrowotne i środowiskowe, bieda, bieda subiektywna (Rauziński, Sołdra-Gwiżdż, Szczygieski, 2012).

Najbardziej obszerny katalog osób marginalizowanych zawiera obowiązujące od 1 stycznia 2021 r. *Prawo zamówień publicznych*. Wskazuje ono 10 kategorii: poszukujący pracy, niepozostający w zatrudnieniu lub niewykonujący innej pracy zarobkowej, osoby

² Na podstawie własnych obserwacji autorki, prowadzonych podczas ponad 10-letniej współpracy z podmiotami ekonomii społecznej oraz z osobami defaworyzowanymi.

bezrobotne, niepełnosprawne, usamodzielniane, pozbawione wolności lub zwalnianych z zakładów karnych mające trudności w integracji ze środowiskiem, mające status uchodźcy na terenie RP, bezdomne, z zaburzeniami psychicznymi, do 30. roku życia oraz po ukończeniu 50. roku życia, posiadające status osoby poszukującej pracy, bez zatrudnienia oraz będące członkami mniejszości znajdującej się w niekorzystnej sytuacji, w szczególności będące członkami mniejszości narodowych i etnicznych (Ustawa, 2019). Grupy te są adresatami działań podmiotów ekonomii społecznej, jak również sami te podmioty tworzą lub współtworzą.

TURYSTYKA SPOŁECZNA W EKONOMII SPOŁECZNEJ

Definicje turystyki społecznej, jakie pojawiły się w polskiej literaturze, pochodzą sprzed kilku lat. Nadal pogłębienia wymaga dookreślenie miejsca turystyki społecznej w ekonomii społecznej. Dotyczy to w szczególności osiągania za pomocą tego obszaru działalności celów, jakie stoją przed ekonomią społeczną.

Turystyka społeczna – jej rozumienie, rola i cele

Należy postawić pytanie, jaka jest rola (i miejsce) turystyki społecznej w ekonomii społecznej. Wcześniej jednak wyjaśnienia wymaga samo pojęcie turystyki społecznej. Bywa ona utożsamiana z turystyką społeczną, co budzi nie zawsze pożądane skojarzenia ze wsparciem finansowym i zawęża znaczeniowo ten obszar (Włodarczyk, 2010). Międzynarodowe Biuro Turystyki Społecznej uznaje, że turystyka społeczna obejmuje całokształt zjawisk dotyczących uczestnictwa w turystyce osób z różnych grup społecznych o niskich dochodach. Umożliwia to dedykowane wsparcie socjalne (*Działania na rzecz rozwoju turystyki społecznej*, 2012).

B. Włodarczyk (2010) uważa, że turystyka społeczna jest całkowicie lub częściowo dotowana, organizowana w ramach wolontariatu lub po kosztach. Ma na celu zapewnienie powszechnego dostępu do turystyki, jak również wpisuje się w realizację innych celów społecznych (m.in. kulturalnych, edukacyjnych, patriotycznych, związanych z poprawą jakości życia). Natomiast A. Stasiak (2011a) wyodrębnia w ramach turystyki społecznej *sensu largo* trzy kategorie: przedsiębiorczość społeczną w turystyce, właściwą turystykę społeczną oraz projekty o charakterze turystycznym zaangażowane społecznie. Autor ten właściwą turystykę społeczną (*sensu stricto*) określa podobnie jak B. Włodarczyk i pisze o dofinansowanych podróżach nastawionych na osiągnięcie określonych celów społecznych (dla poszczególnych

jednostek, grup społecznych, czy wreszcie dla całego społeczeństwa). Na uwagę zasługuje definiowanie przez autora przedsiębiorczości społecznej w turystyce, która:

[...] dotyczy obszaru recepcji ruchu turystycznego. Głównymi beneficjentami podejmowanych działań są jego mieszkańcy. Fundament ekonomii społecznej stanowi przedsiębiorstwo społeczne – firma działająca w realiach rynkowych, ale powołana przede wszystkim do realizacji ważnych celów społecznych, np. włączenia w nurt życia społecznego i zawodowego grup wykluczonych, ograniczania bezrobocia, walki z patologiami, integracji wspólnoty (Stasiak, 2011a, s. 378).

Turystyka społeczna znalazła także ważne miejsce w *Krajowym programie rozwoju ekonomii społecznej do 2023 roku*, jako jedna z kluczowych sfer rozwojowych przedsiębiorstw społecznych. Chodzi o „kreowanie rozwiązań prawnych oraz finansowanie projektów rozwijających tworzenie miejsc pracy w przedsiębiorstwach społecznych w obszarze turystyki społecznej” (KPRES, 2019, s. 62).

Już sama cytowana wcześniej definicja ekonomii społecznej może sugerować kierunki rozwiązywania poprzez turystykę społeczną problemów społecznych. Można je określić jako:

- przeciwdziałanie marginalizacji społecznej mieszkańców poprzez włączenie turystyczne,
- przeciwdziałanie marginalizacji zawodowej mieszkańców poprzez ich zatrudnienie w podmiotach ekonomii społecznej i solidarnej o profilu turystycznym,
- świadczenie usług społecznych poprzez zapewnienie mieszkańcom oferty turystycznej,
- rozwój lokalny (gospodarczy, w tym turystyczny) poprzez tworzenie podmiotów ekonomii społecznej i solidarnej o profilu turystycznym (KPRES, 2019).

Na podstawie analizy rządowych programów dotyczących ekonomii społecznej można stwierdzić, że turystyka (w szczególności turystyka społeczna) jest jednym z obszarów działalności i wsparcia w ramach ekonomii społecznej.

Beneficjenci turystyki społecznej

Jednym z pierwszych polskich dokumentów definiujących adresatów turystyki społecznej jest *Analiza rozwoju turystyki społecznej w Polsce. Stan, szanse i zagrożenia*. Wskazuje ona cztery główne kategorie: dzieci i młodzież, rodziny w specjalnej sytuacji, osoby niepełnosprawne oraz ich opiekunów, osoby starsze, w wieku 50+ (*Analiza rozwoju turystyki społecznej...*, 2007). Międzynarodowe Biuro Turystyki Społecznej (BITS) dodaje jeszcze osoby z problemami

zdrowotnymi oraz dookreśla, że chodzi w szczególności o rodziny z dziećmi (*Działania na rzecz rozwoju turystyki społecznej*, 2012). Według A. Stasiaka i B. Włodarczyka (2012) są to: dzieci i młodzież, osoby niepełnosprawne (często wraz z opiekunem), osoby starsze (50+, 55+, 65+, 60+, ponieważ nie ma precyzyjnej granicy wieku senioralnego), rodziny w specjalnej sytuacji, Polonia na Wschodzie. Poszerza to spektrum kategorii, również w odniesieniu do grupy seniorów. A. Stasiak w innej swojej pracy wymienia jeszcze rolników i rencistów (Stasiak, 2011b).

W kontekście realizacji planowanych zadań *Krajowy program rozwoju ekonomii społecznej do 2023 roku* wskazuje określone kategorie beneficjentów turystyki społecznej. Chodzi o wsparcie:

[...] starszych konsumentów, realizujących ich oczekiwania i potrzeby w zakresie m.in. usług społecznych, edukacyjnych i organizacji czasu wolnego, turystyki młodzieżowej i senioralnej, a także wspierających ich w utrzymaniu aktywności społecznej i zawodowej oraz dobrego stanu zdrowia (tworzenie warunków do rozwoju tzw. srebrnej gospodarki) (KPRES, 2019, s. 62).

W innym miejscu tego dokumentu wspomina się o rozwijaniu poprzez ekonomię społeczną usług społecznych użyteczności publicznej na rzecz rodzin, osób niepełnosprawnych, niesamodzielnych oraz osób starszych, w tym rozszerzanie dostępności usług społecznych, m.in. opiekuńczych, kulturalnych, edukacyjnych, poradniczo-doradczych, sportowych i turystycznych (KPRES, 2019). Mówi to nie tylko o beneficjentach turystyki społecznej, ale także o jej celach i zadaniach, czy wreszcie o profilu podmiotów przygotowujących ofertę turystyki społecznej.

Coraz więcej badaczy (m.in. A. Mikos v. Rohrscheidt, A. Stasiak³) postuluje rozszerzenie katalogu beneficjentów turystyki społecznej o m.in. więźniów i osoby opuszczające zakłady karne, migrantów oraz różne grupy narodowościowe i etniczne przebywające na terenie Polski. Jest to godne podkreślenia szczególnie w kontekście kategorii tzw. osób zagrożonych wykluczeniem społecznym, wymienionych na początku tego rozdziału.

Organizatorzy turystyki społecznej

Wspomniana już *Analiza rozwoju turystyki społecznej...* (2007) dzieli organizatorów tego typu wyjazdów na trzy grupy: administrację, sektor prywatny oraz sektor społeczny. Informacja na temat tego pierwszego

³ Referaty podczas Kongresu Turystyki Społecznej w Jeleniej Górze pt. *Turystyka społeczna. Geneza, założenia, wymiary*, 13-14.10.2021 r.

podmiotu jest już nieaktualna, ponieważ wsparcie oferowane przez administrację rządową i samorządową zmieniło się od 2007 r. diametralnie. Realizują je m.in. Regionalne Ośrodki Polityki Społecznej i Ośrodki Wsparcia Ekonomii Społecznej ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego, będącego w gestii Ministerstwa Rodziny i Polityki Społecznej, odpowiedzialnego za realizację KPRES. Zasadnicza struktura sektora prywatnego nie zmieniła się i obejmuje: gestorów bazy turystycznej i gastronomicznej, touroperatorów i inne podmioty turystyczne. Dotyczy to także sektora społecznego, na który składają się: organizacje społeczne wspierające poszczególne grupy beneficjentów turystyki społecznej lub/i działające w zakresie propagowania krajoznawstwa, a także wolontariuszy zatrudnianych do obsługi ruchu turystycznego. Wśród organizatorów turystyki społecznej wymieniana się m.in: organizacje pozarządowe (turystyczne i nieturystyczne), zakłady pracy, związki zawodowe, szkoły, organizacje kościelne oraz touroperatorów (Stasiak, 2010b). Według Komisji Europejskiej organizatorami turystyki społecznej w niektórych państwach europejskich są stowarzyszenia, spółdzielnie i związki zawodowe (*Działania na rzecz rozwoju turystyki społecznej*, 2012).

Charakterystyka organizatorów turystyki społecznej pośrednio wynika także z zapisów KPRES (2019) w miejscu poświęconym opracowaniu rozwiązań zapewniających pierwszeństwo podmiotów ekonomii społecznej i solidarnej w realizacji usług społecznych użyteczności publicznej oraz realizacji zadań publicznych w zakresie rozwoju lokalnego. Chodzi mianowicie o zadania publiczne w zakresie rozwoju lokalnego, w szczególności dotyczące:

[...] kultury fizycznej i turystyki oraz w zakresie krajoznawstwa, o których mowa w *Ustawie z dnia 25 czerwca 2010 r. o sporcie*, *Ustawie z dnia 25 czerwca 1999 r. o Polskiej Organizacji Turystycznej*, *Ustawie z dnia 29 sierpnia 1997 r. o usługach hotelarskich oraz usługach pilotów wycieczek i przewodników turystycznych*.

Definicje te nie wyczerpują problemu, ponieważ część podażowa rynku turystyki społecznej ulega ciągłym przemianom. Ma to bezpośredni związek ze wsparciem rozwoju ekonomii społecznej i presją (m.in. poprzez KPRES) na aktywizację turystyczną podmiotów ekonomii społecznej w obszarze turystyki, rekreacji i kultury.

Należy też odnieść się do badań obrazujących zaangażowanie podmiotów ekonomii społecznej, szczególnie przedsiębiorstw społecznych. Według raportu tematycznego *Rozwój przedsiębiorczości społecznej w Polsce i wybranych krajach Unii Europejskiej* (2020, s. 8, za: Ciepielewska-Kowalik, 2020)

[...] w 2019 r. w Polsce istniało 29 635 przedsiębiorstw społecznych. Najliczniejsze są organizacje non profit (27,6 tys.), a następnie spółdzielnie socjalne (1,7 tys.), inne firmy non profit (226) i zakłady aktywności zawodowej (109).

Spółdzielnie socjalne świadczą m.in. usługi hotelarskie i gastronomiczne, zatrudniając głównie osoby zagrożone wykluczeniem społecznym i w trudnej sytuacji na rynku pracy. Z badań A. Ciepielewskiej-Kowalik (2020) wynika, że w latach 2016–2018 turystyka, sport, rekreacja i hobby były najpopularniejszą formą aktywności przedsiębiorczych (prowadzących działalność gospodarczą pożytku publicznego) organizacji non profit.

Z kolei wg danych Centralnego Ośrodka Informacji Gospodarczej w 2020 r. w Polsce znajdowały się 1453 spółdzielnie socjalne, w tym: 11 prowadzących turystyczne obiekty noclegowe, 6 prowadzących działalność organizatorów turystyki, 2 w zakresie informacji turystycznej i 2 atrakcje turystyczne wg PKD (COIG, 2021).

Jeszcze inne dane posiada Ogólnopolski Katalog Spółdzielni Socjalnych, według którego w 2018 r. 6 podmiotów prowadziło działalność agroturystyczną, 24 oferowało inne typy noclegów, 20 stanowiło atrakcje turystyczne, 27 wypożyczało sprzęt turystyczny, 34 organizowało imprezy integracyjne, a 49 – imprezy sportowe i rekreacyjne⁴. Na dzień 30.05.2018 r. w bazie znajdowało się 1517 podmiotów (OKSS, 2021). Przytoczone dane wyglądają imponująco i świadczą o szerokim zakresie działalności turystycznej tej kategorii przedsiębiorstw turystycznych i ich aktywności rynkowej.

PRZEDSIĘBIORCZOŚĆ SPOŁECZNA NA RYNKU TURYSTYCZNYM NA WYBRANYCH PRZYKŁADACH

Dla zobrazowania potencjału podmiotów ekonomii społecznej na rynku turystyki społecznej po stronie popytu i podaży przeprowadzona została analiza działalności wybranych przedsiębiorstw społecznych, będących spółdzielniami socjalnymi.

Przedsiębiorczość społeczna kreująca produkty turystyki społecznej w dosłownym znaczeniu na przykładzie Spółdzielni Socjalnej Tropem Przygody

Spółdzielnia Socjalna Tropem Przygody została założona w 2017 r. w Kielcach i działa w zakresie turystyki i rekreacji grupowej. Kadre stanowią instruktorzy harcerscy, członkowie stowarzyszeń, wychowawcy i kierownicy wycieczek. Zatrudniane są także osoby z trudnych

⁴ Podane liczby nie sumują się, ponieważ wiele podmiotów znajduje się w więcej niż jednej kategorii.

środowisk, przede wszystkim młode, dla których jest to zazwyczaj pierwsza praca. Jak deklarują założyciele, ich wsparcie pomaga odnaleźć się na rynku pracy osobom zagrożonym wykluczeniem społecznym.

Zgodnie z profilem działalności podmiot realizuje:

- obozy wypoczynkowo-profilaktyczne dla dzieci z rodzin posiadających trudności wychowawcze, w tym dla dzieci z placówek opiekuńczych i domów dziecka,
- gry terenowe dla osób niepełnosprawnych (na zlecenie Świętokrzyskiego Zespołu Regionalnej Koalicji na rzecz Zdrowia Psychicznego),
- quizy wiedzy, warsztaty, gry miejskie i wizyty studyjne dla młodzieży z trudnych rodzin, mające na celu integrację i aktywizację społeczną tej grupy,
- wyjazdy wypoczynkowe i integracyjne dla osób zagrożonych wykluczeniem społecznym, mające kształtować ich umiejętności liderskie i postawy przedsiębiorcze (TropemPrzygody.pl, 2021).

Spółdzielnia jest przykładem turystycznej przedsiębiorczości społecznej, która kieruje swoją ofertę do typowych beneficjentów turystyki społecznej. Jej przewaga tkwi w tym, że wśród personelu znajdują się także osoby wcześniej marginalizowane. Dlatego cechuje je empatia w podejściu do klientów z różnymi dysfunkcjami, mającymi trudności w korzystaniu z komercyjnej oferty turystycznej. Twórcy spółdzielni są zdania, że jeśli sami pochodzą z różnych środowisk, często bardzo obarczonych problemami, łatwiej jest im dotrzeć do dzieci i młodzieży zagrożonych wykluczeniem społecznym. Są w stanie lepiej zrozumieć ich potrzeby i pragnienia, a także komunikować się w skuteczniej, niż organizatorzy turystyki komercyjnej.

Warto podkreślić, że zapewniana jest także rekreacja i wypoczynek dla członków spółdzielni i ich rodzin. Zgodnie z deklaracjami, na miejsce docelowe podróży wybierane są takie obiekty, które prowadzą inne przedsiębiorstwa społeczne (TropemPrzygody.pl, 2021)⁵.

Działalność w zakresie turystyki społecznej *sensu stricto* nie wyczerpuje pól aktywności tego podmiotu. Drugim obszarem zaangażowania w turystyce społecznej są wizyty studyjne organizowane dla innych podmiotów ekonomii społecznej, instytucji i firm. Służą one

⁵ Informacje potwierdzone przez przedstawicieli Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej w Kielcach podczas odbywających się w 2019 r. warsztatów na temat ekonomii społecznej w regionie.

Rys. 7. Program wizyty studyjnej w Spółdzielni Socjalnej Tropem Przygody
(źródło: TropemPrzygody.pl, 2021)

promocji Fundacji i przedsiębiorczości społecznej oraz pozwalają generować przychody (rys. 7).

Przedsiębiorstwo z powodzeniem realizuje także projekty dla komercyjnego rynku turystycznego i oferuje m.in. imprezy integracyjne dla firm, wirtualne zwiedzanie, warsztaty z przewodnikiem, wirtualne turystyczne gry fabularne. Przykłady te pokazują, że Spółdzielnia zareagowała na zmiany i oczekiwania rynkowe, spowodowane ograniczeniami podróży w okresie pandemii COVID-19.

Turystyka zaangażowana społecznie w działaniach Spółdzielni Socjalnej ESSKAPADA

Spółdzielnia Socjalna ESSKAPADA powstała w 2014 r. w Działkowicach w województwie podlaskim jako oddolna inicjatywa lokalna społeczników, mających „[...] pomysł na stworzenie firmy, w której cel społeczny stawiany jest ponad zyskiem ekonomicznym” (PaintballPodlasie.pl, 2021). Przedsiębiorstwo angażuje się w zrównoważony rozwój lokalny i podejmuje działania na rzecz poprawy jakości życia mieszkańców regionu. W swojej ofercie ma kilka propozycji, wśród których na uwagę zasługuje pakiet szkoleniowy CSR, będący ofertą „dla firm i organizacji chcących działać w myśl zasad społecznej odpowiedzialności biznesu” (PaintballPodlasie.pl, 2021). Obejmuje on m.in.:

- rozgrywki paintball,
- terenowe gry scenariuszowe,
- pakiet rekreacyjny (strzelanie z łuku, strzelanie z wiatrówek, nauka chodzenia na szczudłach, zabawy integracyjne),

Rys. 8. Oferta Spółdzielni Socjalnej ESSKAPADA
(źródło: PaintballPodlasie.pl, 2021)

- warsztaty ceramiczne,
- ogniska,
- seminarium dotyczące przedsiębiorczości społecznej (na przykładzie Spółdzielni Socjalnej ESSKAPADA),
- wizyty studyjne w Spółdzielni połączone z *team building*, edukacją i rozrywką (PaintballPodlasie.pl, 2021).

Rys. 9. Komunikacja marketingowa Browaru Spółdzielczego
(źródło: Browar Spółdzielczy, 2021)

Oprócz tego Spółdzielnia ma w ofercie imprezy integracyjne, warsztaty, wieczory kawalerskie, turnieje paintballowe, pakiety turystyczne w pobycie na terenie obiektu dla komercyjnego rynku turystycznego, przy czym nie jest to oferta niskokosztowa – wprost przeciwnie. Jej twórcy podkreślają profesjonalizm oferty i wysoką jakość usług, co uzasadnia adekwatną wysoką cenę.

Przedsiębiorczość społeczna w turystyce na przykładzie Spółdzielni Socjalnej DALBA

Spółdzielnia Socjalna DALBA powstała w 2014 r. w Pucku i jest pierwszym browarem spółdzielczym w Polsce. Zatrudnia osoby z niepełnosprawnością intelektualną (Browar Spółdzielczy, 2021; Dązbłaż, 2021). Wśród jego założycieli jest specjalista mająca wieloletnie doświadczenie w pracy z niepełnosprawnymi w ramach warsztatów terapii zajęciowej (WTZ). „Chodziło nam o to, by złamać stereotypowe myślenie na temat osób z niepełnosprawnością intelektualną” (Róžański, 2018).

Browar pojawił się na rynku w momencie wzrostu popularności piw rzemieślniczych, co – w połączeniu z przedsiębiorczością założycieli Spółdzielni i wysoką jakością produktu – przyczyniło się do osiągnięcia sukcesu finansowego. W 2017 r. Browar Spółdzielczy wygenerował 1,7 mln przychodu i zysk, który przeznaczył na rehabilitację zdrowotną, kulturalną oraz wyjazdy turystyczno-rehabilitacyjne dla swoich niepełnosprawnych pracowników (Róžański, 2018). Przedsiębiorstwo nadal inwestuje w rozwój browaru oraz sieci franczyzowej Franczyza Społeczna. Puby Spółdzielcze działają już w pięciu miastach w Polsce: w Gdańsku, Łodzi, Toruniu, Rzeszowie i Rybniku. Cztery ostatnie powstały w ramach pierwszej w Polsce franczyzy społecznej. Lokale gastronomiczne oferują nie tylko piwo, ale także kulinaria. Organizowane są w nich również imprezy kulturalne i integracyjne. Na rynek wciąż wprowadzane są nowe produkty.

Podmiot wyróżnia profesjonalny marketing: już na początku działalności zaangażował agencję reklamową, która zaprojektowała system identyfikacji wizualnej, stronę internetową i jej *content*. Firma wykorzystuje w komunikacji marketingowej m.in. takie narzędzie, jak *storytelling*. Posługuje się hasłem: „Piwo, które warzy więcej” (rys. 9). Ma ono podwójne znaczenie. Po pierwsze, nawiązuje do charakteru samego produktu i procesu jego wytwarzania. Po drugie, jest elementem budowania społecznej odpowiedzialności biznesu (zakup piwa jest więcej wart w sensie społecznym, ponieważ zyski przeznaczane są na cele społeczne, dlatego warto zapłacić kilkanaście złotych za butelkę).

PODSUMOWANIE

Podmioty ekonomii społecznej, w szczególności przedsiębiorstwa społeczne, podejmują profesjonalną działalność w obszarze turystyki i rekreacji. Wybrane przykłady pokazują podmioty, które odniosły sukces rynkowy i mogą z powodzeniem konkurować z w pełni komercyjnymi przedsiębiorstwami. Wygenerowany zysk – zgodnie z założeniami ekonomii społecznej – przeznaczają jednak na cele społeczne.

Spółdzielnia Socjalna Tropem Przygody działa przede wszystkim po podażowej stronie rynku i tworzy ofertę turystyczną szczególnie dla dzieci i młodzieży. Swoją ofertę kieruje także do innych grup nieuprzywilejowanych, realizuje projekty prospołeczne i w ramach społecznej odpowiedzialności biznesu. Tworzy także popyt turystyczny, ponieważ organizuje dla swoich członków i współpracowników wyjazdy motywacyjne i rekreacyjne.

Spółdzielnia Socjalna ESSKAPADA jest dobrym przykładem działania po podażowej stronie rynku, które realizuje projekty w zakresie promocji ekonomii społecznej i przedsiębiorczości społecznej, uwrażliwia społeczeństwo na grupy defaworyzowane i tworzy ofertę, z której mogą korzystać firmy w ramach swoich programów CSR. Posiada także atrakcyjną i profesjonalną ofertę animacyjną dla komercyjnego rynku. Przedsiębiorstwo przeznacza osiągnięty zysk na rozwój (własny, pracowników i lokalny) oraz projekty prospołeczne.

Podobnie jest w przypadku Spółdzielni Socjalnej DALBA. Podmiot ten działa rynkowo i odnosi sukcesy, mimo że jego pracownikami (zaopieczą i obsługującymi gości w pubach) są osoby niepełnosprawne intelektualnie. Najbardziej widoczna jest działalność przedsiębiorstwa po stronie podażowej. Bodaj ważniejsze jest jednak to, co dzieje się za kulisami biznesu i co zarząd Spółdzielni robi dla personelu. Jest to program mający na celu rehabilitację i aktywizację niepełnosprawnych, z którego korzystają m.in. pracownicy firmy. Wyjazdy rehabilitacyjne tej grupy są formą realizacji turystyki społecznej *sensu stricto*.

Te trzy podmioty są – w różnym zakresie – kreatorami produktu turystycznego (również w ramach turystyki społecznej). Dzięki swojemu statusowi i specyfice zatrudnianego personelu (osoby doświadczające różnego rodzaju dysfunkcjami) kreują one także popyt turystyczny, ponieważ:

- same organizują dla swoich pracowników wyjazdy turystyczne, rekreacyjne, rehabilitacyjne, studyjne,
- często korzystają w podróży z oferty innych przedsiębiorstw turystycznych,

- ponieważ osoby pracujące w przedsiębiorstwach społecznych są bardziej empatyczne niż przeciętni ludzie, łatwiej im jest przekonać do aktywności turystycznej osoby z różnych środowisk, które do tej pory nie korzystały z takiej oferty (w ten sposób *de facto* pobudzają popyt),
- dzięki zapewnieniu zatrudnienia osobom zagrożonym wykluczeniem społecznym w podmiotach o profilu turystycznym kreują w nich potrzebę aktywności turystycznej,
- dając zatrudnienie osobom marginalizowanym społecznie umożliwiają im aktywność turystyczną również pod względem finansowym.

Wymienione przesłanki przemawiają za zwróceniem szczególnej uwagi w rozważaniach na temat ekonomii społecznej na turystyczną przedsiębiorczość społeczną i rolę, jaką może ona odegrać w przyszłym rozwoju turystyki społecznej.

Na podstawie analizy publikacji poświęconych turystyce społecznej można dostrzec niedostatek badań nad rolą podmiotów ekonomii społecznej w tworzeniu oferty turystyki społecznej. Studia przypadku przywołane w rozdziale stanowią mały wycinek obrazu i nie odzwierciedlają aktualnej skali zaangażowania przedsiębiorstw społecznych na rynku turystycznym. W tej sytuacji wskazane byłoby podjęcie pogłębionych badań na ten temat. Regionalne Ośrodki Polityki Społecznej nie robią tego typu analiz, ale posiadają jednak dane o podmiotach ekonomii społecznej w poszczególnych regionach, na podstawie których można prowadzić badania.

Praktyczną implikacją podjętych badań może być zwrócenie uwagi na istotną rolę przedsiębiorstw społecznych w kreowaniu oferty odpowiadającej zapotrzebowaniu różnych grup dotkniętych problemami społecznymi. Ponieważ podmioty te tworzą właśnie osoby obciążone różnymi dysfunkcjami, mogą być cennymi doradcami dla innych przedsiębiorstw chcących obsługiwać podróżujących w ramach turystyki społecznej.

Innym ważnym wnioskiem jest rozproszenie kompetencji w zakresie turystyki społecznej na poziomie ministerialnym. Resortem odpowiedzialnym za turystykę jest obecnie Ministerstwo Sportu i Turystyki. Tymczasem za rozwój ekonomii społecznej odpowiada Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej, które dysponuje także środkami finansowymi na wsparcie przedsiębiorczości społecznej, w tym turystycznej. Niezbędna jest więc ścisła współpraca i koordynacja działań tych dwóch ministerstw.

BIBLIOGRAFIA

- Analiza rozwoju turystyki społecznej w Polsce. Stan, szanse i zagrożenia* (2007). Warszawa: Instytut Turystyki. Pobrane z: www.msit.gov.pl (11.08.2021).
- Browar Spółdzielczy (2021). Witryna Browaru Spółdzielczego – www.browarspoldzielczy.com (25.10.2021).
- Ciepielewska-Kowalik, A. (2020). *Social enterprises and their ecosystems in Europe*. Pobrane z: <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=22455&langId=en>
- COIG (2021). Witryna Centralnego Ośrodka Informacji Gospodarczej – www.coig.com.pl (25.10.2021).
- Dązbłaż, B. (2021). „Piwa, które warzą więcej” – bo dają pracę i wsparcie. Pobrane z: <https://publicystyka.ngo.pl/piwa-ktore-warza-wiecej-bo-daja-prace-i-wsparcie> (25.10.2021).
- Dobroniak, M. (2010). Turystyka społeczna w Polskim Towarzystwie Schronisk Młodzieżowych. W: A. Stasiak (red.), *Turystyka społeczna w regionie łódzkim* (s. 121-136). Łódź: WSTH w Łodzi.
- Działania na rzecz rozwoju turystyki społecznej w Polsce* (2012). Warszawa: Ministerstwo Sportu i Turystyki.
- Głąbicka, K. (2009). *Ekonomia społeczna. Podmioty i instrumenty*. Warszawa: Mazowieckie Centrum Polityki Społecznej.
- Gryszel, P. (2014). Problemy rozwoju turystyki społecznej na polskim rynku turystycznym. *Ekonomiczne Problemy Turystyki*, 3 (27), 23-39.
- Herbst, J. (2006). *Geografia polskiej ekonomii społecznej*. Warszawa: FISE.
- Januszewska, M., Jaremen, D.E., Nawrocka, E. (2013). Rola turystyki społecznej w równoważeniu konsumpcji turystycznej. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Gospodarka turystyczna w regionie. Rynek turystyczny – współczesne trendy, problemy i perspektywy jego rozwoju*, 304, 90-102.
- Jedlińska, M. (2012). Wybrane aspekty turystyki osób niepełnosprawnych w powiecie jeleniogórskim. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 259, 75-84.
- Kaźmierczak, T. (2007). Zrozumieć ekonomię społeczną. W: T. Kaźmierczak, M. Rymsza (red.), *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna* (s. 93-126). Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Kaźmierczak, T., Przybysz, I., Podkańska, D. (2011). *Przedsiębiorstwa społeczne. Czynniki trwałości. Raport z pierwszej fazy monitoringu przedsiębiorstw społecznych*. Warszawa: Fundacja Instytutu Spraw Publicznych.
- Kowalczyk-Anioł, J. (2010). Caritas Archidiecezji Łódzkiej jako organizator turystyki społecznej. W: A. Stasiak (red.), *Turystyka społeczna w regionie łódzkim* (s. 91-103). Łódź: WSTH w Łodzi.
- KPRES (2019). *Krajowy program rozwoju ekonomii społecznej do 2023 roku. Ekonomia solidarności społecznej*. Warszawa: Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej.

- Lawin, M. (2010). Turystyka społeczna w Związku Harcerstwa Polskiego. W: A. Stasiak (red.), *Turystyka społeczna w regionie łódzkim* (s. 136-146). Łódź: WSTH w Łodzi.
- Łącka, I. (2015). Ekoturystyka jako obszar działalności podmiotów ekonomii społecznej. *Europa Regionum*, XIII, 195-210. DOI: 1018276/er.2015.23-16.
- Mączyńska, E. (2008). *Ład gospodarczy. Pochwała ordo*. Pobrane z: http://www.pte.pl/pliki/2/12/16_Maczynska.pdf (10.10.2021).
- OKSS (2021). Witryna „Ogólnopolski Katalog Spółdzielni Socjalnych” – www.spoldzielniesocjalne.org (25.10.2021).
- OZRSS.pl (2021). Witryna Ogólnopolskiego Związku Rewizyjnego Spółdzielni Socjalnych – www.ozrss.pl (25.10.2021).
- PaintballPodlasie.pl (2021). Witryna Spółdzielni Socjalnej ESSKAPADA – www.paintballpodlasie.pl (25.10.2021).
- Rauziński, R., Soldra-Gwiżdż, T., Szczygieski, K. (2012). Grupy szczególnie zagrożone wykluczeniem społecznym – aspekt demograficzny. *Studia Politicae Universitatis Silesiensis*, 9, 78-102.
- Rozwój przedsiębiorczości społecznej w Polsce i w wybranych krajach europejskich (2020). Warszawa: Instytut Analiz Rynku Pracy.
- Różański, M. (2018). Nikt nie chciał ich zatrudnić. Dziś ich biznes przynosi ogromne zyski. Pobrane z: <http://www.niepelnosprawni.pl/ledge-x/671316> (25.10.2021).
- Sala, K. (2018). Rola organizacji pozarządowych w turystyce na przykładzie Stowarzyszenia Doliny Karpia. *Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie*, 37 (1), 136-146.
- Skrzypczyński, M. (2010). Turystyka społeczna na tle działalności oddziałów Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego w województwie łódzkim. W: A. Stasiak (red.), *Perspektywy i kierunki rozwoju turystyki społecznej w Polsce* (s. 105-119). Łódź: WSTH w Łodzi.
- Stasiak, A. (red.) (2010a). *Turystyka społeczna w regionie łódzkim*. Łódź: WSTH w Łodzi.
- Stasiak, A. (2010b). Cele i zadania turystyki społecznej – kilka uwag o istocie zjawiska. W: A. Stasiak (red.), *Turystyka społeczna w regionie łódzkim* (s. 37-56). Łódź: WSTH w Łodzi.
- Stasiak, A. (2011a). Uwarunkowania i bariery rozwoju turystyki społecznej w Polsce. W: A. Stasiak (red.), *Perspektywy i kierunki rozwoju turystyki społecznej w Polsce* (s. 377-396). Łódź: WSTH w Łodzi.
- Stasiak, A. (2011b). Wieś jako obszar turystyki społecznej. *Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis. Oeconomica*, 288 (64), 19-32.
- Stasiak, A., Włodarczyk, B. (2012). Turystyka społeczna – istota, determinanty, możliwości i kierunki rozwoju. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 259, 167-177.
- Szopa, B. (2007). Ekonomia społeczna z perspektywy ekonomii tradycyjnej. *Ekonomia Społeczna. Kwartalnik*, 1 (1), 15-21.

- TropemPrzygody.pl (2021). Witryna Spółdzielni Socjalnej Tropem Przygody – www.tropemprzygody.pl (25.10.2021).
- Ustawa (2019). *Ustawa z dnia 11 września 2019 r. Prawo zamówień publicznych* (DzU 2019, poz. 2019).
- Waligóra, A. (2018). Potencjał przedsiębiorczości społecznej w turystyce. *Studia Oeconomica Posnaniensia*, 6 (10), 111–120. 10.18559/SOEP.2018.10.7
- Włodarczyk, B. (2010). Turystyka społeczna – próba definicji zjawiska. W: A. Stasiak (red.), *Turystyka społeczna w regionie łódzkim* (s. 23–35). Łódź: WSTH w Łodzi.

3 | **Podróże grup defaworyzowanych**

3.1. Oferta dla seniorów w kontekście turystyki społecznej – istota i zróżnicowanie

WSTĘP

O złożoności rynku turystycznego pisał już w 2002 r. L. Mazurkiewicz podkreślając, że „prezentuje on mozaikę wymagań, która jest na tyle zróżnicowana, że ich zaspokojenie przekracza możliwości największego nawet przedsiębiorstwa turystycznego. Przedsiębiorstwa nie podejmują się w związku z tym obsługi całego rynku, zdając sobie sprawę z bezcelowości tego wysiłku” (Mazurkiewicz, 2002, s. 32). Tym bardziej kluczowe staje się zatem skupienie na konkretnych odbiorcach, co jest możliwe poprzez zastosowanie w ujęciu marketingowym segmentacji rynku turystycznego, którą postrzega się jako „podział rynku na odrębne grupy nabywców o różnych potrzebach, cechach i zachowaniach, które mogą wymagać odrębnych produktów lub instrumentów marketingowych” (Kotler i in., 2002, s. 421). T. Skalska (2020, s. 14) dodaje ponadto, że „segmentację wymusza dość powszechnie akceptowany pogląd, że maksymalizacja korzyści (nie tylko w przedsiębiorstwie, ale także w obszarze recepcji turystycznej) może nastąpić przez dostosowanie się do potrzeb klienta”, w powiązaniu z rozpoznaniem jego aktywności nabywczych oraz uwarunkowań procedur podejmowania decyzji konsumenckich. W literaturze przedmiotu wśród czynników, na bazie których najczęściej dokonuje się segmentacji rynku turystycznego, wskazuje się cztery podstawowe grupy zmiennych: „geograficzne, demograficzne, psychograficzne oraz behawioralne” (Kotler, 2005; Dziedzic, 2015; Swarbrooke, Horner, 1999, za: Skalska, 2020, s. 16).

W grupie kryteriów demograficznych wydaje się, że aktualnie szczególne miejsce zajmuje wiek, który pozwala na identyfikację

* ORCID: 0000-0002-5324-7782, Szkoła Główna Turystyki i Hotelarstwa VISTULA, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, e-mail: p.kociszewski@vistula.edu.pl

wśród istotnych grup klientów współczesnego rynku turystycznego osób starszych – seniorów. Niezbędne jest jednak dostrzeżenie w nich zdywersyfikowanej populacji pod względem poziomu wykształcenia, stanu zdrowia, organizacji czasu oraz uczestnictwa w życiu kulturalnym i społecznym, co skutkuje również zróżnicowaniem zachowań konsumpcyjnych. W Europie i Stanach Zjednoczonych ta zmiana podejścia obserwowana jest od lat siedemdziesiątych, kiedy to zauważono, że „ludzie starzy stali się grupą zbyt liczną i – co więcej – zbyt zamożną, by można ją było lekceważyć” (Podgórska, 2003, za: Woszczyk, 2009, s. 74). Tę ewolucję percepcji aktywności seniorów w ogóle, a co za tym idzie także różnych form aktywności turystycznej osób starszych i odpowiadających im działań ze strony sfery podaży, wskazuje również autor w swoich publikacjach z ostatniej dekady¹. To swoiste odejście od postrzegania „turystyki seniorów jako nowego trendu w turystyce” (por. Kociszewski, 2011, 2012, 2016) i stawiania pytań o charakterze bezwzględny, tj. czy seniorzy rzeczywiście stanowią wyzwanie dla poszczególnych sektorów współczesnej gospodarki. Aktualnie należy ewidentnie pójść krok dalej i raczej z perspektywy funkcjonalnej i aplikacyjnej dokonywać weryfikacji: „jak w obliczu wzrastającego popytu konsumpcyjnego na usługi turystyczne projektować dedykowane seniorom usługi turystyczne tworzące ofertę, aby właściwie odpowiedzieć na potrzeby i zainteresowania osób starszych?” (Kociszewski, 2020, s. 58). Zmienną, która może w interesujący sposób rozszerzyć, a przez to ubogacić o nowe konteksty, wcześniejsze rozważania w tym zakresie i rzucić nowe światło na przyjęty problem badawczy, pozostaje tytułowa „turystyka społeczna”, która stała się przedmiotem obrad Kongresu Turystyki Społecznej w Jeleń Górze w dniach 13-14 października 2021 r.

Nadrzędnym celem niniejszego opracowania jest zatem próba połączenia wielowymiarowego określenia oferty turystycznej dla seniorów ze specyfiką turystyki społecznej, dedykowanej m.in. grupom defaworyzowanym. W dalszej treści zatem przedstawiono po pierwsze rozumienie kluczowych pojęć i ich wzajemne zależności. Następnie wskazano spektrum propozycji, które mogą zawierać się w szerokim określeniu turystyki społecznej dedykowanej seniorom i specyfikę

¹ Warto również zaznaczyć, że podjęty wątek stanowi kontynuację wcześniejszej działalności badawczej autora, przede wszystkim na poziomie najpierw pracy magisterskiej, później dysertacji doktorskiej, wreszcie kolejnych opracowań tematycznych, uszczegóławiających szerokie zagadnienie turystyki seniorów i prezentujących je z różnych perspektyw, m.in. ostatnio na płaszczyźnie segmentacji rynku turystycznego w ramach monografii pod redakcją T. Skalskiej (Kociszewski, 2020).

wybranych rozwiązań oraz wynikające z nich pytania badawcze, mogące stanowić ramy dalszych samodzielnych badań. W części praktycznej przywołano najważniejsze atrybuty oferty turystycznej dla seniorów i preferencje turystów seniorów w tym zakresie, wynikające ze zrealizowanych badań ankietowych.

Prezentowane w tym rozdziale treści oparto w pierwszej części przede wszystkim na źródłach wtórnych – zastanych, a dokładnie analizie treści różnych publikacji, w tym m.in. książek, artykułów, dokumentów, stron internetowych oraz istniejących danych o charakterze statystycznym. Wykorzystano również badania uczestniczące (ang. *participatory action research*, PAR), prowadzone przez autora podczas poszczególnych wyjazdów turystycznych z grupami seniorów w charakterze ich organizatora (właściciela biura podróży), pilota wycieczek i przewodnika. W części praktycznej zaprezentowano z kolei materiał empiryczny, zgromadzony w wyniku badań pierwotnych, wykonanych wśród turystów seniorów metodą sondażową, za pomocą kwestionariusza ankiety.

CZY SENIORZY NA RYNKU TURYSTYCZNYM SĄ GRUPĄ DEFAWORYZOWANĄ?

Zawarte w tytule niniejszego rozdziału określenie „grupa defaworyzowana” zostało przywołane celowo, bowiem pojawiło się podczas przywołanej konferencji. Hasło to, jako tytuł jednego z paneli dyskusyjnych, odnosiło się do różnych grup, w tym osób starszych – seniorów, jak również osób niepełnosprawnych czy rodzin z dziećmi. Warto zatem dokonać krótkiej konceptualizacji rozumienia tego pojęcia, które w pierwszej kolejności jest używane w kontekście rynku pracy (por. np. *Diagnoza sytuacji osób defaworyzowanych na rynku pracy...*, 2010). Najczęściej grupami defaworyzowanymi, inaczej problemowymi, określa się osoby będące w trudnej sytuacji, np. identyfikowane przez W. Jarmołowicz i M. Knapińską (2011, s. 125) jako „osoby nisko wykształcone, bez doświadczenia, osoby młodsze, kobiety, imigranci itd.”.

Wobec braku zdefiniowania tego określenia w słownikach języka polskiego, ciekawe wyjaśnienie w ramach odpowiedzi na wątpliwość zgłoszoną przez jednego z czytelników przedstawił M. Bańko (2005). Wskazał mianowicie, że w stosunku do tego pojęcia „nie wykształciła się norma językowa” i ma ono raczej charakter zapożyczenia z języka francuskiego (od *défavoris*). Zaznaczył także, że w miejsce słowa defaworyzowany „wolałby powiedzieć dłużej, ale jaśniej – znajdujący się w niekorzystnej sytuacji”, a w ujęciu szerokim – „używać tego słowa

w ogólnym znaczeniu, w odniesieniu do jakichkolwiek społecznych utrudnień, które spotykają kogoś”.

Na podstawie tak przedstawionej konceptualizacji, pojawia się zatem istotne pytanie badawcze: czy tytułowego określenia powinno się używać w skali makro, określając w ogóle seniorów jako grupę defaworyzowaną całościowo, czy jednak dokonać zawężenia i wskazania tylko określonych kontekstów, do których pojęcie to powinno się odnosić? Aby móc sprecyzować właściwą odpowiedź, warto wpierv zarysować szersze tło i odnieść się do wybranych cech osób starszych, w tym także do często pojawiających się stereotypów, również dotyczących sytuacji materialnej seniorów i dokonać ich weryfikacji.

W 2010 r. Organizacja Narodów Zjednoczonych w jednym z raportów przedstawiała starzenie się populacji jako „najgłębszą przemianę demograficzną w historii”, wskazując jako przyczynę „szybszy rozwój i przyrost kohort seniorów niż innych grup wiekowych” (*World Population...*, 2009). Obecnie według danych ONZ (*World Population...*, 2019), już w 11 krajach świata udział osób powyżej 65 roku życia w ogólnej liczbie mieszkańców przekroczył 20%, a w kolejnych sześciu wynosi powyżej 19,5%. Do piątki światowych liderów w tym zestawieniu wg danych z 2019 r. należały: Japonia – 28,2%, Włochy – 22,8%, Finlandia – 21,9%, Portugalia – 21,8% oraz Grecja 21,8%. Prognozy w odniesieniu do Unii Europejskiej i Polski również ukazują skalę postępujących procesów demograficznych, gdyż zgodnie z danymi z raportu Eurostatu „w 2050 r. osoby w wieku 65 lat i więcej będą stanowiły już 28,5% obywateli UE” (*Tygodnik Gospodarczy PIE*, 2019). Słusznie zatem I. Patterson i A. Balderas (2020, s. 4) opisują starzenie się „jako jedną z najbardziej istotnych i widocznych przemian społecznych w XXI wieku, mającą wpływ na wszystkie sektory społeczeństwa”, także na współczesny rynek usług turystycznych.

Autor w swoich poprzednich publikacjach (Kociszewski, 2011a, 2011b, 2016, 2020) poświęcił już dużo miejsca definiowaniu kluczowych z perspektywy turystyki seniorów pojęć, odnosząc się m.in. do relacji między terminami „starość”, „starzenie” a „osoba starsza”, jak również nieostrości określenia „próg starości” i pojawiających się w tym kontekście trendów zastąpienia wieku kalendarzowego tzw. wiekiem potencjalnym „realnym”². Zatem w tym miejscu celowo zostaną omówione tylko wybrane wątki związane z szeroką tematyką starości, a w dalszym kroku turystyki seniorów.

² Koncepcja wieku „potencjalnego” – „realnego” zakłada bowiem identyfikację liczby lat, którą człowiek może jeszcze przeżyć (Wolańska, 2013, s. 250).

Po pierwsze, aktualnie istotnym wyzwaniem staje się wielość określeń związanych z nazywaniem osób powyżej 60-65 roku życia. Obok bowiem klasycznych terminów, takich jak emeryci, renciści (ang. *pensioners*) lub po prostu starsi, seniorzy (ang. *elderly*) oraz wynikających z nich dalszych określeń, m.in. „jesień życia”, „późna dorosłość”, „wiek senioralny”, „wiek emerytalny” (Steuden, 2012), zaczęły pojawiać się nowe nazwy, komentowane wręcz jako „eufemistyczne bądź poetyckie” (Marcjanik, 2014, s. 14), a w praktyce nacechowane marketingowo. Zaczęto mówić np. o osobach trzeciego czy czwartego wieku. Ponadto pojawiły się takie epitety, jak: srebrne głowy, pokolenie *silver*, *silver market* (dosłownie: srebrny rynek), *young sengies* (generacja młodszych seniorów) czy wreszcie *woopies* (Patterson, 2006, za: Kowalczyk-Anioł, 2013).

W literaturze przedmiotu, a coraz częściej w języku codziennym, pojawia się również nazewnictwo bazujące na tzw. podziale kohortowym, pozwalające wyróżnić pokolenie *baby-boomers*. W rzeczywistości polskiej jest ono utożsamiane z generacją tzw. powojennego demograficznego wyżu kompensacyjnego, a więcej uwagi w swoich pracach poświęcają temu określeniu chociażby J. Śniadek (2007) lub J. Kowalczyk-Anioł (2013). J. Kowalczyk-Anioł (2013) podkreśla przy tym, że w przypadku Polski jest to grupa nie całkiem tożsama w zakresie wartości z zachodnioeuropejską czy amerykańską generacją, jednak ma z nią wiele wspólnego (np. poziom edukacji, stosunek do sprawności i urody).

Po drugie, kluczowym zagadnieniem jest również odejście od jednolitego postrzegania seniorów – w wymiarze grupy *stricte* homogenicznej na rzecz spojrzenia wielowymiarowego, pozwalającego dostrzec różnorodność w różnych kategoriach. Kontynuując rozważania należy zatem podkreślić również m.in. zróżnicowanie stanu fizycznego seniorów oraz ich stanu ducha (m.in. Rottermund i in., 2015; Witkowski i in., 2018), a przez to rodzajów aktywności i zachowań w czasie wolnym (m.in. Głębiński, 2018, 2020), a w dalszej kolejności zachowań konsumpcyjnych (m.in. Byłok, 2013; Zalega, 2015, 2016). Ponadto w ujęciu geograficznym ważnym staje się także uwzględnienie zróżnicowania przestrzennego samego zjawiska starzenia się (por. Kurek, 2008; Janiszewska, 2017), a przez to cech osób starszych, m.in. ich potrzeb i ograniczeń, w różnych skalach, np. w ramach poszczególnych regionów administracyjnych, ale też z perspektywy miast i obszarów wiejskich. Z kolei w ujęciu operacyjnym może być to zróżnicowanie dedykowanych seniorom działań w nurcie tzw. polityki senioralnej, zarówno w wymiarze finansowym, jak i proponowanych form

i projektów aktywizacyjnych (por. *Założenia długofalowej polityki senioralnej w Polsce na lata 2014–2020*, 2013).

Wreszcie należy dostrzec potrzebę odejścia od postrzegania procesu starości jako zagrożenia na rzecz dostrzegania w nim wyzwania. Właściwym kierunkiem wydaje się zatem skupienie na „gerontokracji” (Szarota, 2004, s. 6), społecznej produktywności seniorów (Szukalski, 2006), szacunku wobec seniorów i traktowaniu ich jako „wartościowych depozytariuszy kultury, tradycji, wiedzy i obyczaju” (Szarota, 2004, s. 7). W praktyce punktem wyjścia uznania seniorów za wartościowych konsumentów oferty turystycznej, ale i innych, w coraz większym stopniu dedykowanych im dóbr i usług rynkowych, jest porzucenie wielu, „pokutujących” w powszechnej świadomości, negatywnych stereotypów (m.in. Niezgoda, Jerzyk, 2013). Jak słusznie zauważa Ł. Jurek (2012, s. 156) stwierdzenia te „mocno osłabiały pozycję osób starszych na rynku i powodowały, że byli oni traktowani jako gorsza kategoria klientów”. Autor ten przedstawił cały zestaw powszechnych stereotypów, dotyczących m.in.:

- a) stylu życia („starszy klient to osoba nieuczestnicząca aktywnie w życiu społeczno-gospodarczym”),
- b) potrzeb seniorów („są one bardzo ograniczone, a pieniądze osoby starsze wydają w zasadzie tylko na jedzenie, leki i eksploatację mieszkania”),
- c) sytuacji ekonomicznej („w zdecydowanej większości seniorzy to osoby ubogie, które dokonując zakupu kierują się głównie ceną, a nie jakością nabywanego dobra”).

Bardzo łatwo odnaleźć konstruktywne przykłady zaprzeczające powyższym twierdzeniom (zwłaszcza zawarte w podpunktach a i b). To m.in. obecna w mediach wielość reklam produktów i usług dedykowanych osobom starszym, a w praktyce obserwacja miejscowości turystycznych w okresie chłodniejszych miesięcy (np. w maju lub czerwcu), wypełnianych się uśmiechniętymi emerytami, energicznie wędrującymi z kijkami do *nordic walking*, czy wreszcie różnorodność akcji i projektów dedykowanych aktywizacji seniorów podejmowanych przez uniwersytety trzeciego wieku, kluby seniora, organizacje branżowe, koła gospodyń wiejskich czy inne organizacje pozarządowe (Kociszewski, 2020).

Zapewne najbardziej dyskusyjny pozostaje wątek ekonomiczny. Właściwym punktem wyjścia dla krótkiej charakterystyki tego zagadnienia wydaje się komentarz I. Bondos (2013, s. 32), która uważa że opisywanie seniorów jako ludzi biednych „jest tak samo

błędnym stwierdzeniem, jak mówienie, że są bogaci”. Należy podkreślić, że „w rzeczywistości są tacy i tacy, a niski poziom dochodów cechuje seniorów nie częściej niż konsumentów w pozostałych grupach wiekowych” (Dąbrowska, Rey, 2008, za: Bondos, 2013, s. 32). Na skutek upowszechnienia i względnej „hojności” systemów zabezpieczenia emerytalnego seniorzy w porównaniu z innymi grupami posiadają stabilne, comiesięczne źródło dochodów. Analizując natomiast wysokość emerytury i jej relację do wynagrodzenia otrzymywanego za pracę w okresie aktywności zawodowej, należy pamiętać, że nieco inaczej w stosunku do pokolenia pracującego przedstawia się struktura wydatków osób starszych. Ł. Jurek (2012) wśród najważniejszych różnic wymienia następujące:

- emeryci nie ponoszą wydatków związanych z utrzymaniem potomstwa, zakładając, że dzieci są już niezależne finansowo (czym innym jest bowiem dobrowolne wsparcie dzieci przez rodziców),
- emeryci z reguły posiadają na własność dom lub mieszkanie, najczęściej wyposażone w odpowiednie sprzęty, nie mają więc w większości zobowiązań finansowych (np. kredytowych),
- emeryci nie ponoszą wydatków związanych z wykonywaniem pracy zawodowej, takich jak np. doksztalcenie lub dojazd.

Seniorzy powinni być więc postrzegani nie tylko jako grupa beneficjentów pomocy społecznej i biorców świadczeń społecznych, lecz w coraz większym stopniu – jako grupa świadomych konsumentów i nabywców różnych towarów i usług, dysponujących stabilnymi dochodami własnymi pochodzącymi ze świadczeń emerytalnych oraz z wielu innych źródeł. To ostatnie stwierdzenie stanowi uzupełnienie i rozszerzenie dotychczasowej perspektywy – na poziom materialny osób starszych wpływ mogą mieć nie tylko wypłacane regularnie świadczenia, ale także m.in. oszczędności i zasoby materialne zgromadzone przez okres wcześniejszego życia. Ł. Jurek (2012, s. 159) podkreśla, że „w krajach zachodnich (gospodarkach kapitalistycznych) to właśnie seniorzy tworzą z reguły najbardziej zamożną kategorię społeczną”, m.in. ze względu na fakt, że przez cały okres aktywności zawodowej kumulowali zasoby, takie jak: nieruchomości, ruchomości, dzieła sztuki, papiery wartościowe czy inne aktywa finansowe. Czy w Polsce ta sytuacja kształtuje się odmiennie? Generalnie tak, ze względu na m.in. zbliżoną do innych krajów socjalistycznych przeszłość, kiedy to państwo, a nie obywatele kumuloowało zasoby, co skutkuje do dziś ograniczonym majątkiem prywatnym osób wówczas

aktywnych zawodowo, dzisiaj w znacznej części będących emerytami (Jurek, 2012).

Warto przedstawić jednak również drugie oblicze – osoby stanowiące młodszą część populacji dzisiejszych seniorów (lub powoli dołączające do tej grupy) prawie jedną trzecią życia przeżyły w realiach gospodarki rynkowej. Transformacja ustrojowa była dla nich nie tylko wyzwaniem społecznym i ekonomicznym, ale w wielu przypadkach stała się szansą zmiany sytuacji materialnej, np. poprzez wejście w posiadanie nieruchomości – mieszkania na skutek masowej prywatyzacji z początku przemian (*Seniorzy – nowy segment klientów na rynku mieszkaniowym...* 2015). W populacji osób starszych w Polsce jest więc też grupa posiadająca kapitał własny, wzmacniający ich współczesną siłę nabywczą. Ponadto seniorzy mogą posiadać dodatkowe źródła utrzymania (oprócz już wymienionych), do których GUS zalicza m.in. inne źródła niezarobkowe poza emeryturą (np. dochód z własności, dary), pracę najemną, pracę na własny rachunek, wykonywanie wolnego zawodu (*Budżety gospodarstw domowych...*, 2014). Ilustracją tego są słowa W. Brzeskiego w wywiadzie poświęconym seniorom na rynku mieszkaniowym, który stwierdza, że obok świadczeń emerytalnych (rzeczywiście – będących na różnym poziomie) do sposobów wzmocnienia siły nabywczej osób starszych należy również dać wsparcie i rozliczenia wewnątrzrodzinne (np. pomoc finansową ze strony dzieci mieszkających i pracujących na Zachodzie), a także możliwość dalszego zarabkowania (*Boomersi – nieodkryty segment ...* 2014). Potwierdzeniem tego faktu są obserwacje autora niniejszej pracy, który niejednokrotnie wśród uczestników wycieczek spotykał seniorów wciąż aktywnych zawodowo (często pracujących nawet na cały etat, głównie mężczyzn, na kierowniczych lub odpowiedzialnych stanowiskach), mających po 75-80 lat, w niektórych przypadkach nawet jeszcze nie myślących o zakończeniu pracy.

Przechodząc do próby konkluzji, należy wskazać, że homogeniczny obraz ubogich seniorów, utrwalony w jeszcze do nie dawna powszechnych stereotypach, odbiega od sytuacji realnej. Jak już zaznaczono wśród seniorów wzrasta bowiem zainteresowanie „aktywnością w ogóle”, w tym także o charakterze turystycznym. Mimo, że uwarunkowania natury ekonomicznej pozostają czynnikiem w największym stopniu ograniczającym poziom mobilności seniorów (Grzelak-Kostulska i in., 2011), istnieją szanse ich przezwyciężenia, a jednym z właściwych rozwiązań wydaje się zainteresowanie różnymi działaniami i projektami aktywizacyjnymi lub wręcz samodzielne podejmowanie inicjatyw tworzenia i uruchamiania nowych działań.

Odpowiadając na postawione w tym rozdziale pytanie wydaje się, że należy wskazać jednoznacznie, iż nie można postrzegać seniorów w skali makro jako grupy w pełni defaworyzowanej, szczególnie z perspektywy rynku turystycznego. W dotychczasowej narracji przywołano już kluczowe argumenty o tym mówiące, m.in. mierząc się z powierzchownością stereotypów na temat starości i jej cech. Podążając w stronę postrzegania starości i jej różnych aspektów w kategoriach wyzwania, autor postuluje wdrożyć analogiczne podejście również w kontekście defaworyzacji osób starszych. Zatem jeśli zaobserwowane zostaną jej symptomy, nie powinno zatrzymywać się na poziomie tylko jednowymiarowego stwierdzenia problemu. Wręcz przeciwnie – należy w ujęciu holistycznym dostrzec szeroki kontekst pojawiających się okoliczności i dążyć do ich identyfikacji. Wskazany jest też, by zachodząca defaworyzacja była identyfikowana w konkretnym wymiarze przestrzennym (miasta, gminy, regionu) i przy uwzględnieniu wpływających na nią czynników szeroko rozumianego otoczenia. Konstruktywnym rozwiązaniem wydaje się podjęcie próby wdrażania adekwatnych metod i narzędzi, które roboczo można wspólnie określić terminem „polityki senioralnej”, realizowanej na różnych poziomach (w zależności od skali problemu), w tym w ramach turystyki społecznej.

TURYSTYKA SPOŁECZNA SENIORÓW – JEJ ISTOTA I MOŻLIWE ZAGADNIENIA BADAWCZE

W literaturze przedmiotu nie brakuje wielowymiarowej dyskusji o postrzeganiu turystyki społecznej i sposobach jej definiowania, zarówno w ujęciu przedmiotowym, jak i podmiotowym (potencjalnych uczestników i odbiorców). Ciekawego zestawienia definicji dokonał w swojej publikacji A. Rapacz i in. (2012), prezentując ich wielość w ujęciu historycznym: od definicji W. Hunzikera z 1951 i 1957 r. oraz Z. Filipowicza z 1957 r., aż po współczesne wykładnie m.in. organizacji międzynarodowych, a z literatury polskiej B. Włodarczyka z 2010 r. Istotny wkład w dyskusję merytoryczną stanowią bez wątpienia również zbiorowe monografie pokonferencyjne pod redakcją A. Stasiaka (2010, 2011), w których zgromadzono wielość spojrzeń i wątków pochodzących od różnych autorów, dla których kanwą jest odpowiedni wymiar przestrzenny (w pierwszej z publikacji region łódzki, a w drugiej obszar całej Polski) ze szczególnym akcentem na „perspektywę i kierunki rozwoju turystyki społecznej”.

Ciekawe wnioski dotyczące analizy definicji omawianego terminu wysunięte zostały również przez H. Zawistowską (2012), w artykule o podobnym tytule (*Możliwości i kierunki rozwoju turystyki społecznej*

w Polsce). Autorka wskazuje w nim trzy kluczowe poziomy postrzegania turystyki społecznej – w wymiarze trzech kategorii definicji.

Pierwsza z nich (i zarazem podstawowa) zakłada, że pierwszorzędnym prawem człowieka jest prawo do turystyki w toku realizacji działań mających na celu zminimalizowanie przeszkód w jej dostępie. Zgodnie z wykładnią Komisji Europejskiej „turystyka społeczna jest organizowana w niektórych krajach przez stowarzyszenia, spółdzielnie i związki zawodowe, której celem jest umożliwienie podróżowania jak największej liczbie ludzi, w szczególności osobom należącym do najmniej uprzywilejowanych grup społeczeństwa” (*The different concepts of social tourism...*, 1993, za: Zawistowska 2012, s. 110). Turystyka społeczna obejmuje zatem wszystkie te inicjatywy, które umożliwiają dostęp do korzystania z niej osobom o znamiennych potrzebach. Analogiczne postrzeganie prezentuje również Światowa Organizacja Turystyki, wskazując w *Globalnym kodeksie etycznym w turystyce* (1999) na wagę powszechnego prawa do turystyki jako bezpośredniej pochodnej prawa do wypoczynku i czasu wolnego.

Drugi sposób definiowania turystyki społecznej zmierza do rozbudowy dotychczasowego zakresu znaczeniowego o aspekty gospodarcze. W tym miejscu warto przywołać stanowisko International Social Tourism Organisation (OITS-ISTO), zaktualizowane wraz z nowym statutem w 2010 r. Zaakcentowano w nim korzyści z turystyki społecznej dotyczące nie tylko turystów, ale również mieszkańców obszarów turystycznych. W nowej definicji przyjęto, iż „turystyka społeczna to związki i zjawiska dotyczące udziału zarówno mieszkańców krajów docelowych, jak i turystów, nieuprzywilejowanych grup społecznych lub tych, którzy z jakiegokolwiek innej przyczyny nie mogą uczestniczyć w turystyce i wynikających z niej korzyściach” (ISTO, 2021).

Trzecia grupa definicji turystyki społecznej bazuje na źródłach i formach jej finansowania. Często w literaturze przedmiotu zauważa się związek omawianej turystyki społecznej z pojęciem „turystyka socjalna”, a niekiedy zachodzi ich mylne zamienne stosowanie, co finalnie wywołuje wątpliwości. Ma to miejsce z uwagi na językowe pochodzenia słowa „socjalny”, które stanowi zapożyczenie z języka obcego wskazujące na zaspokojenie potrzeb jednostki przez społeczeństwo. Pomimo tego, że w literaturze nie sprecyzowano dokładnego momentu wyodrębnienia turystyki socjalnej, często doszukuje się jej początków m.in. w organizacji z udziałem władz publicznych obozów sportowych i wakacyjnych dla dzieci w pierwszych latach XX w.

Według Międzynarodowego Biura Turystyki Społecznej (BITS) turystykę socjalną cechują „wszelkie koncepcje i zjawiska związane

z udziałem w turystyce grup społecznych o niskich dochodach, możliwym dzięki dokładnie określonym instrumentom socjalnym” (Zawistowska, 2012, s. 115). Termin turystyka socjalna wiąże się zatem ze sposobami finansowania uczestnictwa w turystyce, a tym samym określa sposób dofinansowania z budżetów np. różnych instytucji. Za podmioty turystyki socjalnej uważa się m.in. instytucje europejskie, rządy państw członkowskich, pracodawców, lecz również wyspecjalizowane stowarzyszenia.

Bazując na zaprezentowanej wykładni, lecz dokonując jej zawężenia do tytułowego segmentu osób starszych, autor proponuje, aby w ramach turystyki społecznej seniorów identyfikować te wszystkie działania, inicjatywy i projekty, które umożliwiają aktywność turystyczną osób starszych w różnej formule, a jednocześnie pozostają zgodne z ideą „turystyki dla wszystkich” i wywołują pozytywne korzyści dla szerokiego grona odbiorców – zarówno organizatorów różnego szczebla, jak i uczestników. W dalszym kroku warto wyróżnić turystykę socjalną seniorów, której istotę z kolei będzie stanowiła aktywizacja seniorów poprzez finansowanie wybranych form turystyki osób starszych za pomocą różnych instrumentów socjalnych (rys. 10).

TURYSTYKA SPOŁECZNA SENIORÓW – wszelkie działania umożliwiające aktywność turystyczną osób starszych zgodnie z ideą „turystyki dla wszystkich”

TURYSTYKA SOCJALNA SENIORÓW – aktywizacja seniorów poprzez finansowanie różnych form turystyki osób starszych

Rys. 10. Relacje pomiędzy pojęciami turystyki społecznej seniorów a turystyki socjalnej dedykowanej osobom starszym (źródło: opracowanie własne)

Tak przedstawione rozumienie pojęć stanowi zatem przejście z poziomu makro – turystyki seniorów w ogóle do coraz niższych poziomów postrzegania. Wydaje się, że kluczowym czynnikiem pozwalającym na zawężenie wszystkich aktywności turystycznych seniorów do wymiaru turystyki społecznej jest fakt zaistnienia każdorazowo inicjatywy wobec potencjalnych uczestników – swoistego bodźca (różnego typu), a nie tylko bazowanie na indywidualnych decyzjach uczestników. Z kolei następny krok, a więc przejście do wymiaru turystyki socjalnej ma związek z aspektem finansowym, czyli wystąpieniem wsparcia socjalnego – całościowego lub całkowitego, które może pochodzić z różnych źródeł i projektów.

A. Stasiak i B. Włodarczyk przyjęli „postulat rozwoju turystyki społecznej jako swojego rodzaju aksjomat” (Stasiak, Włodarczyk, 2012, s. 175), koncentrując się przede wszystkim na kluczowych wątpliwościach i tematach, które powinny stać się przedmiotem dalszych działań badawczych. Analogiczne podejście proponuje zastosować piszący te słowa w kontekście zdefiniowanej powyżej turystyki społecznej seniorów, a więc podjąć zagadnienie różnych kontekstów jej postrzegania i zróżnicowania. Wymienione poniżej wątki ze względu na swoją złożoność mogą stanowić punkt wyjścia do dalszych odrębnych dyskusji, a wręcz dedykowanych im procesów badawczych:

- **Aspekt przedmiotowy:** Jakie formy turystyki mogą zawierać się w pojemnym hasle turystyki społecznej? Czy można zaliczyć do niej także aktywności realizowane we własnym miejscu zamieszkania, tj. wycieczki lokalne w formie spacerów lub wizyt w obiektach dziedzictwa kulturowego (np. muzeach), mających specjalne propozycje dedykowane osobom starszym (zarówno indywidualnie, jak i grupowo, np. dla uniwersytetów trzeciego wieku)? Jaki wpływ na zmiany w tym zakresie miały dotychczasowe fale pandemii COVID-19, poszczególne zamknięcia różnych sektorów gospodarki i życia codziennego?
- **Aspekt formalny:** Jakie są modele turystyki społecznej seniorów, a w jej ramach także turystyki socjalnej? Kto i na jakich zasadach może finansować inicjatywy turystyki społecznej dedykowane osobom starszym? W jaki sposób odbywa się właściwe finansowanie różnych aktywności turystycznych seniorów? Jakie są kryteria formalne w tym zakresie, ale także przykłady dobrych praktyk? Na jakich poziomach i w jakiej skali przestrzennej mają miejsca różne działania, które można zaliczyć szeroko do polityki senioralnej w ogóle? W jakich sytuacjach zachodzi pełne finansowanie, a w jakich przypadkach współfinansowanie?
- **Aspekt podmiotowy:** Kto i na jakiej zasadzie może stać się adresatem turystyki społecznej seniorów, a w dalszym kroku – ściśle turystyki socjalnej? Jakie są uwarunkowania wewnętrzne i zewnętrzne oraz mechanizmy przyznawania finansowania? Kto może być organizatorem aktywności określanych jako turystyka społeczna i czy istnieją kryteria formalne dla podmiotów odpowiadających za organizację turystyki socjalnej? Jakie instytucje publiczne, a także partnerzy biznesowi są zaangażowani w różnego typu projekty i inicjatywy?

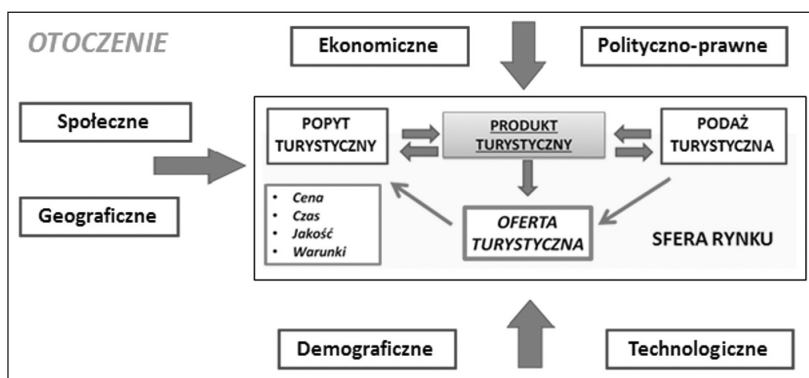
- **Aspekt przestrzenny:** Czy istnieje zależność pomiędzy działaniami w ramach turystyki społecznej, a skalą przestrzenną? Czy projekty te są bardziej rozwinięte w wybranych regionach i dlaczego? Jakie są poziomy zarządzania poszczególnymi działaniami i w jakim stopniu modelu finansowania dotyczy kwestia decentralizacji? Czy kolejnym kryterium różnicującym o charakterze przestrzennym jest relacja obszary miejskie – tereny wiejskie?
- **Aspekt organizacyjny:** Jak w praktyce powinna wyglądać modelowa realizacja działań w ramach turystyki społecznej seniorów? Jakie są przykłady dobrych praktyk, ale i sprawdzone kanały dystrybucji informacji o inicjatywach i projektach? Czy w przypadku seniorów znajdują zastosowanie uniwersalne metody i narzędzia marketingowe czy każdorazowo powinny one zostać sprofilowane i dostosowane do danego przypadku? Jakie są oczekiwania seniorów wobec dedykowanej im oferty usług turystycznych?

Krótką refleksja po lekturze postawionych powyżej pytań powinna prowadzić (w zamyśle autora) do konkluzji, jak wiele pozostaje jeszcze do zrobienia, a w ujęciu formalnym – do przekonania o istnieniu wielu luk poznawczych, a co za tym idzie swoistych nisz badawczych. Na chwilę obecną brakuje całościowego spojrzenia na turystykę społeczną seniorów, raczej są to publikacje lub raporty dotyczące wybranych jej aspektów. Aktualnie wydaje się, że najbardziej rozpoznany pozostaje wątek projektu Unii Europejskiej Calypso i bazującego na nim programu Europe Senior Tourism, a więc dofinansowanych wyjazdów do Hiszpanii, realizowanych 10 lat temu (por. Grabowski, 2011; Mokras-Grabowska, 2010; Tucki, Skowronek, 2012). Istnieje więc potrzeba profesjonalnych, a przede wszystkim kompleksowych badań w zakresie turystyki różnych grup społecznych, w tym osób starszych, osadzonych dokładnie we wskazanych wymiarach i aspektach poznawczych. Zanim postulat ten zostanie zrealizowany warto podjąć samodzielną próbę wypełnienia jednej ze zidentyfikowanych luk, tj. odpowiedzieć na pytanie o kluczowe atrybuty oferty turystycznej dla seniorów, szczególnie w odniesieniu do pakietów organizowanych przez biura podróży.

OFERTA TURYSTYCZNA DLA SENIORÓW I JEJ NAJWAŻNIEJSZE ATRYBUTY

W swoich wcześniejszych opracowaniach autor przyjął, iż pod pojęciem oferty turystycznej dla seniorów rozumie zmodyfikowane i zaprojektowane specjalnie dla osób starszych produkty turystyczne (w formie pojedynczych usług lub pakietu), wprowadzone i egzystujące na rynku, dostosowane do potrzeb, preferencji i możliwości docelowych odbiorców (Kociszewski, 2013, 2016). Decydujące kryterium, pozwalające na zaliczenie danego produktu do właściwej oferty turystycznej, powinien stanowić fakt realnego ich wprowadzenia na rynek. Na skutek tego procesu dobra i usługi nabywają konkretnych cech rynkowych, wśród których należy wymienić: określoną cenę, czas – rozumiany jako okres obowiązywania oferty, jakość, czyli konkretne wartości użytkowe oraz określone warunki sprzedaży (m.in. płatność, dostawa, gwarancja, możliwość odstąpienia od umowy) (Panasiuk, 2014a; 2014b).

W swojej koncepcji postrzegania oferty turystycznej dla seniorów autor proponuje zastosowanie podejścia systemowego i na jego podstawie dostrzeżenie wpływu otoczenia, zwanego również środowiskiem, które powinno być rozpatrywane w co najmniej kilku kategoriach (Kociszewski, 2016). Na rys. 11 wskazano ich więcej, choć punkt wyjścia stanowi wykładnia J. Kaczmarka i in. (2010), którzy w kontekście otoczenia produktu turystycznego, postulują identyfikację wymiaru społeczno-politycznego, ekonomicznego, społeczno-demograficznego i kulturowego.

Rys. 11. Model oferty turystycznej dla seniorów i wpływające na nią otoczenie w ujęciu systemowym (źródło: Kociszewski, 2016)

Każdy z wymienionych wymiarów środowiska, zgodnie z założeniami ujęcia systemowego, jest powiązany z aspektem popytowym i podażowym rynku turystycznego, zarówno w sposób jednostkowy, jak i całościowy. Poszczególne cechy otoczenia mogą pełnić rolę stymulatorów, będąc impulsem generującym potrzeby turystyczne (Niemczyk, 2012), a w konsekwencji podejmowanie aktywności turystycznej oraz w ogóle działań związanych z turystyką. Istnieje jednak niebezpieczeństwo, że zaprezentowane zmienne, poprzez swój wpływ, staną się barierą – uniemożliwiającą lub hamującą zainteresowanie seniorów turystyką oraz ich udział w poszczególnych jej formach.

Warto dodać, że specyfika tytułowej turystyki społecznej jest właściwym przykładem oddziaływania wielowymiarowych czynników otoczenia. Warto pójść krok dalej i postawić jednak pytanie o charakterze operacyjnym, a jednocześnie aplikacyjnym – na jakie atrybuty należy zwrócić przy przygotowaniu, a następnie realizacji oferty turystycznej dla seniorów? Które jej cechy wydają się aktualnie szczególnie istotne w opinii turystów seniorów? Aby udzielić właściwej odpowiedzi, przystąpiono do realizacji procesu badawczego, a dokładniej badań empirycznych, które umożliwiły zgromadzenie danych pierwotnych.

Na wstępie charakterystyki procesu i zastosowanej w jego ramach metodyki należy podkreślić, iż podejmując się badania turystów seniorów w tym przypadku, tak jak na pierwszym etapie badań przeprowadzonych w latach 2014–2015 w ramach dysertacji doktorskiej, zastosowano analogiczne podejście i zbliżone ramy badawcze³. Ten krok miał na celu przede wszystkim umożliwienie porównania zebranych, a następnie opracowanych wówczas danych i wynikających z nich wniosków ze stanem obecnym i próbę weryfikacji – czy zmieniło się postrzeganie turystyki seniorów przez jej uczestników oraz ich spojrzenie na składowe proponowanych temu segmentowi pakietów i usług turystycznych? Przyczyną powtórnego wykorzystania zastosowanego wcześniej podejścia badawczego były również aspekty techniczne, mianowicie sprawność i skuteczność narzędzia – kwestionariusza ankiety, który sprawdził się w toku prowadzonych wcześniej badań.

Warto dodać, że kwestionariusz został przygotowany zgodnie z założeniami zasady „od ogółu do szczegółu”, aby ułatwić w logiczny sposób respondentowi przechodzenie od jednego zagadnienia

³ Pelen przebieg procesu badawczego, jego szczegółowe ramy, jak i całościowe wyniki zostały zaprezentowane w publikacji P. Kociszewskiego (2020). W niniejszym rozdziale przywołano jedynie wybrane aspekty, istotne w kontekście rozważań nt. turystyki społecznej seniorów.

do kolejnego. W narzędziu tym wykorzystano pytania zamknięte z gotową kafeterią odpowiedzi, umożliwiając odpowiednio – w zależności od charakteru i celów pytania – wybór jednego lub większej liczby wariantów (maksymalnie trzech). Zakładając również niemożliwość ujęcia wszystkich spodziewanych punktów widzenia w kafeterii, dodatkowo zaproponowano w większości pytań zamkniętych odpowiedź „inne”. W ten sposób poprzez pozostawienie dalej wolnego pola respondent otrzymał każdorazowo szansę na wypowiedź własną. Zakończenie kwestionariusza stanowiła metryczka dotyczące m.in. płci, wykształcenia, wieku oraz miejsca zamieszkania.

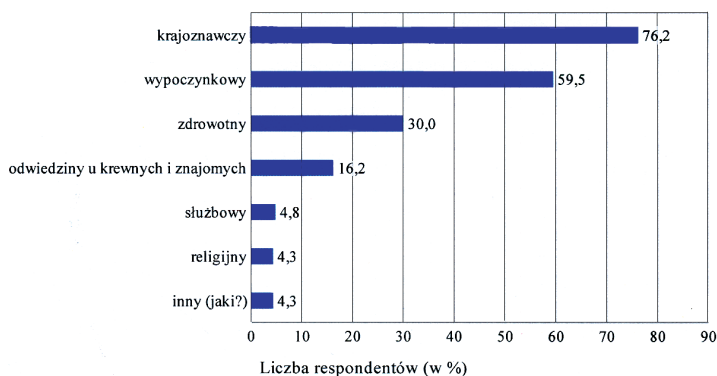
Badania realizowano od października 2019 r. do marca 2020 r. na próbie dobranej w sposób nieprobabilistyczny, a więc była to tzw. próba wybierana (Runge, 2007). W tym przypadku byli to seniorzy – konsumenci oferty turystycznej, posiadający realne doświadczenie, wynikające z udziału w imprezach turystycznych. W praktyce zebranie 210 kwestionariuszy ankietowych realizowane było równocześnie na kilku płaszczyznach, zarówno podczas wycieczek autokarowych, wykładów dla słuchaczy Uniwersytetów Trzeciego Wieku, jak i w formie indywidualnej – za pomocą narzędzia internetowego Google Forms, które ostatecznie posłużyło również do zakodowania wszystkich odpowiedzi respondentów. Uzyskane w poszczególnych pytaniach kwestionariusza ankietowego wyniki poddano obróbce statystycznej, wykorzystując do tego program SPSS V26 (ang. *Statistical Package for the Social Sciences*), a także wspomniane narzędzie Google Forms.

Przechodząc do prezentacji wyników najpierw warto dokonać charakterystyki respondentów, wynikającej z danych zgromadzonych na podstawie metryczek ankiet. Przeważającą większość ankietowanych stanowiły kobiety (76% wszystkich respondentów), co po pierwsze mogło wziąć się z charakteru dobranej próby oraz obserwowanych w makroskali trendów, m.in. z większej aktywności kobiet niż mężczyzn w okresie starości (także w sferze turystycznej), a także ich dominacji wśród słuchaczy uniwersytetów trzeciego wieku. Jednak należy podkreślić, iż jest to odsetek mniejszy niż w badaniach w latach 2014–2015, gdzie kobiety stanowiły aż 88% respondentów.

Na zbliżonym do poprzedniego poziomie kształtuje się również zróżnicowanie w strukturze wykształcenia. Zarówno obecnie, jak i w poprzednich badaniach osoby z wyższym wykształceniem stanowiły prawie 70% respondentów. Analogicznie, jak w przypadku płci wynika to z charakteru grupy oraz miejsca realizowania badań, gdyż specyfiką m.in. uniwersytetów trzeciego wieku jest bardzo duży udział wśród słuchaczy osób z wyższym wykształceniem.

Szczegółowa analiza pokazuje, iż wiek ankietowanych pozostaje dość zróżnicowany. Najliczniejsze grupy respondentów stanowiły osoby w wieku od 65 do 74 lat. Ciekawe jest jednak, że w badaniach, a więc także w wyjazdach lub innych aktywnościach określanych jako „dedykowane seniorom”, biorą udział także osoby młodsze, poniżej 60 roku życia, a nawet poniżej 55 lat. Zaobserwowane cechy zróżnicowania wiekowego są zatem właściwą egzemplifikacją dla dotychczas zaprezentowanych treści. Wskazano tam bowiem dość istotną rekomendację, iż nie można grupy seniorów postrzegać tylko w jednym wymiarze jako „po prostu osoby starsze”, tylko dostrzec ich wewnętrzne zróżnicowanie i swoistą heterogeniczność tego segmentu klientów.

Przechodząc do analizy konkretnych preferencji turystów seniorów należy po pierwsze odnieść się do celów wyjazdów turystycznych. Ankietowani obecnie, podobnie jak i w latach 2014–2015, wskazując główne cele swoich wyjazdów, szczególnie skupili się na celu wypoczynkowym i krajoznawczym, z wyraźną przewagą tego drugiego (rys. 12). Może być to istotny postulat dla twórców oferty turystycznej dla segmentu seniorów, aby to właśnie wątki krajoznawcze stanowiły zasadniczy element w strukturze tworzonych produktów turystycznych.

Rys. 12. Główne cele wyjazdów turystycznych seniorów (źródło: opracowanie własne).

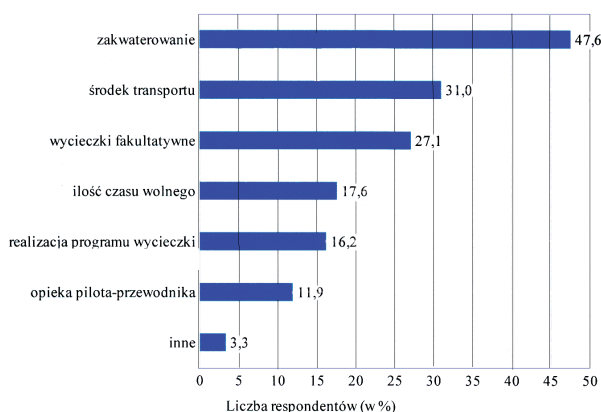
Uwaga: suma przekracza 100%, bowiem respondenci mieli możliwość wskazania kilku odpowiedzi

Warto również zauważyć, iż niemal 1/3 odpowiedzi dotyczy celu zdrowotnego. Aktualny wynik jest prawie dwukrotnie wyższy od poziomu wskazań w poprzednich badaniach, co ma związek także z „nowym obliczem” turystyki uzdrowiskowej, której „potencjalnymi odbiorcami są już nie tylko typowi kuracjusze przebywający w sanatoriach w ramach pobytów refundowanych przez NFZ, ale coraz

większe grono seniorów jako klientów komercyjnych” (Kociszewski, 2016, s. 177). Seniorzy indywidualnie lub w formie instytucjonalnej nawiązują bezpośredni kontakt z obiektami wypoczynkowymi lub sanatoryjnymi i nie czekając „na swój numer w kolejce NFZ”, wykupują ofertę pakietową, często poza szczytem sezonu, łącząc niejako „dobre z lepszym” – odpowiedni poziom cenowy z aktywnym wypoczynkiem i kuracją zdrowotną.

Następnym zagadnieniem wartym uwagi jest spojrzenie ankietowanych seniorów na poszczególne aspekty oferty turystycznej w trakcie właściwego wyjazdu – a więc w fazie realizacji imprezy turystycznej, z rozdzieleniem na dwa rodzaje wyjazdów – wypoczynkowe i krajoznawcze (kulturowe).

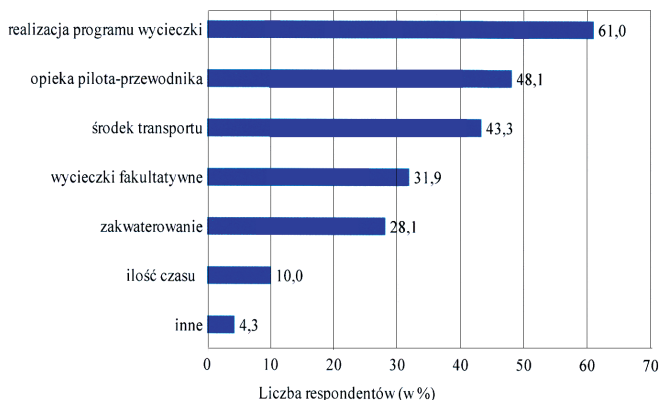
Podobnie jak w poprzednim badaniu, ankietowani wskazali, iż podczas wyjazdów o charakterze wypoczynkowym największą wagę przykładają do zakwaterowania (rys. 13) – pozostaje to w bezpośrednim związku ze stacjonarnym charakterem pobytu. Nie zmieniły się również kolejne preferencje dotyczące hierarchii ważności elementów oferty turystycznej, a więc dostrzeżenie znaczenia środka transportu oraz możliwości uczestnictwa w wycieczkach fakultatywnych w miejscu pobytu.

Rys. 13. Najważniejsze elementy oferty turystycznej podczas wyjazdów o charakterze wypoczynkowym (Źródło: opracowanie własne)

W przypadku wyjazdów o charakterze krajoznawczym (kulturowym) wyniki aktualnych badań pozostają zbliżone do tych z lat 2014-2015. Według pytanых niezmiennie najważniejszym elementem oferty turystycznej o takim profilu pozostaje kwestia realizacji programu, następnie opieka pilota-przewodnika, środek transportu,

a dopiero potem zakwaterowanie (rys. 14). Zwrócenie uwagi największej liczby respondentów na realizację programu stanowi wyraźny sygnał dla organizatorów turystyki, że powinni dbać szczególnie o ten aspekt oferty i jego profesjonalną, zgodną z zapisami umowy, realizację. Przecież to w końcu program (w całości lub chociaż wybrane jego elementy) dla dużej części uczestników stanowi najważniejszą przyczynę udziału w wycieczce.

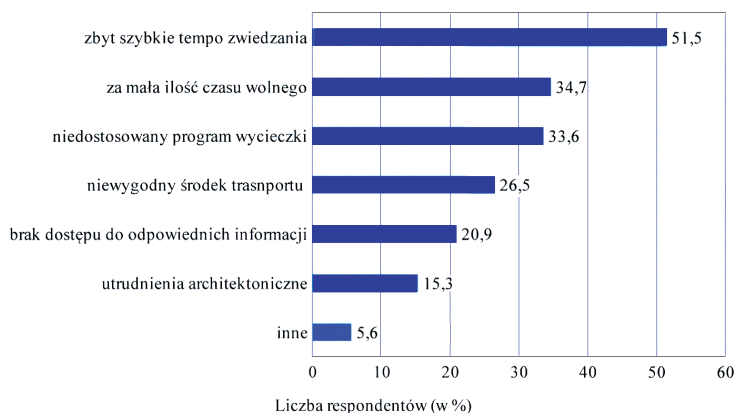

Rys. 14. Najważniejsze elementy oferty turystycznej podczas wyjazdów o charakterze krajoznawczym (kulturowym) (źródło: opracowanie własne)

Porównanie preferencji respondentów pozwala stwierdzić, iż turyści seniorzy, w zależności od charakteru wyjazdu, zwracają uwagę na zupełnie inne elementy nabywanego pakietu turystycznego. To również wyraźna wskazówka dla wytwórców oferty turystycznej, pokazująca, że przedstawiana temu segmentowi rynku oferta turystyczna nie może pozostawać jednorodna, lecz musi być sprofilowana w zależności od charakteru wyjazdu, co wymaga także doboru odpowiednich kontrahentów i podwykonawców.

Ankietowani zapytani o utrudnienia dotyczące realizacji programu wskazali, iż zdecydowanie największą barierę stanowi wysokie tempo zwiedzania (rys. 15), rozumiane w praktyce jako zbyt szybka realizacja poszczególnych punktów programu imprezy turystycznej, bez uwzględnienia mniejszych możliwości sprawnościowych turystów seniorów. W ścisłym związku z dominującą odpowiedzią pozostaje kolejna, równie często wybierana, a związana ze zbyt małą ilością czasu wolnego podczas wyjazdu. Obserwacje autora dowodzą, że turyści seniorzy zdecydowanie cenią właśnie tę cechę programu, co najmniej z kilku, bardzo subiektywnych, powodów. Część seniorów potrzebuje

odpoczynku i zebrania sił przed kolejnymi modułami zwiedzania, dla niektórych osób jest to szansa na realizację indywidualnych planów (np. zwiedzanie nieprzewidzianej w programie wystawy w jednym z muzeów), a jeszcze dla innych będzie to po prostu okazja, by spędzić czas w gronie osób znajomych, w miłym towarzystwie i miejscu, przy wspólnej kawie lub lampce wina.

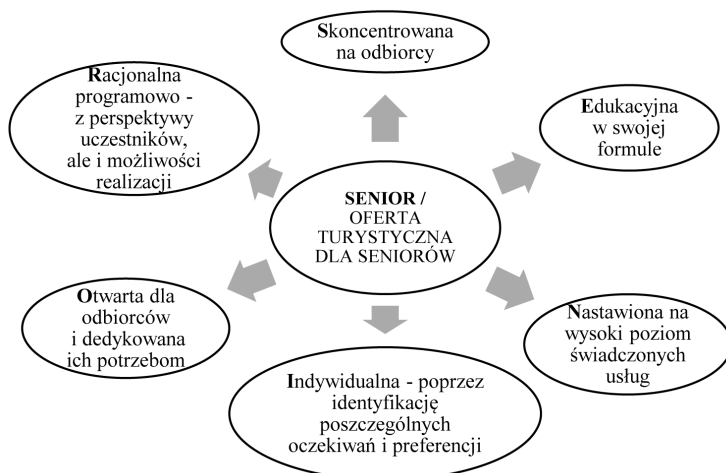
Rys. 15. Bariery (utrudnienia) dotyczące realizacji programu (źródło: opracowanie własne). Uwaga: suma przekracza 100%, bowiem respondenci mieli możliwość wskazania kilku odpowiedzi

Co ciekawe, te same wskazania barier pojawiały się w poprzednich badaniach. Niezmiennosć odpowiedzi w tym aspekcie jeszcze mocniej uwypukla potrzebę koncentracji organizatorów i osób realizujących wycieczki dla seniorów na odpowiednim konstruowaniu programu. Mimo że we wcześniejszych pytaniach wskazywano bardzo mocno przywiązanie do kwestii programu i jego realizacji, to w przypadku turystów seniorów nie powinien on być zbyt intensywny. Niejednokrotnie sami uczestnicy wyjazdów podkreślają, że wolą, aby w programie znalazło się mniej elementów (punktów zwiedzania), ale za to zrealizowanych w sposób dokładny i spokojniejszy.

Konkludując należy podkreślić, że z przedstawionych rezultatów badań wyłania się interesujący, ale przede wszystkim szczegółowy i szczególnie obraz klientów seniorów. Szczegółowy, gdyż pozwalający dostrzec bardzo konkretne preferencje dotyczące jakościowych elementów oferty turystycznej. Szczegółowy, ponieważ zrealizowane badania ankietowe, stanowiąc w dużej mierze praktyczne potwierdzenie przedstawionych rozważań teoretycznych, rzeczywiście ukazują osoby starsze jako grupę zróżnicowaną, ale bardzo konkretnie

werbalizującą swoje potrzeby i możliwości. Skłania to więc do refleksji, iż dopiero dostrzeżenie tej specyfiki, a przez to właśnie szczególne (w pozytywnym rozumieniu tego słowa) podejście do turystów seniorów w ramach wielu aspektów tworzonej i realizowanej oferty turystycznej może stać się załącznikiem finalnego sukcesu.

Istotne jest, aby oferta dla seniorów wyróżniała się na tle wielu innych, standardowych propozycji rynkowych. Jaka zatem powinna być oferta turystyczna dla segmentu osób starszych? Jej docelowe, a jednocześnie pożądane cechy przedstawiono graficznie na rys. 16. Poszczególne atrybuty, poprzez swoje pierwsze litery zostały oparte na wyjściowym słowie SENIOR.

Rys. 16. Oczekiwane cechy oferty turystycznej dla seniorów
(źródło: opracowanie własne)

PODSUMOWANIE

W niniejszym opracowaniu szerokie zagadnienie turystyki seniorów zostało zawężone do konkretnego kontekstu – postrzegania aktywności turystycznej osób starszych w wymiarze turystyki społecznej oraz turystyki socjalnej.

Po pierwsze, należy zaznaczyć, że punktem wyjścia jest postrzeganie samej starości i wynikających z niej implikacji w ujęciu heterogenicznym i identyfikacji kategorii zróżnicowania seniorów (w wymiarze ekonomicznym, przestrzennym, kulturowym, zdrowotnym, ale także motywacji towarzyszącej turystom seniorom). Właściwą odpowiedzią wydaje się zatem zróżnicowana oferta turystyczna dla seniorów, uwzględniająca poszczególne kategorie. Ponadto toczy się

dyskusja nad samym pojęciem seniorów lub osób starszych. Ciekawe jest stanowisko samych seniorów, wyrażone w dyskusji konferencyjnej, iż dla nich samych – osób starszych określenia te nie są obciążeniem, ale swoistym darem i aktualnym sposobem bycia.

Po drugie, warto wspomnieć, że istnieje różne spojrzenie na aktywność turystyczną seniorów, co wynika nawet z prostego zestawienia przykładów z Polski i wybranych krajów Europy, gdzie np. wśród seniorów niemieckich popularnym jest posiadanie „drugich domów” na Wyspach Kanaryjskich lub Balearach. Podczas dyskusji na Kongresie Turystyki Społecznej wskazywano, że według polskich badań seniorzy generalnie nie są aktywni turystycznie – jeśli już podróżują, to głównie w celach wypoczynkowych. Jednak jeśli pójdzie się krok dalej – w stronę badań sfokusowanych na aktywnych seniorach – realnych uczestnikach rynku turystycznego to rysuje się już obraz grupy konsumentów coraz bardziej dynamicznych, wymagających i poszukujących satysfakcjonującej ich oferty.

W kontekście COVID-19 należy dostrzec, że osoby starsze bardzo radykalnie zmieniły swoje zachowanie, a nawet codzienne aktywności, pozostając w domach i znacząco ograniczając swoje kontakty z innymi ludźmi. Jesienią 2021 r. ma miejsce częściowo ponowne otwarcie różnych organizacji senioralnych oraz przestrzeni i miejsc dedykowanych osobom starszym, np. uniwersytetów trzeciego wieku – bardzo ważnego animatora czasu wolnego dla tej grupy społecznej. Powstają jednak istotne wątpliwości – przede wszystkim o charakterze czasowym – jak długo jeszcze ta działalność będzie możliwa w świetle rozwijającej się czwartej fali pandemii lub rozwoju kolejnej mutacji wirusa, zwanej omikronem?

Odnosząc się z kolei do istoty turystyki społecznej należy podkreślić, że wątek ten został potraktowany niejako dwutorowo. Po pierwsze przedstawiono wybrane interpretacje definicji i zakresu pojęciowego, a następnie skupiono się na wątku aplikacyjnym – wskazując potencjalne luki badawcze odnoszące się do turystyki społecznej i socjalnej seniorów.

Zaprezentowane w niniejszym opracowaniu informacje – wynikające ze zrealizowanego procesu badawczego, jak i doświadczenia zawodowego autora – mogą prowadzić do konkluzji, że problematyka turystyki społecznej seniorów pozostaje bardzo istotnym a jednocześnie wielowątkowym zagadnieniem. Puentą rozważań jest zatem wniosek o niezwłoczne podjęcie dalszych działań badawczych w tym zakresie, przede wszystkim pokazujących złożoność sfery podażowej. To znacznie szersze spektrum zagadnień niż np. dotychczasowe prace

autora dotyczące oferentów na rynku turystyki seniorów, bowiem z przywołanej już perspektywy systemowej – łączące o wiele więcej aktorów i decydentów, zarówno z sektora gospodarki turystycznej, jak i paraturystycznej.

BIBLIOGRAFIA

- Bańko, M. (2009). *Defaworyzowany*. Pobrane z: <https://sjp.pwn.pl/po-radnia/haslo/defaworyzowany;10228.html> (10.12.2021).
- Bondos, I. (2013). Dlaczego seniorzy stanowią wyzwanie dla marketingu? *Marketing i Rynek*, 3, 31–36.
- Budżety gospodarstw domowych w 2013 r.* (2014). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny. Pobrane z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/dochody-wydatki-i-warunki-zycia-ludnosci/budzety-gospodarstw-domowych-w-2013-r-,9,8.html> (08.12.2021).
- Bylok, F. (2013). Zachowania konsumpcyjne seniorów na rynku dóbr i usług. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica*, 291, 139–151.
- Diagnoza sytuacji osób defaworyzowanych na rynku pracy. Raport podsumowujący badania zrealizowane przez Pentor Research International Wrocław dla Dolnośląskiego Wojewódzkiego Urzędu Pracy w Wałbrzychu w ramach projektu pt. „Bariery i szanse wsparcia i obsługi tzw. trudnego klienta instytucji rynku pracy na terenie Dolnego Śląska”* (2010). Pobrane z: <http://www.silverteam.dobreakadry.pl/dokumenty/diagnoza-sytuacji.pdf> (10.12.2021).
- Globalny kodeks etyczny w turystyce* (1999). Pobrano z: https://u.profitroom.com/2017.ighp.pl/uploads/UNWTO_GlobalnyKodeksEtykiwTurystyce.pdf (08.12.2021).
- Głąbiński, Z. (2018). Uwarunkowania aktywności turystycznej seniorów przyjeżdżających do Innsbrucka, Krakowa i Szczecina. *Turystyka Kulturowa*, 4, 46–62.
- Głąbiński, Z. (2020). *Czynniki wpływające na aktywność turystyczną polskich seniorów w świetle opinii słuchaczy uniwersytetów trzeciego wieku*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Grabowski, J. (2011). Europe Senior Tourism – turystyka społeczna czy turystyka grupy społecznej? W: A. Stasiak (red.), *Perspektywy i kierunki rozwoju turystyki społecznej w Polsce*. (s. 295–308). Łódź: WSTH w Łodzi.
- Gryszel, P., Jeremen, D., Rapacz, A. (2012). Turystyka społeczna – aktywność turystyczna wybranych grup docelowych w świetle

- badan ankietowych. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 259, 178–192.
- Grzelak-Kostulska, E., Hołowiecka, B., Kwiatkowski, G. (2011). Problem aktywności turystycznej seniorów W: A. Stasiak (red.), *Perspektywy i kierunki rozwoju turystyki społecznej w Polsce*. (s. 265–279). Łódź: WSTH w Łodzi.
- ISTO (2021). Witryna internetowa International Social Tourism Organisation. Pobrane z: <https://isto.international/themes/> (29.12.2021).
- Janiszewska, A., (2017). Zróżnicowanie przestrzenne starzenia się ludności na świecie. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Oeconomica*, 5 (331), 91–113.
- Jarmołowicz, W., Knapieńska, M. (2011), Współczesne teorie rynku pracy a mobilność i przepływy pracowników w dobie globalizacji. *Zeszyty Naukowe /Polskie Towarzystwo Ekonomiczne*, 9, 123–144.
- Jurek, Ł. (2012). *Ekonomia starzejącego się społeczeństwa*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Kaczmarek, J., Stasiak, A., Włodarczyk, B. (2010). *Produkt turystyczny. Pomysł, organizacja, zarządzanie*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Kociszewski, P. (2011a). *Turystyka seniorów jako nowy (?) trend w turystyce*, praca magisterska napisana pod kierunkiem dr M. Durydiwki. Warszawa: Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski.
- Kociszewski, P. (2011b). Seniorzy jako turyści. W: M. Kuczera (red.), *Nowe trendy w naukach humanistycznych i społeczno-ekonomicznych* (145–161). Kraków: Creative Science.
- Kociszewski, P. (2012). Turystyka seniorów w Europie. Wybrane problemy. *Problemy Turystyki i Rekreacji*, 17–39.
- Kociszewski, P. (2013). Turystyka seniorów jako nowy trend w turystyce – uwarunkowania oferty turystycznej dla seniorów. W: P. Piotrowski (red.), *Trendy w turystyce*, Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach i Wydawnictwo Proksenia.
- Kociszewski, P. (2016). *Oferta turystyczna dla seniorów i jej społeczno-geograficzne uwarunkowania*, praca doktorska pod kierunkiem dr hab. M. Durydiwki. Warszawa: Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski.
- Kociszewski, P. (2020). Seniorzy jako istotny segment rynku usług turystycznych – założenia teoretyczne. W: T. Skalska (red.), *Segmentacja rynku turystycznego: wybrane aspekty* (s. 57–82). Warszawa: Akademia Finansów i Biznesu Vistula, Szkoła Główna Turystyki i Hotelarstwa Vistula.

- Kotler, Ph., Armstrong, G., Saunders, J., Wong, V. (2002). *Marketing. Podręcznik europejski*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Kowalczyk-Anioł, J. (2013). Różnice pokoleniowe w turystyce polskich seniorów – *baby boomers versus* pokolenie przedwojenne. W: R. Pawlusiński (red.), *Współczesne uwarunkowania i problemy rozwoju turystyki*, Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Kurek, S. (2008). *Typologia starzenia się ludności Polski w ujęciu przestrzennym*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe AP.
- Marcjanik, M. (2014). Językowy obraz osoby starej. W: B. Szatur-Jaworska (red.), *O sposobach mówienia o starości* (s. 11-17). Warszawa: Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich.
- Mazurkiewicz, L. (2002). *Planowanie marketingowe w przedsiębiorstwie turystycznym*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Mokras-Grabowska, J. (2011). Program „Europe Senior Tourism” – założenia, realizacja, efekty ekonomiczne. W: A. Stasiak (red.), *Perspektywy i kierunki rozwoju turystyki społecznej w Polsce* (s. 71-88). Łódź: WSTH w Łodzi.
- Niemczyk, A. (2012). *Zróżnicowanie zachowań konsumentów na rynku turystyki kulturowej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego.
- Niezgoda, A., Jerzyk, E. (2013). Seniorzy w przyszłości na przykładzie rynku turystycznego. W: G. Rosa, A. Smalec (red.), *Marketing przyszłości. Trendy. Strategie. Instrumenty. Konsument jako uczestnik procesów rynkowych i odbiorca komunikatów marketingowych. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 777. Problemy Zarządzania, Finansów i Marketingu*, 32, 475-489.
- Panasiuk, A. (2014a). *Rynek turystyczny. Studium strukturalne*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Panasiuk, A. (2014b). Wymiary oferty na rynku turystycznym, *Rozprawy Naukowe Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu*, 46, 119-128.
- Patterson, I., Balderas, A. (2020). Continuing and emerging trends of senior tourism: A review of the literature. *Journal of Population Ageing*, 13 (4), 1-15. <https://doi.org/10.1007/s12062-018-9228-4>
- Rottermund, A., Knapik, A., Szyszka, M. (2015). Aktywność fizyczna a jakość życia osób starszych. *Społeczeństwo i Rodzina*, 42 (1), 78-98.
- Runge, J. (2007). *Metody badań w geografii społeczno-ekonomicznej – elementy metodologii, wybrane narzędzia badawcze*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

- Seniorzy – nowy segment klientów na rynku mieszkaniowym.* (2015).
Pobrane z: <http://www.reas.pl/komentarze/seniorzy-nowy-segment-klientow-na-ryнку-mieszkaniowym#> (29.12.2021).
- Skalska, T. (2020). Segmentacja rynku turystycznego: podstawy teoretyczne. W: T. Skalska (red.), *Segmentacja rynku turystycznego: wybrane aspekty* (s. 9–40). Warszawa: Akademia Finansów i Biznesu Vistula, Szkoła Główna Turystyki i Hotelarstwa Vistula.
- Stasiak, A. (red.) (2010). *Turystyka społeczna w regionie łódzkim*. Łódź: WSTH w Łodzi.
- Stasiak, A. (red.) (2011). *Perspektywy i kierunki rozwoju turystyki społecznej w Polsce*. Łódź: WSTH w Łodzi.
- Stasiak, A., Włodarczyk, B. (2012), Turystyka społeczna – istota, determinanty, możliwości i kierunki rozwoju. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 259, 167–179.
- Steuden, S. (2012), *Psychologia starzenia się i starości*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Szarota, Z. (2004). *Gerontologia społeczna i oświatowa. Zarys problematyki*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Szukalski, P. (2006). Zagrożenie czy wyzwanie – proces starzenia się ludności. *Polityka Społeczna*, 9, 6–10.
- Śniadek, J. (2007). Konsumpcja turystyczna polskich seniorów na tle globalnych tendencji w turystyce. *Gerontologia Polska*, 15 (1–2), 21–30.
- Tygodnik Gospodarczy PIE* (2019). 41. Pobrane z: http://pie.net.pl/wp-content/uploads/2019/10/Tygodnik-Gospodarczy-PIE_41-2019.pdf (01.12.2021).
- Tucki, A., Skowronek, E. (2012). Analiza popytu na turystykę społeczną w Polsce na przykładzie projektu Europe Senior Tourism realizowanego w lubelskim biurze podróży. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 259, 35–42.
- Wolańska, W. (2013). Przestrzenne zróżnicowanie starzenia się ludności Polski w latach 1995–2035. *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Oeconomica*, 291, 249–263.
- Witkowski, K., Piepiora, P., Kowalska, I. (2018). Aktywność fizyczna senierek – kobiet po 55 roku życia. *Roczniki WSWFiT*, 3 (25), 33–43.
- World Population Ageing 2009* (2009). Nowy Jork: ONZ. Pobrane z: https://www.un.org/esa/population/publications/WPA2009/WPA2009_WorkingPaper.pdf (01.12.2021).
- World Population Prospects 2019, Highlights* (2019). Nowy Jork: ONZ. Pobrane z: https://population.un.org/wpp/Publications/Files/WPP2019_Highlights.pdf (01.12.2021).

- Woszczyk, P. (2009). Rynek usług i dóbr konsumpcyjnych dla seniorów: stan obecny i perspektywy. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Oeconomica., Przyszłość demograficzna Polski*, 231, 403–417.
- Zalega, T. (2015). Konsumpcja osób starszych w Polsce. *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, 42, 152–173.
- Zalega, T. (2016). Zachowania konsumenckie osób starszych w Polsce. *Handel Wewnętrzny*, 2 (361), 410–422.
- Założenia długofalowej polityki senioralnej w Polsce na lata 2014–2020 (projekt) (2013). Pobrano z: <http://senior.gov.pl/source/Zalozenia%20Dugofalowej%20Polityki%20Senioralnej.pdf> (01.12.2021).
- Zawistowska, H. (2012). Możliwości i kierunki rozwoju turystyki społecznej w Polsce. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 259, 109–122.

3.2. Bariery rozwoju turystyki osób niepełnosprawnych na Dolnym Śląsku w świetle wyników badań ankietowych

WSTĘP

Niepełnosprawność jest doświadczeniem co dziesiątego Polaka, a osoby niepełnosprawne obecne są w co czwartym polskim gospodarstwie domowym (Ulman, 2011). Osoby te mają takie same potrzeby jak osoby w pełni sprawne, chociaż możliwości ich zaspokojenia w wielu przypadkach odbiegają od możliwości, jakimi dysponują pełnosprawni obywatele. Dotyczy to m.in. potrzeb związanych z aktywnością turystyczną.

Niezależnie od wieku, stanu zdrowia, pozycji społecznej, każdy człowiek odczuwa potrzebę wyjazdu w celach wypoczynkowych poza miejsce swojego pobytu. Potrzebę taką odczuwają także osoby niepełnosprawne, dla których wyjazd turystyczny ma wpływ na poprawę kondycji fizycznej i psychicznej.

Aktywność ruchowa wśród osób niepełnosprawnych jest czynnikiem rewalidacyjnym, stąd stanowi ważny element w ich życiu. Niestety podejmowanie aktywności turystycznych i ruchowych przez osoby niepełnosprawne jest o wiele bardziej skomplikowane niż w przypadku osób pełnosprawnych. Związane jest to z występowaniem barier za sprawą których wyjazdy w celach turystycznych są ograniczone. Celem niniejszego opracowania jest identyfikacja barier utrudniających, a czasami wręcz uniemożliwiających, osobom niepełnosprawnym udział w turystyce.

POJĘCIE, RODZAJE I STOPNIE NIEPEŁNOSPRAWNOŚCI

Niepełnosprawność jest pojęciem wielowymiarowym, dotyczącym różnych sfer życia. Z niepełnosprawnością człowiek może się urodzić lub nabyć ją w wyniku choroby lub wypadku. Bez względu jednak

* Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, e-mail: kasiatrybus@op.pl

na okoliczności jej wystąpienia, osoba niepełnosprawna chce tak samo funkcjonować i korzystać w pełni z życia, jak osoba sprawna, chce być samodzielna i niezależna.

W krajach Unii Europejskiej nie ma jednej definicji niepełnosprawności. Od wielu lat trwają prace nad jej ujednoliceniem. Każdy kraj posiada również własny system orzekania o niepełnosprawności. Według World Health Organization niepełnosprawny to osoba o naruszonej sprawności funkcjonalnej lub aktywności życiowej w stopniu utrudniającym pełnienie przez nią właściwych ról społecznych (Grabowski i in. 2007). W Polsce definicja niepełnosprawności została zawarta w Karcie Praw Osób Niepełnosprawnych. Za osoby niepełnosprawne uznaje się jednostki, których sprawność fizyczna, psychiczna lub umysłowa trwale lub okresowo utrudnia, ogranicza lub uniemożliwia życie codzienne, naukę, pracę oraz pełnienie ról społecznych, zgodnie z normami prawnymi i zwyczajowymi (Uchwała, 1997).

Wyróżnia się następujące rodzaje niepełnosprawności:

- osoby niepełnosprawne poruszające się na wózkach inwalidzkich,
- osoby mające trudności z samodzielnym poruszaniem się bez potrzeby użycia urządzeń wspomagających (jak np. kula, laska, balkonik),
- osoby starsze (60+),
- osoby małoletnie (poniżej 5 roku życia),
- osoby cierpiące na artretyzm, astmę lub dolegliwości sercowe,
- osoby z dysfunkcją wzroku,
- osoby z dysfunkcją słuchu,
- osoby z zaburzeniami osobowości typu delirium, amnezja,
- kobiety w ciąży,
- osoby niepełnosprawne w wyniku nadużywania alkoholu lub innych używek, np. kokainy, heroiny i leków psychotropowych,
- osoby cierpiące na częściową lub całkowitą utratę głosu,
- osoby współczesnej generacji i potencjalnie przyszłe pokolenia narażone na niepełnosprawność z powodu zanieczyszczenia środowiska lub z powodu nieodpowiedzialnych działań człowieka w odniesieniu do środowiska i społeczności,
- osoby łatwo wpadające w panikę (w wyniku np. pożaru lub alarmu),
- osoby, wyłączając strażaków, które ucierpiały podczas i w wyniku pożaru wskutek zatrucia substancjami toksycznymi (Rodzaje niepełnosprawności, 2021).

Ustawa o rehabilitacji zawodowej i społecznej wyróżnia trzy stopnie niepełnosprawności:

- lekki – osoby o naruszonej sprawności organizmu, zdolne do wykonywania zatrudnienia, nie wymagające pomocy innej osoby w celu pełnienia funkcji społecznych,
- umiarkowany – osoby o naruszonej sprawności organizmu, zdolne do wykonywania zatrudnienia na stanowisku pracy przystosowanym do potrzeb i możliwości wynikających z jego niepełnosprawności, wymagają w celu pełnienia funkcji społecznych częściowej lub okresowej pomocy innej osoby w związku z ograniczoną możliwością samodzielnej egzystencji,
- znaczny – osoby mające naruszoną sprawność organizmu, niezdolne do podjęcia zatrudnienia, zdolne do wykonywania zatrudnienia w zakładzie pracy chronionej albo w zakładzie aktywizacji zawodowej, wymagające niezbędnej w celu pełnienia funkcji społecznych stałej lub długotrwałej opieki lub pomocy w związku ze znacznie ograniczoną możliwością samodzielnej egzystencji (Ustawa, 1997).

Syntetyczna charakterystyka stopni niepełnosprawności przedstawiona została w tab. 4

Tab. 4. Stopnie niepełnosprawności

Stopień niepełnosprawności	Charakterystyka
Lekki	częściowa niezdolność do pracy lub celowość przekwalifikowania zawodowego (III grupa inwalidzka)
Umiarkowany	całkowita niezdolność do pracy oraz samodzielnej egzystencji (II grupa inwalidzka)
Znaczny	całkowita niezdolność do pracy oraz samodzielnej egzystencji (I grupa inwalidzka)

Źródło: Ustawa (1997).

OSOBY NIEPEŁNOSPRAWNE WŚRÓD MIESZKAŃCÓW DOLNEGO ŚLĄSKA

Dane statystyczne na temat osób niepełnosprawnych w Polsce gromadzone są w ramach spisów powszechnych. Spisy dokonywane są co dziesięć lat. Ostatni spis powszechny miał miejsce w roku 2021, lecz jego wyniki nie są jeszcze znane. Zostaną opublikowane dopiero na początku 2022 r. Dlatego też w tej części pracy dane dotyczące

liczby osób niepełnosprawnych pochodzą z 2011 r. (*Narodowy Spis Powszechny...*, 2012).

W województwie dolnośląskim częstość występowania niepełnosprawności jest nieco wyższa, niż przeciętnie w skali kraju. W 2011 r. odnotowano 383 tys. osób niepełnosprawnych, co stanowiło 13,2% ogółu ludności województwa. W tej liczbie osoby niepełnosprawne prawie to nieco ponad 250 tys. (66%). W stosunku do 2002 r. liczba osób niepełnosprawnych zmniejszyła się o ponad 52 tys. ogółem oraz o ponad 100 tys. w przypadku osób posiadających orzeczenie o niepełnosprawności. Różnica ta, w ocenie GUS, wynika w dużej mierze ze zmiany metodologii pomiaru. Zauważyć jednak należy, iż spadek liczby osób niepełnosprawnych prawie jest znacząco większy niż niepełnosprawnych ogółem, co może być związane ze zmianami przepisów prawnych i z zaostrzeniem zasad przyznawania rent z tytułu niezdolności do pracy i podobnych świadczeń.

Według danych GUS z 2011 r. niepełnosprawność (wg kryterium NSP) dotykała 14,2% mieszkańców województwa dolnośląskiego, w porównaniu z 13,9% w całym kraju. Pod względem odsetka osób niepełnosprawnych Dolny Śląsk wyprzedzają województwa: lubelskie (16,3%), kujawsko-pomorskie (16,1%), lubuskie (16,1%), małopolskie (15,8%), łódzkie (15,3) oraz opolskie (14,8%). Do powiatów województwa dolnośląskiego, które charakteryzowały się najwyższym udziałem niepełnosprawnych mieszkańców (przekraczającym 18%), zaliczyć należy powiaty: kłodzki, wałbrzyski, dzierzoniowski i ząbkowicki (z podregionu wałbrzyskiego), a także powiat górowski (z podregionu legnicko-głogowskiego). Najniższy odsetek osób niepełnosprawnych występował w powiatach: zgorzeleckim i oławskim (*Narodowy Spis Powszechny...*, 2012).

CHARAKTERYSTYKA PROCEDURY BADAWCZEJ ORAZ POPULACJI OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH UCZESTNICZĄCYCH W BADANIU

W celu zgromadzenia dokładniejszych danych o osobach niepełnosprawnych z terenu województwa dolnośląskiego wykorzystano kwestionariusz ankietowy w wersji papierowej i w formie elektronicznej. Kwestionariusz ankietowy trafił bezpośrednio do rąk respondentów (szkoły specjalne, kluby, stowarzyszenia, organizacje zrzeszające osoby niepełnosprawne z województwa dolnośląskiego), do skrzynek e-mail osób niepełnosprawnych¹, a także na fora internetowe

¹ Były to osoby z otoczenia autorki, z którymi współpracowała przy organizacji imprez integracyjnych dla osób niepełnosprawnych z województwa dolnośląskiego.

dotyczące problematyki niepełnosprawności (link do ankiety). Próbę badawczą stanowiło 400 osób niepełnosprawnych zamieszkujących województwo dolnośląskie. Wielkość próby została określona na podstawie wieloletnich doświadczeń autorki, jej kontaktów, obserwacji oraz wcześniej przeprowadzanych badań.

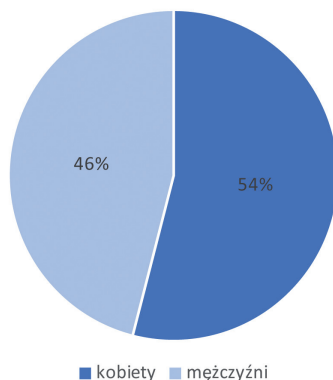
Dotarcie do tak licznej grupy osób niepełnosprawnych było możliwe, ponieważ od wielu lat autorka związana jest z tym środowiskiem poprzez uczestnictwo w integracyjnych imprezach, jakie odbywają się na Dolnym Śląsku. Przez kilka lat była również członkiem, a w późniejszych latach wiceprezesem Wrocławskiego Integracyjnego Klubu Kajakowego KAPOK, zrzeszającego około 90 członków, w tym osoby niepełnosprawne. Klub ten przez wiele lat organizował m.in. Integracyjne Spływy Kajakowe, w których uczestniczyły w przeważającej części osoby niepełnosprawne z różnymi dysfunkcjami. Autorka uczestniczyła również w wielu sympozjach oraz konferencjach naukowych poświęconych niepełnosprawności, co pozwoliło na nawiązanie szerszych kontaktów z tą grupą osób.

Z uwagi na brak możliwości przeprowadzenia losowego wyboru próby do badania zastosowano wybór nielosowy. Przy doborze próby nielosowej zadbano, aby jej struktura według płci odpowiadała strukturze populacji niepełnosprawnych na Dolnym Śląsku. W badaniach niewyczerpujących, bazujących na próbie nielosowej, rzadko istnieje uzasadnienie dla wielkości próby mniejszej niż 30 lub większej niż 500 jednostek (Kozłowski, Szreder, 2020).

W przeprowadzonym badaniu respondent samodzielnie odpowiadał pisemnie lub elektronicznie na wcześniej przygotowane pytania. Spośród 400 kwestionariuszy tylko 263 zostały wypełnione poprawnie, pozostałe musiały zostać odrzucone, gdyż były niekompletne. Dysponując 263 poprawnie wypełnionymi ankietami do dalszej analizy wybrano 168 formularzy (taka liczba badanych odpowiedziała w pytaniu pierwszym, że uprawia jakąkolwiek formę turystyki).

Badania ankietowe wykonano pod koniec 2018 r. i na początku 2019 r. wśród niepełnosprawnych zamieszkujących województwo dolnośląskie. Badaniem objęto tylko te osoby, których niepełnosprawność nie wykluczyła z życia społecznego. Wśród respondentów przeważały kobiety, które stanowiły 54% wszystkich ankietowanych. Udział mężczyzn wyniósł 46% (rys. 17).

Wśród respondentów przeważały osoby w wieku 18–25 lat (33%). Drugą pod względem liczebności grupę stanowiły osoby w wieku 26–34 lat (25% badanych). Udział osób w przedziale 35–45 lat wyniósł

Rys. 17. Struktura płci respondentów
(źródło: opracowanie własne)

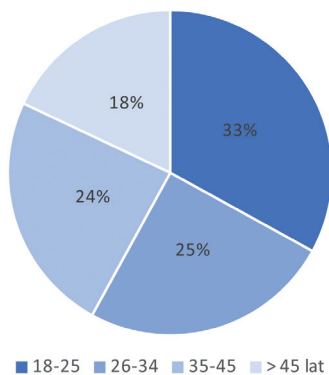
24% ogółu. Najmniej liczną grupę respondentów stanowiły osoby powyżej 45 roku życia (18% badanych). W tej grupie znalazło się kilku seniorów. Zbyt mała ich reprezentacja stała się powodem ich włączenia do niższego przedziału wiekowego – osób powyżej 45 roku życia. Strukturę wiekową respondentów przedstawia rys. 18.

Wśród ankietowanych dominowały osoby z wykształceniem średnim. Stanowiły one 39% populacji respondentów. Znaczna liczba ankietowanych legitymowała się wykształceniem zawodowym (22%), a także wyższym I stopnia (licencjat) (18%) oraz wyższym II stopnia (21%). Strukturę respondentów według wykształcenia przedstawia rys. 19.

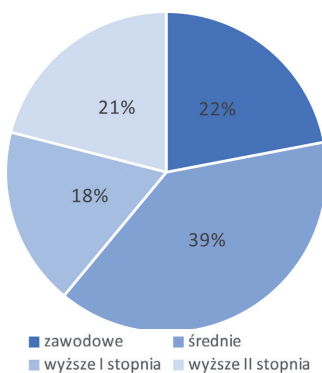
Charakteryzując zbiorowość respondentów należy zwrócić też uwagę na źródła utrzymania osób niepełnosprawnych. Wśród respondentów najliczniejszą była grupa osób pracujących zawodowo (35% ogółu). Osoby będące na utrzymaniu rodziców stanowiły 23%. Pozostali ankietowani (27%) pobierali rentę lub emeryturę (rys. 20).

Większość respondentów prowadziła jednoosobowe gospodarstwo domowe (38% ogółu). Osoby niepełnosprawne żyjące w gospodarstwie trzyosobowym stanowiły 28% badanych, a w gospodarstwie dwuosobowym – 24%. Pozostali ankietowani (8%) należeli do gospodarstw domowych liczących cztery i powyżej czterech członków. Struktura respondentów wg liczby osób w gospodarstwie domowym przedstawiona została na rys. 21.

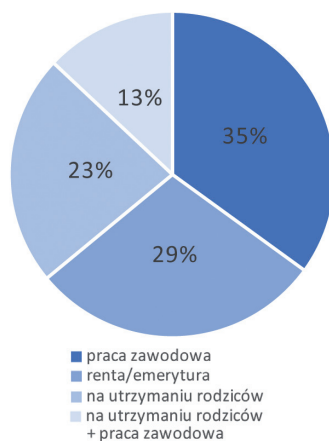
Aktywność turystyczna obywateli w dużym stopniu zależy m.in. od poziomu ich dochodów. Dotyczy to również osób niepełnosprawnych. W badaniu okazało się, że dochód netto dużej grupy respondentów nie przekraczał 1000 zł (39%). W przedziale dochodowym od 1001 do 1500 zł znalazło się 27% badanych, natomiast w przedziale 1501–2500 zł

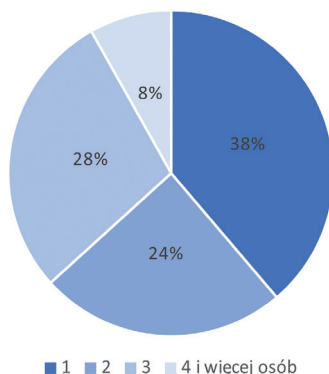
Rys. 18. Struktura wieku respondentów
(źródło: opracowanie własne)

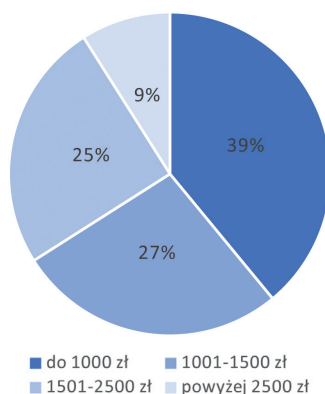
Rys. 19. Struktura respondentów wg wykształcenia
(źródło: opracowanie własne)

Rys. 20. Struktura respondentów wg źródła utrzymania
(źródło: opracowanie własne)

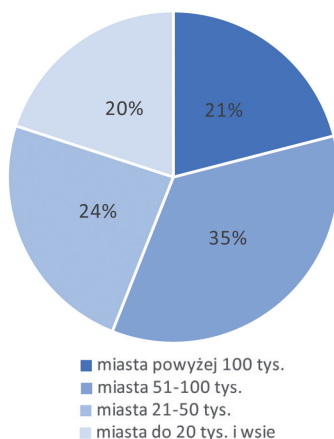
Rys. 21. Struktura respondentów wg liczby osób w gospodarstwie domowym
(źródło: opracowanie własne)

Rys. 22. Dochody netto respondentów
(źródło: opracowanie własne)

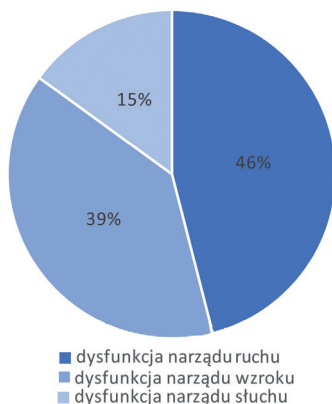
kolejne 25% ankietowanych. Dochód netto pozostałych respondentów wynosił powyżej 2500 zł (9% ogółu badanych). Strukturę respondentów według dochodu netto przedstawia rys. 22.

Zdecydowaną większość respondentów stanowili mieszkańcy dużych miast. Wynika to z faktu, że badania były prowadzone wśród członków organizacji, stowarzyszeń, klubów, szkół specjalnych, które mają swoją siedzibę głównie w dużych miastach województwa dolnośląskiego. W miastach powyżej 100 tys. mieszkańców mieszkało 21% badanych, w miastach od 51 do 100 tys. mieszkańców – 35% respondentów. 24% ankietowanych żyło w małych miastach (21-50 tys. mieszkańców). Co piąty respondent pochodził z miasteczek poniżej 20 tys. mieszkańców oraz terenów wiejskich (rys. 23).

Rys. 23. Struktura respondentów wg miejsca zamieszkania
(źródło: opracowanie własne)

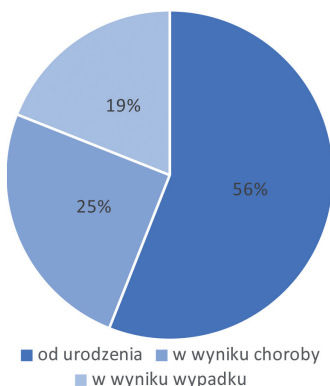
Z punktu widzenia podjętych rozważań kluczowymi cechami respondentów są jednak rodzaj, charakter i stopień posiadanej niepełnosprawności. W grupie ankietowanych dominowały osoby z dysfunkcją narządu ruchu (46%) oraz osoby z dysfunkcją narządu wzroku (39%). Najmniej liczną zbiorowość stanowili badani z dysfunkcją narządu słuchu (15%). Na rys. 24 przedstawiono strukturę respondentów według rodzaju niepełnosprawności.

Rys. 24. Rodzaj niepełnosprawności respondentów
(źródło: opracowanie własne)

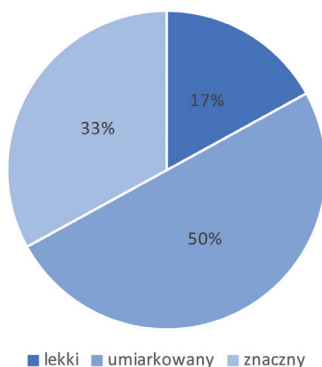
Z niepełnosprawnością można się urodzić bądź nabyć ją w wyniku wypadku lub choroby. Wyrażna większość respondentów to osoby niepełnosprawne od urodzenia. Stanowiły one 56% ankietowanych.

W wyniku choroby sprawność utraciło 25% biorących udział w badaniu. Pozostali respondenci (19%) stali się osobami niepełnosprawnymi w wyniku nieszczęśliwego wypadku (rys. 25).

Rys. 25. Struktura respondentów wg czasu powstania niepełnosprawności
(źródło: opracowanie własne)

Poza rodzajem niepełnosprawności istotny jest także jej stopień. Za podstawę przyjmuje się sprawność organizmu w zaspokojeniu podstawowych potrzeb życiowych bez pomocy innych osób oraz zdolność do podjęcia zatrudnienia. Zdecydowana większość respondentów zadeklarowała, że posiada orzeczenie o umiarkowanym stopniu niepełnosprawności (50% badanych). Były to więc osoby o naruszonej sprawności organizmu, zdolne do wykonywania zatrudnienia na stanowisku pracy przystosowanym do potrzeb i możliwości wynikających z ich niepełnosprawności. Aby móc pełnić funkcje społeczne, wymagają częściowej lub okresowej pomocy innej osoby w związku z ograniczoną możliwością samodzielnej egzystencji. Lekki stopień niepełnosprawności posiadało 17% respondentów. Były to osoby o naruszonej sprawności organizmu, ale zdolne do podjęcia zatrudnienia, nie wymagające pomocy innej osoby w celu pełnienia funkcji społecznych. Znaczny stopień niepełnosprawności dotknął 33% respondentów. Osoby te miały naruszoną sprawność organizmu, nie były w stanie samodzielnie podjąć zatrudnienia lub były zdolne jedynie do zatrudnienia w zakładzie pracy chronionej albo w zakładzie aktywizacji zawodowej, wymagały niezbędnej w pełnieniu funkcji społecznych stałej lub długotrwałej opieki lub pomocy w związku ze znacznie ograniczoną możliwością samodzielnej egzystencji. Strukturę respondentów według stopnia niepełnosprawności przedstawiono na rys. 26.

Rys. 26. Struktura respondentów wg stopnia niepełnosprawności
(źródło: opracowanie własne)

Niepełnosprawni biorący udział w badaniu to osoby najczęściej samodzielne, tzn. zdolne do samodzielnej egzystencji. W większości przypadków deklarowały, że potrafią sprawnie funkcjonować, podejmować decyzję oraz że nie potrzebują w codziennym życiu wsparcia osób trzecich. Biorący udział w badaniu respondenci samodzielnie i z pełną odpowiedzialnością wypełniali ankiety. Mając świadomość wagi badań odpowiadali na pytania rzetelnie, zgodnie z posiadaną wiedzą i znajomością tego zagadnienia.

PODSTAWOWE BARIERY OGRANICZAJĄCE AKTYWNOŚĆ OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH W ŚWIELE PRZEPROWADZONYCH BADAŃ ANKIETOWYCH

W przeprowadzonym wśród osób niepełnosprawnych badaniu ankietowym uwzględniono pytania dotyczące barier ograniczających ich aktywność turystyczną. Respondentów poproszono o ocenę w skali od 1–5 barier, które najmniej, a które najbardziej utrudniają im podróżowanie w celach turystycznych. Bariery podzielono na zewnętrzne oraz wewnętrzne. Średnia arytmetyczna wszystkich odpowiedzi stała się podstawą do oceny rangi poszczególnych barier utrudniających osobom niepełnosprawnym uczestnictwo w turystyce.

Mianem „bariery” należy określić te czynniki, które wpływają na aktywność osób niepełnosprawnych i redukują poziom odczuwanej przyjemności i zadowolenia z udziału w turystyce. Literatura dotycząca barier aktywności w czasie wolnym jest bardzo bogata, jednak problematyka barier dotyczących aktywności turystycznej poruszana jest znacznie rzadziej. Do głównych barier zewnętrznych zalicza

się m.in. bariery: architektoniczne, urbanistyczne, transportowe, informacyjne, finansowe (zbyt wysokie koszty usług), a także brak oferty turystycznej dla osób niepełnosprawnych.

Dokonując interpretacji uzyskanych wyników przyjęto, że jeśli bariera uzyskuje wartość powyżej 3,0 stanowi ona istotną przeszkodę w uprawianiu turystyki przez osobę niepełnosprawną. Wśród wielu możliwych utrudnień największe znaczenie dla respondentów miała bariera finansowa (zbyt wysoki koszt usług uniemożliwiający udział w aktywności turystycznej) oraz bariery architektoniczne (tab. 5).

Tab. 5. Bariery zewnętrzne utrudniające osobom niepełnosprawnym uprawianie turystyki

Rodzaj bariery	Średnia arytmetyczna
Bariery finansowe (zbyt wysokie koszty usług)	3,49
Bariery architektoniczne	3,24
Bariery informacyjne	3,18
Brak oferty turystycznej dla osób niepełnosprawnych	3,17
Bariery urbanistyczne	3,14
Bariery transportowe	3,03

Źródło: opracowanie własne.

Bariery architektoniczne to problem dotyczący przede wszystkim osób poruszających się na wózkach inwalidzkich. Do większości budynków użyteczności publicznej prowadzą schody, ponadto przejścia pomiędzy elementami ekspozycji, np. na wystawach czy w muzeach są tak wąskie, że osoba na wózku nie może przejechać, nie mówiąc już o zobaczeniu czegokolwiek w gablotach (ze względu na wysokość umiejscowienia eksponatów).

Respondenci wskazali również bariery transportowe jako te, które poważnie utrudniają podróżowanie w celach turystycznych. Wprawdzie w miastach funkcjonują już niskopodłogowe tramwaje i autobusy, ale większość obiektów zabytkowych i obszarów miejskich starówek jest dla osób na wózkach niedostępna. Poruszanie się niepełnosprawnych na wózkach w terenie zależy w dużym stopniu od podłoża, nachylenia drogi i długości trasy. Przy obsłudze takich grup zawsze niezbędni są asystenci – wolontariusze. W przypadku osób niepełnosprawnych transport odgrywa kluczową rolę. Dla wielu z nich dostępny transport publiczny i odpowiednie połączenia komunikacyjne są podstawowym warunkiem uprawiania turystyki. Bariery zewnętrzne utrudniają poruszanie się większości osób niepełnosprawnych

oraz ograniczają ich aktywność turystyczną bez względu na rodzaj dysfunkcji.

Do barier wewnętrznych zaliczono: niski dochód, stan zdrowia, niechęć do podróżowania, uzależnienie od innych osób, lęk przed otoczeniem, brak czasu wolnego. Wyniki dotyczące tego zagadnienia przedstawiono w tab. 6.

Tab. 6. Bariery wewnętrzne utrudniające osobom niepełnosprawnym uprawianie turystyki

Rodzaj bariery	Średnia arytmetyczna
Niski dochód	3,75
Stan zdrowia	3,10
Niechęć do podróżowania	2,84
Brak czasu wolnego	2,72
Uzależnienie od innych osób	2,51
Lęk przed otoczeniem	2,46

Źródło: opracowanie własne.

Bariery wewnętrzne związane są ze stanem psychicznym, fizycznym lub możliwościami poznawczymi i obejmują m.in.: stres, depresję, postawy, brak wiedzy, problemy zdrowotne, percepcję własnych umiejętności oraz brak społecznej skuteczności. Są one także określane jako wczesne bariery, ponieważ niektóre z czynników, takie jak osobowość i socjalizacja, mogą stanowić predyspozycje lub przeszkody w uprawianiu pewnych form aktywności turystycznej.

Z przeprowadzonych badań wynika, że nie wszystkie z barier wewnętrznych mają istotny wpływ na aktywność turystyczną osób niepełnosprawnych. Dotyczy to tych barier, które uzyskały wartość poniżej 3,0. Zdecydowanie największą barierą wewnętrzną są w tym przypadku dochody osób niepełnosprawnych oraz ich stan zdrowia. Warto pamiętać, że znaczna część osób niepełnosprawnych znajduje się najczęściej w dość trudnej sytuacji finansowej. Są to np. osoby pobierające rentę, która bardzo często wystarcza tylko na zaspokojenie podstawowych potrzeb życiowych. O potrzebach wyższego rzędu (do takich należy uprawianie turystyki) osoby niepełnosprawne muszą najczęściej rezygnować właśnie z powodu braku środków, które można przeznaczyć na ten cel. Mimo, że uczestnictwo w turystyce wyzwala aktywność, kształtuje motywację do wysiłku fizycznego oraz aktywnego wypoczynku, to dla pewnych grup osób niepełnosprawnych jest ono niedostępne.

Dużą barierę w uprawianiu turystyki stanowi również stan zdrowia osoby niepełnosprawnej. Uprawianie turystyki wiąże się wprawdzie z regeneracją sił fizycznych i psychicznych, ale czasami z powodu posiadanych schorzeń i dolegliwości jest to po prostu zwyczajnie niemożliwe. W celu osiągnięcia najlepszych efektów i dostarczenia oczekiwanych korzyści, konieczne jest dopasowanie i dobranie odpowiedniej formy turystyki do stopnia i rodzaju niepełnosprawności.

Aktywność fizyczna spełnia rozmaite funkcje w życiu osób niepełnosprawnych. Jest z jednej strony źródłem rozrywki czy relaksu, z drugiej ważną formą rehabilitacji. Jest skutecznym środkiem oddziaływania na zespół niekorzystnych zjawisk, z jakimi stykają się osoby niepełnosprawne. Uprawianie turystyki przez niepełnosprawnych może stać się czynnikiem przeciwdziałającym hipokinezji, czyli niedoborowi ruchu, wpływającemu destrukcyjnie na zdrowie i samopoczucie każdego człowieka. Ograniczona sprawność organizmu jest czynnikiem zawężającym w istotny sposób możliwości życiowe człowieka, powodującym stres, brak wiary, wpędzającym w depresję, wywołującym często poczucie niższości i niepełnowartościowości. Turystyka jest formą aktywności ruchowej, która łagodzi następstwa wywołane kalectwem i umożliwia ludziom niepełnosprawnym próbę sił i możliwości, a poprzez pokonywanie trudności pozwala na budzenie wiary w samych siebie i utwierdzanie w przekonaniu o pełnej wartości w społeczeństwie.

Bardzo ważna jest świadomość, że czynniki stojące na przeszkodzie w uprawianiu różnych form aktywności w czasie wolnym, w tym turystyki, tworzą pewną hierarchię czynników. Bariery oddziałują w sposób sekwencyjny: nie wystarczy usunięcie jednego czynnika, aby zniknęły pozostałe.

PODSUMOWANIE

Osoby niepełnosprawne, niezależnie od narodowości czy kraju zamieszkania, wykazują podobne potrzeby jak pozostała część społeczeństwa. Jedyna różnica polega na sposobie ich zaspokajania – dotyczy to również uczestnictwa w turystyce. Jednym z podstawowych warunków aktywnego włączenia osób niepełnosprawnych w turystykę jest jej całkowita dostępność.

Wyniki przeprowadzonych badań jasno wskazują na występowanie barier, które utrudniają, a czasami uniemożliwiają uczestnictwo osób niepełnosprawnych w turystyce. Wyraźnym ograniczeniem dla aktywności niepełnosprawnych turystów z Dolnego Śląska jest brak lub nieodpowiednie przystosowanie obiektów turystycznych oraz

środków transportu do potrzeb tej grupy osób. Wciąż brakuje odpowiedniej, szczegółowej i wiarygodnej informacji ze strony usługodawców na temat przystosowania różnych elementów zagospodarowania turystycznego dla tej kategorii klientów.

Największą przeszkodę w uprawianiu turystyki przez osoby niepełnosprawne, bez względu na rodzaj niepełnosprawności, stanowią bariery finansowe. Niskie dochody oraz wysokie ceny usług bardzo często uniemożliwiają udział osób niepełnosprawnych w turystyce. Z przeprowadzonych badań wynika, że rodzaj dysfunkcji ma zdecydowany wpływ na postrzeganie barier zarówno finansowych, psychologicznych, organizacyjnych itd. Rodzaj niepełnosprawności rzutuje również na ocenę barier uprawiania turystyki.

BIBLIOGRAFIA

- Ulman, P. (2011). *Sytuacja ekonomiczna osób niepełnosprawnych i ich gospodarstw domowych w Polsce*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie.
- Grabowski, J., Milewska, M., Stasiak, A. (2007). *Vademecum organizatora turystyki niepełno-sprawnych*. Łódź: Wydawnictwo WSTH w Łodzi.
- Kozłowski, A., Szreder, M. (2020). *Informacje spoza próby w badaniach statystycznych*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011. Raport z wyników (2012). Warszawa: GUS.
- Rodzaje niepełnosprawności (2021). Pobrane z: <http://www.niepelnosprawni.pl/ledge/x/203749> (11.09.2021).
- Uchwała (1997). *Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 1 sierpnia 1997 r. Karta Praw Osób Niepełnosprawnych* (M.P. z 13.08.1997 r., nr 50, poz. 475). Pobrane z: <http://www.niepelnosprawni.pl/ledge/x/997> (10.09.2021).
- Ustawa (1997). *Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych* (DzU 1997, nr 123, poz. 776).

3.3. Turystyka szkolna klas IV–VIII w opinii nauczycieli – bariery i korzyści

WSTĘP

Temat turystyki dzieci i młodzieży, w tym turystyki szkolnej, na przestrzeni ostatnich lat jest często podejmowany w badaniach, projektach i publikacjach z obszaru różnych dyscyplin naukowych. Turystyka szkolna, realizowana najczęściej w formie wycieczek szkolnych, jest zjawiskiem zdecydowanie korzystnym i pożądanym. Jej walory są szeroko opisywane. Pozytywne funkcje turystyki szkolnej spełniane są wówczas, gdy – w związku z wyjazdem turystycznym – uda się osiągnąć zamierzone cele. Jednak trzeba pamiętać, że na przeszkodzie w planowaniu bądź realizacji wycieczek szkolnych może stanąć wiele trudności i barier, o czym się już mniej pisze i mówi. Bariery dotyczą zarówno turystów – uczniów, organizatorów – nauczycieli, uczestników procesu – rodziców, jak i czynników zewnętrznych. Mogą one wynikać z różnych sytuacji i uwarunkowań, które towarzyszą współczesnej turystyce i współczesnemu życiu; dotyczą także specyfiki środowiska szkolnego.

WYCIECZKA SZKOLNA JAKO FORMA TURYSTYKI SZKOLNEJ

Turystyka szkolna – jak sama nazwa sugeruje – dotyczy działalności w zakresie turystyki prowadzonej przez szkołę. M. Kugiejko (2019, s. 12) określa ją jako „szeroko rozumiany system, którego skład stanowi zbiór nauczycieli, uczniów i organizatorów turystyki. Za jego

^{**} ORCID: 0000-0002-2604-8593, Akademia Wychowania Fizycznego w Krakowie, Wydział Turystyki i Rekreacji, Instytut Turystyki, e-mail: iwona.dominek@awf.krakow.pl

^{**} ORCID: 0000-0001-5338-5862, Akademia Wychowania Fizycznego w Krakowie, Wydział Turystyki i Rekreacji, Instytut Turystyki, e-mail: karolina.korbiel@awf.krakow.pl

otoczenie uważa się atrakcyjne turystycznie miejsca, środowisko naturalne, rodziców i władze administracyjne (otoczenie społeczne), a struktura obejmuje m.in. organizację i przeprowadzanie szkolnych wyjazdów turystycznych”.

I. Janowski (2003, s. 18) definiuje turystykę szkolną w kontekście dydaktycznym, wskazując, że jest ona

[...] odmianą turystyki powszechnej, polegającą na wykorzystaniu zróżnicowanych form działania w środowisku przyrodniczym i kulturowym, realizowaną pod kierunkiem opiekuna (nauczyciela), celem osiągnięcia planowanych założeń dydaktyczno-wychowawczych, z uwzględnieniem elementów krajoznawstwa i rekreacji.

W literaturze przedmiotu podkreśla się, że działania edukacyjne i wychowawcze, ale też opiekuńcze, w obszarze zadań szkoły mogą być realizowane w różnych formach turystyki szkolnej, głównie w formie wycieczek szkolnych. Znalazło to wyraz m.in. w Rozporządzeniu (2018), w którym wyróżniono: wycieczki przedmiotowe, krajoznawczo-turystyczne o charakterze interdyscyplinarnym oraz specjalistyczne krajoznawczo-turystyczne (z pogranicza turystyki kwalifikowanej). Wycieczka szkolna – jak potwierdzają badania – jest podstawową i najpopularniejszą formą działalności turystycznej na gruncie szkolnym (Błaszczak, 2014; Stach, 2017).

Istnieje wiele różnych definicji wycieczek szkolnych. Na podstawie pedagogicznej oraz turystycznej literatury naukowej, a także opracowań praktycznych można wyłonić pewne jej cechy wspólne. Wycieczka szkolna to każde celowe (zamierzone, w określonym z góry zaplanowanym celu) i zorganizowane (świadome, planowe i odpowiednio kontrolowane/nadzorowane) wyjście lub wyjazd (dowolnym środkiem lokomocji) grupy uczniów (jednej lub kilku klas) poza budynek szkoły (z codziennego otoczenia szkoły; poza teren codziennych zajęć lekcyjnych) w naturalne środowisko przyrodnicze lub społeczne, ale też w przestrzeń sztuczną (Centkowski, 1988; Wojtyczka, 2000; Łobożewicz, Bieńczyk, 2001; Jarzyńska, 2007; Okoń, 2007; Zielecki, 2007; Bochenek, 2008; Denek, 2011; Sufa, Błaszczak, 2014; Żuk, 2017; Winiarczyk-Raźniak, 2020).

W praktyce szkolnej (szkoły podstawowej klas IV-VIII) turystyka szkolna realizowana jest np. w formie kilkunastogodzinnych warsztatów czy lekcji w terenie; półdniowych zajęć terenowych, jednodniowych wycieczek, kilku-, kilkunastodniowych zielonych lub białych (zimowych) szkół (błękitnych, ekologicznych szkół). Ich specyfika związana jest z programem nauczania. Dłuższe trwające wyjazdy zawierają elementy turystyki aktywnej. Klasy młodsze odbywają wycieczki

zarówno w najbliższym otoczeniu szkoły, jak i w miejscach niewiele oddalonych od niej: w obrębie miejscowości, w której znajduje się placówka, macierzystego województwa. Klasy starsze wyjeżdżają w odleglejsze regiony kraju, a nawet za granicę.

Na poziomie edukacji szkoły podstawowej wycieczki przygotowywane są w oparciu o roczne plany pracy dydaktyczno-wychowawczej i akceptowane przez radę pedagogiczną na początku roku szkolnego (Kugiejko, 2019).

Podziału wycieczek można dokonać ze względu na wiele różnych kryteriów, m.in. cel wycieczki, jej charakter, czas trwania, stopień trudności, zasięg terytorialny, wykorzystywany środek lokomocji, zakres tematyczny, porę roku, teren penetracji turystycznej, charakterystykę uczestników czy organizatora (zob. m.in. Błaszczak, 2017; Pawelec, 2008).

Podkreśla się, że każda wycieczka, aby mogła spełnić swoje zadania musi być odpowiednio przygotowana i sumiennie przeprowadzona; każdorazowo dobrana do wieku uczniów, ich zdolności i predyspozycji oraz poziomu wiedzy, zainteresowań i potrzeb, a także stanu zdrowia, sprawności fizycznej i stopnia przygotowania czy umiejętności (Pawelec, 2008; Kamel, 2012; Bieńczyk, 2003).

CEL, ZAKRES I METODYKA BADAŃ

Głównym celem opracowania jest rozpoznanie rzeczywistych korzyści płynących z organizacji wycieczek szkolnych, a przede wszystkim wskazanie barier i trudności stojących na przeszkodzie w ich planowaniu i realizacji w opinii nauczycieli klas IV–VIII szkół podstawowych. Pozwoli to lepiej rozumieć realia i okoliczności towarzyszące organizowaniu turystyki szkolnej.

W realizacji empirycznych badań jakościowych zastosowano metodę wywiadu (wywiad nieskategoryzowany), za pomocą którego zgromadzono materiał badawczy. Jako narzędzie posłużył kwestionariusz wywiadu. Zawierał on 18 pytań, w tym pięć pytań metryczkowych (pytania zamknięte i otwarte). Pozostałe pytania to pytania otwarte, których uzasadnieniem jest cel pracy (ich brzmienie zostało przytoczone w części dotyczącej analizy wyników badań). Narzędzie badawcze stworzono na podstawie analizy literatury przedmiotu. Kwestionariusz wywiadu został rozesłany drogą elektroniczną do nauczycieli szkół podstawowych klas IV–VIII przy wykorzystaniu metody kuli śnieżnej. Osoby, które wyraziły zgodę na badanie, proszono o wskazanie następnego respondenta z ich środowiska.

Badania przeprowadzono we wrześniu i październiku 2021 r. Objęto nimi 27 nauczycieli ze szkół Krakowa, Bochni i Katowic, z czego ponad 80% stanowili wychowawcy klas. Wśród badanych przeważała grupa pedagogów z mniejszym stażem, do 20 lat pracy (17 respondentów). W większości byli to nauczyciele klas VII i VIII (ponad 50%). Badani uczyli różnych przedmiotów: najczęściej matematyki i informatyki, a potem kolejno: biologii, chemii, przyrody, fizyki, języka polskiego, języków obcych oraz wychowania fizycznego; najmniej liczni okazali się geografowie. Specjalizacja nauczycieli może być trochę zaskakująca. Jednak z analizy literatury wynika, że każdy z pedagogów jest predystynowany do prowadzenia wycieczek, zarówno jako wychowawca (przygotowując np. wycieczki krajoznawczo-turystyczne), jak i nauczyciel konkretnego przedmiotu (przygotowując np. tzw. „lekcje w terenie”, które mogą dotyczyć w zasadzie każdego przedmiotu).

WYNIKI BADAŃ WŁASNYCH

Turystyka szkolna – jak wskazuje J. Adach (2018) – obejmuje działalność dydaktyczną, nauczycieli i wychowawców tej placówki. Czasem realizowana jest we współpracy z rodzicami, nierzadko przy aktywnym współudziale samych uczniów, zwłaszcza klas starszych. Coraz częściej jednak organizację tych wycieczek oddaje się w ręce biur podróży.

W badaniu zapytano nauczycieli o to, czy zazwyczaj organizują wycieczkę szkolną samodzielnie, czy też współpracują z biurem podróży, fundacją, stowarzyszeniem itp. Z uzyskanych odpowiedzi wynika, że są nauczyciele, którzy organizują wycieczki wyłącznie samodzielnie bądź wspólnie z innymi nauczycielami; niektórzy jednak korzystają z gotowych ofert organizatorów turystyki. Rozkład odpowiedzi w tej kwestii układał się pół na pół (po 11 wskazań). Zaledwie czterech respondentów napisało, iż organizuje wycieczki zarówno samodzielnie, jak i z biurem podróży. Nauczyciele nie podejmowali współpracy z fundacją, stowarzyszeniem (typu PTTK, ZHP, PTSM) czy innym podmiotem zajmującym się krajoznawstwem i turystyką. Z roku na rok obserwowany jest spadek popularności wspomnianych organizacji, które były wiodące dla turystyki dzieci i młodzieży w ubiegłym wieku (Kugiejko, 2019).

W przypadku samodzielnie organizowanych wycieczek podawano powody takich działań:

[...] Wycieczki organizuję samodzielnie. W ten sposób minimalizuję koszty wyjazdu. Tym samym z wycieczki mogą skorzystać dzieci z uboższych rodzin. Poza

tym wybieram miejsca mało znane, a zarazem bardzo ciekawe pod względem przyrodniczym i kulturowym¹.

Niepodjęcie samodzielnej organizacji wyjazdów przez nauczycieli wynika z różnych powodów, m.in. z obawy o odpowiedzialność w razie wypadku, z powodu braku czasu, ze względu na wygodę, z zaufania do profesjonalistów i chęci skorzystania z kompleksowo przygotowanej oferty: „współpracuję z biurem podróży z powodu profesjonalnego podejścia oraz bezpieczeństwa uczniów”, „nie martwię się o nocleg, autokar i wejścia do obiektów”, „mam jasno przedstawiony plan wycieczki, opiekę przewodnika, cennik”.

Potwierdzenie tej prawidłowości i powodów współdziałania z biurem podróży można znaleźć m.in. w opracowaniu Z. Kruczka, który wskazuje czynniki, mogące decydować o zleceniu organizacji wycieczki jednemu z profesjonalnych organizatorów turystyki. Są to: „brak wiedzy związanej z przygotowaniem wyjazdu oraz sposobów załatwiania formalności, brak zdolności organizacyjnych, czasu czy chęci” (Kruczek 2009, s. 130).

Na podstawie zebranych danych A. Zajadacz i M. Kugiejko (2017) stwierdziły, iż nauczyciele, zwłaszcza szkół podstawowych, najczęściej korzystają z gotowych ofert biur podróży. Jest to dla nich często problematyczne lub wręcz niemożliwe, aby zorganizować wspólny wyjazd: nauczyciele „nigdy nie mogą być pewni, że wszystko pójdzie zgodnie z planem, często plan wycieczki weryfikowany jest przez różne sytuacje losowe, co obarczone jest dodatkowym stresem” (Kugiejko, 2019, s. 95). Zdaniem wspomnianej autorki, większość pedagogów nie podejmuje się trudu organizacji autorskich wyjazdów. Zważywszy na fakt przejęcia przez touroperatora pełnej odpowiedzialności (prawnej, finansowej, terminowej) za wycieczkę, korzystanie ze sprawdzonych ofert biur podróży jest znacznym ułatwieniem dla nauczycieli (Kugiejko, 2019, s. 101). Z drugiej strony – można też zauważyć – że wychodząc naprzeciw rosnącemu zapotrzebowaniu, oferta biur podróży staje się coraz bogatsza, lepiej dopracowana i przygotowana.

GLÓWNE CELE WYCIECZEK SZKOLNYCH, MOTYWY ICH ORGANIZOWANIA

Wycieczka szkolna tylko wtedy może przynieść określone rezultaty, kiedy ma dokładnie sprecyzowane cele. Badani nauczyciele zostali zapytani o cele organizowanych przez siebie wyjazdów. Uzyskane odpowiedzi można przyporządkować do trzech grup celów wyróżnionych

¹ Cytaty wykorzystane w niniejszym opracowaniu zachowują oryginalną pisownię.

przez M. Drogosz (2009): poznawczo-kształtujących, rekreacyjno-zdrowotnych oraz wychowawczych (w obrębie których wydzielono jeszcze dodatkowo cele szczegółowe).

W obszarze celów wychowawczych respondenci najczęściej wskazywali na integrację jednej lub kilku klas (24 respondentów), odbudowę relacji, a także okazję do lepszego poznania uczniów (6 osób). W odniesieniu do celów poznawczo-kształcących badani zwracali uwagę na poszerzanie lub uzupełnianie wiedzy z danego przedmiotu (13 respondentów), np. z geografii („Tak planuję, aby dzieci poznały te miejsca, o których uczyły się na lekcjach geografii. Tym sposobem zorganizowałam 3-dniową wycieczkę do Trójmiasta, Warszawy oraz 4-dniową w Tatry, na Mazury, w Bieszczady”) czy języka polskiego („Wyjścia do teatru – sztuki teatralne tematycznie związane z lekturami omawianymi przez klasę”). Respondenci nie pominęli w swych wypowiedziach również celów zdrowotnych (rekreacyjnych), takich jak: poprawa stanu zdrowia czy samopoczucia uczniów, propagowanie zdrowego stylu życia, aktywnego wypoczynku, oderwanie od nauki w ławkach szkolnych (łącznie 7 respondentów).

Należy zaznaczyć, że wycieczka szkolna sama w sobie nie jest formą wypoczynku, bowiem jest realizowana w czasie tzw. zajęтым, czyli w dniach nauki szkolnej (od poniedziałku do piątku). Ale wskazane jest, aby wyjazdy kilkudniowe realizowały również cel rekreacyjno-zdrowotny, m.in. poprzez wprowadzanie do programów gier i zabaw ruchowych czy elementów turystyki aktywnej. Podczas kilkudniowych wycieczek powinien znaleźć się czas na aktywny wypoczynek dzieci i młodzieży.

W zakresie planowania wycieczek potrzeby uczniów mają zatem istotne znaczenie; stanowią podstawowy cel wycieczki szkolnej, realizowany poprzez wymienione trzy główne cele.

W odpowiedziach na pytanie o najważniejsze motywy skłaniające do organizacji wycieczek szkolnych badani nauczyciele wskazywali przede wszystkim właśnie na potrzeby swoich podopiecznych. Pisali o zainteresowaniach uczniów (20 respondentów), a także potrzebie integracji zespołu klasowego (7 ankietowanych). Osobiste potrzeby nauczycieli okazały się jednak nie mniej ważne (11 osób). W tym zakresie badani podkreślali to, że głównie kierują się swoimi turystycznymi zainteresowaniami, uwielbiają podróże, jak i wyjazdy z młodzieżą. Ale w ich wypowiedziach przewijała się także „chęć poznania uczniów w innym środowisku”, „chęć spędzania czasu z wychowanymi”, „chęć pokazania im ciekawych miejsc”. Wskazywano także na własny rozwój zawodowy czy obowiązek zawodowy wynikający

ze statutu szkoły: „zainteresowania [...] moje, pasje naukowe, współpraca z uczelniami wyższymi, innowacje pedagogiczne”, „obowiązek wynikający z programu profilaktyczno-wychowawczego”. Motywem organizowania wyjazdów turystycznych, choć nie najważniejszym i raczej rzadko występującym, mogą być również naciski bądź prośby rodziców. Jeden z respondentów zaznaczył: „Uczniowie zazwyczaj zgłaszają chęć wyjazdu, rodzice proszą o zorganizowanie wycieczki”.

FAKTYCZNE KORZYŚCI Z REALIZOWANIA WYCIECZEK SZKOLNYCH

Zarówno cele organizowania wycieczek szkolnych, jak i motywy, którymi kierują się nauczyciele przygotowując tego typu wyjścia czy wyjazdy, są ściśle powiązane z korzyściami, jakie przynoszą wycieczki szkolne. Respondentom zadano pytanie o faktyczne korzyści (dla uczniów, dla nich samych oraz dla szkoły), jakie zaobserwowali podczas wycieczki szkolnej lub po jej zakończeniu. Jednocześnie poproszono o uzasadnienie wypowiedzi na przykładzie najbardziej udanej wycieczki. Zapytano także o to, czy zdarzyło im się dostrzec jakąś korzyść, która nie była wcześniej brana pod uwagę, a nawet była zaskoczeniem.

Uzyskane wyniki badań pokazują, że nauczyciele dostrzegają wiele niepodważalnych korzyści wynikających z realizowania wycieczek szkolnych. Jeden z respondentów podkreślił: „w wycieczkach widzę same korzyści dla uczniów, szkoły, nauczycieli.”. Inny dodał: „Każda wycieczka, to ubogaca uczniów i nauczyciela”. Potwierdzenie takich poglądów można znaleźć w obszernej literaturze przedmiotu (zob. m.in. Jarzyńska, 2007; Wojciechowski i in., 2012; Janukowicz, 2015; Błaszczak, 2017; Dybska-Jakóbkiewicz, 2017; Kugiejko, 2017; Budniak, 2018; Sufa, Winiarczyk-Raźniak, 2020).

Zebrane dane pozwalają wyróżnić trzy grupy korzyści: poznawcze (kształcące), wychowawcze i zdrowotne (rekreacyjne).

Korzyści poznawcze (kształcące)

W zakresie korzyści poznawczych wymieniano: poznanie ciekawych miejsc pod względem historycznym i przyrodniczym, poznanie kultury, topografii odwiedzanych rejonów Polski czy krajów sąsiadujących, ale przede wszystkim najbliższego środowiska, zdobywanie czy poszerzanie wiedzy z różnych dziedzin życia społecznego i kulturalnego oraz z zakresu poszczególnych przedmiotów (historii, geografii, j. polskiego, biologii); zdobywanie umiejętności (np. praca z mapą turystyczną, przewodnikiem, zbiorami bibliotecznymi). Nauczyciel

historii zaznaczył: „W Warszawie uczniowie poznali wiele informacji związanych z powstaniem warszawskim oraz II wojną światową”. Nauczyciel geografii zaś podkreślił, że: „Dzieci, szczególnie z klas młodszych lubią zajęcia terenowe. Ucząc geografii przeprowadzam takie lekcje dotyczące kierunków świata lub poznawania najbliższej okolicy.” Polonistka podała przykład wyjścia do Biblioteki Jagiellońskiej: „uczniowie poznali stare zbiory biblioteczne i następnie podczas lekcji języka polskiego aktywnie uczestniczyli w opisywaniu zbiorów”. Wycieczka ma wzbudzać w uczniach aktywną postawę wobec „poza-lawkowego” sposobu zdobywania wiedzy. Dostrzegano takie korzyści, jak: zainteresowanie tematem wycieczki, doczytanie różnych informacji w Internecie, polecenie wycieczki innej klasie.

Według W. Okonia (2007, s. 473) „Wycieczki szkolne umożliwiają dzieciom i młodzieży bezpośrednie poznanie i przeżywanie środowiska lokalnego, własnego regionu, kraju ojczystego, krajów Europy i świata, ich właściwości historycznych, geograficznych, społeczno-ekonomicznych i kulturowych”. Wycieczki szkolne są sposobem wprowadzania, pogłębiania, rozszerzania, uzupełniania i utrwalania realizowanych treści kształcenia (Denek, 1997).

Korzyści wychowawcze

W odniesieniu do korzyści wychowawczych nade wszystko podkreślano następujące aspekty: lepszą integrację i głębsze poznanie zespołu klasowego („bardziej widać więzi między uczniami, kto z kim się trzyma”), wzmocnienie lub odzyskanie pozytywnej atmosfery w klasie („wycieczka to dla mnie cenny czas na rozmowy z uczniami, lepsze poznawanie ich, rozwiązywanie ewentualnych problemów interpersonalnych”), nawiązanie, wzmocnienie lub poprawa relacji między uczniami („Otwarcie uczniów na klasę równoległą, której nie znosili”), jak i na linii wychowawca (nauczyciel) – uczniowie („pozwały one bardzo zbliżyć zespół klasowy, tworzyły trwałe więzi w relacji uczniowie – wychowawca”); wzmocnienie zaufania i bliższy kontakt. Istotne też okazało się uczenie samodzielności: „Uczniowie ‘uczą się życia’, radzić sobie samodzielnie w zaistniałych sytuacjach.” Podkreślano wzmocnienie tożsamości lokalnej i narodowej. Zwracano uwagę na rozbudzenie zainteresowania własnym krajem, regionem w aspekcie wychowania patriotycznego. Bardzo ciekawa okazała się jedna wypowiedź: „Dziecko do tej pory wyjeżdżało z rodzicami na zagraniczne wycieczki. Wracając z wycieczki z Tatr stwierdziło: Polska jest piękna. W kolejnym roku dziecko zachęciło rodziców do wyjazdu na wakacje w Bieszczady”. W perspektywie kształtowania właściwych postaw

dochodzi do sytuacji, w której dziecko poddane procesowi edukacji w terenie samo staje się animatorem czasu wolnego i rekreacji we własnej rodzinie (Kugiejko, 2017).

Wśród korzyści wychowawczych płynących z organizowania wycieczek szkolnych wymienia się: szansę społecznej integracji i refleksji nad emocjami oraz relacjami społecznymi, Uczniowie rozwijają również swoje talenty i pasje, uczą się współżycia w grupie szkolnej, a nauczyciel „ma możliwość zaobserwowania dynamiki funkcjonowania grupy szkolnej, jaką jest klasa – na wycieczkach można łatwiej dostrzec liderów zespołu klasowego oraz osoby dystansujące się od kolegów” (Błaszczak, 2014, s. 90).

Korzyści zdrowotne (rekreacyjne)

W zakresie aspektów zdrowotnych uczestnicy badania wskazywali na pożytki płynące z aktywności fizycznej w trakcie trwania wycieczki. Co zaskakujące niewielu nauczycieli skupiło się na korzyściach zdrowotnych, rekreacyjnych czy higienicznych.

Na przykładzie zielonych szkół M. Drogosz (2009, s. 149) wyjaśnia, iż stanowią one „pewnego rodzaju antidotum na niedogodne warunki kształcenia w wielu szkołach. Zaczynają być lekarstwem na przemęczenie psychiczne, spowodowane rytmem życia szkolnego, odbiegającym coraz bardziej od właściwych dla młodego organizmu warunków”. O zdrowotnych aspektach wyjazdów turystycznych dzieci w wieku szkolnym dużo pisze B. Alejsiak, podkreślając wielokrotnie, że zajęcia terenowe mają wiele atutów. „Przyczyniają się one do przeciwdziałania hipokinezy, bezruchu, a tym samym upośledzenia sprawności i wydolności fizycznej dzieci i młodzieży. Są one również doskonałym sposobem na odprężenie psychiczne oraz na hartowanie organizmów już od malucha” (Alejsiak 2014, s. 1).

Jako podsumowanie tej części rozważań mogą posłużyć dwie wypowiedzi, ujmujące zbiorczo powszechnie podkreślane korzyści płynące z organizowania wycieczek szkolnych. Jeden z respondentów syntetycznie je wypunktował:

Korzyści poznawcze – zwiedzanie Zakopanego i atrakcji turystycznych, wychowawcze – z klasą nie było żadnych problemów, uczniowie wykazali się dużą samodzielnością, zdrowotne – codzienne marsze do wyznaczonych celów.

Inny nauczyciel zaznaczył:

Uczniowie poznali lepiej swoją okolicę, poznali osoby, które przekazały im żywą historię, uświadomili sobie bogactwo kulturowe i turystyczne regionu, nabyli

nowych umiejętności, dowiedzieli się nowych rzeczy o sobie, nauczyli się samodzielności, spędzili ze sobą czas we wspaniałej atmosferze, mają piękne wspomnienia na całe życie.

BARIERY W PLANOWANIU I REALIZACJI WYCIECZEK SZKOLNYCH

W podjętych badaniach skupiono się w najszerszym zakresie na określeniu obaw oraz problemów dotyczących fazy przygotowywania i przeprowadzania wycieczek szkolnych. W jednym z pytań poproszono respondentów o wskazanie barier i trudności, które uniemożliwiają lub zakłócają organizację i realizację wycieczki szkolnej, a także pełne osiągnięcie zakładanych korzyści (wraz z podaniem przykładów). Cztery kolejne pytania dotyczyły poszczególnych rodzajów przeszkód, jakie nauczyciele dostrzegają w tej kwestii (przeszkody formalne, natury osobistej po stronie nauczycieli, związane z uczniami bądź grupą/klasą, związane z rodzicami uczniów). Zebrane odpowiedzi respondentów pozwoliły wyróżnić kilka grup ograniczeń:

- w odniesieniu do nauczycieli – organizatorów wyjazdów,
- w odniesieniu do uczniów – uczestników wycieczek,
- w odniesieniu do rodziców – partycypantów całego procesu, a także
- czynniki zewnętrzne i formalne.

Barier natury formalnej i organizacyjnej

Ośmiu z 27 uczestników badania nie wskazało ani jednej przeszkody formalnej lub organizacyjnej w planowaniu i realizacji wycieczki szkolnej. Tym niemniej, jak podkreślali pozostali respondenci, pewne sytuacje mogą zniechęcać. Oto przykład takiej wypowiedzi:

Staram się nie dostrzegać problemów formalnych, dokumentacja jest do przejścia, natomiast podam przykład z września 2021 r., kiedy to już wycieczka była zaplanowana, ale pojawił się temat dotacji MEN. Termin musiał zostać przesunięty ze względu na termin rozpatrywania wniosków, rezerwacja noclegów przeniesiona, a następnie ministerstwo wycofało się z dotacji i wszystko trzeba było organizować od nowa. Przykra sprawa.

Wśród najważniejszych przeszkód nauczyciele wymieniali formalności szkolne – dużą ilość dokumentacji do wypełnienia, a także konieczność uzyskania zgód rodziców. Zwracano również uwagę na obowiązujące przepisy, w tym te związane z aktualną sytuacją epidemiologiczną w Polsce i na świecie: „Obecnie największą przeszkodą jest pandemia i przepisy dotyczące zachowania reżimu sanitarnego.”

Wymieniano również problemy ze znalezieniem opieki dla uczniów: „Moim zdaniem jako opiekun powinien jechać drugi pedagog, a u mnie w placówce jest to niemożliwe, ma jechać rodzic”.

Badacze turystyki szkolnej podkreślają, iż w przypadku młodszych klas istotną barierą okazuje się niewystarczająca liczba opiekunów przypadająca na grupę dzieci. Ze względu na małą samodzielność uczniów, ale także ich temperamentność, żywotność, ruchliwość, ławne – często nieświadome – oddalanie się od swojej grupy (Zajadacz, Kugiejko, 2017), konieczna jest odpowiednia, przewidziana przepisami, liczba opiekunów, którzy będą dbać o bezpieczeństwo każdego z uczestników wycieczki.

Respondenci wskazywali również na późniejsze trudności z realizacją podstawy programowej. Kilkudniowe wyjazdy zabierają bowiem wiele godzin lekcyjnych, a w przeładowanych programach szkolnych nie ma czasu na ich odrobienie. Niedobory czasowe są realną przeszkodą dla podejmowania jakichkolwiek zajęć pozaszkolnych. Z przeprowadzonych przez M. Kugiejko (2019) badań wynika, że dyrekcja i nauczyciele niechętnie odnoszą się do wdrażania nowych rozwiązań w tym zakresie (np. stosowania innej formy pracy, jaką są zajęcia w terenie) m.in. ze względu na brak czasu nawet na realizację materiału wskazanego w podstawie programowej.

Jedną z barier utrudniających dzieciom bezpośredni kontakt z najbliższym otoczeniem mogą być paradoksalnie dobre warunki lokalowe szkoły i wyposażenie jej w odpowiednie pomoce dydaktyczne, ułatwiające szybkie poznanie rozległej wiedzy w klasie (Budniak, 2018). Wykorzystywany w szkolnictwie sprzęt elektroniczny i aplikacje doprowadzają do zaniku wspólnych wypraw terenowych na rzecz obserwacji obszaru (zjawiska) przy pomocy różnych nowoczesnych środków przekazu (Kugiejko, 2019).

Wśród innych czynników zewnętrznych z tej grupy barier badani nauczyciele zwrócili uwagę na złą pogodę czy lockdown. W opinii dydaktyków zajęcia terenowe są czasochłonne w przygotowaniu i przeprowadzaniu (Kugiejko, 2019). Podnoszą one wprawdzie atrakcyjność procesu nauczania, ale jednocześnie charakteryzują się pewnymi ograniczeniami, wynikających np. z niekorzystnych warunków atmosferycznych czy przestrzennych, a to skutkuje trudnościami w realizacji zamierzonych celów.

Do pierwszej grupy przeszkód można też zaliczyć te związane z niewystarczającą pomocą w organizowaniu wycieczek szkolnych dyrekcji placówki. Badani nauczyciele nie wskazali jednak na przeszkody tego typu. Podobne wyniki uzyskali też P. Zarzycki i in. (2014). Stwierdzili,

że pomoc władz szkolnych w realizacji wycieczek występuje w stopniu zadowalającym. Uczestnicy tego badania wymienili też rodzaje wsparcia, jakie otrzymali. Było to: dofinansowanie, pomoc w nawiązywaniu kontaktów z organizacjami turystycznymi, a także w zdobywaniu pomocy naukowych, takich jak książki, czasopisma czy materiały video.

Podsumowując tę część rozważań, należy stwierdzić, że nauczyciele są przytłoczeni trudnościami o charakterze organizacyjnym i poniekąd zniechęceni do podejmowania inicjatyw pozaszkolnych. W związku ze wzrostem oczekiwań oraz wymagań społecznych w stosunku do nauczyciela i ucznia pedagogzy skupiają się przede wszystkim na kształtowaniu umiejętności w warunkach klasowo-lekcyjnych, kosztem inicjonowania i organizowania zajęć terenowych. „Brak motywacji do działania, zmęczenie i poczucie frustracji mogą przyczynić się do wypalenia zawodowego, utraty zaangażowania w pracę. Taka sytuacja miałaby oczywiście bardzo negatywny skutek również w nawiązaniu do organizacji zajęć wewnątrzszkolnych i pozaszkolnych, takich jak wyjścia i wyjazdy” (Kugiejko, 2019, s. 57).

Bariery dotyczące nauczycieli – organizatorów wycieczek szkolnych

Kolejna grupa trudności w kwestii planowania i realizacji wycieczek szkolnych odnosi się do nauczycieli i dotyczy spraw natury osobistej, personalnej. Ponad 30% przebadanych nauczycieli nie dostrzega tego typu problemów lub na nie nie zważa. Takie stanowisko potwierdza przykładowa wypowiedź: „moja rodzina nie jest przeszkodą w pracy zawodowej, uzupełnia i motywuje mnie, praca w drugiej szkole też nie powinna być przeszkodą, bo realizacja celów dydaktycznych jest najważniejsza”.

W wywiadach pojawiło się jednak wiele odpowiedzi, w których wskazywano na tego typu niedogodności. Jedna z badanych osób wymieniła poczucie braku wystarczających kompetencji (doświadczenia, przygotowania). Rzeczywiście, czynnikiem, który w sposób pośredni mógłby wpływać na organizację turystyki szkolnej jest praktyczne doświadczenie nauczycieli w organizowaniu tego typu imprez turystycznych. Ale uzyskane wyniki wskazują na sporą wprawę badanych w tym zakresie. Określali oni swoje doświadczenie związane z organizowaniem wycieczek szkolnych jako duże i wskazywali, że dotyczy wyjść i wyjazdów o charakterze krajoznawczo-turystycznym, ale też i przedmiotowym, jak np. „lekcje w terenie”, zielone szkoły („wyjścia tematyczne np. do komendy policji, Biblioteki Jagiellońskiej, Ogrodu

Botanicznego, Obserwatorium Astronomicznego”). Nauczyciele wędrowali z uczniami zarówno po najbliższej okolicy, jak i po regionie, zdecydowanie rzadziej poza granicami kraju. Najczęściej i najchętniej respondenci organizowali wycieczki jednodniowe, sporadycznie powyżej 5 dni. Oto jedna z wypowiedzi na ten temat:

W mojej dotychczasowej praktyce zawodowej najczęściej były to wycieczki jednodniowe, rzadziej dwudniowe. Najczęściej wyjścia na terenie naszej miejscowości i okolicy – kino, teatr, muzeum, lekcje specjalistyczne, wyjścia krajoznawcze. Autokarowe głównie do Krakowa (70 km od szkoły) – kino, teatr, opera, muzea, w tym lekcje muzealne, lekcje w terenie, zajęcia specjalistyczne.

P. Zarzycki i in. (2014) uzyskali w omawianej kwestii zupełnie inne wyniki. Podkreślili, iż jednym z powodów niechęci nauczycieli do zajęć w terenie jest m.in. brak odpowiedniego przygotowania do realizacji takiej formy zajęć. Tylko pojedyncze osoby posiadały np. kwalifikacje kierownika wycieczek, uprawnienia instruktorskie w zakresie różnych dyscyplin sportowych, stopnie ZHP, pilota wycieczek, wychowawcy kolonijnego, kierownika placówek wypoczynku dla dzieci i młodzieży czy organizatora turystyki. Z kolei M. Kugiejko (2019) podkreśla, że stosunkowo rzadka organizacja wyjazdów szkolnych przez nauczycieli wynika z ich obawy, że nie posiadają wystarczającej wiedzy na temat obowiązujących przepisów prawnych.

Kolejną barierą, którą często wymieniali respondenci był „stres związany z udanym odbyciem wycieczki” oraz „wycieńczenie fizyczne i psychiczne dla nauczyciela”. Problemy tego typu widzą też uczniowie. W pracy A. Zajadacz i M. Kugiejko (2017, s. 218) zacytowano następujące wypowiedzi uczniów o nauczycielach: „ryzyko nieprzewidzianych zachowań, wypadku, choroby”; „wygłupy i niestosowne żarciki”; „narzekanie, ciągłe pytania”; „strach przed tym, że coś może się stać”; „brak wolnego czasu (przez cały wyjazd są za nas odpowiedzialni)”; „wyczerpanie fizyczne i psychiczne (niewyspanie)”.

Do głównych przeszkód dotyczących nauczycieli zaliczono też konieczność reorganizacji życia domowego i zapewnienia opieki dla małych dzieci, zwłaszcza w przypadku kilkudniowych wyjazdów. Te problemy są ważne przede wszystkim dla nauczycieli młodych i w średnim wieku, a tacy przeważali w badanej grupie (17 osób ze stażem pracy do 20 lat). Mogło to zatem istotnie wpłynąć na częste wskazywanie tego typu barier w organizowaniu wycieczek szkolnych.

Wśród wskazywanych ograniczeń była też obawa o bezpieczeństwo uczniów i zbyt duża odpowiedzialność. Potwierdzają to też inni badacze pisząc, iż główną przeszkodą w częstszej organizacji różnych

form turystyki szkolnej jest ogromna odpowiedzialność, jaką ponoszą nauczyciele podczas wyjazdu – w pierwszej kolejności – z grupą młodszych uczniów, ale również z młodzieżą (Zarzycki i in., 2014; Zajadacz, Kugiejko, 2017).

Odrębnym problemem okazują się kwestie finansowe. Respondenci pisali o „braku wynagrodzenia za dodatkowe godziny pracy”, „braku zapłaty za wykonywane nadgodziny...” czy „braku wypłaty choćby delegacji”. W swych wypowiedziach podkreślali, że „organizacja wycieczek, szczególnie całoniedziowych lub kilkudniowych powinna być dodatkowo płatna dla nauczyciela”. Na niskie, nieadekwatne do odpowiedzialności za tego typu działalność, płace zwrócili też uwagę P. Zarzycki i in. (2014).

Ponadto badani nauczyciele pisali ogólnie o ograniczeniach czasowych, o poświęcaniu swojego czasu wolnego, o dużej ilości innych obowiązków czy drugiej pracy. Pojawiły się również wzmianki o problemach zdrowotnych. O ile problemy zdrowotne można uznać za mniej istotną (bo rzadszą) przeszkodę, o tyle ograniczenia czasowe wypada zaliczyć do ważnych barier utrudniających przygotowywanie wyjść i wyjazdów dla uczniów. P. Zarzycki i in. (2014) zaliczyli jednak zarówno brak czasu, jak i kłopoty zdrowotne nauczycieli do mniej istotnych barier organizowania turystyki szkolnej.

Bariery dotyczące uczniów – uczestników wycieczek szkolnych

Respondenci w swych wypowiedziach nie zapomnieli o problemach i trudnościach, z jakimi muszą się zmierzyć ich podopieczni. Podkreślano tutaj m.in. słabą kondycję fizyczną uczniów („wycieczki turystyczno-krajoznawcze w regionie Gorców i Tatr, przeważnie jednodniowe, pełne wrażeń, lecz trudne dla młodzieży ze względu na brak kondycji fizycznej”). Jak podkreśla M. Janukowicz (2015), dezaprobatę dla tego typu zajęć w terenie wyrażają częściej dzieci mniej aktywne ruchowo, ospałe, lubiące siedzący tryb życia bądź osamotnione, nie-dobrze czujące się we wspólnocie. Takie dzieci, ze względu na małą samodzielność, często preferują wyjazdy tylko z rodzicami.

Jeden z respondentów zwrócił uwagę na niewłaściwe, niezdrowe odżywianie się uczniów, inny – na kłopotliwe problemy zdrowotne, jak np. alergie. M. Kugiejko (2019) w swych badaniach – poza problemami dotyczącymi zaburzeń odżywiania (głodzenie się) – wskazała też na kwestię niewłaściwego przygotowania się uczestników wycieczek do warunków atmosferycznych czy zoofobie (strach przed zwierzętami, owadami, węzami i ptakami).

Ważną kwestią, na którą zwracano uwagę w badaniach, były dodatkowe obowiązki uczniów. Szybkie tempo życia, ograniczenia czasowe, liczne zajęcia pozaszkolne (np. codzienne treningi sportowe, szkoła muzyczna, nauka języków obcych), z których uczniowie niechętnie rezygnują (rodzice też nie godzą się na opuszczanie tych – nierzadko płatnych – zajęć) i wiele innych obowiązków mają w dzisiejszych czasach znaczący wpływ na organizację dodatkowych aktywności wykraczających poza ramy godzin lekcyjnych.

Dostrzeżono też problemy związane z niewystarczającą liczebnością grupy wycieczkowej czy 100-procentową frekwencją zapisanych na wyjazd uczniów: „Przeważnie deklarowana liczba uczestników jest większa od rzeczywistej, co powoduje komplikacje w rozliczeniach z biurem podróży”, „np. niespodziewana choroba ucznia”; „czasem chcą sami jechać, a taniej jest jak jadą dwie klasy”. Korzystnym z ekonomicznego punktu widzenia i często stosowanym „zabiegiem” jest łączenie klas w większe grupy, co pozwala na obniżenie kosztów imprezy turystycznej.

Przeszkodą okazywała się także „niechęć uczniów do zwiedzania, brak zainteresowania tematem”. Z jednej strony zasadniczym problemem okazuje się zainteresowanie grupy – zwłaszcza starszych uczniów – programem, z drugiej strony – sama turystyka staje się coraz mniej interesująca dla dzieci i młodzieży.

Biorąc pod uwagę pierwszy z wymienionych problemów, niewystarczająca oferta proponowana przez szkoły może być bezpośrednią przyczyną absencji młodych ludzi w szkolnych wyjazdach turystycznych. Przeładowane programy wycieczek skutkują panującym podczas wyjazdów pośpiechem, co z kolei powoduje zmęczenie u uczniów oraz niechęć do dalszego zwiedzania. Inną kwestią jest brak urozmaicenia. Nierzadko praktykowanym działaniem jest zwiedzanie jednego rodzaju atrakcji w obszarze np. wyłącznie środowiska naturalnego lub kulturowego (Kugiejko, 2019).

Zatem do barier można zaliczyć także różnice w oczekiwaniach i idei organizowania poszczególnych wyjść czy wyjazdów dla danej grupy wiekowej, np. co do miejsca wycieczki, celu czy charakteru. Dla najmłodszych grup wycieczki są dużym emocjonalnym wydarzeniem, dla starszych uczniów jest to dzień wolny od zajęć lekcyjnych (Kugiejko, 2017). Praca z wieloma grupami jednocześnie na jednym wyjeździe utrudnia realizację celów wycieczki – każda grupa wiekowa ma inne cechy, wymagania, obawy.

Z drugiej strony turystyka staje się coraz mniej atrakcyjna dla dzieci i młodzieży. Przybiera charakter wyłącznie konsumpcyjny; podczas

wyjazdów pomijane są treści poznawcze, widoczny jest brak poszanowania środowiska naturalnego, niechęć do aktywności ruchowej (Kugiejko, 2019). Coraz trudniej współpracuje się z młodzieżą ze względu na zmiany w poglądach, zainteresowaniach i indywidualnych wymaganiach uczniów – coraz trudniej ich czymś zaskoczyć, coraz częściej im się „nie chce”, nie odpowiada im towarzystwo, z jakim mają jechać na wycieczkę. W świetle istniejących analiz (Kugiejko, 2019) nauczyciele postrzegają swoich podopiecznych jako niechętnych szkole i jej otoczeniu. W opinii prawie 70% badanych pedagogów uczniowie nie traktują szkoły jako ważnego dla siebie miejsca wszechstronnego rozwoju. Dlatego organizowanie różnych form zajęć pozalekcyjnych nie jest inicjatywą wartą głębszego zaangażowania.

Spory problem dostrzegano w niewłaściwych zachowaniach dzieci i młodzieży („największą przeszkodą jest stopień zdyscyplinowania uczniów”), a co za tym idzie pojawiała się obawa o zdrowie i bezpieczeństwo uczniów. W wypowiedziach zwracano uwagę na „brak subordynacji uczniów”, „brak dyscypliny”, „niepodporządkowanie się regulaminowi”, „możliwe nieodpowiednie zachowania”, „niezgrany zespół klasowy”, „coraz trudniejsza młodzież z licznymi problemami”. Co ciekawe, zaledwie sześć osób wskazało wyłącznie na tego typu problemy, kolejne trzy wymieniły ten aspekt na dalszym miejscu. A przecież ponad 50% ankietowanych nauczycieli uczyło w klasach VII i VIII. Można zatem uznać, iż problemy wychowawcze związane z zachowaniem młodzieży nie są istotną barierą w realizacji wycieczek szkolnych w badanej grupie. Być może uczniowie sprawiający większe kłopoty wychowawcze na ogół nie jeżdżą na wycieczki ze swoją klasą.

Wyniki badań innych autorów również wskazują na to, iż większość nauczycieli nie dostrzega poważniejszych problemów wychowawczych podczas wycieczek szkolnych. Sporadycznie wskazywano na zachowania antyspołeczne, demoralizację, eksperymentowanie ze środkami odurzającymi, ucieczki z wycieczek. Największymi trudnościami okazywały się kłopoty z dyscypliną oraz problemy związane z integracją w klasie (Zarzycki i in., 2014).

Faktem jest, że uczniowie starszych klas szkoły podstawowej to już tzw. młodzież dorastająca, co przekłada się również na kontrowersyjne zachowania podczas wyjazdów. Problemy dotyczą m.in. trudnej do przewidzenia bezmyślności w działaniu, częstej brawury, nieprzestrzegania zasad i regulaminów, niejednokrotnie także zachowań agresywnych i przemocowych, które przejawiają się głównie w różnych formach napastliwości czy dokuczliwości (Kugiejko, 2019). To może zniechęcać niektórych uczniów do uczestnictwa w wyjazdach

ze względu na przykre doświadczenia (Sufa, Winiarczyk-Raźniak, 2020). Nieustanne problemy i kontestacja ze strony uczniów działają także demotywująco na grono pedagogiczne. Pojawiające się podczas wyjazdów problemy wychowawcze i obciążające psychikę nauczycieli poczucie odpowiedzialności za bezpieczeństwo uczniów zniechęca część pedagogów do twórczych działań i podejmowania trudu organizacji kolejnych wycieczek szkolnych.

Barierzy dotyczące rodziców – partycypanów procesu organizowania wycieczek szkolnych

Na podstawie przeprowadzanych badań do przeszkód związanych z rodzicami można zaliczyć m.in. ich obawy dotyczące bezpieczeństwa, nadopiekuńczość, lęki przed rozłąką, niechęć do danego miejsca. Problemem stają się pojedynczy uczniowie, którzy pod wpływem rodziców nigdy nie uczestniczą w wyjściach lub wycieczkach. Według opinii jednej z nauczycielek wynika to najczęściej z negatywnego nastawienia dorosłych („zaoszczędzone pieniądze, dzień wolny dla ucznia spędzony w domu przy komputerze, bez konieczności nadrobiania lekcji”).

Ograniczone uczestnictwo dzieci w wycieczkach klasowych nawiązuje do tzw. cyklu życia rodziny – zależności pomiędzy wiekiem a trybem podejmowania decyzji odnośnie do aktywności turystycznej (Kugiejko, 2019). Zwolnienie z wyjazdu jest możliwe w przypadku choroby dziecka lub innego powodu, który w mniemaniu rodzica jest wystarczający, by uczeń został w domu. Jak podkreśla autorka, rodzic nie zawsze podaje prawdziwe powody nieobecności, obawiając się m.in. ośmieszenia dziecka w grupie rówieśniczej. Argumenty na „nie” bywają związane z tym, że wycieczka jest nieciekawa lub rodzice nie posiadają środków odpowiednich finansowych na pokrycie kosztów wyjazdu (Kugiejko, 2019).

Ankietowani nauczyciele nie ukrywali faktu, że niewystarczający stan budżetów domowych może stanowić istotne ograniczenie w uczestnictwie dzieci i młodzieży w wycieczkach szkolnych. Pojawiło się sporo wskazań w tym zakresie, np. „ciągle za drogo, dzieci chętnie pojadą, ale po podaniu kosztów wycieczki zaczyna się wycofywanie”, „rodzice narzekający, że za drogo”. Niektóre szkoły z funduszu Rady Rodziców dofinansowują tego typu wyjazdy, w innych można spotkać się z poglądem, że rodzice mają do wykorzystania na ten cel środki z programu 500+, a nawet bon turystyczny. Wyniki badań M. Kugiejko (2019) potwierdzają fakt, że bardzo istotnym czynnikiem hamującym uczestnictwo w wycieczkach szkolnych są koszty, jakie

ponoszą rodzice. Poza opłatą za wycieczkę dochodzi jeszcze kieszonkowe i inne dodatkowe wydatki (np. kupno odzieży). Może to być zbyt obciążające finansowo, zwłaszcza w przypadku rodzin wielodzietnych.

Inne kwestie, na jakie jeszcze zwracali uwagę ankietowani stanowią wygórowane bądź rozbieżne oczekiwania rodziców („trudności w określeniu miejsca wycieczki”, „coraz większa [ich] postawa roszczeniowa”), ale również „brak chęci współpracy”, „brak chęci opieki nad klasą”, „konieczność akceptacji przez rodziców zasad wynikających z grupowych wyjazdów”.

Z jednej strony (w opinii kilku ankietowanych nauczycieli) „problem stanowią rodzice, nie uczniowie”, z drugiej zaś zdarzyła się też wypowiedź typu: „rodzice moich uczniów są bardzo elastyczni, nigdy nie spotkałam się z zażaleniami”.

* * *

Respondentów zapytano też o to, czy liczba organizowanych wycieczek szkolnych dla konkretnej klasy jest wystarczająca. Dla połowy badanych była ona zadowalająca: „Organizuję 2 wycieczki krajoznawczo-turystyczne w ciągu roku oraz kilka wycieczek terenowych i myślę, że jest to wystarczająca ilość.” Część badanych potwierdziło jednak chęć organizacji większej liczby wyjazdów, co jednak jest uzależnione od wielu czynników, w tym likwidacji lub zminimalizowania wskazanych barier („Ostatecznie to rodzice decydują o ilości wycieczek i wyjść, podpisując zgodę i opłacając udział dziecka. Wycieczek nie może być organizowanych zbyt dużo, ze względu na konieczność realizowania podstawy programowej”) oraz poprawy sytuacji epidemiologicznej („Obecnie pandemia utrudnia organizację wycieczek. Przy lepszych warunkach można zorganizować więcej wycieczek”, „W poprzednich latach organizowałam 6-7 wycieczek w ciągu roku szkolnego, obecnie nie jest to możliwe, ale będę się starać”).

Z badań innych autorów (Zarzycki i in., 2014) wynika, że pedagodzy, rodzice i uczniowie dążą do tego, aby zwiększać liczbę odbywanych wycieczek w szkołach. Podobnego zdania jest M. Kugiejko (2019, s. 56), która na podstawie wyników badań z lat 2005, 2009 i 2015 twierdzi, iż „udział szkół w organizowaniu wyjazdów turystycznych jest niewystarczający”, wskazując na bierną postawę nauczycieli wobec zajęć pozalekcyjnych i pozaszkolnych, duży sceptycyzm w odniesieniu do inicjowania aktywności turystycznej wśród uczniów, narażanie się śmieszności w przypadku postrzegania wycieczki dydaktycznej jako części zadań wolnoczasowych (edukacja w czasie wolnym – zjawisko marginalne). Z kolei badania I. Dybskiej-Jakóbkiewicz przeprowadzone

w 2017 r. dowiodły, iż co czwarty ankietowany nauczyciel nie prowadził w ogóle zajęć w terenie. Autorka doszła do wniosku, iż nauczyciele zbyt łatwo rezygnują z takiej formy lekcji w trosce o realizację efektów kształcenia, dodając, że „może to również wynikać z czasochłonności przygotowania i przewidywanych trudności wychowawczych podczas realizacji zajęć terenowych [...]”. Często zdarza się też, że kiedy dochodzi do takich lekcji, wielu nauczycieli traktuje je jako spełnienie programowego obowiązku” (Dybska-Jakóbkiewicz, 2017, s. 112–113).

PODSUMOWANIE

Turystyka szkolna, jest lubianym przez uczniów, ważnym elementem „pozaławkowego” procesu dydaktyczno-wychowawczego, formą organizacyjną realizowaną w tzw. czasie zajętym (w czasie lekcji, w czasie tygodnia dydaktycznego). Jest źródłem wielu pozytywnych doświadczeń, co w pełni potwierdziły przeprowadzone badania. Nauczyciele dostrzegają niezaprzeczalne korzyści, wynikające z realizacji wycieczek szkolnych, zarówno dla uczniów, szkoły, jak i samych siebie. Jeden z respondentów podsumował to następująco: „(...) wycieczkę traktuję jako najatrakcyjniejszą i skuteczną formę przekazania wiedzy, nabywania nowych umiejętności i dobry sposób na integrację klasy”. Badani zauważali korzyści zwłaszcza w zakresie poznawczym (nabywanie wiedzy z danego przedmiotu, ale także różnych praktycznych umiejętności) i wychowawczym (integracja i głębsze poznanie zespołu klasowego). Zastanawiające jest jednak to, że niewielu pedagogów wskazywało na korzyści zdrowotne. Może to wynikać z organizowania krótkich wycieczek (najczęściej jedno- lub dwudniowych), albo po prostu z niedostrzegania takich walorów.

Aby jednak wycieczki przyniosły uczniom, a także szkole przewidywane korzyści, muszą być odpowiednio zaplanowane i zorganizowane. Należy zwrócić uwagę na poświęcenie związanym z tym procesem trudnościom. Na podstawie szczegółowych opinii nauczycieli – inicjatorów, a często i organizatorów turystyki szkolnej – ujawniono wielość barier i trudności tkwiących w przygotowywaniu i przeprowadzaniu wycieczek szkolnych. Trudno się więc dziwić, że „(...) coraz mniej nauczycieli podejmuje trud, a nawet ryzyko organizacji i prowadzenia zajęć w terenie” (Budniak, 2018, s. 193).

Wśród najczęściej wymienianych barier formalnych i organizacyjnych znalazły się: obszerna i pracochłonna dokumentacja związana z wyjazdem, problemy ze znalezieniem opieki dla uczniów, a także konieczność realizacji podstawy programowej. Dla blisko 30% nauczycieli nie były to jednak istotne utrudnienia.

Podobna część respondentów (niewiele ponad 30%) nie dostrzegła większych przeszkód związanych z nauczycielami i ich osobistymi sprawami. Pozostali badani do głównych przeszkód w tej grupie zaliczyli jednak: konieczność reorganizacji własnego życia rodzinnego (w tym zapewnienia opieki dla małych dzieci), poświęcanie swojego wolnego czasu, a także brak wynagrodzenia za dodatkowe godziny pracy. Zwrócono też uwagę na poważne obciążenie psychiczne: ciągle obawy o bezpieczeństwo uczniów, zbyt dużą odpowiedzialność.

Wskazując problemy leżące po stronie uczniów, pojedynczy nauczyciele zwracali uwagę na ich słabą kondycję fizyczną, niezdrowe odżywianie, problemy zdrowotne, a także ogólną niechęć do zwiedzania. Ważną kwestią, na którą zwracano uwagę były dodatkowe obowiązki i zajęcia uczniów. Wbrew pozorom niewielu badanych wymieniło problemy wychowawcze, związane z niewłaściwym zachowaniem dzieci i młodzieży.

Do głównych barier po stronie rodziców zaliczono m.in.: ich obawy dotyczące bezpieczeństwa, nadopiekuńczość, wygórowane bądź rozbieżne oczekiwania; a za najistotniejszą uznano ograniczone budżety domowe (przynajmniej części rodzin).

Nauczyciele wskazywali bardzo różnorodne czynniki, które według nich są przeszkodami w organizacji i realizacji turystyki szkolnej – jedne okazywały się mniej, inne bardziej istotne. Swego rodzaju podsumowanie powyższych rozważań może stanowić następująca opinia:

Nauczyciel organizując wycieczkę bierze na siebie dodatkowe obowiązki, za które nikt nie płaci. Dodatkowo ogromny stres towarzyszący każdemu wyjazdowi, odpowiedzialność za zdrowie i życie. Bywa także, że są osoby niezadowolone np. z menu...

I kolejny reprezentatywny cytat:

[...] zawsze znajdzie się ktoś niezadowolony, uczeń bądź rodzic, brak możliwości wyegzekwowania dyscypliny u uczniów, brak poparcia rodziców w tej kwestii, otoczenie jest zdania, że nauczyciel ma być do dyspozycji 24 h/dobę i pełnić opiekę, brak gratyfikacji finansowej za spędzony czas dodatkowy.

Interesujące jest to, że takich przeszkód nie widzi część nauczycieli charakteryzujących się dłuższym stażem pracy oraz dużym doświadczeniem w zakresie organizowania różnych form turystyki szkolnej.

M. Kugiejko (2019, s. 93) zwraca jeszcze uwagę na wiele innych kwestii, których nie ujawniły przeprowadzone badania:

Brak autorytetu samego nauczyciela-organizatora, brak profesjonalnego i kreatywnego prowadzenia wybranych form aktywności turystycznej, niedostosowanie treści realizowanych podczas wycieczek i innych wyjazdów turystycznych

do wieku i poziomu intelektualnego uczestników przyczynia się do braku chęci podejmowania organizacji wycieczek przez nauczycieli oraz uczestnictwa w nich przez uczniów. Problematyczny staje się również fakt niewystarczającej liczby godzin, ograniczenia czasowe wynikające z realizacji programu. Jeżeli natomiast wycieczka została wpisana do programu wychowawczego klasy lub szkoły i jest częścią programu przedmiotowego, wówczas można określić ją mianem obowiązkowej.

Zrozumienie wskazanych w badaniach, jak i literaturze przedmiotu przeszkód może mieć istotny aspekt praktyczny. Chodzi np. o konieczność ustalenia i ujednolicenia programu krajoznawczo-turystycznego odrębnie dla każdej klasy, zadbanie o potrzeby nauczycieli organizujących turystykę szkolną, lepsze wykorzystanie walorów wychowawczych i zdrowotnych tkwiących w różnorodnych wyjściach i wyjazdach turystycznych, a także stworzenie jasnego i sprawnego systemu dofinansowywania wycieczek szkolnych. Uzyskane wyniki mogą być zatem pomocne w podjęciu konkretnych działań służących poprawie organizacji wycieczek szkolnych, tak by gwarantowały realizację założonych celów, bezpieczeństwo i zadowolenie uczestników, a także – co również istotne – satysfakcję nauczycieli. Ponadto wyniki badań jakościowych mogą stanowić podstawę do podjęcia w przyszłości systematycznych badań ilościowych w tym zakresie, co pozwoli jeszcze lepiej zrozumieć realia i okoliczności towarzyszące organizowaniu turystyki szkolnej.

BIBLIOGRAFIA

- Adach, J. (2018). Pilot jako edukator i animator wycieczki szkolnej. W: T. Wysockański (red.), *Nauka, badania i doniesienia naukowe. Nauki humanistyczne i społeczne* (s. 7-15). Świebodzice: Idea Knowledge Future.
- Alejziak, B. (2014). Zdrowotne aspekty wyjazdów turystycznych dzieci w wieku szkolnym. Analiza porównawcza środowiska wiejskiego i miejskiego. *Studia Sieradzana*, 6A, 9-27.
- Bieńczyk, G. (2003). *Krajoznawstwo i jego związki z turystyką*. Warszawa: WSE.
- Błaszczak, E. (2017). Wybrane aspekty zorganizowanej turystyki dzieci i młodzieży szkolnej w Polsce. *Zeszyty Naukowe Uczelni Vistula*, 54 (3), 262-276.
- Błaszczak, I. (2014). Znaczenie wycieczek szkolnych w wychowaniu i kształceniu uczniów klas początkowych szkoły podstawowej. *Zeszyty Naukowe. Turystyka i Rekreacja*, 1 (13), 83-92.
- Bochenek, M. (2008). *Turystyka w edukacji dzieci i młodzieży*. Biała Podlaska: Wyd. Akademii Wychowania Fizycznego Józefa Piłsudskiego.

- Budniak, A. (2018). Zielona szkoła w kształtowaniu kompetencji środowiskowych uczniów klas początkowych. *Chowanna*, 1, 179-198.
- Centkowski, J. (1988). Wycieczka historyczna. W: Cz. Majorek (red.), *Metodyka nauczania historii w szkole podstawowej* (s. 402-419). Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne.
- Denek, K. (1997). Wycieczki we współczesnej szkole. Poznań: Wydawnictwo „Eruditus”.
- Denek, K. (2011). *Edukacja pozalekcyjna i pozaszkolna*. Poznań: Wyższa Szkoła Pedagogiki i Administracji im. Mieszka I w Poznaniu.
- Drogosz, M. (2009). *Krajoznawstwo i turystyka w szkołach i placówkach oświatowych. Poradnik dla dyrektorów i kadry pedagogicznej*. Warszawa: ABC Wolters Kluwer Bussines.
- Dybska-Jakóbkiewicz, I. (2017). Znaczenie wycieczek w szkolnej edukacji geograficznej. *Zeszyty Naukowe. Turystyka i Rekreacja*, 2 (20), 107-114.
- Janowski, I. (2003). *Krajoznawstwo i turystyka szkolna*. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.
- Janukowicz, M. (2015). Wycieczka dydaktyczna alternatywą dla edukacji transmisyjnej. *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika*, XXIV, 253-264. <https://doi.org/10.16926/p.2015.24.20>
- Jarzyńska, I. (2007). Organizowanie i wykorzystanie wycieczek przyrodniczych w zintegrowanej edukacji wczesnoszkolnej. *Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce*, 1, 23-31.
- Kamel, M. (2012). Turystyka kulturowa dzieci szkolnych. *Turystyka Kulturowa*, 8, 5-22.
- Kruczek, Z. (2009). *Kompendium pilota wycieczek*. Kraków: Proksenia.
- Kugiejko, M. (2017). Organizacja wycieczek szkolnych jako element wpływu edukacji szkolnej na rozwój uczniów. *Zeszyty Naukowe. Turystyka i Rekreacja*, 18 (2), 147-158.
- Kugiejko, M. (2019). Turystyka szkolna w województwie wielkopolskim. *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki*, XXI, seria: Turystyka i rekreacja – Studia i prace, Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Łobożewicz, T., Bieńczyk, G. (2001). *Podstawy turystyki*. Warszawa: Wyższa Szkoła Ekonomiczna.
- Okoń, W. (2007). *Nowy słownik pedagogiczny*. Warszawa: Żak.
- Pawelec, L. (2008). Wymiar regionalny wycieczki szkolnej. *Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce*, 1-2, 68-77.
- Rozporządzenie (2018). *Rozporządzenie Ministerstwa Edukacji Narodowej z dnia 26 lipca 2018 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie warunków i sposobu organizowania przez publiczne przedszkola, szkoły i placówki krajoznawstwa i turystyki* (DzU 2018, poz.1533).
- Stach, E. (2017). Wycieczki szkolne na przykładzie wybranych zespołów szkół z Krakowa i Krzeszowic – analiza porównawcza. W: M. Drewnik, M. Mika (red.), *Człowiek i jego działania: spojrzenie geografa* (s. 273-289).

- Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie.
- Sufa, B., Winiarczyk-Raźniak, A. (2020). Wycieczka jako metoda nauczania i wychowania uczniów w edukacji wczesnoszkolnej. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, 15, 223–241.
- Wojciechowski, K. H., Bochenek, M., Kędra, P., Rafalska, B. (2012). Wpływ autorskiego programu turystyczno-krajoznawczego na wiadomości o regionie. *Sport Tourism*, 19, 202–207.
- Wojtyczka, J. (2000). *Organizacja turystyki młodzieży szkolnej*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Zajadacz, A., Kugiejko, M. (2017). *Między swobodą a zakazem w organizacji wycieczek szkolnych*. W: A. Stasiak, J. Śledzińska (red.), *Między swobodą a zakazem, czyli o bezpiecznym korzystaniu z przestrzeni turystycznej* (s. 207–225). Warszawa: Wyd. PTTK „Kraj”.
- Zarzycki, P., Grobelny, J., Gliński, M. (2014). Turystyka szkolna – kłopot czy wartość dla nauczyciela przy rozwiązywaniu problemów wychowawczych. *Aktywność Ruchowa Ludzi w Różnym Wieku*, 4 (24), 45–53.
- Zielecki, A. (2007). *Wprowadzenie do dydaktyki historii*. Kraków: Avalon.
- Żuk, G. (2017). Wycieczka szkolna w procesie kształtowania tożsamości. W: M. Dziekanowska, M. Wójcicka (red.), *Tradycja dla współczesności. Ciągłość i zmiana, t. 11. Tożsamości w procesach społeczno-kulturowych* (s. 235–249). Lublin: UMCS.

4 | **Udostępnianie przestrzeni dla turystyki**

4.1. Szlaki turystyczne jako ważny element infrastruktury służącej uprawianiu turystyki

WSTĘP

Problematyka budowy i eksploatacji sieci szlaków turystycznych od wielu lat stanowi przedmiot rozmaitych rozważań i opracowań. To istotny element budowy lokalnego produktu turystycznego, który jest podstawą zrównoważonego rozwoju gospodarczego wielu regionów kraju w większości nie mających alternatywnych rozwiązań. Taki pogląd na rolę szlaków turystycznych zaczął kształtować się już w okresie międzywojennym. Pierwotnie, w pierwszych latach udostępniania atrakcyjnych dla turystyki, przeważnie górskich, obszarów, głównym zadaniem powstającej infrastruktury szlakowej było ułatwianie penetracji turystycznej. W późniejszym okresie zaczęto też dostrzegać inne aspekty funkcjonowania sieci tras, np. korzyści związane z ochroną atrakcyjnych przyrodniczo obszarów udostępnianych dla turystów. Niedocenianym, a niezwykle istotnym jest także znaczenie sieci szlaków dla budowy wolontariatu, i to nie tylko pośród członków Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego, ale i w szeroko pojętych gremiach zainteresowanych rozwojem turystyki społecznej.

BUDOWA SZLAKÓW TURYSTYCZNYCH ISTOTNYM KOMPONENTEM FUNKCJONOWANIA ORGANIZACJI POZA- RZĄDOWYCH NA ZIEMIACH POLSKICH NA PRZYKŁADZIE POLSKIEGO TOWARZYSTWA TATRZAŃSKIEGO I POLSKIEGO TOWARZYSTWA TURYSTYCZNO-KRAJOZNAWCZEGO

Od prawie 150 lat na ziemiach polskich rozwijana jest w sposób zorganizowany turystyka, którą dzisiaj nazywalibyśmy aktywną. Powstałe w 1873 r. Galicyjskie Towarzystwo Tatrzańskie, wkrótce jako

* ORCID: 0000-0002-4809-9148, Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej PTTK,
e-mail: jerzy.kaplon@cotg.pttk.pl

Towarzystwo Tatrzańskie (TT), rozpoczęło działania zmierzające do ułatwienia uprawiania turystyki w Tatrach oraz w równie atrakcyjnych Karpatach Wschodnich. W pierwszych latach funkcjonowania, oprócz rozpoczętej promocji gór i góralszczyzny, udostępniano doliny tatrzańskie poprzez budowę ścieżek prowadzących w głąb Tatr. Wkrótce pojawiły się na nich drogowskazy ułatwiające zorientowanie się w kierunkach i celach marszu, w dalszej kolejności zostały one oznakowane. Przyczyniło się to do intensyfikacji ruchu turystycznego. Idea wytyczenia szlaku który, umożliwia bezpieczne uprawianie turystyki, była pomysłem genialnym, sprawdzającym się do dzisiaj.

Witając Szanownych Panów, mam zaszczyt zagaić pierwsze walne posiedzenie Członków Towarzystwa Tatrzańskiego. Widząc po większej części w rękach szanownych panów statut naszego Towarzystwa, określający cel tegoż, sędzę, że jest on znany Szanownemu zgromadzeniu. Cel ten da się określić dwoma słowami: pożytek i przyjemność [...]. Przyjemność w rozszerzaniu wśród naszej społeczności zamięłowania do alpejskiej przyrody, **w ułatwianiu przystępu do rdzenia gór podróżnikom w Tatry**, w ulepszeniu komunikacji w wytworzeniu możebnych wygod, bez których góry nasze, mimo swego uroku, wielu odstręczać nie przestaną (Rey, 1876, s. 7).

Takie słowa wypowiedział 10 maja 1874 r. na pierwszym Walnym Zgromadzeniu Towarzystwa Tatrzańskiego jego prezes hrabia Mieczysław Rey. Według pierwszego statutu uchwalonego 31 grudnia 1873 r.

Celem Towarzystwa jest Karpaty a osobliwie centralne Tatry o ile siły i fundusze jego wystarczą będą: [...] b) otwierać i ułatwiać zwykłym turystom i udającym się w Tatry w celach artystycznych specjalistom przystępu do zajmujących i uczęszczanych miejsc tudzież do odszukać się jeszcze mających nowych wido-ków (*Statut Galicyjskiego Towarzystwa Tatrzańskiego...*, 1873, s. 1).

Sprawy udostępnienia gór i budowy ścieżek turystycznych miały swoje miejsce w kolejnych wersjach statutów uchwalanych w czasie istnienia Polskiego (po I wojnie światowej) Towarzystwa Tatrzańskie-go. Zmianę podejścia do problemu znakowania szlaków górskich i budowy ścieżek zaprezentowano także w statucie, którego treść długo dyskutowano w Towarzystwie od początku XX w. Stało się tak z powodu starań oddziałów TT o uzyskanie większej samodzielności.

Statut uchwalony 19 czerwca 1911 r. rozdzielił tereny gospodarowania w górach, a więc i budowy schronisk i ścieżek turystycznych oraz ich znakowania pomiędzy oddziały terenowe Towarzystwa (*Statut Towarzystwa Tatrzańskiego...*, 1911, s. 4) W ten sposób ustalono administratorów szlaków na powierzonych im obszarach gospodarki turystycznej. W tym czasie pojawiły się pierwsze dotacje ze środków publicznych na prowadzenie prac znakarskich. Kierowało je na ten

cel Namiestnictwo we Lwowie, a więc były to środki zaborcy, monarchii austro-węgierskiej. Decentralizacja Towarzystwa przyczyniła się do wzrostu aktywności terenowych działaczy i doprowadziła m.in. do znaczącego postępu w zagospodarowaniu rozległych obszarów górskich.

W dniu 10 grudnia 1922 r. uchwalono kolejny statut Towarzystwa, które zmieniło nazwę na Polskie Towarzystwo Tatrzańskie (PTT), a jego samodzielnie rejestrujące się oddziały uzyskały dalsze uniezależnienie się od centrali (*Statut Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego*, 1924). W tym i w kolejnych statutach PTT sprawy znakowania szlaków miały swoje odpowiednie miejsce. Powstałe w 1950 r. Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze w pierwszym statucie wśród podstawowych zadań, jakie winno realizować ujętych w treści § 7, ust. h wskazało „znakowanie i konserwację szlaków i dróg turystycznych na terenach górskich i nizinnych” (*Statut Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego*, r. 1950, s. 3) W treści aktualnie obowiązującego statutu zapis dotyczący prowadzenia działalności związanej ze znakowaniem szlaków turystycznych zawarty jest w precyzyjnym celu statutowe Stowarzyszenia art. 9, ust. 2, pkt 5: „wytycza i znakuje szlaki turystyczne, konserwuje ich oznakowanie oraz prowadzi ich ewidencję” (*Statut Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego*, 2019, s. 10).

Do końca XX stulecia problematyka utrzymywania sieci szlaków turystycznych nie przebiegała się do świadomości społecznej. Nie mając (jak zresztą i w poprzednim okresie) monopolu na znakowanie szlaków turystycznych, PTTK nadal było podstawowym operatorem sieci szlaków. W wyniku pozyskiwania środków finansowych (bądź samorządowych, bądź mających swe źródła w Unii Europejskiej) przez powstające licznie podmioty zajmujące się promowaniem turystyki rozpoczął się intensywny i niekontrolowany rozwój szlaków turystycznych. W efekcie konieczne było podjęcie działań zmierzających do uporządkowania tej sytuacji.

W 2007 r., kiedy w PTTK obchodzono Rok Szlaków Turystycznych, zorganizowano konferencję pt. *Szlaki turystyczne a przestrzeń turystyczna*. Dyskusja na temat rozwiązań w sprawach znakowanych szlaków turystycznych przeprowadzona została też na seminarium pt. *Transformacje prawa turystycznego*, zorganizowanym w czerwcu 2009 r. przez Zakład Prawa i Organizacji Turystyki Instytutu Turystyki Akademii Wychowania Fizycznego w Krakowie.

Problem znakowania szlaków turystycznych podejmowany był również przez parlamentarzystów. Znalazł odzwierciedlenie m.in.

w wystąpieniach posłów na Sejm RP: Barbary Bubuli w dniu 29 marca 2007 r. (interpelacja nr 2541) i Stanisława Ożoga w dniu 13 kwietnia 2010 r. (interpelacja nr 15542). W treści tej pierwszej, prócz problematyki ujednolicenia i wprowadzenia zasad oznakowania szlaków turystycznych pojawia się propozycja powierzenia koordynacji prowadzenia szlaków turystycznych PTTK (Zapytanie, 2007). W odpowiedzi na drugą interpelację minister Adam Giersz potwierdził konieczność powstania takiego aktu prawnego (Odpowiedź, 2010). Próby jego stworzenia podejmowali prawnicy i przedstawiciele świata nauki specjalizujący się w zagadnieniach związanych z turystyką (m.in. adwokat Jan Długopolski z Krakowa, prof. dr Jerzy Gospodarek z Wyższej Szkoły Turystyki i Hotelarstwa w Warszawie, dr Piotr Kostański z Uniwersytetu Jagiellońskiego, dr Krzysztof Kołodziejczyk z Uniwersytetu Wrocławskiego, dr Wojciech Robaczyński z Uniwersytetu Łódzkiego, dr Dominik Wolski z Wyższej Szkoły Handlowej w Katowicach).

Utrzymanie sieci szlaków turystycznych PTTK obejmującej najbardziej atrakcyjne regiony naszego kraju realizowane jest przez oddziały terenowe Towarzystwa. Ten system, oparty na ponad stuletnim doświadczeniu daje gwarancję ciągłości starań o ich stan techniczny. Problemem podstawowym, który powoduje, że sieć szlaków stworzonych i nadzorowanych przez PTTK wymaga pilnych prac konserwatorskich jest brak stabilnego systemu finansowania.

Na szczeblu krajowym PTTK może uczestniczyć wyłącznie w konkursach grantowych ogłaszanych przez kolejne resorty, które zarządzają turystyką. W tym przypadku konieczny jest jednak także własny wkład finansowy, którym beneficjent dotacji winien dofinansowywać realizowane zadania. I choć adresatem tych działań jest społeczeństwo, corocznie Stowarzyszenie wspiera polskie szlaki turystyczne, wydając na zadania związane z ich odnową znaczące kwoty. W latach 2020 i 2021 wydatki PTTK na te zadania wyniosły 356 981,50 zł¹ (nie licząc wolontariatu i kosztów pracy zajmujących się szlakami turystycznymi pracowników Biura ZG PTTK i Centralnego Ośrodka Turystyki Górskiej PTTK oraz ponoszonych przez oddziały Towarzystwa). Przez ostatnich kilka lat poziom dofinansowania otrzymywany z funduszy centralnych sięga 70–80% sygnalizowanych potrzeb, przy czym decyzje o przyznaniu środków i podpisywanie umów przesunięte w czasie z przyczyn proceduralnych, powodują, że niejednokrotnie podjęcie prac znakarskich możliwe jest dopiero w czerwcu, gdy tak naprawdę powinny być już zakończone. Gdyby nie aktywność członków PTTK i życzliwość

¹ Budżet PTTK na rok 2020, Budżet PTTK na rok 2021 (w zbiorach autora).

instytucji samorządowych na różnym szczeblu, budowana przez wiele lat sieć szlaków turystycznych ulegałaby nieuchronnej degradacji.

Dodatkowym problemem jest też mnogość rozmaitych inicjatyw. W przestrzeni turystycznej pojawiają się nowe szlaki, często oznakowane w nieczytelny sposób. Niektóre z nich nie istnieją już po kilku latach od wyznakowania. O wielu z nich, za wyjątkiem twórców, nikt nie wie. Łatwiej i bardziej populistycznie jest bowiem wyznakować nowy szlak, trudniej stworzyć plan systematycznych działań związanych z utrzymaniem istniejącej sieci. Często nie mając recepty na promocję atrakcji turystycznych regionu, tworzy się ich zbiór pod wspólną nazwą, dodając mylący tytuł „szlak”.

PTTK – jedyna instytucja, która zabiega o utrzymanie ogólnopolskiej sieci szlaków turystycznych – wielokrotnie zwracało się do przedstawicieli administracji państwowej z propozycjami podjęcia działań zmierzających do kompleksowych rozwiązań, których celem byłoby ustabilizowanie źródeł finansowania sieci szlaków turystycznych oraz nadzoru nad jej funkcjonowaniem. Jak dotychczas bezskutecznie.

W celu podjęcia dyskusji na temat zachowania istniejącej sieci szlaków organizowano szereg spotkań i seminariów. 14 kwietnia 2004 r. Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej PTTK, we współpracy z TOPR i GOPR, zorganizował seminarium pt. *Czy nasze dzieci muszą ginąć w górach? – problemy bezpieczeństwa i profilaktyki w turystyce górskiej*. W jego trakcie podkreślono rolę szlaków górskich w kształtowaniu bezpiecznego ruchu turystycznego w górach. Po seminarium ukazała się publikacja pt. *Bezpieczeństwo i profilaktyka w turystyce górskiej*, zawierająca m.in. dwa artykuły poruszające problematykę bezpieczeństwa w poruszaniu się na szlakach turystycznych w górach (Biedrzycki, 2004; Matuszczyk, 2004).

PRZYKŁADY DZIAŁAŃ ZWIĄZANYCH Z BUDOWĄ I STANDARYZACJĄ SIECI SZLAKÓW TURYSTYCZNYCH PODEJMOWANYCH PRZEZ ADMINISTRACJĘ RZĄDOWĄ

W 1931 r., w uznaniu roli PTT w budowie systemu szlaków turystycznych, Ministerstwo Robót Publicznych, w którego kompetencjach były też sprawy związane z turystyką, powierzyło temu stowarzyszeniu nadzór nad całą gospodarką turystyczną w Karpatach Polskich. Odtąd wszystkie organizacje turystyczne musiały uzgadniać swoje działania w tym zakresie właśnie z PTT (Pismo, 1931).

Problematyka odpowiedzialności za stan szlaków turystycznych i nadzór nad ich utrzymaniem był dostrzegany już w okresie

międzywojennym. 29 czerwca 1933 r. w Warszawie odbyło się spotkanie odpowiedzialnych za sprawy związane z turystyką przedstawicieli ministerstw: Ministerstwa Spraw Wojskowych, Ministerstwa Opieki Społecznej, Ministerstwa Rolnictwa, Ministerstwa Komunikacji, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, a także takich instytucji, jak: Państwowa Rada Ochrony Przyrody, Komenda Głównej Straży Granicznej czy urzędy administracji województw położonych w górach. Ponadto w spotkaniu wzięli udział przedstawiciele stowarzyszeń reprezentujący: Polskie Towarzystwo Tatrzańskie, Polski Związek Narciarski, Związek Harcerstwa Polskiego, Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, Polski Związek Kajakowy, Przemyskie Towarzystwo Narciarzy oraz Akademicki Związek Sportowy. Tematyką spotkania było określenie kierunków rozwoju turystyki w regionach górskich, a także dokonanie podziału terenów działania w górach między oddziały PTT. Zasady podziału Karpat między instytucje prowadzące działania związane z zagospodarowaniem obszarów górskich zaproponowano tak, aby każda z nich objęła określony teren do realizacji prac znakarskich. Poruszono też problem ustawowej ochrony szlaków turystycznych (Stanisław Osiecki reprezentujący Polski Związek Towarzystw Turystycznych oraz Mieczysław Orłowicz reprezentujący Ministerstwo Komunikacji).

Podjęte uchwały związane ze znakowaniem szlaków turystycznych nakazywały:

- podzielić obszary zagospodarowania gór w ramach porozumienia między Polskim Towarzystwem Tatrzańskim a Polskim Związkiem Narciarskim,
- ujednolicić zasady znakowania szlaków turystycznych i uzyskać dla nich ochronę prawną, tak jak i dla innych urządzeń turystycznych (*Protokół z Konferencji Turystycznej...*, 1933).

Wkrótce stosowane przez PTT zasady znakowania szlaków zostały ujęte w standardy, które w 1935 r. zostały wprowadzone przez Ministerstwo Komunikacji jako obowiązujące w całej Polsce. Zostały one oficjalnie przyjęte podczas II Zjazdu w Sprawach Gospodarki Turystycznej, który odbył się w Wiśle 10–11 maja 1935 r. W wyniku podjętych ustaleń Ministerstwo Komunikacji wydało w 1935 r., jako odbitkę z protokołu zjazdu, specjalną broszurę (*Prowadzenie i znakowanie szlaków turystycznych w Karpatach...*, 1935).

Dzięki temu posunięciu ujednolicono system znakowania szlaków turystycznych oraz uzyskano koordynatora wszelkich działań w górach. Rozpoczął się intensywny rozwój sieci szlaków i schronisk,

przerwany dopiero wybuchem II wojny światowej. Powstała w tym okresie sieć szlaków w górach jest podstawą istniejącej do dzisiaj.

Po II wojnie światowej Ministerstwo Komunikacji zatwierdziło *Instrukcję znakowania i prowadzenia szlaków turystycznych w Polsce* (1947), przygotowaną przez PTT jako powszechnie obowiązującą. W tym czasie rozpoczęto rozbudowę sieci szlaków nizinnych pieszych. W kolejnych dekadach pojawiły się również znakowane trasy umożliwiające uprawianie innych rodzajów turystyki: szlaki rowerowe, konne, wodne, a także – zwłaszcza w XXI w. – szlaki tematyczne (choć ich tworzenie już w okresie międzywojennym proponował S. Leszczycki, 1935).

W XXI w. tematyka szlaków została podjęta przez administrację państwową m.in. podczas zorganizowanych przez Departament Turystyki Ministerstwa Gospodarki konferencji: *Ogólnopolskiego Forum ds. Szlaków Turystycznych* (listopad 2002 r.) oraz *Ogólnopolskiej konferencji związanej z turystycznym planowaniem przestrzeni, zwłaszcza tworzeniem i funkcjonowaniem szlaków turystycznych* (listopad 2006 r.). W dniu 26 września 2008 r. Rada Ministrów przyjęła dokument pt. *Kierunki rozwoju turystyki do 2015 r.* W treści rozdziału III wśród zadań, które obowiązane jest prowadzić Ministerstwo Sportu i Turystyki pojawiło się finansowane z budżetu państwa w ramach zagospodarowania turystycznego kraju „wspieranie, wytyczanie i konserwacja szlaków turystycznych” (*Kierunki rozwoju turystyki...*, 2008, s. 37).

W połowie 2009 r. w Ministerstwie Sportu i Turystyki powołano Grupę Roboczą ds. Bezpieczeństwa Turystów na podstawie ustaleń Międzyresortowego Zespołu ds. Koordynacji Zadań Rządu zawartych w *Kierunkach rozwoju turystyki do 2015 r.*, w skład której weszli także przedstawiciele PTTK. Grupa ta przedstawiła oczekiwania w stosunku do regulacji prawnej związanej ze szlakami turystycznymi. Na bazie tej dyskusji pojawił się dokument sformułowany w Departamencie Turystyki Ministerstwa Sportu i Turystyki, który zawierał wstępne założenia prac legislacyjnych zmierzających do uregulowania systemu szlaków turystycznych w Polsce. Pierwsza wstępna wersja projektu *Założeń do projektu ustawy o szlakach turystycznych* z dnia 30 listopada 2009 r. została zaprezentowana i omówiona na posiedzeniu międzyresortowego Zespołu ds. realizacji zadań określonych w *Kierunkach rozwoju turystyki do 2015 r.* w dniu 9 grudnia 2009 r. Po uwzględnieniu uwag członków zespołu przygotowano poprawioną wersję dokumentu noszącą datę 8 lutego 2010 r. Efektem tych działań były *Założenia do projektu ustawy o szlakach turystycznych* autorstwa dr. Wojciecha Robaczyńskiego, które zostały opublikowane

przez Departament Turystyki Ministerstwa Sportu i Turystyki w lutym 2010 r. Istotnym było już samo podjęcie tego tematu, niezwykle ważnego w czasie, kiedy rozwój turystyki aktywnej stanowi szansę dla wielu regionów nie mających koncepcji innych kierunków rozwoju gospodarczego. Szczególnie należy docenić: próbę zdefiniowania pojęcia „szlak turystyczny”, określenia zasad jego kwalifikacji, a także ustalenia zasad prowadzenia gospodarki szlakami turystycznymi.

Warto jednak na tym przykładzie dokonać analizy zagrożeń, jakie napotykamy przy okazji prób regulacji prawnych szeroko pojętej problematyki szlaków turystycznych. Należą do nich m.in.:

- Zaproponowany podział odpowiedzialności za stan techniczny sieci szlaków między gminy doprowadziłby w krótkim czasie do ich degradacji. Szlaki gminne to niewielki procent ogólnej liczby szlaków, a gminy nie posiadają doświadczenia w ich budowie i eksploatacji. Autor opracowania postulował wprowadzenie dodatkowych gestorów lub instytucji uzgadniających czy realizujących różnorodne działania w zakresie znakowania szlaków (gminy, parki narodowe, parki krajobrazowe, starostwa, urzędy marszałkowskie, regionalne dyrekcje ochrony środowiska, operatorzy). Doprowadziłoby to do powszechnego zamieszania. Może posłużmy się tu przykładem dróg publicznych. Czy wyobrażamy sobie, aby gminy opiekowały się wydzielonymi odcinkami np. autostrad, dróg krajowych czy wojewódzkich – a przecież przechodzą one przez ich terytorium. Każdy, kto jechał drogami gminnymi, spotkał się z nagłą zmianą stanu nawierzchni na granicy gmin. Trudno jest gminom porozumieć się w sprawach gospodarki odpadami, budowy sieci wodnej i kanalizacyjnej czy przy budowie oczyszczalni ścieków. Jeśli tak ważne dla społeczeństwa zagadnienia są tak różnie realizowane, to zadania mające dla gmin charakter niekoniecznie priorytetowy, bez zapewnienia dodatkowych środków finansowych na ich realizację z pewnością nie będą wykonywane lepiej.
- Propozycja wydzielenia gruntu pod trasę szlaku. Jeśli przyznano by jednostce samorządu terytorialnego ograniczone prawo rzeczowe eksploatacji danego terenu, to spowodowałoby to konieczność prowadzenia i innych działań na tym obszarze, np. gospodarki leśnej, rozwiązywania problemów wynikających z wymogów stawianych przez prawo budowlane (przepusty wodne, mostki, odwodnienia itp.) i wodne. Takie wydzielenie, wprowadzone ustawowo, spowodowałoby opór

dotychczasowych właścicieli gruntu, przez który przebiega szlak, bowiem umniejszyłoby jego wartość poprzez trwałe wpisanie określonej służebności lub przeniesienia własności (choćby z odszkodowaniem). Jeśli założymy wcale nie wygórowaną długość 150 000 km szlaków turystycznych w Polsce, przyjmiemy ich minimalną szerokość na 3 m, to otrzymamy sieć nieruchomości gruntowych o powierzchni sumarycznej 45000 ha rozciągniętą na obszarze całego kraju. Przy takim rozwiązaniu, w wyniku braku dojścia do porozumienia z niektórymi spośród właścicieli gruntu na trasie szlaku i jego zaniku na części przebiegu, utracilibyśmy podstawową zaletę sieci szlaków – jej ciągłość. Nie należy zapominać, że szlak turystyczny to zaledwie propozycja określonej trasy realizacji wycieczki i poza obszarami chronionymi nie ma obowiązku prowadzenia wycieczek jego trasą – nie ma więc potrzeby tak radykalnego sankcjonowania jego przebiegu. Przecież często dochodzi do zmian tras szlaków spowodowanych różnorodnymi przemianami w terenie – i co w takim przypadku? Wprowadzenie uregulowań prawnych powinno ograniczyć się wyłącznie do usankcjonowania przebiegu szlaku w terenie i możliwości jego przejścia wyznakowaną ścieżką oraz ochrony znakowania.

- W ślad za koniecznością wydatkowania znacznych środków finansowych na utrzymanie szlaków, autor przewiduje możliwość odpłatnego udostępniania szlaku. Może to jednak doprowadzić do nieprzewidzianych konsekwencji. Jeśli można pobierać opłatę za przejście szlakiem, to zaraz pojawi się chęć zarobkowania na tym, że szlak przebiega przez określone terytorium ze szkodą dla jego dostępności. Niedawne, z wiosny 2021 r., przykłady ograniczenia dostępu do Gubałówki i pobieranie opłaty za przejście z Zakopanego szlakami turystycznymi uzgodnionymi co do przebiegu i wytyczonymi przed II wojną światową, dowodzą słuszności tego spostrzeżenia.
- Traktowanie w jednakowy sposób szlaków turystycznych służących do uprawiania różnorodnych form turystyki z komercyjnie udostępnianymi terenami do uprawiania narciarstwa zjazdowego lub biegowego spowoduje tak znaczącą komplikację w koniecznych regulacjach prawnych, że zagrazi ona funkcjonowaniu tych pierwszych. Nie można zrównywać terenów przeznaczonych na komercyjną działalność narciarską (nazywanych w opracowaniu szlakami narciarskimi)

z udostępnianymi nieodpłatnie całemu społeczeństwu szlakami turystycznymi.

- Postawiona w proponowanym dokumencie teza, że obowiązek zachowania bezpieczeństwa na szlaku ciążyłby na operatorze szlaku w odniesieniu do niekomercyjnych szlaków turystycznych jest trudna do przyjęcia. Na czym ten obowiązek miałby polegać i jaki byłby jego zakres? Czy doznanie urazu przez turystę z powodu złego stanu technicznego podłoża, po którym wiedzie szlak, stanowiłoby podstawę do wystąpienia o odszkodowanie? Co oznacza w przypadku wędrowania szlakami turystycznymi ewentualny zły stan podłoża? Jakimi kryteriami należałoby się kierować dopuszczając do wyznakowania szlaku turystycznego ścieżkę? Nawet przy próbach asekuracji ubezpieczeniem, koszt takiego systemu byłby z pewnością trudnym do określenia i uniesienia. Jakie byłoby źródło środków do finansowania takiego ubezpieczenia? Zapis powinien być klarowny – ewentualny operator powinien być odpowiedzialny za błędy zaniechania lub złego działania związanego z oznakowaniem szlaku. Korzystanie z sieci szlaków niekomercyjnych powinno być realizowane na zasadach osobistej odpowiedzialności.

Prowadząc rozważania w określonym powyżej kierunku należy także wziąć pod uwagę:

- koszty regulacji prawnych związanych z przejęciem obszarów, przez które przebiegają szlaki turystyczne,
- koszty utrzymywania ścieżek w odpowiednim stanie technicznym, co do którego zakres prac trudny byłby do ustalenia,
- koszty rozrostu administracji na różnych jej szczeblach – i trudno tu poważnie traktować propozycję pozyskiwania przez gminy dodatkowego wynagrodzenia za przekazywanie informacji o szlakach turystycznych. Wiedza ta, będąca w posiadaniu administracji samorządowej, powinna bowiem być udostępniana nieodpłatnie. Złożenie ciężaru prowadzenia tak skomplikowanej i kosztownej gospodarki szlakami na gminy doprowadzi albo do znacznego ograniczenia sieci szlaków poprzez ich likwidację albo do ustanowienia odpłatności za wejście na szlak lub jego część (kuriozalną będzie sytuacja, gdy szlak przebiegający przez obszar kilkunastu gmin nie zostanie przez kilka z nich odnowiony, nieuregulowany lub na jakimś obszarze udostępniony jedynie odpłatnie),

- koszty budowy systemów informacyjnych w gminach i urzędach marszałkowskich – trudno sobie wyobrazić rozdrobniony system informacyjny o szlakach mających swoją sieć i ciągłość na obszarze nawet kilkuset kilometrów. Będzie on niespójny lub wielokrotnie powielony. Jego stała aktualizacja będzie niezwykle kosztowna i mało mobilna,
- koszty społeczne związane z zanikiem sieci szlaków turystycznych. Szlak turystyczny to nie tylko możliwość uprawiania turystyki aktywnej. To także możliwość budowy regionalnego produktu turystycznego, to ochrona przyrody związana z koncentracją ruchu turystycznego, to wreszcie bezpieczeństwo wędrujących turystów. Pojawiająca się propozycja przekazania wszelkich informacji dotyczących wyznakowanych szlaków bez prawnego usankcjonowania roli twórcy szlaku, który niejednokrotnie przez ponad sto lat zabiegał o jego stan techniczny wraz z narzuconym obowiązkiem kasacji szlaków w ciągu 2 lat, o ile nie został przekazany, jest dla trudna do akceptacji. Przecież sieć ta powstała znacznym nakładem pracy społecznej, często ze środków finansowych stowarzyszenia i służy społeczeństwu. Jest wynikiem nie tylko pracy fizycznej związanej ze znakowaniem, ale także koncepcyjnej, mającej na celu wybór bezpiecznej trasy szlaku najbardziej atrakcyjnym terenem. Wyobraźmy sobie, że nie chcąc dopuścić do degradacji sieci szlaków turystycznych instytucja, która wyznakowała ich kilkadziesiąt tysięcy kilometrów, skasuje je w majestacie prawa. Stracimy sieć szlaków turystycznych wiodących w najbardziej atrakcyjne miejsca naszej Ojczyzny. W wyniku objęcia tych terenów ochroną prawną lub przy zmianie właściciela gruntu, przez który przechodzą, sieć ta byłaby nie do odtworzenia.

W maju 2010 r. pojawił się kolejny projekt *Założeń do projektu ustawy o szlakach turystycznych* autoryzowany przez Departament Turystyki Ministerstwa Sportu i Turystyki zawierający pewne zmiany w stosunku do opisanego powyżej, w tym np. sankcje za niezlikwidowanie szlaku, gdyby nie został on w odpowiedni i ustalony sposób przekazany nowemu zarządcy.

Do szeroko ujętej problematyki prawnej budowy i utrzymania sieci szlaków turystycznych w swoich opracowaniach odnosi się wielu zajmujących się tym zagadnieniem badaczy, m.in. W. Robaczyński (2014).

Problematyka bezpieczeństwa ruchu turystycznego na szlakach górskich była przedmiotem kontroli Najwyższej Izby Kontroli zrealizowanej w 2014 r. W wyniku przeprowadzonych działań NIK przyjął stanowisko, że konieczne jest jednoznaczne uregulowanie zagadnień związanych z odpowiedzialnością i finansowaniem utrzymania szlaków turystycznych (NIK, 2014).

Warto zaznaczyć, że minister sportu i turystyki chcąc doprowadzić do kontynuacji dyskusji na temat sieci szlaków turystycznych powołał 13 grudnia 2018 r. Zespół ds. opracowania regulacji prawnych dotyczących szlaków turystycznych w Polsce (Zarządzenie, 2018). Zespół ten jednak od 2020 r., po włączeniu Departamentu Turystyki w struktury Ministerstwa Rozwoju, Pracy i Technologii, nie prowadzi aktywnej działalności.

Podsumowując tę część rozważań należy stwierdzić, że znakowanie i utrzymanie szlaków turystycznych było od zarania ich funkcjonowania troską administracji rządowej i samorządowej na różnych jej szczeblach. **Budowa sieci szlaków turystycznych jest zatem owocem wytężonej aktywności obywatelskiej, można użyć sformułowania, niezbyt popularnego dzisiaj ze względu na liczne nadużycia w minionych latach – pracy społecznej wspieranej przez administrację rządową.**

PROBLEMATYKA FUNKCJONOWANIA SIECI SZLAKÓW TURYSTYCZNYCH – PRÓBA DIAGNOZY STANU

Z biegiem lat sieć szlaków (oprócz swego podstawowego zadania, jakim jest ułatwianie uprawiania turystyki) zaczęła wpływać na rozwój aktywności turystycznej i gospodarczej w regionach, spełniając wiele nowych i ważnych społecznie funkcji. Warto je w tym miejscu wymienić.

Szlaki turystyczne to:

- dobro ogólnonarodowe, niekosztowna propozycja aktywności fizycznej o zróżnicowanym stopniu trudności, dobranej do możliwości finansowych i zdrowotnych uczestników,
- udostępnienie i stwarzanie możliwości zwiedzania przez wszystkich turystów obszarów atrakcyjnych turystycznie, także obszarów chronionych,
- bezpieczeństwo ruchu turystycznego realizowanego bez konieczności korzystania z kosztownych usług przewodnickich,
- podstawa tworzenia lokalnego i krajowego produktu turystycznego jako ważna część składowa infrastruktury turystycznej nieuciągliwej dla środowiska naturalnego i o relatywnie niskich

nakładach inwestycyjnych, a także istotny komponent zrównoważonego rozwoju gospodarczego, zwłaszcza na obszarach cennych przyrodniczo i krajobrazowo,

- promocja najbardziej atrakcyjnych regionów kraju, możliwość edukacji w rozmaitych obszarach,
- szansa na integrację obszarów atrakcyjnych turystycznie ponad podziałami administracyjnymi,
- sposób koncentracji ruchu turystycznego, niezwykle korzystny dla środowiska naturalnego, chroniący przed niekontrolowaną penetracją.

Zagadnienie budowy i utrzymania sieci szlaków turystycznych już od wielu lat postrzegane jest jako istotne dla rozwoju turystyki. Jednocześnie ukazywane są problemy, których rozwiązanie zdaje się przekraczać możliwości organów państwa. Co więcej – powraca się do spraw już ustalonych, nie wprowadzając funkcjonujących i sprawdzonych już zasad do aktów legislacyjnych. Przykładem niech będą standardy znakowania szlaków turystycznych.

W Polsce nie ma regulacji prawnych określających zasady gospodarowania siecią szlaków turystycznych. Znakujący szlaki turystyczne nie jest zobowiązany do stosowania jakichkolwiek standardów, nie ma obowiązku prowadzenia niezbędnych prac renowacyjnych na wyznakowanych szlakach. Zdarza się zatem, że nie tylko wyznacza się szlaki według nic nikomu nie mówiącego systemu, ale także, że nikt nie zajmuje się już wyznakowanymi szlakami, nie troszcząc się o ich należyty stan techniczny. Wynika to z prozaicznych przyczyn – pozyskane okazjonalnie środki finansowe nie gwarantują ciągłości eksploatacji, często znika nawet instytucja, która zainicjowała budowę szlaku. Zdezorientowany turysta błądzi, nie znajduje atrakcji turystycznych, do których miał go szlak zaprowadzić. Powoduje to jego zniecierpliwienie, w skrajnych przypadkach może być niebezpieczne dla zdrowia, a nawet i życia.

Szlaki turystyczne w Polsce na ogół są znakowane wg standardów opracowanych przez PTTK, a wynikających z wieloletniej praktyki ich tworzenia i dbania o należyty stan techniczny. Częstkowe regulacje prawne zostały zawarte w rozporządzeniu Rady Ministrów dotyczącym określenia warunków bezpieczeństwa osób przebywających w górach, pływających, kąpiących się i uprawiających sporty wodne (Rozporządzenie, 1997). Rozporządzenie to powstało w oparciu o ustawę o kulturze fizycznej (Ustawa, 1996), w której w art. 54, ust. 1 powierza się bezpieczeństwo osób przebywających w górach

organom administracji państwowej, jednostkom samorządowym oraz dyrekcjom parków narodowych, a także osobom prawnym i fizycznym prowadzącym działalność w zakresie kultury fizycznej. W załączniku nr 2 do Rozporządzenia (1997) pojawiły się standardy znakowania, które w zasadzie odpowiadały regułom przyjętym przez PTTK, a także obowiązek konserwowania znaków nałożony na właściciela terenu lub na osoby fizyczne i prawne prowadzące na nim działalność. Akt ten jednak dzisiaj nie jest obowiązującym – w przyjętej kilka lat później ustawie o bezpieczeństwie i ratownictwie w górach i na zorganizowanych terenach narciarskich (Ustawa, 2011) o szlakach turystycznych – mimo złożonych w tej materii dezyderatów – zapomniano. Z kolei drogi i ścieżki rowerowe znakowane są w naszym kraju w oparciu o regulacje prawne zawarte w prawie o ruchu drogowym (Ustawa, 1997) i wydanych na jego podstawie aktach wykonawczych.

W 2016 r. PTTK złożyło do Departamentu Turystyki Ministerstwa Sportu i Turystyki propozycję *Ustawy o szlakach turystycznych* przygotowaną przez dr. Piotra Cybulę na zlecenie i we współpracy z Centralnym Ośrodkiem Turystyki Górskiej PTTK. W art. 2 tej ustawy pojawiła się propozycja definicji szlaku turystycznego, nieco odmienna od propozycji PTTK zawartej w *Instrukcji znakowania szlaków turystycznych* (2014), ale w tej skrótowej formie dla PTTK akceptowalnej. Według jej zapisów szlak turystyczny to: *oznakowana trasa, przeznaczona i przystosowana do uprawiania określonej formy turystyki, łącząca miejsca, obiekty, walory przyrodniczo-kulturowe, miejscowości lub inne elementy przestrzeni*. W treści propozycji nie ujęto problematyki szlaków kulturowych oraz tematycznych nie mających charakteru liniowego.

Projekt ustawy przewidywał utworzenie Centralnej Ewidencji Szlaków, do której operator szlaku winien za opłatą wnieść informację o jego przebiegu i uzyskać stosowny wpis. Nakładał też określone obowiązki na osoby przebywające na szlaku, głównie w zakresie dotyczącym bezpieczeństwa uprawiania turystyki na szlaku, wprowadzał instytucję operatora odpowiedzialnego za jakość wyznakowanego szlaku, konieczność uzyskania zgody właściciela nieruchomości, przez który wiedzie szlak, na jego przeprowadzenie. W opracowaniu zaproponowano także rozwiązanie problemu finansowania odnawiania sieci szlaków turystycznych. W odniesieniu do szlaków międzynarodowych i krajowych koszty powinny być ponoszone przez ministra właściwego ds. turystyki, w odniesieniu do wojewódzkich i lokalnych – samorząd wojewódzki. Status szlaku byłby nadawany podczas tworzenia Centralnej Ewidencji Szlaków.

Na koniec 2020 r. PTTK posiadało w swojej ewidencji 78108,1 km szlaków turystycznych służących uprawianiu różnych form turystyki. Najwięcej, bo 39 322,1 km stanowią szlaki piesze nizinne, 11 395,2 km z nich ulokowanych jest na terenach górskich, 19 359,8 km liczbą szlaki rowerowe, 3 826,6 km – szlaki konne, 991,3 km – kajakowe, a 1239,3 km służy do uprawiania turystyki narciarskiej². PTTK znakuje szlaki w oparciu o *Instrukcję znakowania szlaków turystycznych* (2014), której aktualna treść została przyjęta uchwałą Prezydium ZG PTTK nr 33A/18/2014 z dnia 7 listopada 2014 r.

W treści rozdziału III przedstawiono definicję szlaku turystycznego:

1. Szlakiem turystycznym jest wytyczona i oznakowana jednolitymi znakami (symbolami) wyposażona w urządzenia i znaki informacyjne trasa wędrówki zapewniająca bezpieczne jej przebycie turystom o przeciętnym poziomie umiejętności i doświadczeniu bez względu na porę roku i poza ekstremalnymi warunkami pogodowymi. Szlak lub jego odcinek może być czasowo zamknięty, jeżeli wymagają tego szczegółowe warunki (np. niekorzystne warunki pogodowe, zagrożenie lawinowe, prace leśne czy czasowa ochrona walorów przyrodniczych). Na terenie Polski wyróżniamy następujące rodzaje szlaków turystycznych wytyczanych przez PTTK: piesze (nizinne i górskie), narciarskie, rowerowe, konne, kajakowe.

2. Każdy rodzaj szlaku posiada własny jednolity system znaków i urządzeń informacyjnych zgodny z niniejszą Instrukcją. Systemy te muszą być komplementarne, ponieważ szlaki różnych rodzajów mogą być prowadzone na wspólnych odcinkach. Szlaki turystyczne tworzą spójną i przejrzystą sieć na terenie kraju i połączone są ze szlakami w państwach sąsiednich. Część szlaków polskich jest elementem międzynarodowej (europejskiej) sieci szlaków. Wszystkie szlaki turystyczne jako podstawowe elementy infrastruktury turystycznej w terenie, systemu bezpieczeństwa turystycznego i informacji turystycznej są ewidencjonowane w PTTK według jednolitych zasad.

3. W terenie istnieją również różnego rodzaju ścieżki spacerowe, dydaktyczne i edukacyjne (np. przyrodnicze, leśne, archeologiczne, historyczne itp.), które są odmiennie znakowane niż szlaki turystyczne. Istotnym elementem infrastruktury turystycznej w terenie są także szlaki kulturowe (np. Szlak św. Jakuba, Szlak Bursztynowy, Szlak Piastowski itp.), dla oznaczenia których tworzy się indywidualne oznakowanie.

Treść definicji jest oparta o wieloletnie doświadczenia instytucji prowadzącej prace znakarskie, a co równie ważne, odzwierciedla społeczny pogląd na ten temat. Definicja ta wydaje się też najbardziej odpowiednia do stosowania. PTTK w trosce o jednolity wygląd sieci szlaków nie zastrzegło znaku towarowego szlaków turystycznych ani opracowanych procedur ich tworzenia.

² Sprawozdanie zbiorcze ze stanu organizacyjnego oraz działalności programowej PTTK w 2020 r. (w zasobach autora).

W wielu opracowaniach naukowych zajmujących się problematyką szlaków turystycznych pojawiają się próby zdefiniowania tego pojęcia. Według Z. Kruczka (2003, s. 281) szlak turystyczny to:

wytyczona trasa w przestrzeni turystycznej dla potrzeb zwiedzających (nie zawsze oznakowana), prowadząca do najbardziej atrakcyjnych miejsc (obiektów) z zachowaniem szeregu przepisów, w tym m.in. bezpieczeństwa turystów i ochrony środowiska. Szlaki turystyczne można różnicować ze względu na środek transportu (piesze, rowerowe, kajakowe, narciarskie, samochodowe); tematykę (historyczne, kulturowe, przyrodnicze, biograficzne) oraz zasięg (lokalne, regionalne, międzynarodowe, transkontynentalne).

Z kolei J. Styperek podaje nieco skomplikowaną definicję. Jego zdaniem szlak turystyczny to

przestrzenny ciąg turystyczny służący do linearnej penetracji rekreacyjnej inicjującej interaktywne związki pomiędzy turystą a środowiskiem geograficznym, zachodzące w strefie percepcji krajobrazu multisensorycznego (Styperek, 2002, s. 25).

Takie wyjaśnienie pojęcia jest mało przydatne do praktycznego zastosowania.

Analizę pojęcia i rodzajów szlaków turystycznych przeprowadziła M. Miller. Uzyskane przez nią wyniki zostały opublikowane w monografii pt. *Szlaki turystyczne a prawo – przeszłość, teraźniejszość, przyszłość* (Miller, 2012). Książka została wydana po konferencji zorganizowanej 22 czerwca 2012 r. w Krakowie przez Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej PTTK pod patronatem merytorycznym Akademii Wychowania Fizycznego w Krakowie i Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach. Nie przytaczając więcej przykładów prób zdefiniowania szlaków, zwłaszcza kulturowych, odsyłam zainteresowanych do treści pracy M. Miller oraz innych powiązanych z tym zagadnieniem publikacji (Stasiak, Śledzińska, Włodarczyk, 2014; Kołodziejczyk, 2015).

Problem definicji szlaku turystycznego pojawia się także podczas analizy możliwości prawnej ochrony oznakowania szlaku. Zapis w kodeksie wykroczeń (Ustawa, 1971), który w treści art. 85 brzmi:

§ 1. Kto samowolnie ustawia, niszczy, uszkadza, usuwa, włącza lub wyłącza znak, sygnał, urządzenie ostrzegawcze lub zabezpieczające albo zmienia ich położenie, zasłania je lub czyni niewidocznymi, podlega karze aresztu, ograniczenia wolności albo grzywny.

§ 2. Tej samej karze podlega, kto samowolnie niszczy, uszkadza, usuwa lub ustawia znak turystyczny.

§ 3. W razie popełnienia wykroczenia określonego w § 1 lub 2 można orzec obowiązek zapłaty równowartości zniszczonego lub uszkodzonego przedmiotu albo obowiązek przywrócenia do stanu poprzedniego.

stawia przed nami pytanie dotyczące definicji szlaku turystycznego. Wprawdzie chroni potencjalnie jego oznakowanie (realizowane wg nieokreślonych standardów), ale nie jego przebieg i lokalizację w terenie.

Uzgodnienie definicji szlaku turystycznego i infrastruktury informacyjnej, która mu towarzyszy, jest więc rzeczą konieczną. Jeśli bowiem pojawia się inicjatywa dodatkowego oznaczenia ścieżek oznakowanych jako szlaki udostępnione dla turystyki pieszej i stworzenia czegoś, co autorzy ze Stowarzyszenia Region Beskidy nazywają „biegowe szlaki górskie”, to zachodzi pytanie, czy mamy tu istotnie do czynienia ze szlakami, które mogą nosić nazwę turystycznych. Trudno także – wobec braku jednoznacznej definicji szlaku turystycznego – zweryfikować możliwość ujęcia tej propozycji wśród zadań dofinansowanych ze środków budżetu państwa skierowanych na wsparcie sieci szlaków turystycznych. Niezależnie od tego warto jednak zwrócić uwagę na ryzyko, jakie ponosi dysponent lub właściciel nieruchomości udostępniający ścieżki przez nią wiodące dla tak różnorodnych i kolidujących form uprawiania rekreacji ruchowej. Podobne ryzyko ponosi instytucja finansująca ich wyznaczanie nie analizując propozycji ich przebiegu.

W opracowywanych definicjach szlaków turystycznych należy rozważyć ujęcie innego niż dotychczas ich oznakowania. Nie wydaje się bowiem konieczne, wobec coraz powszechniejszego dostępu do nowoczesnych urządzeń mobilnych, utrzymywanie fizycznego oznakowania szlaku turystycznego w terenie (choć np. w przypadku oznakowania szczytowych partii Tatr zapewne jeszcze długo się utrzyma). W niedługim czasie może się okazać, że zostanie ono zastąpione udostępnieniem śladu gpx, możliwego do pobrania z portalu prezentującego sieć szlaków turystycznych na różnorodnych podkładach mapowych. Szlak wgrany do posiadanego przez turystę urządzenia mobilnego umożliwi bezpieczne wędrowanie.

Znakomitym przykładem takiego nowoczesnego rozwiązania może być zrealizowany przez Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej PTTK w Krakowie we współpracy z Urzędem Miasta Krakowa szlak *Kraków Kobiet – „Krakowianki”*. Z uwagi na to, że wskazywał lokalizacje związane z wybitnymi mieszkankami Krakowa m.in. w zabytkowych obiektach na terenie Parku Kulturowego Stare Miasto w Krakowie nie było zasadne ani możliwe fizyczne ich oznakowanie. Zamiast tego do portalu *Szlaki turystyczne Małopolski* prowadzonym przez COTG PTTK dodano nowy punktowy szlak tematyczny (Kraków Kobiet, 2021).

Pojawiają się też projekty europejskie obejmujące powierzchnię Polski oraz krajowe, prezentujące sieć szlaków turystycznych na portalach mapowych (np. Mapa turystyczna, 2021) czy podjęte przez PTTK działania związane z budową portali regionalnych, na których prezentowane są szlaki turystyczne i wiedza krajoznawcza (Góry bez granic, 2021; Małopolska, 2021; Mazowsze, 2021). Warto zatem, dywagując na temat standaryzacji oznakowania szlaków turystycznych, podjąć trud analizy nowych możliwości, jakie dają nam nowoczesne technologie oznaczania przebiegu i ewidencji szlaków.

PODSUMOWANIE – PROPOZYCJE DALESZYCH KIERUNKÓW PROCEDOWANIA

Jak przedstawiono od wielu lat problematyka szlaków turystycznych jest badana i przedstawiana w wielu opracowaniach naukowych. Stan faktyczny został w nich zdiagnozowany wieloaspektowo. Przez znacznie dłuższy okres z problematyką tą boryka się administracja rządowa. Jeśli uznamy, że funkcjonowanie sieci szlaków turystycznych jest wartością społecznie korzystną, to spróbujmy zidentyfikować problemy, jakie powinny być rozwiązane przez regulacje prawne w tym zakresie. Najważniejsze z nich to:

- usankcjonowanie i ochrona istniejącej sieci szlaków, np. poprzez zapisy w planach zagospodarowania przestrzennego, w planach urzędzenia lasów lub w specjalnej ewidencji szlaków w miejscach, gdzie takie plany jeszcze nie istnieją, lub przeprowadzenie innej, skutecznej regulacji prawnej. Ten problem jest skutecznie rozwiązany na obszarach chronionych, w szczególności na terenie parków narodowych. Na obszarach prywatnej własności wydaje się być najtrudniejszy do rozwiązania. Znaczącym krokiem w tej materii było porozumienie osiągnięte przez PTTK z Generalną Dyrekcją Lasów Państwowych. Na bazie ogólnego porozumienia podpisanego pomiędzy tymi instytucjami 23 września 2019 r. strony uzgodniły treść porozumienia wzorcowego, które powinny podpisywać nadleśnictwa, zarządzające w imieniu Skarbu Państwa powierzonymi im gruntami i oddziały PTTK – jednostki stowarzyszenia bezpośrednio odpowiedzialne za prowadzenie prac znakarskich. W treści tego dokumentu zostaną ujawnione szlaki wyznakowane przez PTTK na gruntach Skarbu Państwa w zarządzie Lasów Państwowych. Przedstawiono także obowiązki stron: PTTK jako operatora i Lasów Państwowych jako

przedstawiciela właściciela działki, przez którą poprowadzone są szlaki. W treści *Uchwały nr 182/XIX/2021 z dnia 21 października 2021 r.* Prezydium ZG PTTK zatwierdziło treść porozumienia wzorcowego i zobowiązało oddziały PTTK do jego zawierania.

- ochrona nazwy „szlak turystyczny” – terminem tym powinny być nazywane wyłącznie szlaki turystyczne w rozumieniu aktu prawnego ustalającego ich definicję. Stosowanie nazwy szlak turystyczny dla innych propozycji tras wprowadza dezorientację i nie odpowiada oczekiwaniom uczestników ruchu turystycznego.
- ustalenie jednolitego systemu znakowania szlaków obejmującego najnowsze w tej materii osiągnięcia technologiczne,
- inwentaryzacja i optymalizacja sieci szlaków,
- powołanie jednej instytucji odpowiedzialnej za budowę bazy szlaków turystycznych wraz z obowiązkiem jej powiadamiania o podjętych pracach znakarskich,
- zapewnienie stabilnego finansowania istniejącej i zoptymalizowanej sieci szlaków w celu utrzymania ich należytego stanu technicznego, z określeniem źródła w zależności od zasięgu szlaków (gminne, powiatowe, wojewódzkie, ogólnopolskie),
- zapewnienie nieodpłatnego korzystania z sieci szlaków turystycznych ze ściśle określonymi wyjątkami,
- rozróżnienie w unormowaniach prawnych problemów związanych z rzeczywistymi szlakami turystycznymi (także szlakami mającymi charakter punktowy oraz stanowiącymi w istocie promocję określonych walorów turystycznych regionu) a terenami służącymi do uprawiania narciarstwa w postaci tras biegowych i zjazdowych, które mogłyby być udostępniane na zasadach komercyjnych.

Te, tak ważne dla funkcjonowania sieci szlaków ustalenia mogą być zrealizowane w wyniku jednego aktu prawnego – ustawy o szlakach turystycznych. Taką propozycję przedstawił już kilkanaście lat temu J. Gospodarek (2006). Pogląd, że konieczna jest nowa ustawa nie jest jednak powszechny. Odmiennego zdania jest np. D. Wolski, wskazujący na możliwość rozwiązania większości problemów związanych z funkcjonowaniem sieci szlaków za pomocą częściowo znowelizowanych aktualnie obowiązujących aktów prawnych (Wolski, 2012). Podobne stanowisko zajęli uczestnicy zorganizowanego przez Karkonoski Sejmik Osób Niepełnosprawnych, Fundację Symbioza

i Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze Kongresu Turystyki Społecznej w Jeleniej Górze (13–14 października 2021 r.). Podczas sesji 1 zatytułowanej *Infrastruktura turystyki dostępnej dla wszystkich* odbyła się dyskusja na temat: *Szlak turystyczny – dobro wspólne. Czy aby na pewno?* Uczestniczący w dyskusji przedstawiciele świata nauki, organizacji pozarządowych, samorządu terytorialnego i środowisk prawniczych wyrazili podobny pogląd do prezentowanego przez dr. D. Wolskiego. Wobec oczywistych trudności związanych z konstrukcją jednego aktu prawnego, który rozwiązałby wszystkie sygnalizowane problemy, należy dokonać analizy istniejących przepisów i stopniowo, po kolei realizować oczekiwania podmiotów zajmujących się szlakami. Niektóre z nich wydają się nietrudne do usunięcia.

Ustalenie jednolitych standardów znakowania może nastąpić poprzez wprowadzenie przez wszelkie instytucje wspierające finansowo działania na szlakach turystycznych wymogów zobowiązujących beneficjentów do stosowania zasad ujętych w *Instrukcji znakowania szlaków turystycznych PTTK* (2014), wedle których jest oznaczonych większość szlaków turystycznych w Polsce. Takie rozwiązania przyjęły już niektóre samorządy, np. w Małopolsce i na Mazowszu.

Działaniem ułatwiającym porządkownie sieci szlaków turystycznych byłoby wsparcie rozpoczętej przez PTTK budowy Centralnej Bazy Szlaków Turystycznych. To nowoczesne narzędzie, do którego dostęp obecnie ma ponad 100 operatorów szlaków turystycznych w Polsce (także spoza oddziałów PTTK). Aktualnie w bazie ujęto ponad 40 000 km szlaków turystycznych. Główną część systemu stanowi mapa, na której odbywa się całość zarządzania siecią szlaków, ich przebiegiem oraz infrastrukturą na nich ułożoną. Całość składa się z wielu elementów o różnorodnej funkcjonalności (tab. 7).

Tak zrealizowany program da szansę budowy jednej zintegrowanej bazy danych na temat szlaków turystycznych w Polsce. Uzyskamy narzędzie służące do zarządzania krajową bazą. PTTK zakłada dopuszczenie do jej użytkowania wszystkich operatorów sieci szlaków, którzy uzupełniając zasoby systemu przyczynią się do jego kompletności. Proponujemy ten dostęp także jednostkom samorządu terytorialnego, których pracownicy uzyskując wgląd w przebieg szlaków turystycznych będą mogli stymulować i wspierać kreowanie lokalnej oferty turystycznej, jak również przedstawicielom administracji rządowej.

Tab. 7. Centralna Baza Szlaków Turystycznych – elementy składowe i ich funkcje

Moduł/składowa	Charakterystyka/funkcjonalność
Moduł użytkowników	Logowanie i rejestracja konta, potwierdzanie konta przez e-mail, system uprawnień, zarządzanie kontami użytkowników dla administratorów
Moduł jednostek	Zarządzanie jednostkami: edycja nazwy, adresu, usuwanie, możliwość założenia nowej jednostki przez użytkownika, możliwość dołączenia do istniejącej jednostki, powiązanie szlaków, węzłów i segmentów z jednostką.
Moduł szlaków	Lista szlaków, zarządzanie szlakami: edycja, dodawanie i usuwanie, zarządzania kolorami i rodzajami szlaków (np. pieszy, rowerowy np.), wyświetlanie przebiegu wybranego szlaku na mapie, wyświetlanie podstawowych informacji o szlaku (ID, nazwa, punkty końcowe, symbol szlaku, kolor, typ), możliwość przypisania jednostki do szlaku, wykrywanie punktów
Moduł szlaków	końcowych, wyświetlanie kierunku odcinka przypisanego do szlaku za pomocą strzałek na mapie, możliwość pokazywania i ukrywania listy szlaków, możliwość wyszukiwania /filtrowania szlaków po nazwie, kolorze, typie.
Mapa	Pełnoekranowa mapa, która umożliwia zarządzanie infrastrukturą i szlakami na jednym ekranie, panel boczny zawiera kontekstowe informacje, które dostosowują się do aktualnego stanu mapy, np. zawierają zaznaczone odcinki szlaków, węzły, szlaki, umożliwiają wykonanie akcji na szlakach, co ma bezpośredni efekt na mapie. System działa wyświetlając tysiące szlaków jednocześnie w skali całego kraju.
Wyświetlanie	Wyświetlanie na mapie nieograniczonej liczby szlaków, równoległych przebiegów szlaków przez wspólne odcinki, wyświetlanie węzłów łączących odcinki, możliwość zaznaczenia dowolnego segmentu lub węzła, wyświetlanie podkładów mapowych z geoportalu: ortofotomapa, mapa topograficzna, rzeźba terenu.
Węzły	Rozróżnienie na mapie różnego typu węzłów (bez nazwy, terenowe, stanowiskowe), możliwość edycji węzłów (zmiana typu, nadanie nazwy), usuwanie węzłów. Węzły są przypisywane do szlaków przez referencję, co oznacza, że jeśli zmodyfikujemy dany węzeł np. zmienimy nazwę, to wszystkie powiązane szlaki automatycznie się zaktualizują.

Źródło: opracowanie własne.

Jedna baza i jedno narzędzie do promocji szlaków w różnych regionach kraju spowoduje nie tylko obniżenie kosztów jej funkcjonowania, ale przełoży się na ułatwienia w udostępnianiu turystom informacji wg ujednoliconych systemów prezentacji. Przykładem takiej

synergii mogą być platformy zbudowane przez PTTK ze wsparciem środków Unii Europejskiej. Pierwsza z nich to portal „Szlaki turystyczne Małopolski” (Małopolska, 2021), do którego we współpracy z Małopolską Organizacją Turystyczną wprowadzono Małopolski Szlak Architektury Drewnianej (MSAD, 2021), a we współpracy z Urzędem Miasta Krakowa szlak tematyczny ukazujący sławne kobiety mające związek z Krakowem (Kraków Kobiet, 2021). Szlaki tematyczne wzbogacają zasoby bazy, a powiązane z siecią szlaków turystycznych regionu są dodatkową ofertą dla turystów zwiedzających Małopolskę. Kolejną platformą regionalną tego typu jest portal „Szlaki turystyczne Mazowsza” (Mazowsze, 2021), zrealizowany przez PTTK również ze wsparciem środków unijnych oraz portal „Góry bez granic”, zrealizowany przez PTTK w ramach programu Interreg Polska – Słowacja ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego. Aktualizacje i unowocześnianie tych trzech portali są finansowane przez samorządy województw, których obszary promują. Do końca 2021 r. dzięki współpracy PTTK z samorządem województwa świętokrzyskiego (i z jego wsparciem finansowym) ma powstać kolejny portal „Szlaki turystyczne Świętokrzyskiego”.

W ramach istniejących ram prawnych możliwe jest również zapewnienie finansowania istniejącej i zweryfikowanej sieci szlaków turystycznych. Ustawa o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (Ustawa, 2003) określa sferę zadań publicznych, które są działalnością pożytku publicznego jako działalność społecznie użyteczna. Przykładowo art. 4, ust. 1, pkt. 19 wskazuje, że taką działalnością jest też turystyka i krajoznawstwo. Szereg zatem zadań realizowanych przez organizacje pozarządowe w tej sferze może być wsparte w trybie powierzenia wykonywania zadań publicznych (np. art. 5, ust. 2 i ust. 4, pkt 1). I z pewnością należy do nich prowadzenie ewidencji szlaków turystycznych i troska o ich zachowanie w należyтым stanie technicznym.

Mając na uwadze znaczenie sieci szlaków turystycznych zarówno dla rozwoju rozmaitych form aktywności, jak i dla zrównoważonego rozwoju regionów, przez które wiodą, warto podjąć trud uporządkowania zasad ich tworzenia i funkcjonowania jako dobra ogólnospołecznego.

Prowadzenie systemu sieci szlaków turystycznych może być przykładem współdziałania i partnerstwa samorządów, administracji państwowej i organizacji pozarządowych – wystarczy tylko ujrzeć sens budowy społeczeństwa obywatelskiego, wizji państwa, które stwarza obywatelom szansę na realizację swoich pasji w działalności na rzecz

rozwoju turystyki aktywnej oraz jej uprawianiu. Sens jej istnienia określił już 10 maja 1874 r. wspomniany na wstępie hrabia Mieczysław Rey, prezes Towarzystwa Tatrzańskiego:

Cel ten da się określić dwoma słowami: pożytek i przyjemność.

BIBLIOGRAFIA

- Biedrzycki, W. (2004). Stan bezpieczeństwa narciarskich szlaków turystycznych. W: *Bezpieczeństwo i profilaktyka w turystyce górskiej* (s. 58-61). Kraków: PTTK – GOPR – TOPR.
- Gospodarek, J. (2006). *Prawo w turystyce*, Warszawa: Centrum Doradztwa i Informacji „Difin”.
- Góry bez granic (2021). Portal „Góry bez granic” (Polska – Słowacja /Bieszczady, Beskid Niski) – [https://gorybezgranic.pttk.pl/\(20.11.2021\)](https://gorybezgranic.pttk.pl/(20.11.2021)).
- Instrukcja znakowania i prowadzenia szlaków turystycznych w Polsce* (1948). Kraków: Polskie Towarzystwo Tatrzańskie.
- Instrukcja znakowania szlaków turystycznych* (2014). Warszawa: Wydawnictwo PTTK „Kraj”.
- Kierunki rozwoju turystyki do 2015 r.* (2008). Warszawa: Ministerstwo Sportu i Turystyki. Pobrane z: <https://www.msit.gov.pl/pl/turystyka/kierunki-rozwoju-turyst-2821,Kierunki-rozwoju-turystyki-do-2015-roku.html> (21.11.2021).
- Kołodziejczyk, K. (2015). *Wzorce zagospodarowania szlaków turystycznych w górach średnich na wybranych przykładach europejskich*. Wrocław: Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Kraków Kobiet (2021). Witryna internetowa szlaku Kraków Kobiet – „Kra-kowianki” – <https://malopolska.szlaki.pttk.pl/3533-pttk-malopolska-krakow-kobiet-krakowianki> (20.11.2021).
- Kruczek, Z. (2003). *Polska. Geografia atrakcji turystycznych*, Kraków: Prok-senia.
- Leszczycki, S. (1935). O turystyczne zagospodarowanie Łemkowszczyzny. *Kurier Turystyczno-Zdrojowy i Komunikacyjny. Dodatek do Ilustrowanego Kuriera Codziennego*, 128 (19), 10 maja 1935 r.
- Małopolska (2021). Portal „Szlaki turystyczne Małopolski” – [https://malopolska.szlaki.pttk.pl/\(20.11.2021\)](https://malopolska.szlaki.pttk.pl/(20.11.2021)).
- Mapa turystyczna (2021). Portal „Mapa turystyczna” – [https://mapa-turystyczna.pl/\(20.11.2021\)](https://mapa-turystyczna.pl/(20.11.2021)).
- Matuszczyk, A. (2004). Szlaki turystyczne w górach, ich utrzymanie i konserwacja oraz ochrona prawna – ważny element bezpiecznej turystyki górskiej. W: *Bezpieczeństwo i profilaktyka w turystyce górskiej* (s. 51-57). Kraków: PTTK – GOPR – TOPR.
- Mazowsze (2021). Portal „Szlaki turystyczne Mazowsza” – [https://mazowsze.szlaki.pttk.pl/\(20.11.2021\)](https://mazowsze.szlaki.pttk.pl/(20.11.2021)).

- Miller, M. (2012). *Pojęcie i rodzaj szlaków turystycznych*. W: P. Cybula (red.), *Szlaki turystyczne a prawo – przeszłość, teraźniejszość, przyszłość* (s. 44–58). Kraków: Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej PTTK.
- MSAD (2021). Witryna internetowa Małopolskiego Szlaku Architektury Drewnianej – <https://malopolska.szlaki.pttk.pl/997-pttk-malopolska-szlak-architektury-drewnianej> (20.11.2021).
- NIK (2014). *Zapewnienie bezpieczeństwa turystyki i rekreacji w górach*. Informacja o wynikach kontroli nr ewid. 48/2014/P13152/LKR.
- Odpowiedź (2010). *Odpowiedź Ministra Sportu i Turystyki na interpelację nr 15542 w sprawie prac nad projektem ustawy o szlakach turystycznych*. Pobrane z: <http://orka2.sejm.gov.pl/IZ6.nsf/main/4AA41942> (20.11.2021).
- Pismo (1931). *Pismo L.191 Dz. XI-55/tur z 12 lutego 1931 r. Ministerstwa Robót Publicznych do PTT*. Centralne Archiwum Turystyki Górskiej PTTK w Krakowie. Szlaki turystyczne (1923–1950), sygn. 11.1.
- Protokół z Konferencji Turystycznej w dniu 29 czerwca 1933 r. w Warszawie w Państwowym Urzędzie W.F. i P.W.* (1933).
- Prowadzenie i znakowanie szlaków turystycznych w Karpatach. Wytyczne i instrukcja przyjęte na zjeździe w sprawach gospodarki turystycznej w Karpatach odbyłym 11 maja 1935 r. na zaproszenie Ministerstwa Komunikacji.* (1935). Warszawa.
- Rey, M. (1876). Zagajenie pierwszego walnego zgromadzenia Towarzystwa Tatrzańskiego przez Prezesa Mieczysława hr. Reya. *Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego*, 1, 7–8.
- Robaczyński, W. (2014). Prawne aspekty tworzenia i funkcjonowania szlaków turystycznych. W: A. Stasiak, J. Śledzińska, B. Włodarczyk (red.), *Szlaki turystyczne. Od pomysłu do realizacji* (s. 137–172). Warszawa–Łódź: Wydawnictwo PTTK „Kraj”.
- Rozporządzenie (1997). *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 6 maja 1997 r. w sprawie określenia warunków bezpieczeństwa osób przebywających w górach, pływających, kąpiących się i uprawiających sporty wodne* (DzU 1997, nr 57, poz. 358).
- Stasiak, A., Śledzińska, J., Włodarczyk, B. (2014). Szlaki turystyczne – zagadnienia terminologiczne i zasady klasyfikacji. W: A. Stasiak, J. Śledzińska, B. Włodarczyk (red.), *Szlaki turystyczne. Od pomysłu do realizacji* (s. 114–136). Warszawa – Łódź: Wydawnictwo PTTK „Kraj”.
- Statut Galicyjskiego Towarzystwa Tatrzańskiego podpisany 31 grudnia 1873 w Nowym Targu i wydany w wersji litograficznej* (1873). Muzeum Tatrzańskie – Zbiory Archiwalne (sygn. AR/NO/182, k.3).
- Statut Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego uchwalony na nadzwyczajnym walnym zjeździe PTT 10 grudnia 1922 r. w Krakowie* (1924). Lwów: Polskie Towarzystwo Tatrzańskie.
- Statut Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego* (1950). Warszawa: Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze.

- Statut Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego* (2019). Warszawa: Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze.
- Statut Towarzystwa Tatrzańskiego uchwalony na nadzwyczajnym Walnym Zgromadzeniu Towarzystwa Tatrzańskiego 19 czerwca 1911 r. w Krakowie* (1911). Kraków: Towarzystwo Tatrzańskie.
- Styperek J., (2002). *Linearne systemy penetracji rekreacyjnej*, Poznań.
- Ustawa (1971). *Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. Kodeks wykroczeń* (DzU, 1971, nr 12, poz. 114, z późn. zm.).
- Ustawa (1996). *Ustawa z dnia 18 stycznia 1996 r. o kulturze fizycznej* (DzU 1996, nr 25, poz. 114).
- Ustawa (1997). *Ustawa z dnia 20 czerwca 1997 r. Prawo o ruchu drogowym* (DzU 1997, nr 98, poz. 602, z późn. zm.).
- Ustawa (2003). *Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie* (DzU 2003, nr 96, poz. 873, z późn. zm.).
- Ustawa (2011). *Ustawa z dnia 18 sierpnia 2011 r. o bezpieczeństwie i ratownictwie w górach i na zorganizowanych terenach narciarskich* (DzU 2011, nr 208, poz. 1241).
- Wolski, D., (2012). *W sprawie potrzeby regulacji szlaków turystycznych położonych w górach*. W: P. Cybula (red.), *Szlaki turystyczne a prawo – przeszłość, teraźniejszość, przyszłość* (s. 60–72). Kraków: Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej PTTK.
- Zapytanie (2007). *Zapytanie nr 2541 do Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji w sprawie nowelizacji rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 6 maja 1997 r. dotyczącego określenia warunków bezpieczeństwa osób przebywających w górach, pływających, kąpiących się i uprawiających sporty wodne*. Pobrane z: <https://orka2.sejm.gov.pl/IZ5.nsf/main/11C2E1C3> (20.11.2021).
- Zarządzenie (2018). *Zarządzenie nr 29 Ministra Sportu i Turystyki (tekst pierwotny) z dnia 13 grudnia 2018 r. w sprawie powołania Zespołu ds. opracowania regulacji prawnych dotyczących szlaków turystycznych w Polsce*. Pobrane z: [https://e-dziennik.msport.gov.pl/legalact/2018/94/\(20.11.2021\)](https://e-dziennik.msport.gov.pl/legalact/2018/94/(20.11.2021)).

4.2. Wnioski z kontroli NIK na Wschodnim Szlaku Rowerowym Green Velo w kontekście rozwoju turystyki społecznej

WSTĘP

Celem pracy jest przedstawienie doświadczeń beneficjentów projektu dofinansowanego ze środków Unii Europejskiej, dotyczącego Wschodniego Szlaku Rowerowego Green Velo (dalej: Szlak lub Green Velo) oraz ich partnerów. Obejmują one pięcioletni okres (2016–2020) utrzymania trwałości tego projektu i wykorzystania w tym czasie Szlaku. Wspomniane doświadczenia zostały przeanalizowane, usystematyzowane i opisane na podstawie dokumentów zawierających ustalenia stwierdzone w ramach kontroli przeprowadzonych w 2020 r. przez Najwyższą Izbę Kontroli (dalej NIK lub Izba), a także w odniesieniu do literatury przedmiotu.

Wyniki tych kontroli NIK opublikowała 24 marca 2021 r. (NIK, 2021). Upublicznione zostały wówczas zarówno informacja o wynikach kontroli, jak i poszczególne wystąpienia pokontrolne¹. W niniejszej pracy w sposób szczególny zostały uwzględnione te ustalenia Izby, które mogą mieć znaczenie dla osób i podmiotów działających w ramach szeroko pojętej turystyki społecznej, również poza obszarem Szlaku.

* Najwyższa Izba Kontroli, Delegatura w Rzeszowie, e-mail: urszula.dziedzic@nik.gov.pl

** Najwyższa Izba Kontroli, Delegatura w Rzeszowie, e-mail: andrzej.trojanowski@nik.gov.pl

¹ Informacja o wynikach kontroli „Utrzymanie i wykorzystanie Wschodniego Szlaku Rowerowego Green Velo” (znak LRZ.430.005.2002, nr ewid. 197/2020/megainfo/LRZ) zatwierdzona została 21 stycznia 2021 r., a od 24 marca 2021 r. jest dostępna m.in. na przywołanej stronie internetowej, na której zamieszczono również odnośniki do wystąpień pokontrolnych.

Na wstępie warto przypomnieć, że wśród wyróżnianych w literaturze podstawowych funkcji szlaków turystycznych, istotną rolę odgrywa m.in. funkcja społeczna. Jak się wskazuje, szlaki stanowią jedno z podstawowych narzędzi umożliwiających realizację powszechnego prawa dostępności do turystyki. Tworzone są przecież z myślą o użytkownikach, którzy są podmiotami wszelkich związanych z tym działań. Ważną wartością społeczną szlaków jest – co warte szczególnego podkreślenia – nieodpłatne udostępnianie odbiorcom, w tym osobom z różnego rodzaju niepełnosprawnościami (dysfunkcjami), walorów turystycznych danego terenu (por. Stasiak i in., 2014).

Szlaki odgrywają taką rolę także w przypadku turystyki rowerowej, jako formy turystyki aktywnej (kwalifikowanej), która przeżywa w Polsce dynamiczny rozwój, odbywający się jednak nie bez przeszkód i problemów (Kopta, 2017; Kozioł, 2019). Uwidoczniają się one w szczególności w przypadku osób niepełnosprawnych, jako interesariuszy turystyki społecznej. Niezależnie bowiem od wątpliwości i rozbieżności definicyjnych tego pojęcia oraz tego, jak ono zostanie ostatecznie określone można przyjąć, że dotyczy ona osób defaworyzowanych lub wręcz zmarginalizowanych oraz podmiotów działających głównie na warunkach niekomercyjnych (Stasiak, 2010; Włodarczyk, 2010). Aktywna turystyka rowerowa realizowana w ramach turystyki społecznej i dla jej interesariuszy możliwa jest przecież niezależnie od np. płci czy wieku, oczywiście z uwzględnieniem potrzeb, możliwości i ograniczeń oraz istniejących uwarunkowań (np. Smolarski, 2016). Do tych ostatnich należy zaliczyć też odpowiednią infrastrukturę, rozumianą jako stanowiące własność publiczną elementy zagospodarowania obszaru, niezbędne dla pobytu turystów na danym terenie, służące też na co dzień mieszkańcom (Stasiak, 2010).

W takim kontekście Green Velo jako najdłuższy (około 2 tys. km) spójnie oznakowany szlak rowerowy w Polsce, przebiegający przez obszar pięciu województw (warmińsko-mazurskiego, podlaskiego, lubelskiego, podkarpackiego i świętokrzyskiego) należy uznać za istotne dobro ogólnospołeczne (narodowe). Szlak może integrować różne grupy społeczne, zarówno turystów, jak i społeczności lokalnej. Aspekt ten został dostrzeżony już na wczesnym etapie realizacji Green Velo poprzez wskazanie celów społecznych projektu (Wilk-Grzywna, 2014). Wobec tego działalność związaną z utrzymaniem i wykorzystaniem Szlaku należy uznać za mającą znaczenie także dla przeciwdziałania różnego rodzaju wykluczeniom. Pomocą dla grup społecznie wykluczonych mogą bowiem być m.in. projekty realizowane i oferowane przez różne podmioty dla skutecznego

„wkluczania społecznego przez turystykę i do turystyki” (Olszewski-Strzyżowski, 2021, s. 291)

Szlak posiada poświęcony mu serwis internetowy (GreenVelo, 2021). Obszar, przez który przebiega, umownie podzielony został na 12 Królestw Rowerowych (Rowerowe Królestwa, 2021). Wzdłuż Szlaku przygotowanych zostało 228 Miejsc Obsługi Rowerzystów (MOR), czyli jednolicie oznakowanych miejsc odpoczynku, wyposażonych m.in. w wiaty, ławy, stojaki rowerowe, tablice informacyjne, a czasem także w toalety przenośne lub zbiorniki z wodą. Z Green Velo powiązано Miejsca Przyjazne Rowerzystom (MPR), czyli obiekty (głównie noclegowe i gastronomiczne) oraz atrakcje turystyczne, spełniające kryteria wynikające z przyjętego dla nich systemu rekomendacji. Należy mieć jednak na uwadze, że zgodnie z założeniami projektu Szlaku, tylko niewielką jego część stanowią nowo wybudowane odcinki dróg rowerowych – w większości jedynie dostosowano istniejące wcześniej drogi lub nawet tylko wyznaczono przebieg Green Velo w ich ciągu.

Uruchomienie Szlaku miało być m.in. odpowiedzią na występujące problemy ograniczające rozwój turystyki, takie jak np. zły stan infrastruktury technicznej, stopień rozproszenia sektora, brak produktów turystycznych i ich odpowiedniej promocji (por. np. Wójtowicz, 2014). Miała to być szansa stworzenia markowego produktu turystycznego dla turystów, zarówno z Polski, jak i zagranicy, wybierających jazdę na rowerze jako propozycję spędzania wolnego czasu (Wilk-Grzywna, 2014). Według założeń inicjatorów projektu rozwój turystyki rowerowej dla Polski Wschodniej miał być znaczącym czynnikiem ogólnego rozwoju lokalnego, wykorzystującym potencjał regionu o niezwykłych walorach krajoznawczo-turystycznych, przyrodniczych i kulturowych. Warto też podkreślić, jak trafnie zauważył J. Boński (2019), że Green Velo należy do nielicznych zasobów tego obszaru, mających charakter liniowy.

Szlak zrealizowano w ramach Projektu pn. *Trasy Rowerowe w Polsce Wschodniej*, dofinansowanego ze środków Programu Operacyjnego Rozwój Polski Wschodniej na lata 2007–2013, którego wartość (wraz z projektem promocyjnym) sięgnęła niemal 300 mln zł. Było to z pewnością ambitne przedsięwzięcie, lecz jednocześnie obciążone wieloma czynnikami ryzyka i problemami (zob. m.in. Dziadek, 2012; Gawęł, 2012). Na niektóre z nich zwracano uwagę już na etapie tworzenia Green Velo (Wilk-Grzywna, 2014) lub wkrótce po jego uruchomieniu, któremu towarzyszyło znaczne zainteresowanie mediów (Wilk-Grzywna, 2016; Wilczyński, 2018). Wkrótce pojawiły się

też konkretne wątpliwości, podnoszone przez użytkowników Szlaku (m.in. na portalach społecznościowych) oraz przez media. Po kilku latach użytkowania kluczowe stało się pytanie o przyszłość i dalszy rozwój Green Velo, zwłaszcza w kontekście zbliżającego się końca obowiązkowego okresu utrzymania trwałości projektu, upływającego – w zależności od województwa – w 2020 r. lub w pierwszej połowie 2021 r.²

W związku ze wspomnianym znaczeniem Green Velo dla turystyki, a także m.in. kwestią bezpieczeństwa jego użytkowników, zbliżającym się końcem okresu utrzymania trwałości projektu oraz związanymi z tym pytaniami o przyszłość Szlaku, NIK zdecydowała się przeprowadzić kontrole dotyczące jego utrzymania i wykorzystania

W związku ze znaczeniem Green Velo dla rozwoju turystyki, ryzykiem związanym w szczególności z zapewnieniem bezpieczeństwa użytkowników oraz koniecznością utrzymania trwałości związanego z nim projektu, a także zbliżającym się zakończeniem tego okresu i pytaniami o dalszą przyszłość, NIK zdecydowała się przeprowadzić kontrole dotyczące utrzymania i wykorzystania tego Szlaku (*Informacja o wynikach kontroli...*, 2021, s. 7).

W ramach tych kontroli³ NIK skontrolowała ogółem 39 podmiotów, z tego 23 jednostki samorządu terytorialnego (JST, w tym: 16 gmin i 7 powiatów), które były partnerami projektu. Jednostki te odpowiadały, na podstawie zawartych porozumień, za utrzymanie 416 km Green Velo (20% długości Szlaku) i 35 MOR-ów (15% tych obiektów).

² Dla perspektywy finansowej 2007–2013, w ramach której realizowano projekt, zagadnienia te określał art. 57 unijnego Rozporządzenia (2006). Z kolei przepisy prawa krajowego, tj. Rozporządzenie (2008), precyzowały m.in., że projekt nie może zostać poddany znaczącej modyfikacji przez okres co najmniej 5 lat od dnia zakończenia jego realizacji (por. § 2, ust. 6 tego rozporządzenia). Więcej informacji na temat uregulowań prawnych dotyczących trwałości projektów realizowanych w ramach perspektywy finansowej 2007–2013, odnoszących się do szlaków rowerowych znajduje się w artykule U. Dziedzic i A. Trojanowskiego (2021).

³ Przeprowadzone we wszystkich pięciu województwach, przez które przebiega Green Velo jako kontrola planowa *Utrzymanie i wykorzystanie Wschodniego Szlaku Rowerowego Green Velo na terenie województwa podkarpackiego* (P/20/078) oraz cztery kontrole doraźne: *Utrzymanie i wykorzystanie Wschodniego Szlaku Rowerowego Green Velo na terenie województwa podlaskiego* (I/20/001/LBI), *Utrzymanie i wykorzystanie Wschodniego Szlaku Rowerowego Green Velo na terenie województwa świętokrzyskiego* (I/20/003/LKI), *Utrzymanie i wykorzystanie Wschodniego Szlaku Rowerowego Green Velo na terenie województwa lubelskiego* (I/20/002/LLU) oraz *Utrzymanie i wykorzystanie wschodniego szlaku rowerowego Green Velo na terenie województwa warmińsko-mazurskiego* (I/20/001/LOL).

OCENA OGÓLNA

Na podstawie wyników kontroli NIK oceniła, że Szlak „co do zasady był utrzymany i wykorzystany zgodnie z przyjętymi założeniami, jednak stwierdzone w kontroli nieprawidłowości i problemy budzą obawy co do jego dalszego zachowania i rozwoju, zwłaszcza po zakończeniu okresu trwałości projektu” (*Informacja o wynikach kontroli...*, 2021, s. 9). Rozwijając tak sformułowaną ocenę, Izba podała m.in., że:

- zarządy województw Polski Wschodniej i partnerzy projektu (JST) na ogół podejmowały właściwe działania, zapewniając w okresie trwałości utrzymanie Szlaku zgodnie z zamierzeniami;
- zachowano przejezdność na trasie Green Velo;
- kontrola wykazała jednak liczne nieprawidłowości w utrzymaniu we właściwym stanie technicznym dróg, po których przebiega Szlak oraz braki w oznakowaniu;
- stwierdzono zaniechanie przeprowadzania wymaganych przeglądów gwarancyjnych oraz kontroli okresowych stanu technicznego obiektów Szlaku;
- zachowano efekty rzeczowe projektu – wybudowaną i wyremontowaną infrastrukturę drogową, MOR-y lub wytyczone trasy Green Velo w ciągu istniejących dróg;
- w dwóch województwach (lubelskie i warmińsko-mazurskie) w związku z funkcjonowaniem Szlaku odnotowano oczekiwane efekty związane m.in. ze zwiększeniem ruchu turystycznego oraz dostępnością do istniejących atrakcji;
- w pozostałych województwach, wobec braku danych, nie można było jednoznacznie wykazać osiągnięcia celów szczegółowych projektu, określonych we wnioskach o dofinansowanie, związanych z rozwojem turystyki rowerowej i jej wpływu na gospodarkę.

Wśród elementów oceny ogólnej, warto podkreślić te odnoszące się do zagadnień turystyki społecznej. NIK uznała bowiem, że prawidłowo finansowano i rozliczano zadania związane z wykorzystaniem Szlaku i rozwojem jego potencjału, realizowane przez podmioty trzeciego sektora. Samorządy województw były aktywne w zakresie wspierania takich podmiotów, w tym poprzez dofinansowanie realizowanych przez nie zadań. Jednak w kontrolowanych JST działania w tym zakresie podejmowano jedynie sporadycznie. Zdaniem autorów, wspomniany fragment oceny ogólnej świadczy zarówno o dobrym przygotowaniu podmiotów społecznych do podejmowania

zadań publicznych związanych z turystyką, jak i o niewielkim zainteresowaniu taką współpracą na poziomie gmin.

Podsumowując ocenę ogólną Izba podkreśliła, że „bez zapewnienia skoordynowanego zarządzania, właściwego utrzymania stanu technicznego obiektów, oznakowania i należytej przejezdności Szlaku, a także warunków bezpieczeństwa jego użytkowników, zagrożone może być dalsze funkcjonowanie Green Velo, jako już rozpoznawalnego produktu i marki turystycznej” (*Informacja o wynikach kontroli...*, 2021, s. 9). W ten sposób wskazała na najistotniejsze uchybienia stwierdzone w związku z utrzymaniem i wykorzystaniem tego Szlaku.

USTALENIA KONTROLI NIK DOTYCZĄCE BENEFICJENTÓW I PARTNERÓW

Utrzymanie trwałości i nadzór

Jak już wcześniej wspomniano, mimo licznych problemów i stwierdzonych podczas kontroli nieprawidłowości Szlak co do zasady był utrzymany i wykorzystany zgodnie z przyjętymi założeniami. Zapewniono również zachowanie trwałości projektu i utrzymano wskaźniki produktu założone we wniosku o dofinansowanie (*Informacja o wynikach kontroli...*, 2021).

Zadania związane z utrzymaniem Szlaku i infrastruktury towarzyszącej oraz zachowaniem trwałości w okresie pięciu lat od dnia zakończenia projektu realizowane były w poszczególnych województwach w różnej formule⁴. Takie rozwiązania, wobec niepełnego nadzoru, spowodowały, że zarówno niektórzy partnerzy projektu, jak i zarządy dróg wojewódzkich, nie wywiązywali się należycie z obowiązków związanych z utrzymaniem Szlaku. Co warto podkreślić, informacje o niektórych problemach związanych z funkcjonowaniem Szlaku beneficjenci uzyskali dopiero w związku z kontrolą NIK (*Informacja o wynikach kontroli...*, 2021).

⁴ Zarządy województw lubelskiego, podkarpackiego i świętokrzyskiego całość zadań związanych z wykonaniem i utrzymaniem Szlaku w imieniu beneficjenta przekazały do realizacji swoim jednostkom (zarządom dróg wojewódzkich). W dwóch pozostałych województwach podległe jednostki realizowały głównie zadania w zakresie utrzymania trasy Green Velo, natomiast działania związane z zapewnieniem trwałości prowadzono w urzędach marszałkowskich. Dodatkowo w każdym z województw za zadania związane z utrzymaniem Szlaku odpowiedzialni byli również partnerzy (głównie gminy i powiaty), z którymi beneficjenci zawarli umowy w tej sprawie. Zakres zadań, za które odpowiadali partnerzy był różnorodny w poszczególnych województwach. Wszyscy jednak zobowiązani zostali do zapewnienia trwałości na własnym obszarze przez okres pięciu lat od daty zakończenia projektu oraz zabezpieczenia środków na jego utrzymanie.

Oznakowanie i utrzymanie Szlaku oraz infrastruktury towarzyszącej

Zarówno beneficjenci, jak i partnerzy projektu odpowiedzialni za utrzymanie i oznakowanie Green Velo podejmowali starania w zakresie właściwego zarządzania Szlakiem. Niemniej jednak NIK w kontroli odnotowała szereg nieprawidłowości z tym związanych. Przykładowo w gminie Horyniec-Zdrój na dwóch odcinkach o łącznej długości 1,4 km nawierzchnia drogi, po której przebiega Szlak była w stanie niezadowalającym. Występowały liczne zaniżenia, ubytki i nierówności nawierzchni kruszywowej. Część ubytków znajdowała się na całej szerokości nawierzchni drogi, uniemożliwiając bezpieczny i komfortowy przejazd np. jadącym rowerem dwusładowym (np. trzykołowym) lub ciągnącym przyczepkę (*Informacja o wynikach kontroli...*, 2021). Zdaniem autorów takie utrudnienia są szczególnie uciążliwe dla turystów rowerowych z różnego rodzaju niepełnosprawnościami.

Kłopotliwym okazał się również obowiązek utrzymania kompletnego oznakowania Green Velo. Wynikało to głównie z zaniedbań zarządców poszczególnych odcinków Szlaku, którzy nie w każdym przypadku i na bieżąco uzupełniali brakujące oznakowanie, jak również licznych kradzieży znaków (*Informacja o wynikach kontroli...*, 2021). Oględziny dróg, po których przebiega Green Velo, przeprowadzone w trakcie kontroli NIK w JST, wykazały, że w 2/3 z nich oznakowanie Szlaku było niekompletne. W czterech jednostkach (gmina Siennica Różana oraz powiaty: białostocki, kętrzyński i suwalski) braki w oznakowaniu były na tyle istotne, że mogły powodować dyskomfort w poruszaniu się rowerzystów po Szlaku lub problemy z odnalezieniem właściwego kierunku jazdy. Według odpowiedzi uzyskanych z większości jednostek kontrolowanych brakujące elementy albo zostały już uzupełnione albo podjęto działania celem wykonania brakującego oznakowania Szlaku⁵.

Brak całościowej, odpowiedniej wiedzy w zakresie stanu infrastruktury Szlaku mógł wynikać również z faktu, iż nie wykonywano w pełnym zakresie przeglądów gwarancyjnych oraz kontroli rocznych i pięcioletnich, o których mowa w przepisach Prawa budowlanego na drogach publicznych i w obiektach Green Velo (*Informacja o wynikach kontroli...*, 2021). Co piąta skontrolowana JST w okresie

⁵ Zgodnie z art. 62 Ustawy (1994a) kierownik jednostki kontrolowanej jest obowiązany, w terminie określonym w wystąpieniu, poinformować NIK o sposobie wykorzystania uwag i wykonania wniosków sformułowanych w wystąpieniu pokontrolnym oraz o podjętych działaniach lub przyczynach niepodjęcia tych działań.

trwałości projektu nie przeprowadziła wymaganych okresowych kontroli rocznych i pięcioletnich dróg oraz obiektów mostowych, po których przebiega Szlak, lub nie wykonała wszystkich obowiązkowych przeglądów gwarancyjnych. Tylko niespełna 40% JST objętych kontrolą w pełni wywiązało się z obowiązku przeprowadzenia takich kontroli i przeglądów. Odnotowano również przypadki nierealizowania zaleceń po przeprowadzonych kontrolach, w tym wykonywania napraw czy uzupełniania brakującego oznakowania (*Informacja o wynikach kontroli...*, 2021).

Planowanie strategiczne

Mając na uwadze opisane wcześniej uwagi NIK dotyczące utrzymania, racjonalnej rozbudowy oraz nowych możliwości rozbudowania tego produktu po okresie trwałości, istotnym jest właściwe planowanie strategiczne w odniesieniu do wykorzystania istniejącego potencjału. Tymczasem w skontrolowanych województwach na konkretne działania z wykorzystaniem produktu turystycznego, jakim był Szlak, wskazano tylko w *Strategii rozwoju turystyki województwa warmińsko-mazurskiego do 2025 r.* oraz w *Programie rozwoju turystyki w województwie lubelskim do 2020 r. z perspektywą do 2030 r.* Do czasu kontroli więcej zadań związanych z rozbudową i rozwojem Szlaku zrealizowano w województwie warmińsko-mazurskim. Podjęto m.in. działania obejmujące: budowę nowego szlaku rowerowego łączącego się z Green Velo – Mazurskiej Pętli Rowerowej o długości ok. 300 km, a także utworzenie nowego szlaku Warmińska Łynostrada o długości ok. 60 km, będącego przedłużeniem biegnącej przez Olsztyn Łynostry do Lidzbarka Warmińskiego oraz Szlaku Rowerowego Kanału Elbląskiego o długości ok. 85 km (trasy te zostały oznaczone). Powstały również trasy rowerowe zintegrowane z trzema Królestwami Rowerowymi. W ramach Królestwa Rowerowego Północne Mazury i Królestwa Rowerowego Warmia powstało po sześć nowych szlaków, a w ramach Królestwa Rowerowego Zalew Wiślany pięć szlaków.

W pozostałych trzech województwach w przyjętych strategiach i innych dokumentach o charakterze planistyczno-strategicznym nie wskazywano na konkretne realizowane zadania związane bezpośrednio z rozwojem Szlaku, a przyjęte w nich cele, kierunki lub działania, odnosiły się tylko w sposób ogólny do rozwoju turystyki w regionie. Władze czterech województw (lubelskiego, podkarpackiego, podlaskiego i warmińsko-mazurskiego) deklarowały dalsze działania celem jego rozbudowy. Zaplanowano do realizacji poszerzenie sieci turystycznych tras rowerowych, które miały zostać połączone z trasą

Green Velo. Na przykład w województwie podkarpackim zaplanowano do realizacji rozbudowę sieci tras turystycznych na terenie Bieszczad i włączenie ich do Szlaku.

Zdecydowanie w mniejszym stopniu planowaniem strategicznym zainteresowane były skontrolowane gminy – mimo, że większość z nich posiadała walory do uprawiania turystyki krajoznawczej. Choć blisko 2/3 z nich planowało działania strategiczne związane bezpośrednio z wykorzystaniem Szlaku lub pośrednio w ramach szeroko rozumianej turystyki, to jakiegokolwiek działania mające wpływ na rozwój turystyki z wykorzystaniem Szlaku lub infrastruktury zlokalizowanej w jego bezpośrednim sąsiedztwie zrealizowano tylko w połowie jednostek.

Jeszcze gorzej sytuacja przedstawiała się w powiatach, które w okresie objętym kontrolą w ogóle nie były zainteresowane planowaniem strategicznym mającym na celu rozwój turystyki i wykorzystanie atrakcji turystycznej, jaką stał się Szlak. Tylko w powiecie kętrzyńskim zadania obejmujące rozwój infrastruktury i turystyki rowerowej uwzględniono w nowo tworzonej *Strategii rozwoju powiatu kętrzyńskiego na lata 2021–2027 (Informacja o wynikach kontroli..., 2021)*.

Zdaniem autorów planowanie strategiczne działań turystycznych zarówno przez województwa, jak i przez gminy czy powiaty, ma znaczenie także dla podmiotów turystyki społecznej. Nie tylko przedstawia im analizę problemów na danym obszarze, które mogą dotyczyć także ich działalności, ale przede wszystkim pozwala na przygotowanie działań, wpisujących się w przyjęte kierunki rozwoju. Dzięki temu podmioty takie mogą uzyskać większe wsparcie ze strony władz publicznych, a zarazem lepiej realizować podejmowane inicjatywy, także na rzecz osób wykluczonych.

Badania ruchu turystów

Warunkiem niezbędnym dla właściwego i racjonalnego planowania rozwoju turystyki, w tym także zarządzania atrakcją turystyczną jaką jest Szlak, powinny być regularne badania w zakresie ruchu rowerowego oraz bieżące gromadzenie danych dotyczących korzystania z Green Velo (*Informacja o wynikach kontroli..., 2021*). Podobną potrzebę dostrzegają również beneficjenci projektu. Potwierdził to np. Marszałek Województwa Świętokrzyskiego w odpowiedzi przekazanej NIK⁶.

⁶ W piśmie z 6 sierpnia 2020 r. (EST-II.45.1.21.2020) podał m.in., że podjęcie działania w tym zakresie w zależności od ilości środków finansowych, jakimi będzie dysponował oraz że zespół ds. opracowania koncepcji rozwoju i budowy dróg rowerowych w tym województwie uwzględni w swoich pracach wykonywanie badań ruchu.

Zdaniem autorów takie badania powinny uwzględniać także opinie przedstawicieli lokalnej społeczności (która również korzysta z tego produktu) oraz osób i podmiotów działających w ramach turystyki społecznej w otoczeniu Szlaku.

Tymczasem, jak to wykazała kontrola NIK, w okresie trwałości projektu przeprowadzone zostało tylko jedno badanie natężenia ruchu na trasie Green Velo – w 2018 r. W pozostałych latach nie zlecano i nie przeprowadzano takich badań. Niemożliwe zatem było porównanie natężenia ruchu rowerowego na Szlaku w kolejnych latach. Tylko w Urzędzie Marszałkowskim Województwa Warmińsko-Mazurskiego pozyskiwano i gromadzono informacje oraz dane dotyczące rzeczywistego wykorzystania Szlaku z różnych źródeł, przy zastosowaniu różnorodnych metod i narzędzi (*Informacja o wynikach kontroli...*, 2021). Wykorzystywano to tego badania ankietowe wśród partnerów, badania przeprowadzane w MPR-ach, a także badania zlecone zewnętrznej firmie, która przeprowadzała je w oparciu o profilowanie danych ze smartfonów. W latach 2018–2019, w celu zbadania wielkości ruchu turystycznego w korytarzu Szlaku, przeprowadzono ankietę wśród prowadzących MPR-y odnośnie do liczby turystów odwiedzających te obiekty w okresie maj-wrzesień. W 2019 r. opracowano nowe narzędzie do przekazywania danych o ruchu turystycznym – aplikację Barometr Turystyczny. Jednym z jego modułów jest monitoring ruchu w MPR-ach. Na bazie przekazywanych z MPR-ów ankiet oraz danych z Barometru Turystycznego urząd ten prowadził monitoring i dokonywał analiz ruchu turystycznego na Green Velo.

W pozostałych urzędach marszałkowskich informacje o ruchu turystycznym (poza 2018 r.) pozyskiwano m.in. od przedsiębiorców posiadających status MPR czy wybranych instytucji związanych z turystyką i kulturą. W przypadku informacji przekazywanych na podstawie obserwacji przez większość tych podmiotów, ruch turystyczny był wg nich większy w związku z uruchomieniem trasy Green Velo. Jednak w przypadku zebranych rzeczywistych danych sytuacja ta przedstawiała się różnie. Na przykład w województwie podkarpackim w 2018 r. i 2019 r. sporządzono analizy ruchu turystycznego w oparciu o stałe punkty na Szlaku, tj. MPR-y, na podstawie dobowego monitoringu ruchu turystycznego przekazywanego przez obiekty należące do Systemu Rekomendacji MPR. Z zebranych danych wynika, że liczba turystów rowerowych korzystających z MPR-ów w okresie od maja do września 2019 r. w porównaniu do roku poprzedniego uległa zmniejszeniu o 5,5%. Spadła także średnia roczna (od maja

do września) liczba turystów przypadająca na obiekt MPR z 89 w 2018 r. do 65 w 2019 r.⁷

Skontrolowane gminy i powiaty nie prowadziły żadnych badań i nie gromadziły danych w zakresie rzeczywistego ruchu turystów na trasie Green Velo. Tylko w co czwartej z nich – często przy okazji realizacji innych zadań, lokalnych wydarzeń lub w ramach obserwacji – gromadzono pośrednio jednostkowe dane w tym zakresie, np. na Podkarpaciu w gminie Błażowa przy okazji organizowanych Rodzinnych Rajdów Rowerowych. Z kolei w gminie Rudnik nad Sanem wykorzystano punkt informacji turystycznej, który gromadził dane o liczbie turystów odwiedzających Centrum Wikliniarstwa oraz uczestniczących w organizowanych przez gminę imprezach (*Informacja o wynikach kontroli...*, 2021).

Współpraca i promocja

Województwa Polski Wschodniej w latach 2017–2020 zawarły wspólnie umowy o współpracy partnerskiej na rzecz rozwoju i promocji Szlaku. W latach 2017–2018 stronami tych umów było dodatkowo pięć regionalnych organizacji turystycznych z tych województw, a w latach 2019–2020 Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Świętokrzyskiego (dalej ROTWŚ). Celem zawartych umów było utrzymanie ciągłości i spójności rozwoju Szlaku, prowadzenie spójnej i skoordynowanej promocji oraz utrzymanie renomy i marki Green Velo poprzez prowadzenie wspólnych działań promocyjnych. W umowach wyszczególniano do realizacji zadania o charakterze regionalnym i ponadregionalnym.

W latach 2017–2019 na realizację zadań w ramach współpracy wydatkowano łączną kwotę 2188,9 tys. zł. W wyniku działań poszczególnych województw i regionalnych organizacji turystycznych środki te wydatkowano m.in. na promocję Szlaku, w tym organizację wielu imprez i eventów krajowych i zagranicznych, utrzymanie i rozwój portalu Green Velo oraz badanie ruchu turystycznego. Głównymi efektami tej współpracy było uzgodnienie kwestii dotyczących przyznawania rekomendacji MPR (m.in. ujednolicenie zasad naboru), dokonanie uzgodnień na temat przeprowadzenia badania ruchu turystycznego na Szlaku oraz wypracowanie treści umowy na utrzymanie jego portalu.

System rekomendacji MPR na Szlaku miał na celu wykreowanie ujednoliconego systemu obsługi turystów rowerowych i jego promocję na obszarze Polski Wschodniej wzdłuż Szlaku. Przyznawanie

⁷ Na podstawie danych od 59% obiektów w 2018 r. i 73% obiektów w 2019 r.

rekomendacji odbywało się w oparciu o *Regulamin współpracy* opracowany w ramach Systemu Rekomendacji MPR. W 2016 r. przyznawaniem rekomendacji MPR zajmowała się ROTWŚ, a od 2017 r. – oprócz województwa świętokrzyskiego⁸ – poszczególne urzędy marszałkowskie. W zdecydowanej większości podmioty ubiegające się o przyznanie rekomendacji MPR uzyskiwały taki status. Nieliczne przypadki, kiedy odmówiono przyznania rekomendacji, wynikały najczęściej z faktu, iż obiekty znajdowały się poza korytarzem Green Velo lub z powodu złożenia niekompletnego wniosku. Głównymi powodami pojedynczych rezygnacji z certyfikatu MPR było zaprzestanie prowadzenia działalności oraz brak zainteresowania właściciela z powodu małej liczby turystów i obowiązku prowadzenia ich monitoringu.

Urzędy marszałkowskie w różny sposób (mniej lub bardziej skuteczny) prowadziły monitoring i audyt spełniania standardów i kryteriów przez obiekty, którym przyznano status MPR. Niektóre z nich nie egzekwowały również od prowadzących te obiekty obowiązku prowadzenia dobowego monitoringu ruchu turystycznego i przekazywania raz w miesiącu informacji na ten temat (*Informacja o wynikach kontroli...*, 2021). Tymczasem – jak ustaliła NIK – na Podkarpaciu podmioty, które posiadały obiekty w systemie MPR nie zawsze wypełniały zobowiązania wynikające z *Regulaminu współpracy*.

Według stanu na dzień 6 listopada 2020 r. łącznie w systemie rekomendacji MPR były 1282 obiekty – od 223 w województwie warmińsko-mazurskim do 295 w województwie lubelskim (GreenVelo, 2021). Najwięcej w kategoriach: noclegi – 504, zabytki – 212 oraz gastronomia – 149 (*Informacja o wynikach kontroli...*, 2021, s. 35). W 2021 r. (stan na dzień 2 września) liczba ujętych w systemie MPR obiektów zmniejszyła się o blisko 40% i wyniosła 812 obiektów, od 239 w województwie świętokrzyskim do 97 w województwie warmińsko-mazurskim. Przyczyną tego spadku jest czasowe zawieszenie naboru w zakresie przyznawania rekomendacji przez poszczególne urzędy marszałkowskie ze względu na trwające prace nad nowym schematem zarządzania Szlakiem, zarówno pod względem infrastrukturalnym, jak i promocyjnym (*System rekomendacji...*, 2021).

W ramach współpracy z organizacjami pozarządowymi i innymi podmiotami prowadzącymi działalność pożytku publicznego cztery urzędy marszałkowskie (w Białymstoku, Lublinie, Olsztynie i Rzeszowie) organizowały konkursy na zadania bezpośrednio związane z rozwojem i promocją Szlaku lub w nawiązaniu do niego. Jednak

⁸ Dla którego organizatorem była nadal ROTWŚ.

cyklicznie (w latach 2017–2020) tylko województwo lubelskie organizowało konkursy ściśle powiązane z trasą Green Velo i przekazywało środki finansowe na realizację rajdów rowerowych oraz imprez turystycznych bezpośrednio promujących Szlak. Jest to ważne, gdyż powtarzalność inicjatyw samorządów województw, włączających podmioty trzeciego sektora, w tym należące do turystyki społecznej, ma dla nich duże znaczenie z uwagi m.in. na zapewnienie ciągłości ich finansowania i działania.

W ramach współpracy na rzecz rozwoju Szlaku i infrastruktury towarzyszącej działania z innymi podmiotami podejmowały dwa urzędy marszałkowskie. Urząd Marszałkowski Województwa Warmińsko-Mazurskiego wraz z Parkiem Krajobrazowym Puszczy Rominckiej wznosił dwie wieże widokowe – w Stańczykach i Poblędziu, co wzmocniło potencjał Green Velo i atrakcyjność turystyczną gminy Dubeninki. Samorząd wojewódzki współpracował też z Lasami Państwowymi i nadleśnictwami, przez teren których przebiega trasa Green Velo. Dzięki temu niektóre nadleśnictwa, na własny koszt, wybudowały dodatkowe MOR-y, w standardzie analogicznym do MOR-ów wykonanych w ramach projektu, np. na odcinkach Elbląg-Jagodnik, Chojnowo-Krzyżewo, Wielochowo-Nerwiki. Z kolei w ramach współpracy Urzędu Marszałkowskiego Województwa Lubelskiego i PTTK Oddział Zamość wykonano lub odnowiono oznakowanie trzech szlaków łącznikowych do Green Velo (*Informacja o wynikach kontroli...*, 2021). Zwłaszcza ten ostatni przykład unaocznia istotną rolę, jaką w okresie wykorzystania produktu turystycznego sfinansowanego ze środków publicznych mogą odegrać podmioty turystyki społecznej.

Odmienne natomiast przebiegała współpraca beneficjentów na rzecz rozwoju Szlaku z samorządami lokalnymi, przez które wiedzie trasa Green Velo. Oprócz wspólnych prac podejmowanych w celu utrzymania Szlaku, właściwie brak było innych zaplanowanych, spójnych działań wspierających systematyczny rozwój Szlaku i turystyki wokół niego, które przyniosłyby wymierne efekty (*Informacja o wynikach kontroli...*, 2021). Tymczasem zachęcenie lokalnych władz do wykorzystania potencjału i możliwości rozwoju, jakie daje Green Velo, mogłoby stanowić pozytywny bodziec do realizacji działań na rzecz rozwoju Szlaku, również po upływie okresu trwałości projektu (*Informacja o wynikach kontroli...*, 2021). Zasadne jest to zwłaszcza z uwagi na fakt, iż większość gmin i powiatów nie była zainteresowana prowadzeniem działań na rzecz rozwoju Szlaku, w tym infrastruktury towarzyszącej i nie prowadziła w tym zakresie współpracy z innymi samorządami, podmiotami posiadającymi rekomendacje MPR czy

skupionymi na działalności turystycznej lub okołoturystycznej. Część JST nie podejmowała takich działań, gdyż – jak tłumaczono – nie miały takiego obowiązku lub potencjalne podmioty nie zgłaszały chęci podejmowania współpracy w tym zakresie.

Dla podmiotów turystyki społecznej interesujące może być zwłaszcza ustalenie NIK, że tylko pojedyncze JST współpracowały z organizacjami turystycznymi, lokalnymi grupami działania czy podmiotami posiadającymi rekomendacje MPR. Taka współpraca prowadzona była zresztą głównie z tymi prowadzącymi MPR, którzy byli jednostkami organizacyjnymi gminy lub powiatu. Tylko nieliczne samorządy korzystały z możliwości współpracy i przekazywania środków finansowych na realizację zadań związanych z wykorzystaniem Szlaku w oparciu o program współpracy z organizacjami pozarządowymi i podmiotami, o których mowa w art. 3 Ustawy (2003).

Przykładem mogą być władze powiatu suwalskiego, które współpracując z Suwalsko-Sejneńską Lokalną Grupą Działania zrealizowały w 2017 r. projekt „Odpoczynek i rekreacja w obszarze zabytkowego zespołu parkowo-pałacowego w Dowspudzie”, współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Podlaskiego. Jednym z zadań przewidzianych w tym projekcie była budowa MOR w zespole parkowo-pałacowym w Dowspudzie, którego koszt wyniósł 40 tys. zł. Obiekt wyposażony został w samoobsługową stację rowerową z narzędziami do naprawy rowerów, pięć stojaków rowerowych, kosz na śmieci oraz miejsce do odpoczynku, na które składały się zadaszona wiata, stół i dwie ławki. Warto podkreślić, że MOR usytuowano w sąsiedztwie Centrum Obsługi Turysty w Dowspudzie posiadającego status MPR (*Informacja o wynikach kontroli...*, 2021).

WNIOSKI POKONTROLNE

Na podstawie ustaleń kontroli NIK sformułowała wnioski pokontrolne. Były one adresowane do:

- Ministra Rozwoju, Pracy i Technologii⁹ o wsparcie dla postulowanych przez NIK działań dla wyłonienia przez województwa Polski Wschodniej podmiotu odpowiedzialnego za koordynację prac w zakresie dalszego utrzymania i zarządzania Szlaku – uzasadnieniem tego wniosku było m.in., to że wielość podmiotów odpowiedzialnych za poszczególne odcinki Green Velo nie sprzyjała prawidłowej realizacji zadań związanych

⁹ Jako właściwego w sprawach turystyki (por. Rozporządzenie, 2019; Rozporządzenie, 2020).

z jego utrzymaniem i oznakowaniem, a utrzymanie Szlaku jako atrakcji turystycznej i rozpoznawalnej marki jest wyzwaniem przekraczającym możliwości zarówno organów gmin i powiatów, jak i nawet władz województw;

- Ministra Rozwoju, Pracy i Technologii oraz Prezesa Polskiej Organizacji Turystycznej o włączenie Green Velo w system promocji turystycznej Polski – z uwagi na to, że Szlak, po kilku latach funkcjonowania – nawet mimo problemów i krytycznych uwag – stanowi już rozpoznawalny produkt turystyczny;
- do zarządów województw w sprawach: podjęcia współpracy dla wyłonienia podmiotu odpowiedzialnego za całościowe zarządzanie Szlakiem, dalszego jego utrzymania, w tym poprzez właściwie sprawowany nadzór większego wykorzystania potencjału Green Velo, wzmocnienia współpracy z innymi podmiotami (co zdaniem autorów dotyczy również podmiotów turystyki społecznej), prowadzenia działań promocyjnych, uwzględniających specyfikę poszczególnych jego odcinków (m.in. zróżnicowania stanu technicznego i trudności trasy), regularnego gromadzenia danych umożliwiających zbadanie ruchu turystów dla właściwego planowania działań w zakresie utrzymania i rozwoju tego Szlaku, rzetelnego prowadzenia systemu rekomendacji MPR oraz wykorzystywania doświadczeń i dobrych praktyk przy planowaniu rozbudowy tras i szlaków rowerowych, jak również podjęcia działań na rzecz zwiększenia bezpieczeństwa użytkowników Szlaku;
- JST (partnerów projektu) w zakresie zapewnienia – także przez kontrole okresowe – właściwego stanu obiektów i oznakowania Green Velo oraz bezpieczeństwa użytkowników Szlaku, wykorzystywania atrakcji Green Velo do promocji i rozwoju gminy (powiatu), zaangażowania innych podmiotów (zwłaszcza organizacji pozarządowych) w rozwój Szlaku i turystyki na swoim terenie;
- podmiotów prowadzących MPR-y o przestrzeganie wymogów i warunków związanych z przynależnością do tego systemu.

PANEL EKSPERTÓW

NIK zorganizowała także panel ekspertów, podczas którego pracowano 13 konkluzji w zakresie możliwych rozwiązań dla dalszego funkcjonowania Green Velo i rozwoju turystyki z jego wykorzystaniem. Dotyczyły one m.in.: wyłonienia lub powołania jednego podmiotu do zarządzania Szlakiem; zapewnienia właściwej promocji,

która powinna w szczególności uwzględniać informację o rzeczywistym stanie Szlaku i utrudnieniach, na które można napotkać oraz uwzględniać różnorodne potrzeby i możliwości dla różnych grup użytkowników; szerszego korzystania przez władze publiczne ze współpracy z przedsiębiorcami, zwłaszcza prowadzącymi MPR oraz z innymi partnerami instytucjonalnymi.

Zdaniem autorów, wprowadzie podmioty trzeciego sektora, w tym turystyki społecznej nie zostały wprost wymienione przy tej okazji, ale z pewnością można je zaliczyć do ważnych partnerów przy dalszym utrzymaniu i rozwoju Szlaku. Ponadto wśród wypowiedzi ekspertów pojawiły się również takie, które odnosiły się np. do ukierunkowanej promocji, wymiany doświadczeń między użytkownikami czy organizowania wyjazdów rowerowych w małych grupach. Uwagi te, nie tylko na potrzeby wykorzystania Green Velo, mogą być przydatne również dla osób aktywnych, wywodzących się z interesariuszy turystyki społecznej.

WYNIKI INTERNETOWEJ ANKIETY WŚRÓD UŻYTKOWNIKÓW SZLAKU

Badanie przeprowadzone zostało z zastosowaniem techniki CAWI. Kwestionariusz ankiety był dostępny od 25 maja do 31 lipca 2020 r. na stronie internetowej NIK. O odpowiedzi na pytania poproszono (m.in. za pomocą tradycyjnych mediów i Facebooka) osoby, które w latach 2018–2019 korzystały z Green Velo. Ostatecznie ankietę wypełniło 1435 respondentów¹⁰.

Najistotniejszym wnioskiem wypływającym z wyników tego badania jest to, że zdecydowana większość badanych polecałaby innym użytkownikom skorzystanie z trasy Green Velo. Ankietowani najchętniej korzystali ze Szlaku w celach rekreacyjnych i turystycznych, rzadziej w ramach treningu czy dojazdu do pracy/szkoły. W ramach tego sondażu oceniono m.in. stan nawierzchni i oznakowania oraz dostępność MOR-ów, które według respondentów w zdecydowanej większości były bardzo dobre i dobre. Najslabiej pod tym względem oceniono Szlak w woj. warmińsko-mazurskim, podkarpackim i podlaskim.

W ankiecie odnoszono się również do rozmieszczenia i dostępności na trasie do MPR-ów oraz jakości świadczonych w nich usług – najlepiej pod tym względem wypadło woj. lubelskie. Ankietowani mieli też możliwość swobodnej wypowiedzi na temat Green Velo. Najczęściej podnoszonym problemem było to, że respondenci (także wskutek prowadzonej promocji) oczekiwali ścieżek rowerowych

¹⁰ Szczegółowe założenia i metoda badania opisane zostały w publikacjach: *Informacja o wynikach kontroli...* (2021) i Dziedzic, Trojanowski (2021).

poprowadzonych z dala od dróg publicznych lub ewentualnie z nich wydzielonych. Tymczasem, zgodnie z założeniami projektu, część Szlaku przebiega właśnie po takich drogach lub drogach polnych (leśnych), które w ogóle nie były modyfikowane (dostosowywane), lecz jedynie oznakowane. Niektórzy ankietowani wyrażali jednak zadowolenie z takiego właśnie przebiegu i formuły Szlaku.

Znaczną część uwag stanowiły propozycje zmian (korekt) przebiegu Szlaku, w tym w związku z wprowadzeniem lub poprawą możliwości dojazdu pociągiem oraz zwiększeniem dostępności do atrakcji turystycznych (przyrodniczych i kulturowych), dołożenia tras dodatkowych (odnóg) lub alternatywnych. Wiele uwag odnosiło się do bezpieczeństwa, zwłaszcza w związku z przebiegiem Green Velo po drogach publicznych, jakości nawierzchni i jej ubytków.

Pozostałe powtarzające się zastrzeżenia wobec Szlaku to m.in.: niebezpieczne miejsca, niszczone przez ciężki sprzęt drogi gruntowe (polne lub leśne), brak lub zniszczone oznakowanie, nieodpowiednie stojaki na rowery lub ich brak, niedoskonałości MOR-ów – ich zaśmieszenie, brak informacji o atrakcjach okolicy, brak toalet, dostępu do wody oraz sprzętu do naprawy rowerów czy niepraktyczność konstrukcji tych obiektów. Użytkownikom przeszkadzały również zbędne bariery na bezpiecznych odcinkach, ruch pieszych na odcinkach przeznaczonych wyłącznie dla rowerów, brak oznakowania MPR-ów w terenie i możliwości dojazdu do nich, niedostępność materiałów promocyjnych, mała liczba imprez z wykorzystaniem Szlaku. Podnosili także potrzebę poprawy strony internetowej.

PUBLIKACJE W MEDIACH ORAZ DYSKUSJA NA POSIEDZENIACH KOMISJI SEJMOWYCH

Opublikowanie przez NIK wyników kontroli dotyczących Green Velo spotkało się z dużym zainteresowaniem mediów. Publikacje na ten temat pojawiły się tak w prasie krajowej, jak i regionalnej województw, które łączy Szlak. Jak się wydaje, bardzo istotnym głosem był tekst w branżowych „Wiadomościach Turystycznych” (German, 2021). Materiał ten podsumowano bowiem, że „z raportu [NIK] wynika, że produkt bez odpowiednich działań zacznie ulegać degradacji, a to, co już udało się osiągnąć, zostanie zaprzepaszczone”.

Wyniki kontroli NIK zostały również wspomniane przez autorów bloga „Polska po godzinach”:

Jednocześnie ostatni raport NIK z marca 2021 pokazuje, że produkt ten nie jest wystarczająco dobrze utrzymywany i bez zdecydowanych kroków w stronę wyłonienia jednego podmiotu koordynującego trasę i zabezpieczenia środków

na utrzymanie szlaku, Green Velo może niebawem stracić wiele ze swojej oferty. Jeźdźmy więc tą trasą, pokazujmy, że warto ją utrzymywać i mobilizujmy tym samym zaangażowane gminy do utrzymania tej infrastruktury (*Rowerowy Szlak Green Velo...*, 2021).

Warto podkreślić, że choć autorzy wspomnianych publikacji koncentrowali się na występujących nieprawidłowościach i problemach, to dostrzegali także pozytywne aspekty projektu wykazane przez Izbę. Duże było też zainteresowanie wynikami internetowej ankiety. Co warte podkreślenia, w niektórych przypadkach dziennikarze nie poprzestali tylko na ustaleniach NIK, lecz zasięgaliby też opinii o Szlaku osób zaangażowanych w utrzymanie jego efektów lub z nich korzystających. Jak się wydaje, głosy te potwierdzają zasadność ustaleń kontroli NIK.

W odpowiedzi na wnioski pokontrolne zawarte w informacji o wynikach kontroli Minister Rozwoju, Pracy i Technologii w piśmie z dnia 18 lipca 2021 r. (DKT-II.0810.7.2021) podał m.in., że urzędem właściwym dla realizacji pierwszego z wniosków jest Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej¹¹, a odnośnie do drugiego wniosku stwierdził, że jest on już realizowany. Także Prezes POT w odpowiedzi na wskazany wniosek poinformował o działaniach podejmowanych przez tę organizację od początku funkcjonowania Szlaku (pismo z dnia 7 lipca 2021 r., znak DM.071.WN.2021). Podał, że przewiduje się intensyfikację działań na rzecz strategicznego planowania promocji Green Velo we współpracy z wybranymi JST, regionalnymi i lokalnymi organizacjami turystycznymi oraz kontynuację promocji zarówno za pomocą Narodowego Portalu Turystycznego, jak i innych mediów internetowych.

Wyniki kontroli NIK były również przedmiotem posiedzeń dwóch komisji sejmowych: Samorządu Terytorialnego i Polityki Regionalnej w dniu 25 marca 2021 r. (*Pełny zapis przebiegu posiedzenia...*, 2021a) oraz Kultury Fizycznej, Sportu i Turystyki w dniu 19 maja 2021 r. (*Pełny zapis przebiegu posiedzenia...*, 2021b). Podczas obu podkreślano zarówno znaczenie Green Velo dla turystyki w Polsce, jak i przydatność wyników tej kontroli dla innych podobnych projektów lub inicjatyw. W trakcie posiedzenia Komisji Kultury Fizycznej, Sportu i Turystyki podnoszono potrzebę utrzymania Green Velo przez samorządy pięciu

¹¹ W szczególności z uwagi na to, że w ślad za powołaniem instytucji mającej zarządzać Szlakiem powinno iść jej finansowanie ze środków Unii Europejskiej, a wskazane ministerstwo opracowuje projekt programu operacyjnego dla Polski Wschodniej na lata 2021–2027, w ramach którego przewidziano także wsparcie dla turystycznych szlaków tematycznych.

województw oraz zgłoszono pomysł rozbudowy Szlaku w taki sposób, aby możliwe było objechanie całej Polski. Dostrzeżono też wielką szansę rozwojową, jaką niesie ze sobą turystyka rowerowa. Przy okazji wskazano na rolę, jaką w jej rozwoju może odegrać Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze. Świadczy to o docenieniu przez to gremium dotychczasowych zasług i znaczenia tego kluczowego podmiotu polskiej turystyki, inicjującego lub integrującego także szereg aktywności realizowanych w ramach turystyki społecznej.

PODSUMOWANIE

Zdaniem autorów wnioski wypływające z opisanej kontroli mogą być przydatne dla wielu innych projektów – w szczególności takich, w których realizację włączonych jest wiele podmiotów, w tym także podmiotów turystyki społecznej. Green Velo bez wątpienia stanowi instrument rozwoju regionalnego, wpisując się jednocześnie w założenia turystyki społecznej. Może stanowić jedną z realnych alternatyw swobodnego dostępu do przyrodniczego i kulturowego dziedzictwa narodowego grup społecznych, dla których wyjazdy turystyczne są bardzo rzadkie lub wręcz nie istnieją.

Ze względu na złożoność problemów związanych z utrzymaniem i właściwym wykorzystaniem, a także dalszym rozwojem Green Velo, spośród przywołanych wniosków NIK szczególnie istotny jest postulat wyłonienia jednego podmiotu do dalszego zarządzania tym Szlakiem. Jego rolą powinno być w szczególności regularne prowadzenie badań ruchu turystycznego czy identyfikowanie czynników ryzyka zagrażających dalszemu funkcjonowaniu Green Velo¹². W działaniach tych organ ten mógłby być aktywnie wspierany także przez podmioty turystyki społecznej, zainteresowane dalszym rozwojem i ulepszeniem Szlaku. Daje to z kolei szansę na wydłużenie sezonu turystycznego, a tym samym możliwość zwiększenia liczby miejsc pracy, zysków przedsiębiorców i większej stabilizacji zawodowej w turystyce.

Z kolei działalność jej interesariuszy prowadzona z wykorzystaniem infrastruktury Green Velo, wpłynęłaby pozytywnie na realizację założeń, które przyświecały jego utworzeniu i uruchomieniu. Umiejętne włączenie się podmiotów turystyki społecznej w utrzymanie

¹² Do tych ostatnich zaliczyć należy niepokojące informacje o zmniejszeniu się liczby obiektów posiadających status MPR. Należy mieć przy tym świadomość, że niektóre z problemów mogą być trudne do przewidzenia lub zapobieżenia. Przykładem tych ostatnich są ograniczenia wynikające z wprowadzonego we wrześniu 2021 r. na pograniczu z Białorusią stanu wyjątkowego, czyli dotyczącego też terenów, przez które przebiega Green Velo (por. Rozporządzenie, 2021; Główczewski, 2021).

i wykorzystywanie Green Velo mogłoby też przynieść długoterminowe korzyści, jakie są z nią związane. Spośród wskazywanych w literaturze mogłaby to być np. budowa kapitału społecznego czy poprawa wizerunku obszaru (Stasiak, Włodarczyk, 2012). Ta ostatnia może dotyczyć nie tylko pięciu województw Polski Wschodniej, ale także mniejszych jednostek samorządu terytorialnego, przez które przebiega Szlak, a nawet położonych w jego sąsiedztwie.

BIBLIOGRAFIA

- Boński, J. (2019). Struktura i ocena zasobów lokalnych w regionach Polski Wschodniej, *Studia Obszarów Wiejskich*, 53 (40), 35-50. <http://dx.doi.org/10.7163/SOW.53.3>
- Dziadek, K. (2012). Zastosowanie rachunkowości zarządczej w realizacji projektu europejskiego. *Zeszyty Naukowe Wydziału Nauk Ekonomicznych*, nr 1(16).
- Dziedzic, U., Trojanowski, A. (2021). Utrzymanie i wykorzystanie Wschodniego Szlaku Rowerowego Green Velo, *Kontrola Państwowa*, 3, 141-156. <http://dx.doi.org/10.53122/ISSN.0452-5027/2021.1.27>
- Gawęł, Ł. (2012). Szlaki dziedzictwa kulturowego – praktyka zarządzania. Refleksje po audycie śląskiego Szlaku Zabytków Techniki. *Turystyka Kulturowa*, 2, 5-27.
- German, M. (2021). Green Velo powinno mieć jednego zarządcę, *Wiadomości Turystyczne*, 7, 20-21.
- Głównzewski, A. (2021). Rowerzyści muszą liczyć się z utrudnieniami na szlaku Green Velo wzdłuż granicy z Białorusią. *Serwis PAP*, 11 września 2021 r.
- GreenVelo (2021). Witryna Wschodniego Szlaku Rowerowego Green Velo – <https://greenvelo.pl/> (04.11.2021).
- Informacja o wynikach kontroli „Utrzymanie i wykorzystanie Wschodniego Szlaku Rowerowego Green Velo” (2021). Pobrane z: <https://www.nik.gov.pl/plik/id,23597,vp,26333.pdf> (04.11.2021).
- Kopta, T. (2017). Rowerem przez Polskę. *Drogi Gminne i Powiatowe*, 3 (56). Pobrane z: <https://www.drogigminneipowiatowe.pl/warto-wiedziec/roverem-przez-polske> (10.11.2021).
- Kozioł, M. (2019). *Analiza podaży turystyki rowerowej w Polsce*. Warszawa: Polska Organizacja Turystyczna.
- NIK (2021). *NIK o Green Velo*. Pobrane z: <https://www.nik.gov.pl/aktualnosci/trasa-rowerowa-green-velo.html> (04.11.2021).
- Olszewski-Strzyżowski, D.J. (2021). Dostęp do turystyki wykluczonych grup społecznych – próba zbadania zjawiska na wybranych przykładach. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 35 (3), 277-294. <https://doi.org/10.24917/20801653.353.17>

- Pełny zapis przebiegu posiedzenia Komisji Samorządu Terytorialnego i Polityki Regionalnej (nr 57) 25 marca 2021 r. (2021a). Kancelaria Sejmu, Biuro Komisji Sejmowych, 1-9.
- Pełny zapis przebiegu posiedzenia Komisji Kultury Fizycznej, Sportu i Turystyki (nr 58) 19 maja 2021 r. (2021b). Kancelaria Sejmu, Biuro Komisji Sejmowych, 1-12.
- Program rozwoju turystyki w województwie lubelskim do 2020 r. z perspektywą do 2030 r. Pobrane z: https://zarabiajnaturystyce.pl/fileadmin/user_upload/Polityka_turystyczna/Program_rozwoju_turystyki_w_woj._lubelskim.pdf (10.11.2021).
- Rowerowe Królestwa (2021). Pobrane z: <https://greenvelo.pl/75> (04.11.2021).
- Rowerowy Szlak Green Velo w praktyce – nasze doświadczenia (2021). Blog „Polska po godzinach”. Pobrane z: <https://polskapogodzinach.pl/rowerowy-szlak-green-velo/> (11.10.2021).
- Rozporządzenie (2006). Rozporządzenie (WE) nr 1083/2006 z dnia 11 lipca 2006 r. ustanawiającego przepisy ogólne dotyczące Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego oraz Funduszu Spójności i uchylającego rozporządzenie (WE) nr 1260/1999 (DzUz UE L 210 z 31.07.2006 r., ze zm.).
- Rozporządzenie (2008). Rozporządzenie Ministra Rozwoju Regionalnego z dnia 8 października 2008 r. w sprawie udzielania przez Polską Agencję Rozwoju Przedsiębiorczości pomocy finansowej w ramach Programu Operacyjnego Rozwój Polski Wschodniej 2007–2013 (DzU 2017, poz. 1829).
- Rozporządzenie (2019). Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 19 listopada 2019 r. w sprawie utworzenia Ministerstwa Rozwoju (DzU 2019, poz. 2291).
- Rozporządzenie (2020). Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 października 2020 r. w sprawie utworzenia Ministerstwa Rozwoju, Pracy i Technologii (DzU 2020, poz. 1736).
- Rozporządzenie (2021). Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 2 września 2021 r. w sprawie ograniczeń wolności i praw w związku z wprowadzeniem stanu wyjątkowego (DzU 2021, poz. 1613).
- Smolarski, T. (2016). Uczestnictwo w rekreacji rowerowej młodzieży licealnej i jego społeczne uwarunkowania. *Zeszyty Naukowe. Turystyka i Rekreacja*, 1 (17), 7–23.
- Stasiak, A. (2010). Cele i zadania turystyki społecznej – kilka uwag o istocie zjawiska. W: A. Stasiak (red.), *Turystyka społeczna w regionie łódzkim* (s. 37–56). Łódź: WSTH w Łodzi.
- Stasiak, A., Śledzińska, J., Włodarczyk, B. (red.) (2014). *Szlaki turystyczne. Od pomysłu do realizacji*. Warszawa-Łódź: Wydawnictwo PTTK „Kraj”.
- Stasiak, A., Włodarczyk, B. (2012). Turystyka społeczna – istota, determinanty, możliwości i kierunki rozwoju. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 259, 167–177.

- Strategia rozwoju powiatu kętrzyńskiego na lata 2021–2027*. Pobrane z: [http://www.miaastoketrzyn.pl/2020/12/strategia-rozwoju-powiatu-ketrzynskie-go-na-lata-2021-2027/\(10.11.2021\)](http://www.miaastoketrzyn.pl/2020/12/strategia-rozwoju-powiatu-ketrzynskie-go-na-lata-2021-2027/(10.11.2021)).
- Strategia rozwoju turystyki województwa warmińsko-mazurskiego do roku 2025*. Pobrane z: <https://bip.warmia.mazury.pl/409/strategia-rozwoju-turystyki-wojewodztwa-warmińsko-mazurskiego-do-roku-2025.html> (10.11.2021).
- System rekomendacji miejsc przyjaznych rowerzystom (MPR)* (2021). Pobrane z: [https://promocja.lubelskie.pl/turystyka/green-velo/system-rekomendacji-miejsc-przyjaznych-rowerzystom-mp/\(08.09.2021\)](https://promocja.lubelskie.pl/turystyka/green-velo/system-rekomendacji-miejsc-przyjaznych-rowerzystom-mp/(08.09.2021)).
- Ustawa (1994a). *Ustawa z dnia 23 grudnia 1994 r. o Najwyższej Izbie Kontroli* (DzU 2020, poz. 1200).
- Ustawa (1994b). *Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane* (DzU 2020, poz. 1333 ze zm.).
- Ustawa (2003). *Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie* (DzU 2020, poz. 1057, ze zm.).
- Wilczyński, B. (2018). Wschodni szlak rowerowy Green Velo – mocny start i co dalej – głos w dyskusji nt. dalszego rozwoju sieciowego produktu turystycznego. *Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk*, 269, 236–241.
- Wilk-Grzywna, M. (2014). Spójne zarządzanie i promocja tras rowerowych w Polsce Wschodniej. W: C. Jastrzębski (red.), *Infrastruktura okołoturystyczna jako element wzbogacający ofertę obszarów wiejskich* (s. 43–55). Kielce: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomii, Prawa i Nauk Medycznych im. prof. E. Lipińskiego w Kielcach.
- Wilk-Grzywna, M. (2016). Skuteczna komunikacja marketingowa produktu turystycznego w aspekcie rozwoju regionalnego na przykładzie Wschodniego Szlaku Rowerowego Green Velo. *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk*, 166, 141–160.
- Włodarczyk, B. (2010). Turystyka społeczna – próba definicji zjawiska. W: A. Stasiak (red.), *Turystyka społeczna w regionie łódzkim* (s. 23–35). Łódź: WSTH w Łodzi.
- Wojtowicz, D. (2014). Wpływ funduszy unijnych na rozwój turystyki w województwie warmińsko-mazurskim. *Studia Regionalne i Lokalne*, 2, 28–51.

5 | **Otoczenie turystyki społecznej**

5.1. Związki terroryzmu z ruchem turystycznym – implikacje dla turystyki społecznej

WSTĘP

Choć terroryzm i turystyka to zjawiska znajdujące się na przeciwległych biegunach ludzkiej aktywności, ich wspólną cechą jest dynamiczny rozwój w XXI w. Niewątpliwym wpływ wywiera na nie wciąż postępująca globalizacja, zacierająca bariery, likwidująca granice i zwiększająca ludzkie możliwości. Innym czynnikiem, sprzyjającym nasilaniu się tych fenomenów, jest postęp technologiczny, a w jego efekcie wzrost zdolności komunikacyjnych, obniżanie kosztów transportu i regularne zwiększanie dostępności odległych nawet zakątków globu. Turystyka stała się jednym z elementów stylu życia współczesnego człowieka, popularnym sposobem poznawania świata, a związany z nią międzynarodowy przemysł turystyczny – w wielu przypadkach – jednym z podstawowych sektorów gospodarki poszczególnych krajów.

Po zamachu na World Trade Center 11 września 2001 r. i innych spektakularnych atakach terroryzm okrzyknięto jednym z największych globalnych zagrożeń dzisiejszego świata, które – jako zjawisko wielopłaszczyznowe – oddziałuje na wiele obszarów życia społecznego. Jego skutki można zaobserwować na każdym kroku. Terroryzm nie pozostał także bez wpływu na szeroko pojmowaną turystykę, w tym jedną z jej gałęzi – turystykę społeczną. Na zainteresowanie się podróżą do danego kraju wpływ ma wiele czynników, przede wszystkim jego turystyczna atrakcyjność, ta jednak coraz częściej przegrywa ze względami bezpieczeństwa, w tym również zagrożeniem potencjalnym atakiem zamachowców. Geografia zagrożeń terrorystycznych pokrywa się wielokrotnie z mapą atrakcji turystycznych. Akty przemocy coraz częściej pojawiają się w krajach, których głównym

* ORCID: 0000-0002-2790-4005, Wyższa Szkoła Policji w Szczytnie, Wydział Bezpieczeństwa i Nauk Prawnych, e-mail: boa.01@wp.pl

źródłem dochodu jest właśnie turystyka, drastycznie obniżając poczucie bezpieczeństwa wypoczywających. Obawa przed podróżowaniem do określonych miejsc to ważny czynnik, decydujący o wyborze środka transportu, miejsca podróży, a czasem o całkowitej z niej rezygnacji.

Celem przeprowadzonych badań, których wyniki prezentuje niniejsze opracowanie, była identyfikacja zagrożeń ruchu turystycznego ze strony sprawców przestępstw o charakterze terrorystycznym oraz konsekwencje, jakie z nich wynikają dla osób umożliwiających, organizujących i planujących podróże w ramach turystyki społecznej. Osiągnięcie tak postawionego celu umożliwiło wykorzystanie empirycznych metod badawczych, w postaci analizy dokumentów, analizy literatury i studiów przypadku, jak również ogólnych metod teoretycznych: analizy, syntezy, porównania, klasyfikowania, uogólnienia, abstrahowania i wnioskowania.

POJĘCIE I RODZAJE TURYSTYKI

Aktualnie turystyka jest jednym z najbardziej ekspansywnych zjawisk na świecie, charakteryzującym się ogromną dynamiką rozwoju, a jej wielopłaszczyznowość sprawia, że definiowana jest na wiele różnych sposobów (Cymańska-Grabowska, Steblik-Właźlak, 2014), w zależności od reprezentowanego punktu widzenia. Pierwsza kompleksowa definicja turystyki, stworzona przez W. Hunzikera i K. Krapfa w 1951 r., określała ją jako całokształt stosunków i zjawisk związanych z podróżą i pobytem w jakiejś miejscowości osób przyjezdnych, jeśli pobyt nie wynikał z motywu osiedlenia się i nie wiązał się z jakąkolwiek działalnością zarobkową (za: Kurek, Mika, 2008).

Kolejne definicje podkreślały takie elementy, jak dobrowolność wyjazdu oraz dowolność wyboru celu podróży, dopuszczając ponadto różnorodność motywów skłaniających do wyjazdu, zawsze jednak podkreślały brak chęci osiedlania się lub podejmowania pracy zarobkowej. Przykładem może być definicja K. Przeclawskiego, według którego turystyka to całokształt zjawisk ruchliwości przestrzennej, związanych z dobrowolną, czasową zmianą miejsca pobytu, rytmu i środowiska życia oraz wejściem w styczność osobistą ze środowiskiem odwiedzanym (za: Kurek, Mika, 2008).

Światowa Organizacja Turystyki Narodów Zjednoczonych (ang. United Nations World Tourism Organization – UNWTO) definiuje zjawisko turystyki jako ogół czynności osób, które podróżują i przebywają w celach wypoczynkowych, służbowych lub innych nie dłużej niż jeden rok bez przerwy poza swoim codziennym otoczeniem,

z wyłączeniem wyjazdów, których głównym celem jest działalność zarobkowa wynagradzana w odwiedzanej miejscowości (*Terminologia turystyczna*, 1995). Taka interpretacja dopuszcza także cele zarobkowe wyjazdów, szczególnie te związane z wykonywanym zawodem, odzwierciedlając zmiany, jakie zaszły w rozumieniu turystyki i dostrzegając zacieranie się granic pomiędzy czasem wolnym a czasem pracy (Kurek, Mika, 2008).

Jak zauważa J. Czerwiński, w pojęciu „turystyka” tkwi szczególny dualizm: określa się tak nie tylko ruch turystyczny w różnych jego formach i rodzajach spędzania czasu na wędrownościach, podróżowaniu oraz uczestnictwie we wszystkich przedsięwzięciach odbywających się przed drogą do miejsca, w którym odbywa się konkretne przedsięwzięcie, ale także ogół działań o różnorodnej naturze związanych z jej realizacją i organizacją. Dla jednych turystyka to swoiste hobby, pasja życiowa oraz sposób spędzania wolnego czasu, natomiast dla innych jest ona źródłem dochodów, sposobem zarabkowania (Czerwiński, 2015).

Na podstawie pojawiających się w literaturze definicji turystyki wyróżnić można najważniejsze cechy omawianego zjawiska. Podstawą turystyki jest ruch, przemieszczanie się, proces, który współtworzy przepływ ludzi, pieniędzy, rzeczy, wartości kulturowych i informacji. Ruch ten powoduje różne konsekwencje w stosunkach społecznych, politycznych i gospodarczych, zaś uczestnictwo w turystyce jest rezultatem niezależnych decyzji, swobodnym wyborem, wynikającym zarówno z potrzeby zmiany schematów dnia codziennego, jak i dążeń człowieka do poznawania innych kultur, zabawy czy wypoczynku (Toczek-Werner, 2007).

Współczesna turystyka to metoda zaspokajania potrzeb zmiany środowiska kulturowego, przyrodniczego, jest przeżyciem psychicznym oraz faktem społecznym. Jako zjawisko masowe przebiega w określonych warunkach kulturowych, komunikacyjnych, technicznych, geograficznych itp. Jest dziedziną działalności gospodarczej oraz sposobem poznawania świata, rozwoju możliwości twórczych człowieka, regeneracji sił psychicznych i fizycznych, metodą kształtowania osobowości oraz jedną z metod oddziaływań dydaktycznych. W krajach rozwiniętych uprawianie turystyki jest wręcz stylem oraz sposobem na życie. Turystyka to zjawisko złożone i wielopłaszczyznowe, które obejmuje wiele dziedzin życia konkretnych osób i całych społeczeństw (Kurek, 2008). Turystyka uznawana jest za zjawisko psychologiczne, ekonomiczne, kulturowe i społeczne. Bez wątpienia jest ważnym elementem w katalogu potrzeb jednostki społecznej.

W ten światowy nurt myślenia o podróżowaniu wpisuje się turystyka społeczna (Włodarczyk, 2010), umożliwiając udział w wypoczynku szerszemu gronu osób, w sposób zgodny z zasadami zrównoważonego rozwoju, dostępności i solidarności. Genezy tego zjawiska doszukiwać się można w działalności organizacji powstałych na początku XX w. w Szwajcarii i Francji, które specjalizowały się w urządzaniu obozów sportowych w górach oraz obozów wakacyjnych dla dzieci z mniej uprzywilejowanych rodzin. Dzisiaj uczestnikami turystyki społecznej stają się w znacznie większym wymiarze dzieci i młodzież, całe rodziny, osoby niepełnosprawne oraz ich opiekunowie, czy też osoby starsze (*Analiza rozwoju turystyki społecznej w Polsce...*, 2007).

Turystyka społeczna, pomimo powszechności używania tego terminu, nie doczekała się jeszcze jednoznacznej definicji (Stasiak, Włodarczyk, 2012). Na potrzeby niniejszego opracowania przyjęto, że jest to „rodzaj całkowicie lub częściowo dotowanej bądź organizowanej na zasadach wolontariatu aktywności, mającej na celu realizację prawa powszechnego dostępu do turystyki, będącej także narzędziem do osiągania innych, ważnych z punktu widzenia jej beneficjentów celów o charakterze społecznym, np. patriotycznych, wychowawczych, edukacyjnych, poprawy jakości życia itp.” (Włodarczyk, 2010, s. 34).

Turystyka podlega oddziaływaniu różnorodnych czynników: ekonomicznych (dochody indywidualne, ceny, wskaźniki obrazujące sytuację gospodarczą państwa), demograficznych (liczba ludności, wiek, wielkość gospodarstwa domowego i jego struktura, poziom wykształcenia, struktura zawodowa), geograficznych (miejsce zamieszkania, wielkość miejscowości, z której pochodzi turysta, odległość do miejsca docelowego), prawno-politycznych (czynniki regulujące ruch turystyczny, przepisy prawne pośrednio wpływające na popyt turystyczny, wydarzenia natury politycznej) czy społecznych i psychologicznych (role pełnione w rodzinie, normy społeczne, emocje i motywacje) (Cymańska-Grabowska, Steblik-Właźlak, 2014). Czynniki te istotnie kształtują m.in. natężenie ruchu turystycznego, przy czym jedno z nich mają wpływ niezwykle korzystny, stymulujący, inne – bardzo negatywny, hamujący. Do tych ostatnich niewątpliwie należą zagrożenia terrorystyczne, obniżające zdecydowanie intensywność ruchu turystycznego. Ryzyko wystąpienia aktów przemocy, szczególnie w rejonach atrakcyjnych turystycznie, skutkuje nie tylko określonymi decyzjami dotyczącymi zaspokajania potrzeb przez podróżujących, ale także – często dotkliwymi – następstwami dla krajów, dla których turystyka jest istotnym źródłem dochodów.

TURYŚCI JAKO OFIARY ATAKÓW TERRORYSTYCZNYCH

Terroryzm to niewątpliwie jeden z najpoważniejszych problemów bezpieczeństwa współczesnego świata. Zaskoczenie, szybkość i niezwykła skuteczność – zarówno w zakresie wyboru celu oddziaływania, jak i jego rezultatów – są jego głównymi cechami. Terroryzm jest zjawiskiem, które – pomimo wielu prób – nie zostało jednak ostatecznie zdefiniowane. Nadal brak jest jednej, przyjmowanej powszechnie na arenie międzynarodowej jego definicji (Zubrzycki, 2017).

W literaturze przedmiotu funkcjonuje wiele definicji terroryzmu, a już sama ich liczba świadczy o złożoności problemu. Różne, często antagonistyczne jego postrzeganie, uniemożliwia ich ujednolicenie. Pomimo tych trudności, biorąc pod uwagę odmienne punkty widzenia i zróżnicowane cele przeciwstawnych środowisk, wygenerować można jednak zbiory podstawowych elementów definicyjnych terroryzmu, w odniesieniu do których świat jest raczej zgodny. Wśród właściwości, jakie przypisują mu poszczególne środowiska, znajdują się przemoc, lub groźba jej użycia, strach, psychologiczne oddziaływanie oraz wymiar, odróżniający terrorystę od „zwykłego” przestępcy (Zubrzycki, 2017).

Istotą terroryzmu jest działanie pośrednie, czyli omijanie silnych stron przeciwnika i atakowanie jego najbardziej wrażliwych miejsc (Koziej, 2006), a także spektakularność i swoista teatralność działań. W przeciwieństwie bowiem do „zwykłego” kryminalisty, terrorysta nie ukrywa swoich działań oraz ich następstw, wręcz przeciwnie – stara się nadać im jak największy rozgłos przez media czy szczególnie efektowne działania, potrzebuje bowiem tego do osiągnięcia atmosfery zastraszenia i niepewności w społeczeństwie (Zubrzycki, 2017). Celem ataków terrorystycznych jest wywołanie psychozy strachu, paniki i poczucia braku stabilizacji. Terrorysty atakują niewralgiczne punkty, w których najczęściej znajduje się dużo osób, co skutkować ma dużym rozgłosem dla ich działalności. Idealnymi miejscami do przeprowadzenia ataku są obszary, na których przebywa jednocześnie wiele osób (Dyrcz, 2005).

W przeszłości turyści oczywiście również padali ofiarami terroryzmu, nigdy wcześniej jednakże nie byli głównym celem ataków na tak olbrzymią skalę. Pojawiali się po prostu w niewłaściwym miejscu, w nieodpowiednim czasie, tak jak np. turyści w Irlandii Północnej, którzy przypadkowo zostawali ranni bądź ginęli podczas ataków dokonywanych przez Irlandzką Armię Republikańską (IRA) (Pałkiewicz, 2008). Do zamachów dochodziło również w różnych środkach komunikacji publicznej, np. w autobusach, pociągach, metrze, samolotach,

w których znajdowali się również turyści, stając się przypadkowymi ofiarami zamachów. W ciągu ostatnich lat jednak organizacje terrorystyczne wielokrotnie obierały za swój bezpośredni cel samych turystów, kierując wobec nich nieprzypadkowe, zorganizowane działania.

Koniec XX i początek XXI w. obfitowały w wydarzenia, które łączyć kazały zagrożenia terrorystyczne z intensywnością ruchu turystycznego, zaś cały ciąg ataków terrorystycznych wywarł ogromny wpływ na przemysł turystyczny. W przeszłości organizacje terrorystyczne ograniczały swoje krwawe zamachy, oszczędzając przy tym przypadkowych ludzi, natomiast celami ich ataków były osoby piastujące wysokie stanowiska polityczne i wojskowe. Aktualnie, coraz częściej celami ataków są całe społeczeństwa, stanowiące w zamyśle terrorystów najważniejszy czynnik wpływu w skali strategicznej (Zubrzycki, 2017).

Z punktu widzenia terrorystów atakowanie turystów jest opłacalne z kilku powodów. Przede wszystkim daje zamachowcom rozgłos. Atakowani turyści najczęściej pochodzą z krajów rozwiniętych, a media w ekspresowym tempie relacjonują takie wydarzenia, nagłaśniając je, budząc jednocześnie zainteresowanie sprawą, o którą walczą sprawcy. Ze względu na fakt, iż turystyka stała się jedną z podstawowych gałęzi gospodarki w wielu krajach, zamach na turystów może zachwiać rozwojem branży turystycznej w danym regionie. To z kolei może negatywnie wpływać na całą gospodarkę, wywołując napięcia społeczne i osłabiając wizerunek władz danego kraju. Kolejnym argumentem jest fakt, że zamachem na ludność zagraniczną, terroryści nie ryzykują utraty poparcia wśród ludności miejscowej. Szczególnie znaczenie ma to w krajach trzeciego świata, gdzie rozwój turystyki stał się symbolem nierówności między krajami rozwiniętymi i rozwijającymi się. Dodatkowo zachowanie zagranicznych turystów dość często budzi sprzeciw i nie jest akceptowane przez ludność miejscową i grupy terrorystyczne. Wreszcie zamach na sektor turystyczny jest dość łatwym przedsięwzięciem ze względu na swój rozmiar, różnorodność i zasięg. Turyści poprzez swoje zachowanie, ubiór czy język wyróżniają się wśród ludności miejscowej. Tłumnie odwiedzają znane kurorty, plaże, hotele, stając się łatwym celem (Bojarski, 2011).

Liczba możliwych do zaatakowania celów wzrasta wraz ze zwiększaniem się dostępności turystyki i możliwości jej uprawiania przez grupy społeczne, które – z różnych powodów – napotykały dotychczas na trudności w organizowaniu takich form wypoczynku. Istotną rolę w tym zakresie niewątpliwie spełnia turystyka społeczna, której istotę – w pewnym uproszczeniu – opisać można jako turystykę dla

wszystkich (*Analiza rozwoju turystyki społecznej w Polsce...*, 2007). Stała się ona w ostatnim czasie bardzo modna, umożliwiając realizację prawa powszechnego dostępu do turystyki różnicowanym grupom społecznym (Stasiak, Włodarczyk, 2012).

Zaatakowanie turystów przebywających w ośrodkach wypoczynkowych wymaga precyzyjnych przygotowań. Zamachowcy pokonać muszą systemy zabezpieczeń, znajdujące się na ich terenie, czasem wejść w porozumienie z ich pracownikami. Zwykle obiekty te posiadają całodobową, często wieloosobową ochronę. Łatwiejszy cel stanowią osoby zwiedzające, robiące zakupy czy przebywające w restauracjach i klubach nocnych. Zagrożone one mogą być podczas korzystania z centrów handlowych czy obiektów kultu religijnego (Dyrz, 2005). Do ataków dochodzi także w miejscach związanych z transportem, a więc na lotniskach, dworcach kolejowych, w portach morskich czy w środkach komunikacji miejskiej. 11 marca 2004 r. w Madrycie doszło do serii wybuchów, w wyniku których zniszczone zostały cztery pociągi komunikacji podmiejskiej. W ciągu zaledwie czterech minut zginęło 191 osób, a ponad dwa tysiące pasażerów zostało rannych (Hołyst, 2011). Z kolei 7 lipca 2005 r. w Londynie miały miejsce trzy zamachy terrorystyczne w metrze i jeden w autobusie. W efekcie zginęło 56 osób, a rannych zostało ponad 700 osób – obywateli różnych krajów (Hołyst, 2011).

Najtrudniejsze do wykrycia na etapie planowania są ataki pojedynczych sprawców, tzw. samotnych wilków. Zwykle są oni samowystarczalni, a ich kontakty z innymi osobami mocno ograniczone. Atak zakończony sukcesem sprawia, że wzrasta grono ich potencjalnych naśladowców. Zdolni są oni jednak jedynie do przeprowadzania prostych, często improwizowanych ataków. Wzmoczone środki ostrożności na lotniskach, czy w kurortach wypoczynkowych wymagają już lepiej zorganizowanych form (por. *U.S. Department of State Country Reports...*, 2016).

Terrorysty od lat wykorzystują podobne metody działania, posługując się jednak różnorodnymi środkami. Jak wynika z raportu Institute of Economics and Peaces (*Global Terrorism Index 2020...*, 2020), w latach 2002–2019 największą popularnością cieszyły się zamachy bombowe, ataki z wykorzystaniem broni palnej, porwania dla okupu oraz wzięcie zakładników (por. też: Dworzecki, 2011; Horgan, 2008). W odniesieniu do celu ataku, jakim mogą być turyści, warto zwrócić uwagę również na uprowadzenia środków transportu, zabójstwa, zagrożenia typu *active shooter*. Efekt psychologiczny ataków terrorystycznych pogłębia dodatkowo ich samobójcza forma, potęgując

strach, a tym samym sprzyjając realizacji celów terrorystów (Zubrzycki, 2017). Są one szczególnie szokujące dla ludzi należących do zachodniego kręgu kulturowo-cywilizacyjnego, którzy nie rozumieją przesłanek i motywów działania sprawców takich aktów (por. Silke, 2003). Z takiego kręgu natomiast wywodzi się potężna liczba turystów odwiedzających egzotyczne zakątki globu.

Chicagowska baza danych, dotycząca bezpieczeństwa i zagrożeń terrorystycznych, zawiera ogólną liczbę samobójczych zamachów terrorystycznych dokonanych na świecie w latach 1982–2016. Ich ogólna liczba wyniosła 5292, a w ich wyniku śmierć poniosło 52 966 osób, zaś 132 423 zostały ranne (*Chicago Project on Security and Terrorism*, 2015). Jak wykazały badania przeprowadzone w kolejnych latach na Uniwersytecie w Chicago, ataki samobójcze są pięć razy bardziej śmiertelne niż „zwykłe” zamachy terrorystyczne. Świadomość skuteczności misji samobójczych mają także liderzy różnych ugrupowań terrorystycznych, dlatego też – w ciągu ostatnich 5 lat – ataki samobójcze były wykorzystywane w 40% wszystkich dokonanych zamachów (*Chicago Project on Security and Threats*, 2021)¹.

Terrorystyci wciąż poszukują nowych sposobów na podwyższanie skuteczności swoich ataków, chętnie korzystają też z osiągnięć postępu technologicznego, nie tylko wykorzystując nowoczesne środki, ale również modyfikując i łącząc ze sobą różnorodne metody, dla skuteczniejszego osiągnięcia założonych celów i wzmocnienia oddziaływania. Pojawiły się zamachy symultaniczne – skoordynowane w czasie zamachy dokonane w różnych miejscach, z wykorzystaniem konwencjonalnych ładunków wybuchowych o dużej mocy. Zwiększyło się zagrożenie cyberterrorystyczne. Nowoczesne technologie informatyczne wykorzystywane są również do werbowania członków organizacji, pozyskiwania funduszy na ich funkcjonowanie, planowania operacji czy działań propagandowych. Za realną uważa się groźbę stosowania w działaniach terrorystycznych środków masowego rażenia, a także stosowanie technologii umożliwiających przeprowadzenie ataku z niesłychaną precyzją.

Uogólniając, turyści mogą być przypadkowymi ofiarami zamachów terrorystycznych, mogą stać się zamierzonymi celami ataków w docelowym miejscu swojego wypoczynku, podczas zwiedzania zabytków, uczestnicząc w wydarzeniach sportowych, kulturalnych lub religijnych, czy też w strefie tranzytowej pomiędzy miejscem zamieszkania

¹ Realizowany obecnie na Uniwersytecie Chicagowskim *Chicago Project on Security and Threats* (CPOST) jest kontynuacją wcześniejszego projektu pt. *Chicago Project on Security and Terrorism*.

a miejscem docelowym podróży. Wszystkie z wymienionych możliwości znalazły swoje odzwierciedlenie w rzeczywistych wydarzeniach na przestrzeni ostatnich lat. Turyści mogą więc być zagrożeni ze strony terrorystów na każdym niemal etapie swojej eskapady.

Nawet, gdy turyści nie byli ofiarami zamachu, rozgłos towarzyszący konkretnemu atakowi potrafił sprawić, że cały niemal ruch turystyczny w okolicy, w której do niego doszło został wstrzymany. Najbardziej tragiczny w skutkach atak terrorystyczny na World Trade Center z 11 września 2001 r. nie był atakiem wycelowanym w turystów, jednak – dzięki użyciu cywilnych samolotów pasażerskich jako środków do dokonania ataku – zamachowcy skutecznie odstraszyli ludzi od podróżowania samolotami. To z kolei miało ujemny wpływ na całą branżę turystyczną, bazującą w dużym stopniu na przemyśle lotniczym (Pałkiewicz, 2008).

WYBRANE ZAMACHY TERRORYSTYCZNE NA TURYSTÓW

Jednym z pierwszych, głośnych ataków, skierowanych bezpośrednio w zagranicznych turystów, był zamach z 17 listopada 1997 r. w świątyni Hatszepsut² w Luksorze, jednej z największych atrakcji turystycznych Egiptu. Zamach zrealizowany został przez fundamentalistyczną islamską organizację – Dżama'a Islamijja, w odwecie za niespełnienie przez egipskie władze żądania uwolnienia liderów ugrupowania. Sześciu napastników, wyposażonych w broń automatyczną, noże i maczety, wtargnęło do świątyni i przez 45 minut atakowało bezbronnych turystów. W wyniku napadu zginęły 62 osoby: 4 Egipcjan (policjanci i przewodnik), 36 Szwajcarów, 10 Japończyków, 6 Brytyjczyków, 4 Niemców oraz 2 Kolumbijczyków (*Masakra w Luksorze*, 2012).

11 kwietnia 2002 r. doszło do eksplozji cysterny z gazem, niedaleko najstarszej afrykańskiej synagogi na tunezyjskiej wyspie Dżerba. Do zamachu przyznała się Islamska Armia na rzecz Wyzwolenia Miejsc Świętych, powiązana z Al Kaidą i egipską Grupą Islamską, zaś ukazujące się w Londynie gazety arabskie poinformowały, że był to odwet za zbrodnie izraelskie, popełnione na Palestyńczykach na Zachodnim Brzegu i w Strefie Gazy (Kęciek, 2002). Zginęło 21 osób, w tym 14 niemieckich turystów oraz dwóch Francuzów (*Największe ataki terrorystyczne na turystów*, 2015). Z zamachem tym związany jest niezbyt pochlebny epizod związany z Polską: pochodzący z Gliwic Polak, jedna z czołowych postaci Al-Kaidy w Europie,

² Świątynia Milionów Lat – budowla sakralna, świątynia grobowa królowej Hatszepsut, w znacznej części wykuta w skale.

za przygotowanie tego zamachu został skazany na 18 lat więzienia (Wiliński, 2009).

W dniu 12 października 2002 r. turyści stali się ofiarami serii eksplozji, do jakich doszło w turystycznej dzielnicy Kuty na indonezyjskiej wyspie Bali. Pierwszy wybuch nastąpił ok. godz. 22.05 w klubie Paddys' Bar, a ładunek zdetonowany został przez terrorystę samobójcę. Uważa się, że terroryści celowo wybrali właśnie to miejsce na atak, gdyż zarówno dla nich, jak i dla części ludności miejscowej, był to symbol źle postrzeganej turystyki imprezowej (Mroczek, 2003). Po wybuchu, ludzie w panice wybiegli na ulicę, gdzie chwilę później eksplodował samochód zaparkowany naprzeciw, przy lokalu Sari Club. W efekcie uległ cały klub i powstał trudny do ugaszenia pożar. Na skutek tych dwóch wybuchów, dokonanych przez trzech terrorystów samobójców, zginęły 202 osoby z przeszło 20 różnych krajów, w tym polska dziennikarka, a 209 osób zostało rannych.

Trzeci wybuch nastąpił w okolicy konsulatu USA, gdzie terroryści odpalili zdalnie ładunki umieszczone na krawężniku ulicy. Tym razem wybuch nie spowodował ofiar w ludziach. Organizację tych zamachów przypisuje się organizacji Dżama'a Islamijja. Aresztowano 15 osób podejrzanych o zorganizowanie i przeprowadzenie zamachów, jednak niespełna rok później (4 sierpnia 2003 r.) przed hotelem Marriott w Dżakarcie nastąpiła eksplozja wypełnionego beczkami z materiałem wybuchowym samochodu pułapki, w której zginęło 17 osób, a 137 zostało rannych. Zastosowano tu taki sam element zapalający, jak podczas ataków na Bali (Mroczek, 2003).

Popularnym miejscem wśród zagranicznych turystów jest Mombasa – miasto leżące w Kenii na wybrzeżu Oceanu Indyjskiego. Odwiedzają ją głównie przybysze z Izraela. W dniu 28 listopada 2002 r. doszło tam do ataku na izraelski hotel *Paradise* i na samolot należący do izraelskich linii lotniczych *Arkia*. Przed południem, trzech terrorystów samobójców wjechało wypełnionym materiałem wybuchowym samochodem terenowym do hotelowego hallu, gdzie nastąpiła eksplozja. W wyniku wybuchu zginęło 15 osób, w tym trzech zamachowców i trzech Izraelczyków, a ok. 80 zostało rannych. Zaledwie kilka minut wcześniej ostrzelano dwiema rakietami ziemia-powietrze izraelski Boeing 757 z pasażerami na pokładzie. Samolot nie został trafiony, kontynuował lot i wylądował na lotniku w Tel-Awiwie. Kilka dni po zamachu, w oświadczeniu opublikowanym w Internecie, Al-Kaida przyznała się do ataków w Mombasie (*Podwójny zamach w Kenii*, 2002).

16 maja 2003 r. w Casablance w Maroku miała miejsce seria samobójczych ataków bombowych, w wyniku których zginęło 41 osób,

w tym obywatele Francji, Hiszpanii i Włoch (*Największe ataki terrorystyczne na turystów*, 2015), a 100 zostało rannych. W różnych częściach miasta, w chętnie uczęszczanych miejscach gastronomiczno-hotelarskich, w krótkich odstępach czasu pomiędzy godz. 21.40 a 22.15, dokonano pięciu detonacji urządzeń wybuchowych. Pierwsza z nich miała miejsce na placu popularnego klubu towarzyskiego *Casa de España*. Na jego teren weszło trzech zamachowców samobójców, z których każdy usiadł w innym miejscu, a następnie równocześnie zdetonowali urządzenia wybuchowe, które mieli przymocowane taśmami do ciała. Dwóch kolejnych samobójców spowodowało wybuchy przy głównym wejściu do Hotelu *Farah*. Dwaj samobójcy zdetonowali urządzenia wybuchowe na środku ulicy, przed restauracją *Pasitano*, w pobliżu konsulatu Belgii. Kolejnych dwóch zamachowców dokonało samobójczych ataków w Centrum Zjednoczenia Żydowskiego, miejscu spotkań towarzyskich społeczności żydowskiej. Ostatniego zamachu dokonał terrorysta samobójca, detonując urządzenie wybuchowe w okolicy cmentarza żydowskiego. W tym przypadku, poza samym sprawcą, nikt nie zginął. Za organizację i przeprowadzenie zamachów odpowiedzialna była ekstremistyczna grupa *Salafist Jihad* z Maroka (*Zamachy bombowe w Casablance...*, 2005).

23 lipca 2005 r. w Szarm el-Szejk, w centrum egipskiego kurortu położonego nad Morzem Czerwonym, miał miejsce atak bombowy, do którego doszło w sobotę w nocy – tuż po pierwszej zmianie lokalnego. Bary i dyskoteki były wówczas pełne ludzi, w tym także zagranicznych turystów. Zamachowcy posłużyli się samochodami pułapkami, detonując trzy bomby: na starym bazarze w centrum miasta, a także w okolicy hoteli *Ghazala Gardens* i *Moevenpick*. Wśród 88 śmiertelnych ofiar znalazło się 9 obcokrajowców: 2 Brytyjczyków, 2 Włochów, Ukrainiec, Rosjanin, Holender, Czech i jedna osoba z Izraela. Wielu turystów, wypoczywających w tym czasie w Egipcie, po zamachach podjęło decyzję o powrocie do domu (88 ofiar zamachów w Szarm el-Szejk, 2005).

W stolicy Pakistanu Islamabadzie, 20 września 2008 r. ciężarówka wypełniona materiałem wybuchowym staranowała bramę hotelu *Marriott*. W wyniku samobójczego ataku zginęły 54 osoby, a 266 zostało rannych. Wśród ofiar byli cudzoziemcy, w tym obywatele USA, Czech, Danii i Wietnamu. Zginął m.in. ambasador Czech w Pakistanie (*Zamach w Islamabadzie...*, 2021).

Dobrze wyszkolona i uzbrojona grupa przeprowadziła 26 listopada 2008 r. serię ataków w Bombaju, uważaną za najbardziej

spektakularny zamach terrorystyczny w Indiach. Rozpoczął się on od otworzenia ognia i rzucenia granatów w kierunku tłumu ludzi na miejskim dworcu kolei miejskiej *Chhatrapati Shivaji Terminus*. Na miejscu zginęły 52 osoby. Podczas ucieczki sprawców z miejsca zdarzenia doszło do strzelaniny z policjantami, w której zginęło dwóch oficerów oraz jeden z terrorystów (więcej: Kubiak, 2009/2010). Miało ono – najprawdopodobniej – zaangażować miejscowe siły bezpieczeństwa i utrudnić reakcję na kolejne incydenty. Około godz. 23.00 zamachowcy, uzbrojeni w karabinki AK-47, weszli do hotelu *Taj Mahal Palace & Tower*, poszukując cudzoziemców, zwłaszcza Amerykanów i Brytyjczyków. Doszło do wymiany ognia, wybuchów, sprawcy pojmali także ok. 100 zakładników. Obłężenie hotelu trwało do wczesnych godzin porannych 29 listopada. Równolegle, zamachowcy podobne działania przeprowadzili w hotelu *Oberoi Trident*. Tu również poszukiwano cudzoziemców, wzięto zakładników, sprawcy wykorzystywali broń palną do ostrzału służb bezpieczeństwa oraz detonowali ładunki wybuchowe. Sytuację udało się opanować dopiero ok. 1000 następnego dnia. Kolejnym zaatakowanym obiektem był żydowski ośrodek religijno-kulturalny *Nariman House*, w którym sprawcy przetrzymywali sześć osób. Z powodu toczących się działań w innych miejscach miasta, służby bezpieczeństwa ograniczyły się jedynie do zabezpieczenia lokalu, zaś akcja ratunkowa rozpoczęła się dopiero rankiem następnego dnia i trwała aż do wieczora. Żadnego z zakładników nie udało się uratować. Łącznie zginęły 164 osoby, a 308 zostało rannych. Wśród ofiar wymieniana się Amerykanów, Włocha, Brytyjczyka, Francuzów, Niemców, Izraelczyków i Meksykankę. Do ataku przyznała się nieznana wcześniej organizacja *Mudżahedini Dekanu*, podejrzewana o współdziałanie z Al-Kaidą. Sprawcy przeprowadzili akcję o dużej dynamice i rozmachu, a zaplanowane, długotrwałe oddziaływanie na różne cele jednocześnie wywołało ogromny kryzys w jednym z największych państw świata, na kilkadziesiąt godzin paraliżując ogromną aglomerację miejską (Kubiak, 2010).

28 kwietnia 2011 r. eksplozja w centrum Marrakeszu (Maroko) zabiła 17 osób, raniąc 21. Miała ona miejsce na głównym placu miasta – *Jemaa El Fna*, wpisanym na listę światowego dziedzictwa UNESCO. Przebrany za turystę terrorysta pozostawił w restauracji *Argana* gitarę, wypełnioną materiałami wybuchowymi, którą następnie zdalnie zdetonował (*Magic Travels Around the World*, 2007). Wśród zabitych byli obywatele Francji, pięciu Marokańczyków oraz inne osoby, których tożsamości nie udało się ustalić. W ciałach ofiar znaleziono

odłamki metalu i gwoździe (*Maroko. Zamach terrorystyczny w Marakeszu*, 2011).

Odpowiedzialność za zamach dokonany na bułgarskim lotnisku w Burgas z 18 lipca 2012 r. przypisuje się – sponsorowanej przez Iran – organizacji Hezbollah. Bułgaria była wówczas popularnym celem podróży turystycznych Izraelczyków (Jodełko, 2012). Zamachowiec samobójca ukrył w luku bagażowym autobusu plecak, w którym znajdowała się bomba, i zdetonował ją, gdy do pojazdu wsiadało czterdziestu izraelskich turystów. Eksplozja zniszczyła również dwa autobusy parkujące w pobliżu. W jej wyniku 32 pasażerów zostało rannych, a sześciu turystów z Izraela oraz dwóch Bułgarów zginęło (*Atak terrorystyczny na lotnisku w Burgas...*, 2021).

W turystów wymierzony był również zamach przeprowadzony 18 marca 2015 r. w muzeum *Bardo* w Tunisie, stolicy Tunezji. Początkowo terroryści – przebrani za służby bezpieczeństwa i uzbrojeni w broń palną – wtargnęli do budynku parlamentu. Po odparciu ich ataku, sprawcy przemieścili się do położonego w pobliżu muzeum, gdzie otworzyli ogień do osób znajdujących się na parkingu i zwiedzających, następnie wzięli zakładników. Tych udało się uwolnić dopiero po przeprowadzonym przez służby bezpieczeństwa szturmie. W muzeum znajdowała się wówczas duża, 36-osobowa grupa polskich turystów. W wyniku przeprowadzonego ataku zginęły 24 osoby, w tym 3 Polaków oraz obywatele Japonii, Włoch, Kolumbii i Hiszpanii; ponad 40 osób zostało rannych (*Zamach na muzeum w Tunezji*, 2016). Odpowiedzialność za zamach wzięli na siebie dżihadysty z Państwa Islamskiego, określając go jako „błogosławioną inwazję na jaskinię niewiernych i zła w muzułmańskiej Tunezji”, a napastników, którzy zginęli podczas szturmie antyterrorystów, nazwano „rycerzami Państwa Islamskiego” (*„Pierwsza kropla deszczu”...*, 2015).

Trzy miesiące później ponownie zaatakowano turystów w Tunezji. 26 czerwca 2015 r. zamachowiec uderzył na plażę, w pobliżu hoteli *Imperial Marhaba* oraz *Soviva*, w mieście Susa. Sprawca, ubrany w cywilne ubranie, wniósł na plażę karabin, ukrywając go w parasolu. Około godz. 13.00 zaczął strzelać do znajdujących się na miejscu turystów. Następnie skierował się w stronę hotelu, strzelając do przypadkowych osób (Wachnicki, 2015). W zamachu zginęło 39 osób, w tym 30 obywateli Wielkiej Brytanii, a także turyści z Niemiec, Irlandii, Portugalii i Belgii. Rannych zostało 36 osób. Zamachowca zastrzelono podczas interwencji policji, a do organizacji ataku przyznało się Państwo Islamskie (Gersz, 2015).

WPŁYW AKTÓW TERRORYSTYCZNYCH
NA PRZEMYSŁ TURYSTYCZNY

Obawa przed wystąpieniem zamachu terrorystycznego w znacznym stopniu ogranicza liczbę osób skorych do wypoczynku i podróżowania. Osoby planujące i organizujące swój wyjazd, śledząc doniesienia medialne o zagrożeniu terrorystycznym na terenie danego państwa, skłonne są do zmiany miejsca na inne – bezpieczniejsze, nawet kosztem rezygnacji z miejscowych atrakcji turystycznych (Marczak, 2012). Nasilenie się ataków wycelowanych bezpośrednio w turystów dotyka nie tylko samych podróżnych, ale ma także niebagatelny wpływ na całą branżę turystyczną, a w konsekwencji także na gospodarkę. Widać to na przykładach tych regionów i krajów, w których doszło do incydentów terrorystycznych. Każdy atak terrorystyczny w danym miejscu prowadzi do obniżenia jego atrakcyjności turystycznej, obniża jego walory, burzy jego pozytywny wizerunek. To natomiast zagraża przemysłowi turystycznemu danej miejscowości czy regionu, przekładając się na gospodarkę całego kraju, szczególnie tam, gdzie turystyka jest jej ważną gałęzią (Bojarski, 2011).

Zmiany destynacji osób planujących wyjazd wypoczynkowy powodują, iż kraje recepcji turystycznej, którego dochody z sektora turystyki stanowią istotny procent PKB, zagrożone są ogromną stratą finansową. W wyniku zagrożenia terrorystycznego, kraje te muszą mierzyć się z kosztami krótkookresowymi, takimi jak np. ograniczenie liczby osób przyjezdnych, ale także kosztami długookresowymi, takimi jak np. zmniejszenie ilości inwestycji na obszarze zagrożonym zamachem terrorystycznym. Zagrożenia terrorystyczne zniechęcają potencjalnych inwestorów, którzy nie podejmują decyzji o lokowaniu środków na terenach zagrożonych. To z kolei zmniejsza liczbę miejsc pracy, co przekłada się na wzrost bezrobocia i zubożenia miejscowej ludności (Marczak, 2012, s. 99).

Przeprowadzone w latach 1992–1998 badania dowiodły, że w okresie tym, będącym także czasem wzmożonej aktywności terrorystów, branża hotelarska w Izraelu poniosła starty rzędu 50 mln USD (Bojarski, 2011, s. 257), co stanowi 1,3% całkowitego dochodu hoteli. Wskutek zaostrenia się sytuacji politycznej na Bliskim Wschodzie w 1996 r. procentowy wskaźnik strat wzrósł do 2,5%. Branża turystyczna, wprowadzając nawet znaczne obniżki cen, nie była w stanie zrekompensować poniesionych strat (Marczak, 2012, s. 100).

Izrael ma do czynienia głównie z turystyką religijną, na dalszym planie znajduje się turystyka poznawcza i wypoczynkowa. Kiedy we wrześniu 2000 r. wybuchło drugie powstanie palestyńskie

(zwane *intifadą Al-Aksa*), które zbiegło się w czasie z zerwaniem rozmów pokojowych izraelsko-palestyńskich, doszło do wielu zamachów samobójczych i dużej liczby ofiar po obu stronach nasilającego się konfliktu (*Organizacja Wyzwolenia Palestyny*, 2021). Automatycznie, diametralnie zmniejszył się tamtejszy rynek turystyczny. W przeciągu dwóch lat liczba turystów odwiedzających Izrael zmniejszyła się blisko o 65%, z 2,41 mln osób w roku 2000 r. do 0,86 mln w 2002 r. (Szpara, Gwóźdź, 2012, s. 108).

Sektor turystyczny stanowi także bardzo ważną gałąź gospodarki Tunezji. Na przełomie 2010 i 2011 r. miała tam miejsce tzw. *jaśminowa rewolucja*, protesty o charakterze społeczno-politycznym przeciwko złej sytuacji materialnej, bezrobociu, brakowi swobód obywatelskich i długoletniej władzy urzędującego prezydenta. Nawet po jego ustąpieniu, w kraju tym nie udało się powrócić do wskaźników, jakie charakteryzowały ruch turystyczny w tym kraju przed tymi wydarzeniami (TVN24, 2021).

W związku z atakami terrorystycznymi z podobnymi problemami zmagaly się również inne destynacje turystyczne. Ekspertcy wyliczyli, że w latach 1974–1988 kraje posiadające największe potencjały turystyczne i uzyskujące największe przychody z turystyki, m.in. Austria, Grecja i Włochy, straciły w ten sposób odpowiednio: 4,5 mld USD, 1,2 mld USD i 0,8 mld USD. W tym samym okresie, z uwagi na ryzyko wystąpienia zdarzeń o charakterze terrorystycznym, region europejski stracił 16,2 mld USD, co stanowi 25% przychodów osiągniętych przez Europę z sektora turystyki (Marczak, 2012, s. 99).

Podobna sytuacja miała miejsce w Hiszpanii. W 1998 r. przeprowadzono badania po odnotowaniu w tym kraju 18 ataków terrorystycznych. Jak wyliczono, zamachy odstraszyły ok. 140 tys. turystów, którzy prawdopodobnie odwiedziliby ten kraj. Tego roku Hiszpanię za cel podróży obrało prawie 5,4 mln zagranicznych turystów, co stanowiło ok. 40% spodziewanej liczby podróżnych (Marczak, 2012, s. 99).

Do kosztów pośrednich związanych z zagrożeniem zamachem terrorystycznym, zaliczyć też można m.in. zwiększone wydatki na promocję, zmierzającą do zachęcenia i zwiększenia się liczby przyjeżdżających osób, jak też koszty poniesione w związku z remontem obiektów zniszczonych w trakcie ataków. Ponadto pojawiają się koszty dodatkowe, związane ze zwiększeniem ochrony przed wystąpieniem potencjalnego zamachu. Dodatkowo większość firm ubezpieczeniowych nie oferuje w katalogu swoich usług asekuracji na wypadek wystąpienia zamachu terrorystycznego, a zatem dodatkowe, indywidualne ubezpieczenie od śmierci lub zranienia w wyniku ataku staje się kosztem

pośrednim, ponoszonym przez właścicieli obiektów turystycznych, a bezpośrednio przez samych turystów (Marczak, 2012, s. 99).

Poważne konsekwencje – w tym m.in. dla rynku turystycznego – wywołał oczywiście zamach na World Trade Center z 11 września 2001 r. Tym bardziej, że dotknął kraju, będącego kluczowym elementem gospodarki światowej. Do Stanów Zjednoczonych w 2000 r. przyjechało 50,9 mln turystów, co wynosiło 7,3% światowego ruchu turystycznego. Wpływy z turystyki w tym kraju wynosiły 85,2 mld dolarów, co stanowiło 17,8% globalnego dochodu z przemysłu turystycznego i lokowało pod tym względem USA na pierwszym miejscu na świecie. Po 11 września 2001 r. ogromne straty odnotowano w branży hotelarskiej (19,2%) oraz lotniczej (18,4%), będącej najważniejszą dziedziną przemysłu turystycznego w tym kraju. Na pierwszej po zamachach sesji Wall Street wartość akcji amerykańskich linii lotniczych spadła o 52%. W ciągu miesiąca, wskutek załamania koniunktury, zredukowały one zatrudnienie o blisko 80 tys. osób, ograniczyły również przewozy o 20%. Według ekspertów łączne straty amerykańskich przewoźników powietrznych powstałe po 11 września 2001 r. wyniosły nawet 5 mld USD (Baczwarow, Napierała, 2002, s. 76-77).

Wśród następstw ataku wymienia się także 30-procentowy wzrost składek ubezpieczeniowych przedsiębiorstw lotniczych, budowlanych, transportowych i turystycznych, wstrzymanie komunikacji lotniczej w USA, a także podniesienie kosztów handlu międzynarodowego o 20-30%. Jeśli chodzi o turystykę, masowo anulowano rezerwacje, co wpłynęło na liczbę podróży o dalekim zasięgu (transport lotniczy, hotele i rynek podróży biznesowych). Nastąpił wyraźny spadek liczby przyjazdów zagranicznych do USA. Największy odnotowano w przypadku Brazylii (w stosunku do stanu z września 2000 r. na podróż do USA zdecydowało się o 49% mniej podróżnych) oraz Niemiec (spadek wyniósł 46%). Podobnie było w przypadku wyjazdów ze Stanów Zjednoczonych. Obywatele tego kraju znacznie rzadziej decydowali się na odwiedziny Bliskiego Wschodu. Inną konsekwencją zamachu było znaczne zmniejszenie zatrudnienia w zawodach związanych z turystyką, w tym zwłaszcza w usługach noclegowych i gastronomii (Kapera, 2012, s. 25-30).

Ogólnoswiatowe obawy związane z podróżowaniem pojawiły się także w Europie. Zaraz po ataku odwołano mnóstwo wcześniejszych rezerwacji w europejskich biurach podróży. Dotyczyło to szczególnie turystów z Wielkiej Brytanii i Niemiec, czyli krajów w największym stopniu kształtujących europejski ruch turystyczny. Największe obniżenie liczby rezerwacji wystąpiło w Hiszpanii (w przypadku

niektórych hoteli o ponad 25%). Generalnie w Europie nastąpiło bardzo silne, choć krótkotrwałe osłabienie ruchu turystycznego (Baczwarow, Napierała, 2002).

Skutki ataku w USA odczuła również polska turystyka. Według raportu Polskiej Organizacji Turystycznej w 2001 r. anulowano od 60% do 90% przyjazdów indywidualnych oraz grupowych. Odnotowano zdecydowaną recesję turystyki biznesowej, zmniejszyła się liczba rezerwacji w kwaterach agroturystycznych, zauważono zmniejszenie obłożenia hoteli, a także ogólny spadek zamówień na rok 2002 o 30–40% (Bojarski, 2011, s. 258).

Wyraźnym przykładem negatywnego wpływu terroryzmu na przemysł turystyczny jest Egipt – popularny kierunek wakacyjny również wśród turystów z Polski. Kraj ten charakteryzuje się unikatowymi walorami przyrodniczymi i antropogenicznymi, a także dobrym zagospodarowaniem turystycznym (szczególnie w zakresie usług hotelarskich), w związku z czym, jest liderem na rynku turystycznym Afryki. Na wizerunek Egiptu jako turystycznego eldorado wpływają także przystępne ceny pakietów turystycznych. Ten idylliczny obraz zakłócają jednak liczne informacje o zamachach bombowych, bądź innych aktach terroryzmu w miejscach atrakcyjnych turystycznie. Wynika to w szczególności z faktu, że Egipt jest państwem arabskim, w którym ożywioną aktywność przejawiają islamscy fundamentaliści. Stanowi to duże wyzwanie dla władz. Branża turystyczna jest ważną gałęzią gospodarki oraz głównym wytwórcą produktu krajowego brutto. Każdy odnotowany zamach terrorystyczny w kraju powoduje natychmiastowy spadek liczby przyjazdów, co wywołuje obniżenie przychodów pochodzących z pobytu turystów zagranicznych. Akty terroryzmu wpływają również na ceny ofert turystycznych. O ile ich wzrost następuje stopniowo, o tyle spadki wynikające z wystąpienia ataku są gwałtowne (Kopera, 2009). W 1982 r., na skutek przeprowadzonych w Egipcie ataków, liczba turystycznych przyjazdów spadła aż o 43% (Bojarski, 2011, s. 256–257). W następnych latach wzrost przychodów został spowolniony w efekcie kolejnych dramatycznych wydarzeń. W 1998 r. liczba zagranicznych turystów odwiedzających Egipt zmalała o 13%, głównie za sprawą rezygnacji z tego kierunku przez Japończyków, Niemców, Brytyjczyków i Amerykanów (Pałkiewicz, 2008).

Wyniki badań prowadzonych w różnych krajach świata, w różnych realiach społeczno-ekonomiczno-politycznych i po różnych aktach terroru prowadzą do dość podobnych konkluzji: w efekcie zamachów następuje krótkie, aczkolwiek bardzo silne osłabienie ruchu

turystycznego. Z jednej strony ma miejsce istotne ograniczenie przyjazdów w trakcie i tuż po zaistnieniu zagrożenia, z drugiej zaś w latach następnych uwidacznia się odbudowa tendencji wzrostowej. Jak wynika z przeprowadzonych badań, nawet wielkie, ale jednostkowe tragedie nie są w stanie na stałe zahamować tendencji wzrostowej globalnego ruchu turystycznego. Po wielkim szoku, jakim – z uwagi na skalę i bezprecedensowy charakter – były zamachy z 11 września 2001 r., odnotowano jedynie niewielki, jednoroczny spadek międzynarodowego ruchu turystycznego. Kolejne ataki miały coraz bardziej ograniczone (przestrzennie i czasowo) oddziaływanie (Stasiak, 2015).

Takie mechanizmy zaobserwowano w przypadku zamachów w Madrycie (2004) czy Londynie (2005), gdzie już w kilka miesięcy po atakach odnotowano wzrost popytu na usługi turystyczne. Prawdopodobnie ma to związek z incydentalnym charakterem tych zamachów oraz rygorystycznymi środkami bezpieczeństwa podjętymi przez władze tych krajów. Wzrost poczucia bezpieczeństwa, związany z przekonaniem, że tragiczne wydarzenia nie powtórzą się w określonym miejscu, sprawia, że spadki aktywności turystów mają charakter przejściowy i z reguły są krótkotrwałe. Nie ma jednak wątpliwości co do tego, że systematyczne, regularnie powtarzające się w dłuższym czasie akty terroru nieuchronnie prowadzą do „uśmiercenia” turystyki na danym obszarze (Awan, 2014).

PODSUMOWANIE

Ataki terrorystyczne wymierzone w turystów jednoznacznie wskazują na to, że terroryzm objął swoim zasięgiem także i tę dziedzinę życia społecznego. Turyści przestali być przypadkowymi ofiarami zamachowców, a stali się bezpośrednim celem ich działalności. Ugrupowania terrorystyczne uznały turystów za łatwy cel, umożliwiając skuteczne osiągnięcie założonych rezultatów w znacznie większej skali. Terroryzm może więc oddziaływać na branżę turystyczną na cztery sposoby. Pierwszy, kiedy turyści stają się bezpośrednim celem ataku w miejscu wypoczynku. Drugi, kiedy turyści stają się ofiarami zamachów podczas podróżowania, np. na lotniskach czy w samolotach. Następnym przypadkiem są sytuacje, kiedy turyści nie są bezpośrednim celem, ale mimo tego stają się ofiarami ataku. Wreszcie mogą to być akty terroru, w których turyści nie ponoszą szkód, jednak rozgłos o zamachu wstrzymuje ruch turystyczny w miejscu, w którym do niego doszło (Bojarski, 2011). W każdym z tych przypadków cierpi przemysł turystyczny, a pośrednio także uzależniona od niego gospodarka krajowa. Tak oto, Powodując destabilizację w regionach, w których sektor

turystyczny jest istotnym źródłem dochodu, terroryści osiągają założone cele (rozwłos, promocja idei, wywieranie presji na władze, realizacja politycznych i ekonomicznych żądań, walka z Zachodem itd.).

Zadaniem turystyki społecznej są działania zmierzające do włączenia kolejnych grup, które nie uczestniczyły dotychczas w ruchu turystycznym (Włodarczyk, 2010), i umożliwienie im realizacji prawa powszechnego dostępu do turystyki, wypoczynku i rekreacji (Stasiak, Włodarczyk, 2012). Turystyka społeczna jest narzędziem pomagającym osiągać ważne i szczytne cele społeczne (np. poprawa jakości życia, edukacja, wychowanie), a zarazem sprzyja poprawie koniunktury w branży turystycznej (Stasiak, Włodarczyk, 2012). Generując większy ruch turystyczny, zwiększa jednak również zakres potencjalnych możliwości celowego lub przypadkowego zaatakowania jej uczestników przez sprawców przestępstw o charakterze terrorystycznym. Prawdopodobieństwo takiego ataku rośnie bowiem wraz z pojawieniem się na danym terenie masowego ruchu turystycznego. Potencjalne skutki zamachu dotyczą zarówno bezpośrednich ofiar, jak i też społeczności, z których one pochodzą, przedsiębiorców i mieszkańców w miejscu recepcji turystycznej, darczyńców i sponsorów oraz różnego rodzaju pośredników, a więc wielostronnych interesariuszy turystyki społecznej (Stasiak, Włodarczyk, 2012). Paradoksalnie więc, wspieranie turystyki i wypoczynku, wynikające z chęci poprawy jakości życia dyskryminowanych obywateli, może w pewnym sensie przyczynić się do zwiększenia zagrożenia ich zdrowia i życia. Choć oczywiście we współczesnym świecie rezygnacja z podróżowania nie gwarantuje ochrony przed poszkodowaniem w zamachu.

Zagrożenia terrorystyczne niewątpliwie stanowią ważny czynnik decydujący o dokonywanych przez turystów wyborach, a bezpieczeństwo podróży powinno być priorytetem już na etapie jej planowania. Jednak do współodpowiedzialności za bezpieczeństwo wypoczywających powinni się poczuwać także organizatorzy, kontrahenci i sponsorzy szeroko rozumianej turystyki społecznej, w tym: administracja rządowa i samorządowa, przedstawiciele sektora prywatnego czy organizacji pozarządowych. Wśród społeczno-demograficznych, politycznych, ekonomicznych, historyczno-kulturowych, technologiczno-infrastrukturalnych, psychologicznych, ekologiczno-środowiskowych i formalnoprawnych determinant rozwoju turystyki społecznej należy również uwzględnić zagrożenia terrorystyczne związane z przemierzaniem się i pobytem w popularnych miejscach turystycznych, a także konieczność zaspokojenia jednej z fundamentalnych potrzeb każdego człowieka – potrzeby bezpieczeństwa.

Podkreślając, że nadal jest to obszar wymagający wzmożonych działań, warto wspomnieć o inicjatywach polskich władz, umożliwiających świadome planowanie i organizowanie aktywności turystycznej, z uwzględnieniem niebezpieczeństw występujących na całym świecie. Odpowiednie komunikaty znaleźć można m.in. na oficjalnej stronie Ministerstwa Spraw Zagranicznych, gdzie publikowane są kompleksowe informacje o zasadach pobytu w danym kraju oraz występujących tam zagrożeniach (MSZ, 2021a). Podobnemu celowi służy telefoniczna aplikacja *Polak za granicą*, w której zawarte są informacje dla osób wybierających się do dowolnego kraju świata oraz kontakty do polskich placówek zagranicznych (MSZ, 2021c). Wśród informacji dla podróżujących można znaleźć porady dotyczące możliwości uniknięcia zagrożenia terroryzmem. Jak jednak wiadomo, jego ofiary zwykle stają się mimowolnymi uczestnikami wydarzeń. Ciekawym rozwiązaniem, mającym na celu zwiększenie bezpieczeństwa polskich turystów w przypadku wystąpienia zagrożenia, jest internetowy serwis Ministerstwa Spraw Zagranicznych *Odyseusz*. System umożliwia otrzymywanie powiadomień o pojawiających się w danym kraju zagrożeniach, a w przypadku wystąpienia sytuacji nadzwyczajnych – umożliwia kontakt, pomaga w udzieleniu niezbędnych informacji oraz pomocy właściwej placówki dyplomatyczno-konsularnej (MSZ, 2021b).

Turystyka umożliwia poznawanie świata: bezpośredni kontakt z przyrodą czy obcowanie z dorobkiem kultury innych ludzi, a spełniając indywidualne oczekiwania, sprzyja dobremu samopoczuciu i pozwala cieszyć się życiem – tym bardziej, kiedy mogą w niej uczestniczyć osoby, dla których w przeszłości podróżowanie nie było to możliwe. Aby jednak to osiągnąć, należy podejmować świadome działania w obliczu złożonych niebezpieczeństw. Do takich niewątpliwie należą zagrożenia terrorystyczne, które nie są już tylko literacką lub filmową fikcją czy koszmarną specyfiką odległych rejonów świata. Akty terroru miały już miejsce w Europie, za chwilę mogą pojawić się też w Polsce. Z całą pewnością należy mieć świadomość występujących zagrożeń i odnosić się do nich z należnym respektem, zwłaszcza kiedy rejonu te stają się celem turystycznych wypadów.

BIBLIOGRAFIA

- 88 ofiar zamachów w Szarm el-Szejk (2005). Pobrane z: https://www.rmfm24.pl/fakty/news-88-ofiar-zamachow-w-szarm-el-szejk,nId,115951#crp_state=1 (07.10.2021).
- Analiza rozwoju turystyki społecznej w Polsce. Stan, szanse i zagrożenia* (2007). Warszawa: Instytut Turystyki. Pobrane z: www.msit.gov.pl (10.10.2021).
- Atak terrorystyczny na lotnisku w Burgas: Izrael zapowiada krwawy odwet* (2021). Pobrane z: <http://www.polskatimes.pl/artukul/621249,atak-terrorystyczny-na-lotnisku-w-burgas-izrael-zapowiada-krwawy-odwet,id,t.html> (08.10.2021).
- Awan, J.I. (2014). *Terrorism has killed tourism in Pakistan*. Pobrane z: https://www.academia.edu/8792381/Terrorism_Has_Killed_Tourism_In_Pakistan (08.10.2021).
- Baczwarow, M., Napierała, T. (2002). Wpływ wydarzeń 11 września 2001 r. na turystykę światową, *Turystyka i Hotelarstwo*, 1, 75–90.
- Bojarski, K. (2011). *Międzynarodowy terroryzm a turystyka*. W: J. Pięta, B. Purski (red.), *Współczesne dylematy bezpieczeństwa – nowe wyzwania* (s. 256–262). Warszawa: Wyższa Szkoła Bezpieczeństwa i Ochrony.
- Chicago Project on Security and Terrorism* (2015). Pobrane z: [https://cpost.uchicago.edu/\(03.02.2017\)](https://cpost.uchicago.edu/(03.02.2017)).
- Chicago Project on Security and Threats* (2021). Pobrane z: https://cpost.uchicago.edu/research/suicide_attacks/why_study_suicide_attacks/ (07.10.2021).
- Cymańska-Grabowska, B., Steblik-Właźlak, B. (2014). *Podstawy turystyki. Turystyka. Tom I*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Czerwiński, J. (2015). *Podstawy turystyki*. Warszawa: CeDeWu.
- Dworzecki, J. (2011). Terroryzm jako zagrożenie współczesnego świata. *Zeszyt Naukowy Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa Publicznego i Indywidualnego „Apeiron”*, 5, 181–235.
- Dyrz, C. (2005). *Terroryzm początku XXI wieku jako zagrożenie bezpieczeństwa międzynarodowego i narodowego*. Gdynia: Zespół Redakcyjno-Wydawniczy Marynarki Wojennej.
- Gersh A. (2015). *Tunezja: Zamachy w Bordo i Susie są powiązane. Brytyjscy śledczy mają „mocne dowody”*, Pobrane z: <http://www.polskatimes.pl/artukul/4983614,tunezja-zamachy-w-bordo-i-susie-sa-powiazane-brytyjscy-sledczy-maja-mocne-dowody,id,t.html> (08.10.2021).
- Global Terrorism Index 2020, Measuring the Impact of Terrorism* (2020). Sydney: Institute of Economic and Peaces.
- Hołyst, B. (2011). *Terroryzm*. Warszawa: LexisNexis.
- Horgan, J. (2008). *Psychologia terroryzmu*. Warszawa: PWN.
- Jodełko, K. (2012). *Liedel: Zamach na lotnisku w Bułgarii jest sygnałem dla służb*. Pobrane z: <http://www.polskatimes.pl/artukul/621207,liedel-zamach-na-lotnisku-w-bulgarii-jest-sygnalem-dla-sluzb,id,t.html> (08.10.2021).

- Kapera, I. (2009), *Terroryzm a turystyka w krajach arabskich na przykładzie Egiptu*. W: S. Sacha (red.), *Bezpieczeństwo w turystyce. Wybrane zagadnienia* (s. 9–22). Kraków: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne sp. z o.o. – Oficyna Wydawnicza AFM.
- Kapera, I. (2012). Terroryzm a turystyka w kontekście ataków na World Trade Center w USA. *Securitologia*, 2 (12), 25–30.
- Kęciek, K. (2002). *Zamach na rajskiej wyspie*. Pobrane z: [https://www.tygodnikprzeglad.pl/zamach-na-rajskiej-wyspie/\(07.10.2021\)](https://www.tygodnikprzeglad.pl/zamach-na-rajskiej-wyspie/(07.10.2021)).
- Koziej, S. (2006). *Między piekłem a rajem. Szare bezpieczeństwo na progu XXI wieku*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kubiak, K. (2009/2010). Atak terrorystyczny na Bombaj w listopadzie 2008 roku jako przykład ewolucji metod walki współczesnych islamskich organizacji ekstremistycznych, *Rocznik Bezpieczeństwa Narodowego*, 4, 73–86.
- Kubiak, K. (2010). *Atak terrorystyczny na Bombaj w listopadzie 2008 roku jako przykład ewolucji metod walki współczesnych islamskich organizacji ekstremistycznych*. Pobrane z: http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_34862_rbm_2010_6 (08.10.2021).
- Kurek, W. (2008). *Turystyka*. Warszawa: PWN.
- Kurek, W., Mika, M. (2008). *Turystyka jako przedmiot badań naukowych*. W: W. Kurek (red.), *Turystyka* (s. 11–49). Warszawa: PWN.
- Magic Travels Around the World* (2007). Pobrane z: <https://magictravels-aroundtheworld.wordpress.com/2017/05/15/marrakech-jemaa-el-fna/> (8.10.2021).
- Marczak, M. (2012). Wpływ terroryzmu na rozwój turystyki międzynarodowej. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki*, 4 (20), 89–102.
- Maroko. Zamach terrorystyczny w Marakeszu* (2011). Pobrane z: <http://bli-skiwischod.pl/2011/04/maroko-zamach-terrorystyczny-w-marakeszu/> (08.10.2021).
- Masakra w Luksorze* (2012). Pobrane z: [https://wiadomosci.wp.pl/masakra-w-luksorze-6078970197021825g/\(07.10.2021\)](https://wiadomosci.wp.pl/masakra-w-luksorze-6078970197021825g/(07.10.2021)).
- MSZ (2021a). *Informacje dla podróżujących*. Pobrane z: <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/informacje-dla-podrozujacych> (08.10.2021).
- MSZ (2021b). *Odyseusz*. Pobrane z: <https://odyseusz.msz.gov.pl> (08.10.2021).
- MSZ (2021c). *Polak za granicą*. Pobrane z: <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/polakzagrancica> (08.10.2021).
- Mroczek, A. (2003). *Zamach na Bali z 12 X 2002*. Pobrane z: [http://www.terroryzm.com/zamach-na-bali-z-12-x-2002/\(07.10.2021\)](http://www.terroryzm.com/zamach-na-bali-z-12-x-2002/(07.10.2021)).
- Największe ataki terrorystyczne na turystów* (2015). Pobrane z: [http://dziennikzwiazkowy.com/na-biezaco/najwieksze-ataki-terrorystyczne-na-turystow/\(07.10.2021\)](http://dziennikzwiazkowy.com/na-biezaco/najwieksze-ataki-terrorystyczne-na-turystow/(07.10.2021)).
- Organizacja Wyzwolenia Palestyny* (2021). Pobrane z: http://www.izrael.bacz.org/historia/wzrost_owp.html (08.10.2021).

- Pałkiewicz, D. (2008). *Terroryzm a przemysł turystyczny na świecie*. Pobrane z: [http://www.terroryzm.com/terroryzm-a-przemysl-turystyczny-na-swiecie/\(80.10.2021\)](http://www.terroryzm.com/terroryzm-a-przemysl-turystyczny-na-swiecie/(80.10.2021)).
- „Pierwsza kropla deszczu”. Państwo Islamskie: uderzyliśmy w Tunezji (2015). Pobrane z: <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/panstwo-islamskie-przynalo-sie-do-zamachu-w-tunezji,525803.html> (08.10.2021).
- Podwójny zamach w Kenii (2002). Pobrane z: <https://wydarzenia.interia.pl/zagranica/news-podwojny-zamach-w-kenii,nId,792901> (07.10.2021).
- Silke, A. (2003). *The psychology of suicidal terrorism*. W: A. Silke (red.), *Terrorist, victims and society. Psychological perspectives on terrorism and its consequences* (s. 93–108). Chichester: John Wiley & Sons Ltd.
- Stasiak, A. (2015). *Bezpieczeństwo – niebezpieczeństwo w turystyce (kilka refleksji wprowadzających w zagadnienie)*. W: A. Stasiak, J. Śledzińska (red.), *Między swobodą a zakazem, czyli o bezpiecznym korzystaniu z przestrzeni turystycznej* (s. 9–30). Warszawa: Wydawnictwo PTTK „Kraj”.
- Stasiak, A., Włodarczyk, B. (2012). Turystyka społeczna – istota, determinanty, możliwości i kierunki rozwoju. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 259, 167–177.
- Szpara, K., Gwóźdź, M. (2012). Współczesne formy terroryzmu jako zagrożenie dla światowej turystyki. *Ekonomiczne Problemy Usług*, 83, 99–112.
- Terminologia turystyczna* (1995). Warszawa: Organizacja Narodów Zjednoczonych, Instytut Turystyki.
- Toczek-Werner, S. (2007). *Znaczenie terminów rekreacja i turystyka*. W: S. Toczek-Werner (red.), *Podstawy rekreacji i turystyki* (s. 9–15). Wrocław: AWF Wrocław.
- TVN24 (2021). Pobrane z: <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/zamach-w-tunezji-trzech-zamachowcow-w-muzeum-bardo,526565.html> (08.10.2021).
- U.S. Department of State Country Reports on Terrorism 2015 (2016). Pobrane z: <https://www.state.gov/j/ct/rls/crt/2015/257517.htm> (07.10.2021).
- Wachnicki, M. (2015). *Zamach w Tunezji. Napastnik strzelał do turystów. Co najmniej 37 zabitych*. Pobrane z: http://wyborcza.pl/1,75399,18256292,Zamach_w_Tunezji__Napastnik_strzelal_do_turystow_.html (08.10.2021).
- Wiliński, B.T. (2009). *Gliwiczanie z al Kaidy skazani za zamach w Tunezji*. Pobrane z: <https://wyborcza.pl/7,75399,6242040,gliwiczanie-z-al-kaidy-skazani-za-zamach-w-tunezji.html?disableRedirects=true> (07.10.2021).
- Włodarczyk, B. (2010). Turystyka społeczna – próba definicji zjawiska. W: A. Stasiak (red.), *Turystyka społeczna w regionie łódzkim* (s. 23–35). Łódź: WSTH w Łodzi.
- Zamach na Bali z 12.X.2002*. Pobrane z: [http://www.terroryzm.com/zamach-na-bali-z-12-x-2002/\(07.10.2021\)](http://www.terroryzm.com/zamach-na-bali-z-12-x-2002/(07.10.2021)).
- Zamach na muzeum w Tunezji* (2016). Pobrane z: <http://www.tvn24.pl/raporty/zamach-na-muzeum-w-tunezji,962> (03.05.2016).

Zamach w Islamabadzie (20 września 2008) (2021). Pobrane z: <https://pl.google-info.org/1464290/1/zamach-w-islamabadzie-20-wrzesnia-2008.html> (08.10.2021).

Zamachy bombowe w Casablance z 16 maja 2003 (2005). Pobrane z: [http://www.terroryzm.com/zamachy-bombowe-w-casablance-z-16-maja-2003/\(07.10.2021\)](http://www.terroryzm.com/zamachy-bombowe-w-casablance-z-16-maja-2003/(07.10.2021)).

Zubrzycki, W. (2017). *Tak zwany terroryzm*. Szczytno: Wyższa Szkoła Policji w Szczytnie.

5.2. Rola technologii cyfrowych w procesie rozwoju turystyki społecznej

WSTĘP

W ciągu ostatnich dwóch dekad postępujący rozwój technologii cyfrowych dokonał zdecydowanych zmian w zakresie realizacji strategii marketingowych praktycznie we wszystkich sektorach gospodarki. Rozwiązania te pozwoliły na docieranie z usługami dostosowanymi do poszczególnych grup użytkowników i konkretnych sytuacji rynkowych. Jednocześnie proces ten jest niezwykle dynamiczny, co powoduje, że rozwiązania i narzędzia cyfrowe, np. w zakresie komunikacji, podlegają ciąglej modyfikacji i unowocześnianiu.

Cyfryzacja otworzyła w turystyce mnóstwo nowych możliwości, a podmioty branży turystycznej chętnie sięgają po najnowsze rozwiązania, by zaoferować ciekawsze produkty i dzięki temu wyprzedzić konkurencję. Dodatkowo dostęp do technologii cyfrowych stworzył szerokie możliwości pozyskiwania informacji o potrzebach turystów oraz rzeczywistego wpływu na ich zachowania nabywcze. Natomiast dla turystów technologie cyfrowe stały się źródłem wielu nowych i pozytywnych wartości, a sam Internet stał się podstawowym źródłem informacji.

Wdrażanie nowoczesnych rozwiązań i narzędzi ma zauważalny wpływ również na rozwój turystyki społecznej. Technologie cyfrowe powoli stają się kluczowym elementem tworzenia doświadczeń dla uczestników turystyki społecznej, dając możliwość wprowadzenia zupełnie nowego sposobu interakcji pomiędzy poszczególnymi ich użytkownikami. Dzięki temu można odnieść wrażenie, że zaangażowanie turysty nie jest tylko na poziomie fizycznym czy emocjonalnym, ale również swoistą formą współtworzenia produktu turystycznego.

* ORCID: 0000-0002-7673-9675, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, Wydział Zarządzania, Katedra Marketingu i Zarządzania Gospodarką Turystyczną, e-mail: piotr.zawadzki@ue.wroc.pl

Celem rozdziału jest określenie roli technologii cyfrowych w procesie rozwoju turystyki społecznej oraz zdiagnozowanie podstawowych problemów wykorzystania tych technologii przez poszczególne segmenty turystów. Zastosowaną metodą badawczą był przegląd literatury. W krajowej literaturze przedmiotu dostrzega się brak szerszych opracowań dotyczących znaczenia nowych technologii cyfrowych w procesie rozwoju turystyki społecznej.

Do zrealizowania postawionego celu zastosowano również metodę zogniskowanego wywiadu grupowego, który umożliwił zebranie opinii uczestników 1. Kongresu Turystyki Społecznej w Jeleniej Górze (13–14.10.2021 r.) biorących udział w sesjach tematycznych w ramach bloku „Turystyka społeczna w świecie cyfrowym”. Uczestnikami tych sesji byli przedstawiciele świata nauki zajmujący się problematyką turystyki, przedsiębiorcy oraz osoby reprezentujące organizacje społeczne i stowarzyszenia działające w sektorze turystyki, a także reprezentanci segmentów turystyki społecznej, głównie osoby niepełnosprawne. Łącznie we wszystkich sesjach bloku „Turystyka społeczna w świecie cyfrowym” wzięło udział 46 osób. Wyrażane opinie przedstawicieli tych zróżnicowanych środowisk umożliwiły zdiagnozowanie barier i ograniczeń wykorzystania technologii cyfrowych w turystyce społecznej.

TECHNOLOGIE CYFROWE W TURYSTYCE

Na współczesny rynek turystyczny wpływa wiele różnorodnych czynników, wśród których zmiany społeczne i technologiczne wydają się mieć największe znaczenie. Te pierwsze zachodzą w sposób ewolucyjny w umiarkowanym tempie, natomiast drugie charakteryzują się wysoką dynamiką, wpływając zarówno na przemiany gospodarcze, jak i społeczne.

W najszerszym ujęciu technologia jest traktowana jako swoisty system składający się z procesu technologicznego, obiektów technologicznych, wiedzy technologicznej twórców tych obiektów technologicznych, a także użytkowników obiektów technologicznych (Funk, 2019). Natomiast Słownik języka polskiego PWN określa technologię jako „dziedzinę techniki, która zajmuje się opracowywaniem nowych metod produkcji wyrobów i przetwarzaniem surowców” (PWN, 2021). Z punktu widzenia badanej problematyki istotne jest pojęcie technologii w turystyce, które można zdefiniować jako „ogół dostępnych lub nowo powstałych rozwiązań prowadzących do poprawy procesu planowania, zakupu, organizacji i realizacji usług turystycznych z jednoczesnym udostępnieniem określonych informacji sprzyjających

szybszemu, bezpieczniejszemu i łatwiejszemu skorzystaniu ze świadczonych usług” (Berebka i in., 2020, s. 13).

W obszarze technologii szczególnego znaczenia nabierają pojęcia technologii informacyjno-komunikacyjnych (ICT), zwane także technologiami cyfrowymi, które umożliwiają generowanie, pozyskiwanie, przetwarzanie oraz przesyłanie informacji za pomocą różnych środków przekazu (Bojek, Haręza, 2007). Z kolei A. Pawlicz (2012, s. 6) definiuje ICT jako „ogół cyfrowych technik przetwarzania informacji wspierających procesy zarządzania zasobami organizacji oraz komunikacji z partnerami zewnętrznymi”.

W szerszym ujęciu technologie cyfrowe stanowią różnorodny zestaw narzędzi i zasobów technologicznych służących do przesyłania, przechowywania, tworzenia, udostępniania lub wymiany informacji. Wykorzystane narzędzia i zasoby technologiczne obejmują komputery (stacjonarne, laptopy, notebooki), Internet (strony internetowe, blogi, e-maile, media społecznościowe), technologie transmisji na żywo (podcasting, odtwarzacze audio i video oraz urządzenia pamięci masowej) oraz telefonię (stacjonarną lub komórkową, satelitarną, videokonferencje) (UNESCO, 2009).

Wiele rozwiązań z zakresu technologii cyfrowych znajduje swoje implementacje w turystyce. Wynika to z faktu, że rozwiązania stosowane w różnych sferach życia odnoszą się jednocześnie do funkcjonowania turystyki oraz tworzenia oferty turystycznej. Nie wynika to już obecnie jedynie z mody na tego typu rozwiązania, a bardziej z szansy na podniesienie konkurencyjności przedsiębiorstwa turystycznego. Rosnące potrzeby i oczekiwania turystów skłaniają przedsiębiorstwa turystyczne do oferowania innego niż wcześniej produktu turystycznego. Nieograniczony dostęp do informacji wymaga korzystania z technologii cyfrowych niezbędnych do budowania relacji z klientami oraz kształtowania pozytywnego wizerunku firmy.

Na bazie gromadzonych informacji o użytkownikach (miejsce pobytu, sposób spędzania czasu, zainteresowania i preferencje) technologie cyfrowe dostarczają wartości kontekstowej (powiązanej z lokalizacją, nawykami i aktywnością użytkownika) i pozwalają na segmentację behawioralną rynku oraz precyzyjne kierowanie komunikatów marketingowych przy jednoczesnym zmniejszeniu ich liczby (Kachniewska, 2019).

Stopniowe przenoszenie się do przestrzeni cyfrowej istotnych obszarów życia publicznego, w tym wirtualnych społeczności, dyskusji społecznych, muzyki i sztuki czy oficjalnego obiegu dokumentów,

w niedalekiej perspektywie również będzie stawało się przedmiotem działań, w tym działań kierowanych do adresatów turystyki społecznej. Oprócz dostarczania treści, narzędzia cyfrowe ułatwiają łatwe i wygodne korzystanie z informacji, dostarczają wiedzy, rozwijają zainteresowania, jak również motywują do sięgania po kolejne materiały. Jednak narzędzia te muszą być oceniane jako użyteczne z punktu widzenia ich użytkowników. Zatem wszelkie rozwiązania wymagają najpierw odpowiedniego zaprojektowania (takiego, które będzie uwzględniać różnorodne potrzeby odbiorców), a następnie oceny ich wykorzystania.

Rosnąca dostępność, różnorodność i popularność źródeł informacji oraz narzędzi dostępu do usług, które są tworzone z zastosowaniem technologii informacyjno-komunikacyjnych spowodowały zwiększenie zainteresowania turystów korzystaniem z nich.

Jak zauważyli Jaremen i in. (2016) na rynku turystycznym postępuje wirtualizacja zachowań konsumenta, ponieważ obecnie turyści realizują swoje potrzeby informacyjne na kolejnych etapach podróży w dużej mierze za pośrednictwem Internetu. Patrząc szerzej, rozwój technologii informacyjno-komunikacyjnych umożliwił digitalizację informacji (Kachniewska, 2017). Zainteresowanie korzystaniem z Internetu, który coraz częściej jest traktowany jako główne źródło informacji o atrakcjach turystycznych (60%), łączy się z rezygnowaniem z kupna publikacji tematycznych (54,8%), rzadziej z tradycyjnego pośrednictwa turystycznego (9,9%) (Jaremen i in., s. 89).

Rzeczony rozwój technologii cyfrowych zauważalny jest również w przygotowaniu nowoczesnych aplikacji turystycznych. Niektóre z nich umożliwiają użytkownikom zwiedzającym poszczególne miejsca zapis i tworzenie indywidualnych tras, fotografii i opisów oraz udostępnianie ich innym, m.in. poprzez publikację na swoim koncie w serwisach społecznościowych. Dodatkowo aplikacje te gromadzą materiał na temat ocen nie tylko usług, ale i zasobów, które można wykorzystać modyfikując ofertę turystyczną (por. np. Manczak, Bajak, 2021; Mileva i in., 2021).

SEGMENTY TURYSTYKI SPOŁECZNEJ

Wykluczenie społeczne występuje praktycznie we wszystkich krajach i może dotyczyć różnych grup społecznych, a także jednostek usytuowanych na różnych szczeblach drabiny społecznej. Ze względu na intensywne przemiany społeczne zjawisko to niepokojąco wzrasta również w Polsce. Definicja turystyki społecznej sformułowana przez B. Włodarczyka (2010, s. 34) określa ją jako:

[...] rodzaj (formę) całkowicie lub częściowo finansowanej (dotowanej) zewnętrznie lub organizowanej na zasadach wolontariatu aktywności, mającej na celu realizację prawa powszechnego dostępu do turystyki, będącej także narzędziem do osiągnięcia innych, ważnych z punktu widzenia jej beneficjentów celów o charakterze społecznym (patriotycznych, wychowawczych, edukacyjnych, poprawy jakości życia itp.).

Główną cechą charakteryzującą turystykę społeczną jest zespół relacji i procedur wynikających z realizacji programów finansowanych przez państwo, aby umożliwić udział w turystyce warstwom obywateli o niższych dochodach. Europejski Komitet Społeczno-Ekonomiczny określił charakterystyczne warunki, przy których spełnieniu określona działalność w zakresie turystyki można nazwać turystyką społeczną, tj.:

- sytuacja życiowa całkowicie lub częściowo uniemożliwia korzystanie w pełni z prawa do turystyki (może to wynikać z przyczyn gospodarczych, niepełnosprawności fizycznej lub umysłowej, izolacji poszczególnych osób lub całych rodzin, ograniczonej mobilności czy trudności związanych z położeniem geograficznym);
- określone podmioty podejmują działania na rzecz likwidacji lub ograniczenia barier uniemożliwiających zainteresowanym osobom korzystanie z turystyki (za: Górska, 2010).

Podstawowym beneficjentem turystyki społecznej są grupy społeczeństwa, których prawo do podróżowania jest utrudnione (ograniczone lub wręcz niemożliwe do zrealizowania). Dzięki wsparciu finansowemu w ramach polityki społecznej ta naturalna potrzeba każdego człowieka może być zaspokojona (Stasiak, 2010b).

Turystyka społeczna adresowana jest do wielu osób czy grup. W istniejących opracowaniach najczęściej wymienia się:

- dzieci i młodzież (niezależnie od pochodzenia, statusu materialnego itp.),
- rodziny w specjalnej sytuacji (materialnej, zdrowotnej, rodzinnej),
- osoby niepełnosprawne oraz ich opiekunów,
- osoby starsze (grupa 50+) (Włodarczyk, 2010).

Wskazane segmenty stanowią dość specyficzne grupy beneficjentów turystyki. Ich sytuacja społeczna, która całkowicie lub w dużej części uniemożliwia korzystanie z usług sektora turystycznego, stanowi podstawę do ich uczestnictwa w turystyce społecznej i wpływa na efekty (korzyści) wszystkich grup interesariuszy zaangażowanych w turystykę (tab. 8).

Tab. 8. Przewidywane efekty (korzyści) zaangażowania w turystykę społeczną różnych grup interesariuszy

Interesariusz/beneficjent	Zakładane (przewidywane) efekty/korzyści
Donatorzy/sponsorzy/ władze	– poprawa wizerunku – kapitał polityczny (realizacja programu) – kapitał społeczny (wypełnianie misji)
Uczestnicy/turyści/ obszar generujący	– wzrost poziomu aktywności turystycznej – poprawa jakości życia – wzrost konsumpcji turystycznej
Producenci/ obszar recepcyjny	– zapewnienie bezpieczeństwa funkcjonowania – wyeliminowanie negatywnego wpływu sezonowości – wzrost produkcji i konsumpcji turystycznej, w efekcie poprawa jakości życia
Pośrednicy/ touroperatorzy/ agenci/organizacje	– budowanie pozytywnego wizerunku na rynku, w społeczeństwie – wyeliminowanie negatywnego wpływu sezonowości na działalność w ciągu roku – realizacja celów statutowych i misji organizacyjnej

Źródło: Włodarczyk (2010), s. 32.

Wyniki badań P. Gryszela i in. (2012) pokazują, że aktywność turystyczna uczestników turystyki społecznej jest zróżnicowana nawet w poszczególnych segmentach. W dużej mierze wynika to z ich struktury wiekowej, miejsca zamieszkania, aktywności zawodowej i społecznej, a co za tym idzie z sytuacji ekonomicznej uczestników tej formy turystyki. Z badań tych wyłania się opis osoby niepełnosprawnej, która nie uczestniczy w turystyce. Jest nią zazwyczaj mężczyzna (79% ogółu osób niepodróżujących w celach turystycznych), po 56. roku życia (53%), niepracujący (blisko 93%), utrzymujący się z renty lub emerytury (71%), oceniający swoją sytuację ekonomiczną jako dostateczną (53%) lub trudną (33%), mający wykształcenie zasadnicze zawodowe (prawie 47%) i nienależący do żadnej organizacji społecznej (nieco ponad 83%). Za podstawową przyczynę nieuczestniczenia w turystyce podaje on brak środków finansowych (83%), a w dalszej kolejności zły stan zdrowia (33%), brak potrzeby podróżowania (29%) oraz brak ofert dla niepełnosprawnych (17%) i brak czasu (17%) (Gryszel i in., 2012, s. 184).

Przedsiębiorcy funkcjonujący na rynku turystycznym coraz częściej upatrują w rozwoju turystyki społecznej możliwości rozwoju własnej oferty turystycznej, która pozwoli im na zwiększenie zysku. Natomiast na szczeblu krajowym, w wielu państwach europejskich,

turystyka społeczna stała się częścią ogólnej polityki turystycznej. Turystyka społeczna wpływa pozytywnie na rozwój psychiczny i fizyczny osób w nią zaangażowanych, a dzięki aktywności turystycznej osoby te pokonują trudności, walczą z lękiem przed nieznanym, a przede wszystkim następuje ich integracja społeczna – poznają ludzi z podobnymi problemami i nawzajem się wspierają.

PROBLEMY WYKORZYSTANIA TECHNOLOGII CYFROWYCH

Obecnie, mimo deklarowanego przez przedsiębiorców zwrócenia uwagi na problemy osób uczestniczących w turystyce społecznej, w szczególności osób niepełnosprawnych, nadal napotykają one na mnóstwo trudności związanych z ich udziałem w turystyce. Ograniczenia te dotyczą zarówno kwestii odnoszących się do niedostosowania obiektów do potrzeb osób wykluczonych, jak również dostępności i wiarygodności informacji związanych z turystyką.

W opinii przedsiębiorców uczestniczących w badaniu podstawowym procesem obserwowanym na rynku turystyki społecznej jest powolne opuszczanie kanałów pozacyfrowych, szczególnie materiałów drukowanych. Jednak ze względu na zróżnicowanie grup uczestników tej formy turystyki (różne formy niepełnosprawności, jak również obawy osób starszych), wskazuje się na potrzebę wykorzystywania wielokanałowości przepływu informacji. Wynika to z faktu, że komunikacja z osobami niepełnosprawnymi wciąż powinna odbywać się za pomocą innych form i narzędzi niż jedynie Internet czy media społecznościowe. Zainteresowani odbiorcy tych informacji wskazują właśnie na takie formy komunikacji, jak materiały drukowane czy filmy na płytach.

Tendencje te potwierdzają wyniki badań A. Pawłowskiej-Legwand, w których określono, że użytkownikami technologii informacyjno-komunikacyjnych są przede wszystkim ludzie w wieku do 30 lub 40 lat. Jednak wzrost popularności i powszechności niektórych narzędzi cyfrowych (takich jak np. smartfon) i zmiana w ofercie handlowej sieci komórkowych oddziałują na decyzje nabywcze konsumentów, również ze starszych pokoleń, poniekąd wymuszając konieczność nauki korzystania z tego typu technologii (Pawłowska-Lewand, 2019, s. 114).

W opinii osób niepełnosprawnych uczestniczących w badaniu elementem niezbędnym w zakresie rozwoju rozwiązań cyfrowych jest określenie grup docelowych poszczególnych rozwiązań i form komunikacji. Poszczególne grupy docelowe turystyki społecznej potrzebują różnych rozwiązań, zatem możliwe staje się stosowanie różnorodnych warstw turystycznych aplikacji mobilnych poprzez dostęp do różnych funkcji i zasobów. Systemy te powinny być „otwarte” na nowe

warstwy funkcjonalne dostosowujące je do potrzeb osób starszych czy osób niepełnosprawnych.

Zjawisko to dotyczy również dostosowania stron internetowych oraz pozostałych aplikacji mobilnych do potrzeb osób z niepełnosprawnościami. Obecnie widoczna jest pozorna dostępność tych rozwiązań, związana z choćby z wymogami programu „Dostępność Plus”, zapewniającego swobodny dostęp do dóbr i usług oraz możliwość udziału w życiu społecznym i publicznym osób o szczególnych potrzebach. Jest to program rządowy. Został opracowany w 2018 r. przez Ministerstwo Inwestycji i Rozwoju na lata 2018–2025. Celem programu jest podniesienie jakości życia i zapewnienie niezależności osób o szczególnych potrzebach, w tym osób starszych i osób z trwałymi lub czasowymi trudnościami w zakresie mobilności lub percepcji (Ministerstwo Inwestycji i Rozwoju, 2018,). Niestety osoby niewidome, pomimo przygotowania stosownych interfejsów na stronie internetowej, i tak docelowo korzystają z dedykowanej obsługi telefonicznej. Uciążliwym dla nich nadal pozostaje zakup biletów online czy innych produktów i usług niezbędnych nawet w ich codziennym funkcjonowaniu.

Aby zniwelować występujące problemy, zdaniem uczestników wywiadu, w zakresie użytkowania aplikacji mobilnych i stron internetowych wymagana jest weryfikacja zarówno narzędzi, jak i treści, z których korzystają osoby niepełnosprawne. Przygotowanie stosownych rozwiązań cyfrowych wymaga zaangażowania i współpracy specjalistów w tym zakresie oraz potencjalnych użytkowników, tj. osób niepełnosprawnych czy starszych.

Można zatem wskazać, że stopniowe wprowadzanie rozwiązań cyfrowych powinno być wspierane przez wykorzystanie najprostszych rozwiązań w zakresie komunikacji z wybranymi segmentami polityki społecznej (szczególnie w informacjach turystycznych czy recepcjach hotelowych), takich jak np. kartki z rysunkami dla osób niesłyszących. Istotną cechą rozwiązań i systemów cyfrowych, zdaniem osób niepełnosprawnych, staje się ich dostępność i uniwersalizm. Szczególnie ważna dla uczestników turystyki społecznej jest również kwestia aktualizacji i szybkości przepływu informacji, a także ich dostępu do redagowania treści. Ta ostanía cecha pozostaje otwarta – trudno z obecnej perspektywy określić, czy aplikacje turystyczne powinny dawać możliwość publikowania komentarzy użytkowników. Głosy za „tak” mówią o aktualności danych, natomiast głosy za „nie” podnoszą kwestie weryfikacji informacji.

Szansą na uczestnictwo w turystyce grup wykluczonych wynikającą z rozwoju narzędzi cyfrowych stają się grupy użytkowników

mediów społecznościowych, szczególnie w serwisie Facebook. Udział w takich grupach umożliwia dostęp do osób niepełnosprawnych, które już teraz korzystają z różnych form turystyki i dzielą się swoimi doświadczeniami w tym zakresie. Istotnym elementem rozwoju turystyki społecznej w tym zakresie jest również integracja osób pełnosprawnych i niepełnosprawnych poprzez wspólne projekty, szkolenia czy wspólną edukację, które pozwolą na realizację wyjazdów (np. osoby pełnosprawne jako asystenci czy wolontariusze).

Rozpatrując możliwości wykorzystania narzędzi cyfrowych, jakim są media społecznościowe należy podkreślić również rozwój zjawiska *influencer marketing* w środowisku osób z niepełnosprawnością. Coraz częściej turyści z niepełnosprawnością pojawiają się w mediach społecznościowych jako osoby wpływowe, a ich opinie dotyczące dostępności obiektów i atrakcji turystycznych prezentowane są na blogach i vlogach, Facebooku czy kanałach YouTube.

Szersze włączanie osób niepełnosprawnych w turystykę wymaga rozwoju różnorodnych rozwiązań technicznych, w tym technologii cyfrowych, lecz i tu wskazuje się na coraz większą liczbę narzędzi umożliwiających korzystanie z dobrodziejstw natury grupom wykluczonym. Przykładem może być przygotowany przez naukowców z Politechniki Wrocławskiej oraz Wyższej Szkoły Bankowej we Wrocławiu, program „Góry w ciemności”. Jest to innowacyjny projekt, który wykorzystuje zaawansowane technologicznie urządzenia, ułatwiające osobom niewidomym lub słabo widzącym samodzielne wyjście na szlaki górskie. Wymaga to jednak odpowiedniego przygotowania lub dostosowania szlaków turystycznych czy miejsc interaktywnych, dostosowanych do potrzeb osób z różnymi rodzajami niepełnosprawności oraz osób starszych. Część tego typu rozwiązań jest już wprowadzana do użytku, jednak często są to dopiero rozwiązania prototypowe.

OCENA ZNACZENIA TECHNOLOGII CYFROWYCH W PROCESIE ROZWOJU TURYSTYKI SPOŁECZNEJ

Technologie cyfrowe wykorzystywane są w wielu obszarach aktywności rynkowej związanej z funkcjonowaniem turystyki społecznej. Część narzędzi cyfrowych wpływa pozytywnie na proces rozwoju turystyki społecznej, lecz istnieją takie obszary, które pomimo zastosowania nowoczesnych rozwiązań technologicznych wciąż są niedostępne lub dostępne w sposób ograniczony.

Obszarem, w którym szczególnie widoczne są deficyty uczestnictwa beneficjentów turystyki społecznej jest ekonomia współdzielenia. Główna idea ekonomii współdzielenia polega na wykorzystaniu potencjału

tkwiącego w zasobach, które nie były w pełni wykorzystane wcześniej. Zgodnie z tą ideą pełne wykorzystanie potencjału może nastąpić dopiero w momencie udostępnienia zasobów większej społeczności. Wraz z pojawieniem się ekonomii współdzielenia stało się możliwe dzielenie się zasobami z nieznanymi, a nie tylko z najbliższą rodziną i osobami z najbliższego otoczenia (Pawlicz, 2019). Ekonomia współdzielenia tworzy zatem nową społeczność, która wykorzystuje specyficzne dobra w sposób, który obniża ich cenę i zwiększa dostępność.

Rozwój technologii cyfrowych jest jednym z istotnych czynników rozwoju ekonomii współdzielenia, ponieważ najważniejszym pośrednikiem na tym rynku są funkcjonujące platformy online. Podstawową cechą takich platform jest fakt, że opierają się na zaawansowanych technologiach komunikacyjnych (ICT) i za ich pomocą następuje łączenie popytu i podaży, umożliwiając w ten sposób obu stronom nawiązanie kontaktu. Do najbardziej popularnych platform ekonomii współdzielenia należą „Airbnb” (rezerwacje miejsc noclegowych) oraz „Uber” (usługi transportowe). Rozwój ekonomii współdzielenia jest zatem szczególnie intensywny na rynkach:

- noclegowych,
- transportowych,
- gastronomicznych,
- przewodnickich i pilockich (Majchrzak, 2016).

Obserwacja rynku turystycznego wskazuje, że turystyka społeczna nie stanowi atrakcyjnego segmentu dla podmiotów ekonomii współdzielenia. Wynika to głównie z kwestii dostępności tych podmiotów dla segmentów turystyki społecznej, jak i kosztów ich dostosowania do np. potrzeb osób z niepełnosprawnościami. Jako główne ograniczenia rozwoju ekonomii współdzielenia w turystyce społecznej wskazuje się bariery:

- techniczne – niedostosowanie infrastruktury obiektów ekonomii współdzielenia do tego segmentu turystyki
- mentalne – w postaci braku empatii społeczeństwa i niechęci właścicieli podmiotów ekonomii współdzielenia do uczestnictwa w wymianie segmentów turystyki społecznej,
- bezpieczeństwa – brak stosownego wyposażenia obiektów noclegowych, szczególnie istotnego dla osób starszych i niepełnosprawnych.
- ekonomiczne – mimo, że w założeniu ekonomia współdzielenia ma stanowić formę tańszego rozwiązania, pozostaje droga dla wielu osób starszych czy niepełnosprawnych.

Ze względu na istniejące bariery możliwa jest ekonomia współdzielenia dla osób z niepełnosprawnościami, ale w małej skali. Należy podkreślić, że obecna ekonomia współdzielenia powoduje zwiększenie kosztów społecznych, np. niewspółmiernie wysokich kosztów lokalnych w stosunku do wielkości oszczędności klientów z niej korzystających, ponieważ przedsiębiorstwa te nie płacą podatków czy opłat lokalnych. Wymagana jest zatem zmiana sposobu funkcjonowania podmiotów ekonomii współdzielenia. Należy wprowadzić odpowiednie rozwiązania prawne czy programy finansowania takich wyjazdów, które umożliwią rzeczywiste uczestnictwo beneficjentów turystyki społecznej. Wymagane są również stosowne mechanizmy obsługi osób niepełnosprawnych w tych obiektach.

W opinii uczestników badania obszarem, w którym widać pozytywne przeobrażenia związane z wykorzystaniem technologii cyfrowych są media społecznościowe i organizowane w nich grupy społecznościowe. Istotną cechą wyróżniającą te narzędzia na tle innych rozwiązań jest praktycznie nieograniczona możliwość wymiany informacji pomiędzy samymi użytkownikami mediów społecznościowych, a także interakcja pomiędzy użytkownikami a podmiotami świadczącymi usługi na rzecz uczestników turystyki społecznej.

W procesie wymiany informacji poprzez *social media* podkreśla się przede wszystkim fakt dostępu do informacji bezpośrednio od innych uczestników poszczególnych segmentów turystyki społecznej, co wpływa na wiarygodność tych przekazów, jak również bezpieczeństwo osób starszych czy osób niepełnosprawnych.

W ocenie uczestników badania rola technologii cyfrowych w procesie rozwoju turystyki społecznej będzie wzrastać. Wymaga to jednak zaangażowania zarówno przedsiębiorców oferujących usługi, jak i samych uczestników tej formy turystyki. Wdrażanie nowoczesnych rozwiązań wymusza współpracę w tym obszarze w zakresie przygotowania i weryfikacji odpowiednich narzędzi cyfrowych.

PODSUMOWANIE

Wykorzystanie stworzonych dzięki technologii cyfrowej możliwości rozwoju przedsiębiorstw i organizacji, pozwoliło na wprowadzenie wielu nowoczesnych rozwiązań, które zdecydowanie zwiększyły atrakcyjność turystyki. Należy zaznaczyć, że już teraz technologie cyfrowe i oparte na nich nowoczesne formy wykorzystywane w prezentacji oraz promocji organizacji i podmiotów turystycznych mają znaczący wkład w rozwój marketingu turystycznego. Jednak w odniesieniu do turystyki społecznej proces ten ma jak dotąd mniejsze znaczenie

i ograniczone oddziaływanie. Z czasem może okazać się, że doświadczenia cyfrowe osób wykluczonych rozwiną ten zakres potrzeb.

Przeprowadzona diagnoza w zakresie wykorzystania technologii cyfrowych w rozwoju turystyki społecznej pozwoliła sformułować najważniejsze wnioski. Oto one:

- następuje powolne opuszczanie kanałów pozacyfrowych,
- strony internetowe i aplikacje mobilne wymagają specjalnego dostosowania do potrzeb uczestników turystyki społecznej,
- elementem niezbędnym do wdrażania określonych narzędzi cyfrowych jest określenie grup docelowych,
- konieczna jest weryfikacja narzędzi cyfrowych przez docelowych użytkowników, np. osoby niepełnosprawne,
- nowoczesne technologie przyczyniają się do integracji osób pełnosprawnych i niepełnosprawnych, m.in. poprzez realizację wspólnych projektów,
- w serwisach społecznościowych obserwuje się rozwój grup społecznościowych skupiających osoby wykluczone,
- turystyka społeczna jak dotąd nie stanowi atrakcyjnego segmentu dla podmiotów ekonomii współdzielenia.

Wymienione wnioski wskazują, że przedsiębiorstwa turystyczne powinny dostrzec bardzo szeroki obszar działań do poprawy swojej oferty turystycznej, a także zwiększenia skuteczności wykorzystywanych narzędzi do komunikacji z beneficjentami turystyki społecznej. Jednak niezbędnym w tym zakresie wydaje się być poznanie specyficznych potrzeb osób uczestniczących w turystyce społecznej i przygotowanie odpowiedniej oferty usługowej, która będzie eliminować istniejące bariery uczestnictwa. Z czasem może okazać się, że doświadczenia cyfrowe osób wykluczonych rozwiną ten zakres potrzeb, a przygotowana oferta i wykorzystywane cyfrowe narzędzia komunikacji umożliwią budowanie długotrwałych relacji.

BIBLIOGRAFIA

- Berbeka, J., Borodako, K., Lipecki, K., Rudnicki, M. (2020). *Technologie cyfrowe w obiektach hotelarskich. Wizerunek, relacje, komunikacja*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Bojek, E., Haręża, A. (2007). *Wprowadzenie do rozważań nad znaczeniem technologii informacyjnych we współczesnych społeczeństwach*. Wrocławskie Studia Erazmiańskie. Wrocław: Biblioteka Cyfrowa UWr.

- Funk, K.H. (2019). *Technology and Christian "values"*. Pobrane z: <https://web.engr.oregonstate.edu/~funkk/Technology/technology.html> (22.11.2021).
- Górska, E. (2010), Turystyka społeczna jako forma aktywizacji rynków turystycznych na przykładzie programów turystyki społecznej w Hiszpanii. *Oeconomia*, 9 (4), 133-142.
- Gryszel, P., Jaremen, D.E., Rapacz, A. (2012). Turystyka społeczna – aktywność turystyczna wybranych grup docelowych w świetle badań ankietowych. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 259, 178-188.
- Jaremen, D.E., Michalska-Dudek, I., Rapacz, A. (2016). Wirtualizacja zachowań konsumentów na rynku turystycznym jako źródło wiedzy w podejmowaniu decyzji marketingowych. *Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego*, 43 (2), 85-93. <http://dx.doi.org/10.18276/sip.2016.43/2-08>
- Kachniewska, M. (2017). Strategie marketingowe przedsiębiorstw i regionów turystycznych w mediach społecznościowych. *Studia Oeconomica Posnaniensia*, 5 (4), 183-207. <https://doi.org/10.18559/SOEP.2017.4.9>
- Kachniewska, M. (2019). Tworzenie wartości dodanej na bazie kontekstowych aplikacji mobilnych (przypadek branży turystycznej). *Kwartalnik Nauki o Przedsiębiorstwie*, 3, 15-24. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0013.4780>
- Majchrzak, K. (2016). Ekonomia dzielenia się i jej przejawy w turystyce. *Ekonomiczne Problemy Turystyki*, 33, 21-30. <http://dx.doi.org/10.18276/ept.2016.1.33-02>
- Manczak, I., Bajak, M. (2021). Tourist mobile applications: Evaluation of the VisitMałopolska app. *Turyzm/Tourism*, 31 (1), 29-38. <https://doi.org/10.18778/0867-5856.31.1.14>
- Mileva, S., Assenova, M., Petrov, E., Gyaurova, V. (2021). The potential of location-based gamification apps for promoting Sofia as a tourist destination. *Turyzm/Tourism*, 31 (1), 21-27. <https://doi.org/10.18778/0867-5856.31.1.13>
- Ministerstwo Inwestycji i Rozwoju (2018). *Program Dostępność Plus 2018-2025*. Pobrane z: https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/media/97063/Program_Dostepnosc_Plus.pdf (22.11.2021)
- Pawlicz, A. (2012), *E-turystyka. Ekonomiczne problemy implementacji technologii cyfrowych w sektorze turystycznym*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Pawlicz, A. (2019). *Ekonomia współdzielenia na rynku usług hotelarskich. Niedoskonałości, pośrednicy, regulacje*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Pawłowska-Legwand, A. (2019). Wykorzystanie technologii informacyjno-komunikacyjnych w postępie do informacji i usług turystycznych w świetle wyników badań przeprowadzonych wśród turystów w województwie małopolskim. *Turyzm/Tourism*, 29 (2), 109-117. <http://dx.doi.org/10.18778/0867-5856.29.2.22>

- PWN (2021). *Technologia. Słownik języka polskiego PWN*. Pobrane z: <https://sjp.pwn.pl/szukaj/technologia.html> (22.11.2021)
- Stasiak, A. (2010). Cele i zadania turystyki społecznej – kilka uwag o istocie zjawiska. W: A. Stasiak (red.), *Turystyka społeczna w regionie łódzkim* (s. 37–56). Łódź: WSTH w Łodzi.
- UNESCO (2009), *Guide to Measuring Information and Communication Technologies (ICT) in Education*, Montreal: UNESCO Institute for Statistics.
- Włodarczyk, B. (2010). Turystyka społeczna – próba definicji zjawiska. W: A. Stasiak (red.), *Turystyka społeczna w regionie łódzkim* (s. 23–35). Łódź: WSTH w Łodzi.

Michał Roman*
Antoni Roman**
Arkadiusz Niedziółka***

5.3. Znaczenie socjoterapii w turystyce zdrowotnej na obszarach wiejskich

WSTĘP

W społeczeństwie polskim wzrasta świadomość prozdrowotna. Uważa się, że w życiu człowieka i jego rozwoju najważniejsze i najcenniejsze jest zdrowie, którego nie można kupić ani sprzedać drugiej osobie. Stanowi ono bogactwo i wartość indywidualną, przypisaną konkretnej jednostce ludzkiej. Utrzymanie zdrowia w procesie pracy jako dobrostanu pod względem fizycznym, psychicznym, duchowym (dotyczącym świadomości indywidualnej i społecznej) oraz społecznym wymaga odpoczynku w czasie wolnym, gdyż w długim okresie może pojawić się osłabienie organizmu ludzkiego i choroby (Boruszczak, 2010).

Stwierdzenie, że „ma się zdrowie albo się go nie ma” jest niewystarczające. O zdrowie trzeba się stale troszczyć, dążyć do dobrostanu, ewentualnie leczyć stany chorobowe, usprawniać organizm ludzki, a przede wszystkim zapobiegać chorobom. Wzrost zainteresowania zdrowym trybem życia, połączonym z aktywnością ruchową i intelektualną wpływa bezpośrednio na zmianę dotychczasowego modelu spędzania czasu wolnego i przechodzenie od tzw. modelu 3S (*sun, sea, sand* – słońce, morze, piasek) w kierunku modelu 3E (*entertainment, excitement, education* – rozrywka, emocje, kształcenie, doskonalenie) oraz modelu 3A (*action, amusement, adventure*).

* ORCID: 0000-0003-3596-2587, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Instytut Ekonomii i Finansów, Katedra Turystyki, Komunikowania Społecznego i Doradztwa, e-mail: michal_roman@sggw.edu.pl

** ORCID: 0000-0001-2296-2513, Wyższa Szkoła Kadr Menedżerskich, Filia w Białymstoku, e-mail: uroczanka.okopy@interia.pl

*** ORCID: 0000-0003-2546-4154, Uniwersytet Rolniczy im Hugona Kołłątaja w Krakowie, e-mail: arkadiusz.niedziolka@urk.edu.pl

Słowo *action* (*active*) w domyśle oznacza: troszczący się o zdrowie, zdrowy, bo aktywny intelektualnie i ruchowo, intensywny, energiczny, ruchliwy styl życia. Są to współczesne standardy zdrowego trybu życia, który może gwarantować rekreacja, sport i turystyka zdrowotna w przyjaznym otoczeniu (Roman, 2018). W społeczeństwie funkcjonuje powinność bycia zdrowym, sprawnym, szczęśliwym, pełnym życia i dynamicznym. Aktywność intelektualna i ruchowa stanowi warunek konieczny satysfakcjonującego życia bez względu na wiek człowieka. Od niej zależy zaspokojenie wszelkich jego potrzeb. Brak tego typu aktywności może prowadzić do utraty akceptacji ze strony innych ludzi, samotności, a nawet do wykluczenia społecznego. Istotna więc staje się umiejętność aktywnej egzystencji w danej społeczności oraz tworzenie i realizowanie własnej koncepcji życia, również w wieku podeszłym.

Z kolei słowo *amusement* dotyczy rozrywki, rozbawienia, zabawy (ludyzmu), a termin *adventure* odnosi się do poszukiwania przygód, połączonych z ciekawością i adrenaliną. Warunki ekstremalne, pełne wrażeń, przeżyć, emocji, prymitywizm i survival może zapewnić turystyka ekstremalna (przygodowa) czy rozwijająca się turystyka kosmiczna (loty w przestrzeń kosmiczną), która jest ekskluzywna, dotycząca bogaczy, turystyka *high*, na najwyższym poziomie pod różnymi względami (Roman, 2016).

Analizując możliwości terapeutyczne polskiej służby zdrowia można stwierdzić, że są one ograniczone. Niska sprawność i nieskuteczność świadczonych usług w zakresie profilaktyki chorób oraz ich leczenia zmusza do poszukiwania rezerw w opiece zdrowotnej. Pewnym rozwiązaniem tej kwestii może być turystyka zdrowotna na obszarach wiejskich (Dolan, Olsen, 2008). W tej przestrzeni mogą występować następujące instytucjonalne formy podmiotów świadczących usługi zdrowotne w zakresie terapii zajęciowej (Prochorowicz, 2010; Czachara, Krupa, 2011):

- gospodarstwa agroturystyczne i agroekoturystyczne,
- gospodarstwa ekoturystyczne,
- gospodarstwa etnoturystyczne,
- wiejskie domy pracy twórczej,
- wioski tematyczne,
- turnusy rehabilitacyjne,
- gospodarstwa opiekuńcze,
- obozy harcerskie,
- przygodowo-rozwojowe place zabaw,
- zielone przedszkola i szkoły,

- ogrody sensoryczne,
- warsztaty terapii zajęciowej,
- dzienne domy pobytu.

Kategoria „terapia zajęciowa” dotyczy efektywnego, inaczej sprawnego, a także skutecznego zagospodarowania czasu wolnego podopiecznemu przez organizowanie pod przewodnictwem terapeuty zajęciowego pożytecznych zajęć. Czynności te są zgodne z jego potrzebami w celu zdrowotnego, nefarmakologicznego usprawnienia w sferze fizycznej, psychicznej, duchowej i społecznej oraz zaktywizowania podopiecznego do działania w walce z chorobą, niepełnosprawnością, niesamodzielnnością i samotnością (Fearing i in., 1997; Grabowski i in., 2007). Terapia zajęciowa obejmuje również usprawniania osób zdrowych, np. sportowców, menedżerów, „wypalonych zawodowo”, nauczycieli, policjantów, strażaków, wojskowych czy sfrustrowanych rodziców bądź niedostosowanych społecznie osób, np. więźniów, osób z kręgu patologii społecznych, odmiennej orientacji seksualnej, z traumami z dzieciństwa, z problemami w uczeniu się, wykluczonych społecznie i zawodowo, osób po urazach, bezdomnych, ludzi stosujących przemoc, uzależnionych od komputerów itd. (Alanen, 2009).

Greckie słowo *therapeuēin* oznacza opiekować się kimś, troszczyć się o kogoś oraz leczyć, uzdrawiać, usprawniać (Konieczna, 2006). Natomiast angielski termin *therapy* to postępowanie lecznicze, uzdrowieńcze, rehabilitacyjne wpływające docelowo na dobre samopoczucie jako jeden ze wskaźników zdrowia bez użycia środków farmakologicznych lub ingerencji chirurgicznej wobec osób, które źle się czują pod względem fizycznym, psychicznym i są niedostosowane społecznie (Sawicka, 1999a).

ISTOTA SOCJOTERAPII W LITERATURZE PRZEDMIOTU

Działalność socjoterapeutyczna dotyczy pracy z dziećmi, młodzieżą i osobami dorosłymi z zachowaniami problemowymi (Sawicka, 1999b). Udziela się pomocy psychologicznej, dydaktycznej, wychowawczej i opiekuńczej osobom z objawami nieprzystosowania społecznego, osobom zachowującym się kłopotliwie, m.in. z tego względu, że funkcjonują w trudnym środowisku społecznym (przestępczym, agresywnym, nietolerancyjnym, obyczajowym) (Dragan, Oleksy, 2005). Działalność socjoterapeutyczna polega na organizowaniu środowiska społecznego pacjenta w celu jego wyzdrowienia i utrzymania zdrowia psychicznego.

Socjoterapia ukazuje znaczenie kontaktów chorego z osobami z jego otoczenia społecznego (inni chorzy, personel medyczny i pedagogiczny oraz najbliżsi) dla przebiegu procesu leczenia i służące procesowi leczenia oraz zdrowienia i wyzdrowienia. Stanowi ona jeden ze sposobów łagodzenia lub eliminowania negatywnych norm i obyczajów w zachowaniach społecznych, bądź społecznie niepożądanych. Socjoterapia ma charakter indywidualny, grupowy lub zbiorowy i dotyczy pomocy psychologicznej, dydaktycznej, wychowawczej i opiekuńczej, obejmującej psychoterapię i psychoedukację oraz trening osobisty i interpersonalny (Silecka, 2013).

Według M. Ganczarskiej (2008) usługi socjoterapeutyczne obejmują takie zagadnienia, jak: prawidłowe usprawnianie, rehabilitacja, leczenie ludzi i poprawa ich jakości życia, co zależy od integracji i współpracy członków zespołu terapeutyczno-opiekuńczego, opartego na autorytecie. Autorytet (łac. *autoritas* – powaga umysłowa i moralna, charyzma, wpływ, posłuch i zaufanie u innych, znawca, wyrocznia, mistrz, alfa i omega) dotyczy osób, instytucji i organizacji cieszących się szczególnym i pełnym uznaniem w pewnej dziedzinie lub wśród pewnej grupy ludzi, w określonym środowisku. Powstaje pytanie, jak zdobyć i utrzymać autorytet. Cyprian Norwid odpowiada: „wystarczy pochylić czoła, żeby bez włóczni w rękę i bez tarczy zwyciężyć zgola” (Norwid, 2021). Człowiek mający autorytet to osoba budząca szacunek i zaufanie, wywołająca lojalność swoją postawą, działaniem i spojrzeniem, żyjąca w prawdzie, zgodnie z zasadami (tzw. kręgosłupem moralnym), bez zakłamania i z empatią do wszystkich bez wyjątku.

Poszczególne osoby posiadają różny zakres obowiązków, odmienne kompetencje, wykształcenie, doświadczenie, umiejętności, sposób bycia i poczucie wartości. Każdy członek zespołu (organizacji) w równej mierze powinien czuć się odpowiedzialnym za powodzenie pracy terapeutycznej. Sprawne, skuteczne i profesjonalne funkcjonowanie zespołu stanowi wartość dla podopiecznych i każdego z członków zespołu. Atmosfera pracy daje poczucie bezpieczeństwa i stanowi warunek właściwej komunikacji między współpracownikami. Jest to proces wielopoziomowy uwzględniający słowa, gesty, mimikę, postawy, zachowanie, odczuwane i wyrażane uczucia oraz emocje. Zrozumienie i wyrozumiałość, asertywność, stosunek do miejsca pracy, stanowiska i podwładnych, sposób rozumienia swojej roli, wizji i misji zawodowej oraz miejsca w strukturze organizacyjnej zespołu determinuje kierunek jego sprawności i motywuje do działania, co przekłada się na charakter stosunków z podopiecznymi.

Proces komunikacji (relacje międzyludzkie) to nie tylko przekazywanie i wymiana informacji słownych, lecz także „mowa ciała”, wygląd, wyraz twarzy, postawa, siła, napięcie i ton głosu. Dzięki niewerbalnym sygnałom komunikacji odbieramy i wysyłamy informacje sympatii, antypatii, niechęci, szacunku, podległości, zależności względem innych. W powodzeniu pracy socjoterapeutycznej potrzebne są szczerze, prawdziwe, uczciwe, wiarygodne relacje międzyludzkie, oparte na zaufaniu. Sprawna i skuteczna komunikacja w zespole terapeutycznym powinna być:

- otwarta, oparta na empatii,
- bezpieczna,
- drożna,
- spójna pomimo współżycia, koegzystencji wśród wielu sprzeczności,
- jasna w przekazie,
- asertywna (szanująca prawo każdego człowieka do wyrażania swoich myśli, prawo do odmowy, posiadania odrębnego stanowiska, działania przy warunku nieczynienia innym krzywdy),
- odpowiedzialna,
- konstruktywna w krytyce (Stiles, 2002).

Dzięki takim cechom komunikacji istnieje gwarancja zbudowania zespołu, który skutecznie radzi sobie z trudnościami, diagnozuje obszary sporne, konstruktywnie rozwiązuje konflikty, wzajemnie sobie pomaga, niesie wsparcie. W takim towarzystwie będzie można na siebie liczyć w sytuacji kryzysowej. Każdy członek zespołu terapeutyczno-opiekuńczego jest tak samo ważny, niezależnie od tego, jaką pełni funkcję (leczenie, pielęgnacja, rehabilitacja, opieka, terapia zajęciowa, sprzątanie, gotowanie, konserwacja sprzętu, administracja, kierowanie ludźmi). W ostateczności liczy się efekt synergii. Częstym problemem w budowaniu zespołu jest bycie liderem (lekarzem) i stawianie siebie ponad lub poza zespół. W tej sytuacji trudne staje się utrzymanie drożności komunikacji. Budowanie poprawnego klimatu w zespole terapeutyczno-opiekuńczym zależy od tego, czy nie ma poczucia lęku, który paraliżuje pracę członków, wyzwala w nich poczucie bezradności, bezsilności, prowadzi do nieporozumień i konfliktów oraz determinuje sposób ich rozwiązania (Nowak-Ledniowska, 2016). W pracy zespołu liczy się ludzka dobroć, życzliwość, cierpliwość, posłannictwo, służenie innym i dobra komunikacja (Czeczulewska, 2016).

Działania socjoterapeutyczne mają ściśle powiązanie z różnymi formami aktywności zbiorowego (grupowego) działania na styku

ergoterapii, kulturoterapii i przyrodoterapii. Przykładem kompilacji socjoterapii i kulturoterapii, a ściślej teatroterapii są tzw. spektakle rodzinne, czyli adresowane do wszystkich pokoleń w rodzinie. Przedstawienia rodzinne oprócz funkcji artystycznej pełnią też ważną rolę łącznika rodzinnego, międzypokoleniowego. Oglądany wspólnie spektakl tworzy dodatkową przestrzeń do ciekawych rozmów rodziców i dziadków z dziećmi, do podejmowania tematów, czasem nawet tylko pośrednio związanych z samym przedstawieniem, ale w istocie ważnych. Spektakle mogą być prezentowane np. w formie marionetkowej, a ich repertuar z powodzeniem jest adresowany do odbiorców w różnym wieku. Dzieci i dorośli zwykle reagują na zachowania lalek na scenie, co dowodzi istotnej funkcji takich spektakli dla życia rodzinnego, budowania wzajemnych pozytywnych relacji członków rodziny. Uczestnictwo w spektaklach rodzinnych może być nie tylko bierne (jako widz), ale także aktywne (jako uczestnik, aktor w wydarzeniu artystycznym). Istnieje realna możliwość realizacji spektakli rodzinnych nie tylko na profesjonalnej scenie teatralnej, lecz także w gospodarstwie wiejskim (Ikei i in., 2015).

TECHNIKI SOCJOTERAPEUTYCZNE STOSOWANE

W TURYSTYCE ZDROWOTNEJ NA OBSZARACH WIEJSKICH

Jedną z metod stosowanych w ramach terapii zajęciowej jest socjoterapia (łac. *socius* oznacza stowarzyszony, wspólny, towarzysz, a także związek ze społeczeństwem, społecznością lub zjawiskami społecznymi). Dotyczy ona leczenia zaburzeń ruchowych i intelektualnych oraz zachowań psychicznych, emocjonalnych, niedostosowania społecznego, w tym zawodowego, jednostki ludzkiej. Socjoterapia polega na wykorzystaniu oddziaływań natury społecznej w toku spotkań indywidualnych lub grupowych, w tym towarzyskich (Canadian Association..., 1991; Bagga i in., 2020).

Szczegółowe techniki socjoterapii to m.in.:

- ludoterapia,
- kinezyterapia,
- zajęcia rekreacyjne, turystyczne i sportowe,
- zooterapia,
- aromaterapia,
- terapia wspomnieniowa,
- cykloterapia,
- śmiechoterapia,
- trening (ćwiczenie) czynności dnia codziennego i funkcjonowania w społeczeństwie.

Ludoterapia nazywana jest inaczej zabawoterapią. Jest to terapia wykorzystująca gry i zabawy w świetlicy oraz w terenie (zabawy manipulacyjne, zabawy konstrukcyjne, zabawy tematyczne, gry i zabawy dydaktyczne, gry i zabawy zespołowe), a także rozrywkę.

Kinezyterapia (*kinezis* – ruch jako środek leczniczy oraz *therapeia* – leczenie) oznacza terapię z wykorzystaniem ruchu (gimnastyka, zajęcia ruchowe, rozgrywki sportowe, spacer, wędrówki), leczenie postawy oraz chodu (Rosławski, Skolimowski, 2000; Zembaty, 2002). W jej ramach można wyodrębnić:

- terapię ruchem w pomieszczeniu, w tym w zamkniętym akwenu (w wodzie), zarówno przyrządową, jak i bezprzyrządową (np. ćwiczenia ogólnousprawniające, ćwiczenia oddechowe, gimnastyka poranna, rozgrywki sportowe, tańce, czyli choreoterapia),
- terapię ruchem w terenie, w tym na odkrytym akwenu (w wodzie), również przyrządową lub bezprzyrządową, czyli tzw. terenoterapię (spacer w parku lub w lesie – silvoterapia, spacer nad brzegiem morza – talasoterapia) (Krempa, 2010; Rutkowska i in., 2015).

Zajęcia rekreacyjne, turystyczne i sportowe mogą odbywać się w pomieszczeniu lub w terenie. Rekreacja (łac. *recreo* – odnowić, ożywić, odtwarzać) to działania, które stanowią formę aktywnego wypoczynku umysłowego i fizycznego wybraną dobrowolnie przez człowieka ze względu na osobiste zainteresowania i dla odpoczynku, rozrywki lub rozwoju własnej osobowości, podejmowaną poza obowiązkami zawodowymi, społecznymi i domowymi oraz nauką w czasie wolnym od nauki i pracy (zajęć i czynności zawodowych). Jest ona realizowana w miejscu wypoczynku, stałego zamieszkania lub pobytu człowieka. W przypadku, gdy taka aktywność wiąże się z przemieszczaniem, wędrówką człowieka, podróżami w celu poznawania świata i ludzi, wówczas mówi się o turystyce.

Podsumowując, pacjenci socjoterapii należą do marginalizowanych grup społecznych i jeśli podejmują podróż w celach leczniczych można ich uznać za uczestników turystyki społecznej.

Z kolei sport to forma aktywności człowieka mająca na celu doskonalenie sprawności fizycznej, psychicznej i umiejętności społecznych w ramach współzawodnictwa (indywidualnie lub zbiorowo, w tym grupowo) według ustalonych i akceptowanych reguł. W rekreacji brak jest elementu rywalizacji (współzawodnictwa) (Kwilecki, 2011).

Zooterapia (lub animalterapia) to terapia z udziałem lub przy wykorzystaniu zwierząt. Wyróżnia się następujące jej rodzaje:

- dogoterapia (ang. *dog* – pies) lub kynoterapia,
- hipoterapia (grec. *hippos* – koń),
- felinoterapia (łac. *felis* – kot),
- delfinoterapia (terapia z udziałem delfina),
- onoterapia (terapia z udziałem osła),
- owcoterapia (terapia z wykorzystaniem owcy),
- alpakoterapia (terapia z udziałem alpak) (Malec, Rąglewska, 2015).

Tego typu działania terapeutyczne służą ogólnej poprawie samopoczucia człowieka w sferze społecznej, emocjonalnej, poznawczej i fizycznej. W zooterapii mogą uczestniczyć pacjenci z nerwicą, depresją i zaburzeniami lękowymi, chorobami psychicznymi, ADHD, autyzmem dziecięcym, mózgowym porażeniem dziecięcym, upośledzeniem intelektualnym (Śliwiński, Sieronia, 2004). John Galsworthy (1867–1933) zauważył, że „zabawna rzecz dzieje się z końmi, wychodzą z użycia, a wchodzi w modę” (Wyżnikiewicz-Nawracała, 2002, s. 7). Psy można wykorzystywać wszechstronnie, np. do „czytania psu”, które ma na celu poprawę umiejętności czytania u podopiecznego, doskonalenia umiejętności komunikowania się oraz rozbudzenia zainteresowania książką. Czytanie psu pomaga w zdobywaniu umiejętności przydatnych w życiu codziennym (tak samo ważnych, jak umiejętność pisanie), gdyż dzieci nie odczuwają stresu, który towarzyszy czytaniu w klasie w obecności nauczyciela i uczniów, a ponadto psy nie potrafią czytać, ale są dobrymi słuchaczami, nie poprawiają, nie przerywają, nie okazują zniecierpliwienia, są tolerancyjne i nie są złośliwe (Kulisiewicz, 2007, 2009; Pawlik-Popielarska, 2005).

Aromaterapią nazywamy kurację z wykorzystaniem olejków eterycznych i innych substancji zapachowych, mającą korzystny wpływ na nastrój, samopoczucie, procesy poznawcze oraz zdrowie. Substancje te są wprowadzane do organizmu przez drogi oddechowe (wdech, wdychanie, inhalacje) lub przez skórę (masaże, kąpiel lub kompres). Leczenie zapachem polega na zanurzaniu się w wonnej kąpieli lub przebywaniu w pomieszczeniach pachnących olejkami. Każdy z olejków eterycznych posiada swoje unikalne właściwości. Wykazują one działania bakteriobójcze, przeciwzapalne, rozgrzewające, odkażające i przeciwwirusowe. Olejki eteryczne są silnymi koncentratami uzyskiwanymi z pachnących części roślin. Są zaliczane do grupy leków ziołowych. Można wyróżnić olejki eteryczne z drzewa herbacianego, mięty, róży i jaśminu. Zastosowanie olejków aromaterapeutycznych

pobudza układ odpornościowy organizmu, poprawia krążenie, działa przeciwbólowo i oddziałuje pozytywnie na psychikę. Aromaterapia jest niewskazana dla alergików, małych dzieci i kobiet w ciąży. Quasi-aromaterapia występuje podczas przebywania w lesie, szczególnie sosnowym lub w ogrodzie kwiatowym.

Terapia wspomnieniowa (sentymentalna, romantyczno-sentymentalna, reminiscencyjna, retrospektywna, odtworzeniowa) opiera się na wspominaniu najbardziej znaczących doświadczeń osobistych, przeżyć, przygód, losów opowiadanych (wyrażanych emocjonalnie słowem z gestami, a niekiedy ze wzruszeniem i płaczem) w odpowiednio udekorowanym, stylizowanym pomieszczeniu lub w terenie na bazie fotografii, widokówek, listów, pamiątek, autobiografii, starych przedmiotów, wycinków gazet, przedmiotów codziennego użytku, miejsca urodzenia i przebywania. Można wyodrębnić następujące funkcje terapii wspomnieniowej: poznawczą (poznawanie przeżytych w przeszłości doświadczeń oraz ich skutków, a także określenie potrzeb psychologiczno-socjologicznych pacjenta), psychologiczną (podnoszenie własnej wartości pacjenta na podstawie silnych, mocnych, dobrych stron z własnej przeszłości), terapeutyczną (proces przeglądania dotychczasowego życia w celu lepszego dostosowania się do teraźniejszości i przyszłości, radzenia ze starością, chorobami i niepełnosprawnością), rekreacyjną (miła i pożyteczna forma spędzenia czasu wolnego, szczególnie dotycząca osób starszych, które w naturalny sposób i często z wielką przyjemnością powracają do wspomnień i miejsc oraz rzeczy związanych ze swoją przeszłością).

Zajęcia w zakresie terapii wspomnieniowej przeprowadza się w odpowiednio przygotowanej sali, oddającej klimat, nastroj z dawnych lat lub w terenie podczas zorganizowanej wycieczki do miejsca urodzenia, dzieciństwa i młodości. Interesującą formą terapii wspomnieniowej mogą być również przedstawienia teatralne, spotkania telewizyjne, filmy lub audycje radiowe autobiograficzne i dokumentalne. Mogą one służyć jako techniczno-organizacyjne rozwiązania sesji terapii wspomnieniowej. Tematem wspomnień może być pierwszy dzień w szkole, najweselsza historia życia, przeboje z dawnych lat, święta w gronie rodzinnym.

Pomocnym instrumentem w przeprowadzeniu sesji terapii wspomnieniowej mogą być wylosowane przez pacjenta kartki o treści: z czym Ci się kojarzy słowo/słowa: miłość, przyjaźń, dzieciństwo, młodość, radość, rodzina, rodzeństwo bliższe lub dalsze, najbliżsi (mama, tata, brat, siostra, ciotka, wujek, babcia, dziadek), sąsiedzi, moja droga

do szkoły, moja klasa, moje miejsce zabaw, moja ulubiona zabawka, moja ulubiona zabawa, moja ulubiona książka, moja ulubiona rzecz, najciekawsze spotkanie, najśmieszniejsza przygoda.

Cykloterapia (inaczej cycletherapy) to metoda wykorzystująca rowery rehabilitacyjne jedno- lub dwuosobowe w życiu codziennym, indywidualnie dopasowane, dostrojone w zależności od np. rodzaju niepełnosprawności (Kowalski i in., 2003),

Trening czynności dnia codziennego i funkcjonowania w społeczeństwie jest swego rodzaju procesem zdobywania wiedzy, kształtowania umiejętności społecznych i nabywania nawyków). Obejmuje m.in.:

- trening integracyjny (uspołeczniania), który dotyczy treningu umiejętności interpersonalnych w rozwiązywaniu problemów w trudnych sytuacjach międzyludzkich. Dotyczy on budowania poczucia własnej wartości, treningu komunikacji interpersonalnej, czyli umiejętnego nawiązywania kontaktów i tworzenia pozytywnych relacji społecznych, umiejętnego formułowania i wyrażania swoich myśli, nauczania poprawnej wymowy. Ponadto trening umiejętności interpersonalnych stosowany w rozwiązywaniu problemów w trudnych sytuacjach międzyludzkich uczy budowania poczucia własnej wartości, asertywności radzenia sobie ze stresem, pomaga w nawiązywaniu i utrzymaniu poprawnych relacji międzyludzkich,
- rozmowę terapeutyczną jako metodę pracy diagnostycznej i terapeutycznej,
- trening samoobsługi, inaczej trening umiejętności samoobsługowych, zaradności życiowej, czynności życia codziennego, dostosowania i funkcjonowania w społeczeństwie, w środowisku rodzinnym, rówieśniczym, szkolnym i zawodowym. W tym zakresie wyróżnia się m.in.:
 - trening poznawczy (zdobywanie umiejętności czytania, pisania, wypowiadania się, logicznego myślenia, koncentracji uwagi, ćwiczenia pamięci /trening pamięci/, wspomagane przez gry edukacyjne i logiczne oraz rachunkowość, a ponadto nauczanie pisania listów i podań, wypełniania formularzy urzędowych, w tym przekazów pocztowych,
 - trening higieniczny (higieny), zajmujący się wszystkimi czynnościami, łącznie z zachowaniem estetycznym i schludnym wyglądem, które wpływają potęgująco na stan zdrowia i poprawę samopoczucia człowieka oraz

na kontakty interpersonalne, a także na sprawność fizyczną i umysłową ustroju, np. kultura czystości ciała (higiena osobista), zorganizowane codzienne czynności pracy (higiena pracy), nauki (higiena nauki), higiena czasu wolnego (podczas rozrywki, odpoczynku, wypoczynku, snu), higiena odpowiedniego odżywiania się, higiena właściwego zachowania się człowieka w różnych warunkach życia i kontaktów z ludźmi zdrowymi i chorymi oraz ze zwierzętami, a także przemieszczania się i podróży środkami transportu oraz funkcjonowania organizmu ludzkiego w różnym wieku, płci i stanu zdrowia,

- trening kulinarny, dotyczący umiejętności wykorzystywania narzędzi kuchennych, zastawy stołowej, sprzętu gospodarstwa domowego z przestrzeganiem przepisów bhp, nauczanie zasad zdrowego żywienia, prawidłowego przechowywania żywności (artykułów spożywczych), samodzielnego i estetycznego przygotowania i spożywania posiłków oraz nakrywania stołu, a także kulturalnego zachowania się przy stole),
- trening innych umiejętności praktycznych dnia codziennego, zdobywanie umiejętności w zakresie dbania o własne zdrowie (aktywność, tężyznę fizyczną, spokój psychiczny, w tym emocjonalny) i estetyczny wygląd, radzenia sobie w podstawowych i trudnych sytuacjach życiowych, korzystania z usług służby zdrowia, załatwiania spraw w instytucjach publicznych, nauczanie ubierania się odpowiednio do pory dnia i roku, kształtowanie orientacji przestrzennej oraz umiejętności poruszania się w najbliższym otoczeniu, a ponadto nauczanie samodzielności i niezależności, w tym samodzielnego jedzenia, mycia, ubierania się i załatwiania potrzeb higienicznych i fizjologicznych, obsługi urządzeń gospodarstwa domowego i niektórych napraw. W tym przedmiocie można wyodrębnić też trening budżetowy (operowanie pieniędzmi, dokonywanie zakupów, nauczanie wartości pieniądza, ekonomizacji życia codziennego), trening lekowy, który prowadzi lekarz (opis działania i dawkowania leków, uświadamianie o ważności systematycznego brania leków), a także trening psychoedukacji i edukacji zdrowotnej (promocji zdrowia) dotyczący nauczania zasad zdrowego stylu życia oraz przekazania w sposób

dostępny informacji o różnych stanach chorobowych, o zagrożeniach ze strony środków uzależniających, jak też trening mieszkaniowy (symulowane nauczanie samodzielnego życia i doskonalenie zaradności w życiu codziennym w mieszkaniu treningowym oraz wdrażanie do życia dorosłego), trening kreatywności i przedsiębiorczości, a ponadto trening zagospodarowania czasu wolnego (zainteresowania, hobby, wypoczynek na miejscu i w terenie),

- kontakty z otoczeniem zawodowym w ramach preorientacji zawodowej (zmiany zawodu lub przekwalifikowania).

PODMIOT TURYSTYCZNY NA OBSZARACH WIEJSKICH
ŚWIADCZĄCY USŁUGI SOCJOTERAPEUTYCZNE –
STUDIUM PRZYPADKU

Działania terapeutyczne stanowią ważną część oferty Wiejskich Domów Pracy Twórczej „Uroczanka” w Okopach koło Suchowoli (woj. podlaskie). Na ich terenie rozmieszczone są następujące budynki z określoną specjalizacją:

- „Chata Swojskich Smaków” (jadło lokalne),
- „Dom Rzemiosła Dawnego” („ginące zawody” – prace w drewnie, tkaninie, papierze i kamieniu),
- „Antkowa Kuźnia” (kowalstwo artystyczne),
- „Dom Dzieła Artystycznego” (sztuka artystyczna, w tym ludowa, prezentacja własnych przedstawień w Wiejskim Teatrze Lalek),
- „Słowiańska Chata Zdrowia i Urody” (rozpoznawanie, zbieranie i przechowywanie ziół, ziołolecznictwo, ekologiczne herbaty ziołowe i owocowe, syropy ziołowe i owocowe, nalewki i wina ziołowe i owocowe, powidła, przyprawy, kosmetyki naturalne, masaż ręczny i na urządzeniach terapeutycznych, hartowanie ciała),
- suszarnia ziół „Kalina”,
- bania ruska (zabiegi zdrowotne i relaksujące),
- Chata Ogłady „Magusia”, w której mieści się Akademia Dobrego Wychowania (usługi socjoterapeutyczne),
- „Wiejski Inkubator Kreatywności i Przedsiębiorczości”.

Przedmiotem działalności gospodarczej jest edukacja kulturowa i zdrowotna w Wiejskich Domach Pracy Twórczej „Uroczanka” oraz

edukacja ekologiczna i socjoterapeutyczna na ścieżkach przyrodniczych i w ogrodzie sensorycznym. Ponadto w celach poznawczych i zdrowotnych organizowane są zajęcia rekreacyjne, turystyczne i sportowe zarówno na miejscu, jak i w terenie. Atrakcyjną formą jest edukacja socjoterapeutyczna w ramach Akademii Dobrego Wychowania, prowadzona przez specjalistyczną kadrę (terapeuta zajęciowy, opiekun medyczny, terapeuta zajęciowy ze specjalnością pedagogika lecznicza, ratownik medyczny).

Motywacją do założenia Wiejskich Domów Pracy Twórczej „Uroczanka” było:

- wypełnienie niszy rynkowej, wykorzystanie ogólnych trendów oraz zasobów własnych w turystyce, a zarazem wydłużenie sezonu turystycznego,
- wykorzystanie mody na powrót do korzeni, poznawania w środowisku wiejskim dawnych tradycji i zwyczajów, gwary, wierzeń, historii, szerzej skarbów dziedzictwa narodowego,
- zagospodarowanie potencjału ludzkiego na danym terenie (ludzi ambitnych i zdolnych, nie posiadających możliwości twórczej pracy),
- chęć przygotowania oferty nowego rodzaju wypoczynku, opartego nie tylko na wykorzystaniu walorów przyrodniczych (słońce, woda, piasek), lecz również na doznaniach intelektualnych, poszerzaniu swoich zainteresowań, poznawaniu i przeżywaniu – zorganizowanego, twórczego, aktywnego i zdrowego spędzania wolnego czasu,
- chęć stworzenia miejsca (blisko dużej aglomeracji miejskiej i niedaleko granicy Unii Europejskiej), które będzie przyciągało artystów, historyków, etnografów, przyrodników, ludzi szukających ciszy i spokoju,
- zainteresowanie właścicieli problematyką zrównoważonego rozwoju i zamiar propagowania idei nowego rodzaju turystyki na terenach dotąd rzadko odwiedzanych przez turystów.

Na wybór działalności w tej branży wpłynęło posiadane przez właścicieli wykształcenie, wiedza, doświadczenie zawodowe, kursy i szkolenia oraz umiejętności tworzenia bazy materialnej do przyszłej firmy (przenoszenie i renowacja zabytkowych domów i zbiorów muzealnych), a także hobby w zakresie kolekcjonowania dawnych przedmiotów użytkowych związanych z ginącymi zawodami, sztuką, kuchnią staropolską, medycyną naturalną. Ekspozaty te są prezentowane w „żywych muzeach”.

Struktura produktu turystycznego Wiejskich Domów Pracy Twórczej „Uroczanka” przedstawia się następująco:

- **rdzeń produktu** – „Skarby dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego oraz tajniki zdrowia, urody i wychowania pod jednym dachem”,
- **usługi podstawowe**
 - edukacja kulturowa i zdrowotna, w tym socjoterapia (szkolenia i warsztaty) w Wiejskich Domach Pracy Twórczej,
 - edukacja ekologiczna i etnograficzna (szkolenia i warsztaty) na ścieżkach przyrodniczych: „Poszukiwanie tubylca bobra”, „Piękno krajobrazu wiejskiego” i „Pejzaże wsi” oraz na bazie przydomowej oczyszczalni ekologicznej typu korzenno-roślinnego,
 - edukacja historyczna na ścieżce „Śladami Jaćwingów”,
- **usługi uzupełniające**
 - oferta rekreacyjna „W zdrowym ciele zdrowy duch” (nauczanie pływania, kinezyterapia na lądzie i w wodzie, gimnastyka poranna i ćwiczenia oddechowe, ratownictwo wodne i medyczne, strzelectwo (broń, łuk, proca), narciarstwo biegowe, marsze i biegi przełajowe, marsze i biegi na orientację, spacer, zwiady, gry terenowe, jazda rowerem na orientację, przejażdżki konne, ćwiczenia relaksacyjne, wspinaczka, survival, gry i zabawy ruchowe, gry zabawy świetlicowe,
 - oferta turystyczna „Kresowe wędrówki”, a w tym wędrówki bliskie (Wędrówki ks. Jerzego, Szlakiem przydrożnych krzyży i kapliczek, Poszukiwanie bobra, Poszukiwanie mchu i paproci, Poszukiwanie śladów Jaćwingów, Wiejskie krajobrazy, Odkrywanie architektury wiejskiej, Opowieści starych ludzi), a także wędrówki dalekie (Pielgrzymka do Różanego Stoku, Pielgrzymka do Krypna, Wycieczka do Ostrej Bramy i Studzienicznej, Azymut „Biebrza”, Puszcza Augustowska, Knyszyńska, Białowieska w zasięgu ręki, Wędrówki białoruskie, Poznaj Litwę),
 - oferta sportowa (pływanie, biegi, jazda rowerem, ratownictwo wodne).

Zróznicowanie oferty Wiejskich Domów Pracy Twórczej „Uroczanka” w Okopach prezentuje tab. 9.

Tab. 9. Szczegółowa oferta Wiejskich Domów Pracy Twórczej „Uroczanka”

Nazwa usługi	Opis
Tajniki jadła lokalnego	Szkolenie i warsztaty w „Chacie Swojskich Smaków”
Ginące zawody	Prezentacje stolarstwa, plecionkarstwa, garncarstwa, rymarstwa, tkactwa, szewstwa, zabawkarstwa, zdobnictwa domów, ozdób ludowych w „Domu Rzemiosła Dawnego” oraz kowalstwa artystycznego w „Antkowej Kuźni”
Wiejski Teatr Lalek w Domu Dzieła Artystycznego	Warsztaty artystyczne. Warsztaty teatralne dla dzieci i młodzieży
Pokazy sztuk plastycznych	Prezentacja sztuki ludowej (hafciarstwa, koronkarstwa, rzeźbiarstwa, biżuterii ludowej, malarstwa, snycerstwa) w „Domu Dzieła Artystycznego”
Zielarstwo	Uprawa ziół, poznawanie i zbieranie ziół, przechowywanie ziół, suszenie ziół, zastosowanie ziół w medycynie ludowej w „Słowiańskiej Chacie Zdrowia i Urody”
Zdrowie i uroda	– Masaże ręczne i na urządzeniu terapeutycznym w „Słowiańskiej Chacie Zdrowia i Urody” – Kosmetyka ludowa w „Słowiańskiej Chacie Zdrowia i Urody” – Hartowanie ciała na łądzie i w stawie
Edukacja ekologiczna i socjoterapeutyczna	Zajęcia na ścieżkach przyrodniczych i w ogrodzie sensorycznym („Poszukiwanie tubylca bobra”, „Piękno krajobrazu wiejskiego”, „Aromaty roślin”)
Edukacja socjoterapeutyczna	Ludoterapia i treningi czynności dnia codziennego oraz funkcjonowania w społeczeństwie w ramach Akademii Dobrego Wychowania w Chacie Oglądy „Magusia”

Źródło: opracowanie własne.

Oferta Wiejskich Domów Pracy Twórczej „Uroczanka” skierowana jest do następujących segmentów rynku:

- zorganizowanych grup dzieci i młodzieży, m.in. w ramach zielonych szkół oraz letniego i zimowego wypoczynku,
- zorganizowanych grup dorosłych, w tym pracowników przedsiębiorstw, instytucji i organizacji pozarządowych,
- rodzin i osób indywidualnych,
- artystów, w tym twórców ludowych,
- członków uniwersytetów trzeciego wieku i klubów seniora,
- turystów zagranicznych,
- osób chorych, niepełnosprawnych, niesamodzielnych, samotnych,
- studentów i nauczycieli, w tym nauczycieli akademickich.

Sprzedaż oferty odbywa się przez bezpośrednio u organizatora Wiejskich Domów Pracy Twórczej „Uroczanka”, a także w biurach podróży, hotelach, za pośrednictwem szkół, organizacji pozarządowych (PTTK, ZHP), uniwersytetów trzeciego wieku, klubów seniora, reprezentantów handlowych (np. nauczycieli). Możliwa jest też rezerwacja przez Internet, telefon, fax lub listownie, a później wpłata zaliczkowa w biurze lub na konto.

Na podstawie stale przeprowadzanych badań ankietowych i wywiadów ustalono najczęstsze oczekiwania potencjalnych klientów i osób odwiedzających Wiejskie Domy Pracy Twórczej „Uroczanka”. Są to:

- kompetentna, miła i życzliwa obsługa,
- zagwarantowanie wygodnych noclegów i smacznego wyżywienia,
- możliwość korzystania z parkingu, Internetu, bezpieczeństwo świadczonych usług,
- możliwość fotografowania ekspozycji,
- gwarancja pobytu małych dzieci i zwierząt,
- możliwość uczestniczenia w wycieczkach fakultatywnych,
- możliwość organizowania imprez integracyjnych,
- możliwość uczestniczenia w imprezach kulturalno-historycznych organizowanych przez samorządy lokalne i organizacje pozarządowe,
- możliwość korzystania z agencji filmowo-fotograficznych,
- możliwość korzystania z bazy sportowo-rekreacyjnej na danym terenie.

Oferta Wiejskich Domów Pracy Twórczej „Uroczanka” w Okopach różni się od podobnych usług konkurentów (a jednocześnie sojuszników) następującymi właściwościami:

- jest unikatowa, nowatorska i oryginalna,
- cechuje się kompleksowością i komplementarnością,
- produkt łączy w sobie szerokie oczekiwania turystów: wypoczynek w ciszy, poznawanie dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego regionu (w tym: kuchni staropolskiej czy ginących zawodów), uprawianie sportu, turystyki, rekreacji, dbałość o zdrowie i urodę, socjoterapia czy kształtowanie manier dobrego wychowania,
- edukacja w zakresie dziedzictwa kulturowego odbywa się w poszczególnych domach tematycznych, będących jednocześnie „żywymi muzeami”, w których w ramach szkolenia i

warsztatów turysta może własnoręcznie wykonać upominek (pamiątkę),

- edukacja historyczna na ścieżce „Śladami Jaćwingów” jest jedynym przypadkiem takiej oferty tematycznej na tym terenie,
- oferta uwzględnia wydłużenie sezonu turystycznego,
- produkt skierowany jest do większej liczby zróżnicowanych segmentów rynku,
- produkt posiada relatywnie niską cenę i wysoką jakość świadczonych usług przy bardziej zróżnicowanej ofercie (elastyczna cena jest akceptowana przez turystę),
- produkt jest dostępny i bezpieczny (organizator gwarantuje bezpieczeństwo osobiste i finansowe podczas świadczenia usług),
- w Wiejskich Domach Pracy Twórczej „Uroczanka” obowiązuje fachowość, miła obsługa, życzliwość, twórcza atmosfera, gościnność,
- istnieje już rozpoznawalna marka produktu Wiejskich Domów Pracy Twórczej „Uroczanka”.

Produkt Wiejskich Domów Pracy Twórczej „Uroczanka” jest niewątpliwie nowatorski. Innowacyjność oferty polega na tym, że obok tradycyjnego wypoczynku uwzględniającego wykorzystanie naturalnych zasobów przyrodniczych (słońce, wodę, piasek) wprowadzono formy aktywności ruchowej i aktywności intelektualnej, związane z poznawaniem wartości dziedzictwa kulturowego Podlasia, przeżywaniem, rozwojem zainteresowań, a także takimi dziedzinami, jak: ochrona zdrowia, ekologia i zrównoważony rozwój. Za innowacyjny produkt turystyczny właściciele Wiejskich Domów Pracy Twórczej otrzymali wiele nagród i wyróżnień, m.in. tytuł Podlaskiego Innowatora w kategorii „osoba kreująca innowacyjne rozwiązania”.

PODSUMOWANIE

Socjoterapia jako metoda w terapii zajęciowej dotyczy pomocy psychologicznej, dydaktycznej, wychowawczej i opiekuńczej, obejmującej psychoterapię i psychoedukację oraz trening osobisty i interpersonalny (Jagięła, 2007). Działania socjoterapeutyczne mają ściśle powiązanie z różnymi technikami i formami aktywności zbiorowej, w tym grupowego działania na styku ergoterapii, kulturoterapii i przyrodoterapii. Podczas świadczenia usług w zakresie socjoterapii można

wykorzystać do pracy z podopiecznym wytresowane lub udomowione zwierzęta (żyjące nie w stanie dzikim).

Działalność socjoterapeutyczna może być połączona z wypoczynkiem turystycznym na obszarach wiejskich. Sprzyjają temu cisza, spokój, piękne krajobrazy, bezpośredni kontakt z naturą i ludźmi, przyjazny stosunek społeczności lokalnej do turystów oraz brak masowej turystyki. Usługi socjoterapeutyczne świadczone w wiejskich podmiotach turystycznych stanowią rezerwę w systemie państwowej opieki zdrowotnej oraz alternatywny sposób spędzania czasu wolnego podczas pandemii COVID-19. Obiekty na terenach wiejskich, w których realizowana jest socjoterapia powinny być właściwie wyposażone i dostosowane, szczególnie w przypadku osób niepełnosprawnych i niesamodzielnych oraz dzieci. Ważną rolę w procesie usprawniania organizmu ludzkiego spełnia kwalifikowana i doświadczona kadra, a przy tym uprzejmie nastawiona do turystów.

Podsumowując rolę socjoterapii w turystyce zdrowotnej na obszarach wiejskich należy stwierdzić, że:

- może ona stanowić bardzo ważny składnik oferty turystycznej na obszarach wiejskich, równocześnie będąc istotnym czynnikiem determinującym rozwój turystyki zdrowotnej na wsi,
- usługi socjoterapeutyczne, należące do komplementarnych usług turystycznych (dokładniej do specyficznych usług rekreacyjnych) oferowane są przez różne obiekty hotelarskie i noclegowe, np. gospodarstwa agroturystyczne,
- techniki stosowane w socjoterapii są bardzo zróżnicowane, a do najpopularniejszych należy zaliczyć m.in.: kinezyterapię w pomieszczeniu lub terenie, ludoterapię, zajęcia rekreacyjno-sportowe oraz zooterapię,
- wśród usług socjoterapeutycznych bardzo interesujące wydają się być usługi zooterapii, które dotyczą zajęć terapeutycznych z udziałem różnych gatunków zwierząt, co stanowi szczególną atrakcję dla dzieci,
- zootetapia w Polsce może przyjmować postać np. dogoterapii, hipoterapii, onoterapii czy owcoterapii i stanowić markowy produkt gospodarstwa agroturystycznego,
- różnego typu formy socjoterapii na obszarach wiejskich powinny być wspierane przez podmioty sektora publicznego (np. władze samorządowe w gminach) oraz społecznego (np. organizacje i stowarzyszenia turystyki wiejskiej),
- na przykładzie wybranego podmiotu świadczącego usługi socjoterapeutyczne, czyli Wiejskich Domów Pracy Twórczej

„Uroczanka” w Okopach, można stwierdzić, że oferta socjoterapii może być bardzo bogata i dotyczyć m.in. edukacji w zakresie dziedzictwa kulturowego (historia, etnografia, gospodarka itd.) oraz przyrodniczego,

- socjoterapia w „Uroczance” obejmuje ponadto bardzo zróżnicowane zajęcia terapeutyczne, np. ziołolecznictwo, banię ruską, masaże ręczne, ekologiczne herbaty ziołowe itd.

BIBLIOGRAFIA

- Alanen, Y. (2009). Towards more humanistic psychiatry: Development of need-adapted treatment of schizophrenia group psychosis. *Psychosis*, 1, 156–166.
- Bagga, T., Vishnoi, S. K., Jain, S., Sharma, R. (2020). Medical Tourism: Treatment, Therapy & Tourism. *International Journal of Scientific & Technology Research*, 9 (3), March 2020, 4447–4453.
- Boruszczak, M. (2010). *Turystyka zdrowotna*. Gdańsk: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Turystyki i Hotelarstwa w Gdańsku.
- Canadian Association of Occupational Therapists (1991). *Occupational therapy guidelines for client-centred practice*. Toronto: CAOT Publications ACE.
- Czachara, J., Krupa, J. (2011). *Turystyka wiejska formą rekreacji i terapii dla osób niepełnosprawnych*. Rzeszów: Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie.
- Czeczulewska, E. (2016). Opieka przez komunikację w trosce o pacjentów i personel medyczny. *Forum Opieki Długoterminowej. Medi*, 2 (68), 22–25.
- Dolan P., Olsen J. A. (2008). *Dystrybucja usług medycznych*. Warszawa: Wydawnictwo CeDeWu, 23–25.
- Dragan, M., Oleksy, B. (2005). Socjoterapia a zmiana poziomu lęku i stylów funkcjonowania w grupie. W: M. Deptuła (red.), *Diagnostyka, profilaktyka, socjoterapia w teorii i praktyce pedagogicznej* (s. 359–370). Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Fearing, G., Law, M., Clark, J. (1997). An occupational performance process model: Fostering client and therapist alliances. *Canadian Journal of Occupational Therapy*, 64, 7–15.
- Ganczarska M. (2008). *Socjoterapia wychowanków pogotowia opiekuńczego*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Grabowski, J., Milewska, M., Stasiak, A. (2007). *Vademecum organizatora turystyki niepełnosprawnych*. Łódź: WSTH w Łodzi.
- Ikei H., Koizumi H., Song C., Kouzuki M., Teratani S., Sakuma T., Mizuyazaki Y. (2015). Psychological effects of forest therapy program on workers. *Japanese Journal of Hygiene*, 70, 161–166.

- Jagiela, J. (2007). *Socjoterapia w szkole. Krótki poradnik psychologiczny*. Kraków: Wydawnictwo Rubicon.
- Konieczna, E. J. (2006). *Arteterapia w teorii i praktyce*. Kraków: Wydawnictwo Harmonia.
- Kowalski J.M., Bombik M., Lewandowski R. (2003). *Cykloterapia*. W: J.M. Kowalski, R. Lewandowski (red.), *Rehabilitacja pediatryczna. Wybrane zagadnienia* (s. 219–224). Olsztyn: Wydawnictwo Ameryka WSRDA.
- Krempa B. (2010). *Rola ruchu w procesie nauczania i terapii dziecka*. W: E.M. Skorek (red.), *Terapia pedagogiczna. Zaburzenia rozwoju psychoruchowego dzieci* (s. 81–83). Kraków: Wydawnictwo Impuls.
- Kulisiewicz B. (2007) *Witaj, piesku! Dogoterapia we wspomaganiu rozwoju dzieci o specjalnych potrzebach edukacyjnych*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Kwilecki K. (2011). *Rozważania o czasie wolnym. Wybrane zagadnienia*. Katowice: Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa.
- Kulisiewicz B. (2009). *Dogoterapia we wspomaganiu nauki i usprawnianiu techniki czytania*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Malec M., Rąglewska P. (2015). *Terapeutyczna jazda konna w procesie usprawniania osób starszych. Rehabilitacja w Praktyce*, 6, 45–47.
- Norwid C.K. (2021). *Wielkość*. Pobrane z: <https://literat.ug.edu.pl/cnwybor/055.htm> (23.11.2021).
- Nowak-Ledniowska, K. (2016). *Komunikacja w zespole terapeutyczno-opiekuńczym. Medi. Forum Opieki Długoterminowej*, 2 (68), 19–21.
- Pawlik-Popielarska B. (2005). *Terapia z udziałem psa*. Gdańsk: Wydawnictwo Medyczne Via Medica.
- Prochorowicz, M. (2010). *Działalność gospodarstw agroturystycznych zaangażowanych w obsługę osób niepełnosprawnych. Ekonomiczne Problemy Usług*, 53, 549–561.
- Roman A. (2016). *Geneza i kierunki rozwoju turystyki wiejskiej w Polsce*. W: A. Roman (red.), *Kreatywność i przedsiębiorczość w ergoterapii i kulturoterapii a turystyka zdrowotna na wsi* (s. 20–30). Białystok: Wydawnictwo Niepublicznej Placówki Doskonalenia Nauczycieli „Edukacja, Wychowanie i Bezpieczeństwo” przy Towarzystwie Zapobiegania Tonięciom i Ratowania Tonących w Białymstoku.
- Roman, M. (2018). *Innowacyjność agroturystyki jako czynnik poprawy konkurencyjności turystycznej makroregionu Polski Wschodniej*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Rosławski A., Skolimowski T. (2000). *Badania czynnościowe w kinezyterapii*. Wrocław: Wydawnictwo Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu.
- Rutkowska A., Rutkowski S., Jastrzębski D. (2015). *Kinezyterapia w nowotworach płuc. Rehabilitacja w Praktyce*, 3, 16–18.

- Sawicka, K. (red.) (1999a). *Socjoterapia*, Warszawa: Wydawnictwo Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej Ministerstwa Edukacji Narodowej.
- Sawicka, K. (1999b). Socjoterapia. Proces i metoda. W: K. Sawicka (red.), *Socjoterapia* (s. 9-25). Warszawa: Wydawnictwo Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej Ministerstwa Edukacji Narodowej.
- Silecka, E. (2013). Wybrane konteksty socjoterapii w pracy z jednostkami niedostosowanymi społecznie. W: B. Jankowiak (red.), *Socjoterapia jako forma pomocy psychologiczno-pedagogicznej. Teoria i praktyka*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Stiles, W.B. (2002). Assimilation of problematic experience. [w:] J.C. Norcross (red.), *Psychotherapy relationships that work: Therapist contributions and responsiveness to patients* (s. 462-465). Nowy Jork: Oxford University Press.
- Śliwiński, Z., Sieron, A. (red.) (2014). *Wielka fizjoterapia*. t. 3. Wrocław: Wydawnictwo Elsevier Urban & Partner.
- Wyżnikiewicz-Nawracała A. (2002). *Jeździectwo w rozwoju motorycznym i psychospołecznym osób niepełnosprawnych*. Gdańsk: Wydawnictwo Akademii Wychowania Fizycznego i Sportu im. Jędrzeja Śniadeckiego w Gdańsku.
- Zembała A. (red.) (2002). *Kinezyterapia*. Kraków: Wydawnictwo „Kasper” Sp. z o.o.

Spis tabel

Tab. 1. Czasopisma o największej liczbie publikacji dotyczących turystyki społecznej	70
Tab. 2. Typy grup interesariuszy turystycznych	89
Tab. 3. Charakterystyka przedsiębiorstw społecznych na podstawie kryteriów sformułowanych przez Emergence of Social Enterprises in Europe	102
Tab. 4. Stopnie niepełnosprawności	167
Tab. 5. Bariery zewnętrzne utrudniające osobom niepełnosprawnym uprawianie turystyki.	176
Tab. 6. Bariery wewnętrzne utrudniające osobom niepełnosprawnym uprawianie turystyki.	177
Tab. 7. Centralna Baza Szlaków Turystycznych – elementy składowe i ich funkcje	227
Tab. 8. Przewidywane efekty (korzyści) zaangażowania w turystykę społeczną różnych grup interesariuszy	286
Tab. 9. Szczegółowa oferta Wiejskich Domów Pracy Twórczej „Uroczanka”	309

Spis rysunków

Rys. 1. Liczba publikacji dotyczących turystyki społecznej w bazach Scopus i Web of Science latach 1972-2021 . . .	66
Rys. 2. Liczba publikacji dotyczących turystyki społecznej wg poszczególnych autorów	67
Rys. 3. Najczęściej pojawiające się słowa kluczowe publikacji oraz sieć powiązań między nimi	68
Rys. 4. Publikacje dotyczące turystyki społecznej wg krajów afiliacji.	69
Rys. 5. Najczęściej podejmowane tematy w publikacjach dotyczących turystyki społecznej	71
Rys. 6. Kategorie podmiotów ekonomii społecznej i solidarnej .	120
Rys. 7. Program wizyty studyjnej w Spółdzielni Socjalnej Tropem Przygody	127
Rys. 8. Oferta Spółdzielni Socjalnej ESSKAPADA	128
Rys. 9. Komunikacja marketingowa Browaru Spółdzielczego .	129
Rys. 10. Relacje pomiędzy pojęciami turystyki społecznej seniorów a turystyki socjalnej dedykowanej osobom starszym	147
Rys. 11. Model oferty turystycznej dla seniorów i wpływające na nią otoczenie w ujęciu systemowym	150
Rys. 12. Główne cele wyjazdów turystycznych seniorów . . .	153
Rys. 13. Najważniejsze elementy oferty turystycznej podczas wyjazdów o charakterze wypoczynkowym	154
Rys. 14. Najważniejsze elementy oferty turystycznej podczas wyjazdów o charakterze krajoznawczym (kulturowym) .	155
Rys. 15. Bariery (utrudnienia) dotyczące realizacji programu .	156
Rys. 16. Oczekiwane cechy oferty turystycznej dla seniorów .	157
Rys. 17. Struktura płci respondentów.	170

Rys. 18. Struktura wieku respondentów	171
Rys. 19. Struktura respondentów wg wykształcenia	171
Rys. 20. Struktura respondentów wg źródła utrzymania	171
Rys. 21. Struktura respondentów wg liczby osób w gospodarstwie domowym	172
Rys. 22. Dochody netto respondentów	172
Rys. 23. Struktura respondentów wg miejsca zamieszkania	173
Rys. 24. Rodzaj niepełnosprawności respondentów	173
Rys. 25. Struktura respondentów wg czasu powstania niepełnosprawności	174
Rys. 26. Struktura respondentów wg stopnia niepełnosprawności	175

Przewodnik dobrych praktyk

Turystyka społeczna

Przewodnik dobrych praktyk

Ta część publikacji stanowi dodatek do wcześniejszych rozdziałów, w których omówiono poparty wieloma przykładami z praktyki i nauki aktualny stan wiedzy na temat turystyki społecznej w Polsce. Przewodnik dobrych praktyk zawiera przygotowane w skrótowej, esencjonalnej formie opisy doświadczeń podmiotów zaangażowanych w działania na rzecz turystyki społecznej, rozwoju lokalnego oraz wskazówki dotyczące m.in. tworzenia atrakcji turystycznych, opracowywania ofert (w oparciu o np. wnioski z badań), ułatwiania podróżowania grupom defaworyzowanym, np. osobom starszym czy z niepełnosprawnościami.

Przykłady z pierwszej, jak i drugiej części publikacji prezentowane były podczas Kongresu Turystyki Społecznej, jaki odbył się w październiku 2021 r. w Jeleniej Górze. Zebrane i zestawione w rozbudowanej bądź skrótowej formie są nie tylko dawką wiedzy dla czytelnika zainteresowanego tą tematyką, ale mogą służyć jako inspiracja dla innych podmiotów, które funkcjonują na rynku turystycznym lub które myślą o rozpoczęciu działalności w tym obszarze.

Sylwia Osojca-Kozłowska, MBA
prezes Fundacji Symbioza

Spis treści

„Poznaj Mazury Zachodnie w MIG” – działania na rzecz wsparcia turystyki osób z niepełnosprawnością słuchową	323
Realia prowadzenia biura podróży dla osób z niepełnosprawnością	327
Turystyka osób niewidomych. Co ułatwia podróżowanie?	331
Góry w ciemności (GwC) – innowacyjny system umożliwiający samodzielne poruszanie się po górskich szlakach osobom niewidomym i niedowidzącym	335
Łączą nas góry – czyli sztuka pokonywania społecznych i informacyjnych barier w zakresie turystyki górskiej osób z niepełnosprawnościami	340
Informacja turystyczna a dostępność dla osób z niepełnosprawnościami	344
Lekcje w terenie szansą dla turystyki młodzieżowej.	348
Wycieczka szkolna: od startu do mety	350
Bałtów. Od niedochodowego, drobnego rolnictwa, 30% bezrobocia, śladów dinozaura do produktu turystycznego, który odmienił życie mieszkańców.	353
Owidz. Jak zmienić wizerunek popegeerowskiej wsi i uczynić z niej atrakcję turystyczną Pomorza w oparciu o dziedzictwo lokalne . .	358
Pławna Dolna: magiczna wieś wyczarowana przez artystę	362
Górnicza przeszłość Borów Tucholskich. Od budowy rodzinnego domu do atrakcji turystycznej, która zmieniła oblicze zapomnianej wioski	365
Atrakcje i produkty turystyczne kreowane w ramach idei turystyki społecznej	369
Współczesne trendy i wyzwania turystyki osób z niepełnosprawnościami	373
Aktywność polskich seniorów na rynku turystycznym.	375
Trendy w rozwoju aktywności turystycznej seniorów w XXI wieku .	379
Wykluczenie turystyczne jako bariera lokalnego i regionalnego rozwoju turystyki	384
Wieś jako przestrzeń dla turystyki społecznej i źródło inspiracji . .	388
Ekonomia współdzielenia. Szanse i zagrożenia dla turystyki społecznej	390

„Poznaj Mazury Zachodnie w MIG” – działania na rzecz wsparcia turystyki osób z niepełnosprawnością słuchową

ZLOT. Jedna z form promocji projektu ZLOT dotyczącego
turystyki osób głuchych na obszarze Mazur Zachodnich. Fot. ZLOT

Zachodniomazurska Lokalna Organizacja Turystyczna jako jeden ze 120^{*} tego typu podmiotów działających w Polsce wg stanu z 12.11.2021 wskazanego przez Polską Organizację turystyczną, jest pionierem i liderem w działaniach służących niwelowaniu barier i udostępnianiu oferty turystycznej osobom niepełnosprawnym, w szczególności turystom z dysfunkcją słuchową. W latach 2019–2021 zrealizowała 3 projekty, które otworzyły obszar Mazur Zachodnich na turystów z niepełnosprawnościami.

Lokalizacja: Pojezierze Iławskie, powiat ostródzki oraz obszary wchodzące administracyjnie częściowo w powiaty: iławski, elbląski, olsztyński, nowomiejski.

Realizator: Zachodniomazurska Lokalna Organizacja Turystyczna.

Koordynator i inicjator: Marlena Rogowska, dyrektor ZLOT.

Partnerzy: Stowarzyszenie Osób Niesłyszących w MIG, Polski Związek Głuchych Zarząd Główny, Świat Ciszy.

^{*} Stan na dzień 12.11.2021 baza (Polskiej Organizacji Turystycznej).

Dwujęzyczny informator – przewodnik po atrakcjach Mazur Zachodnich dla osób głuchych. Fot. ZLOT

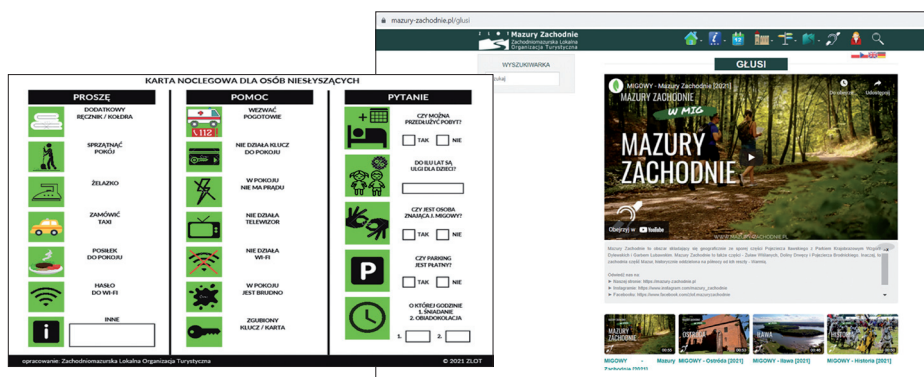
Cel: ułatwienie dostępu osobom głuchym do atrakcji turystycznych regionu Mazur Zachodnich poprzez zastosowanie innowacyjnych rozwiązań w turystyce oraz podwyższenie wiedzy i świadomości kadr branży turystycznej w zakresie obsługi turystów głuchych.

Projekt: „Turystyka w mig”, „Poznaj Mazury Zachodnie w mig”, „Zwiedzaj Gminę Ostróda bez barier”.

Finasowanie: działania udało się zrealizować dzięki finansowaniu pozyskanemu przez ZLOT z programów Narodowego Instytutu Wolności – Centrum Społeczeństwa Obywatelskiego ze środków FIO, Ministerstwa Rozwoju, Pracy i Technologii, Gminy Ostróda;

Działania: Skupiając się na działaniach udostępniających ofertę turystyczną ZLOT zrealizował:

- ▶ cykl szkoleń z kreowania wizerunku regionu Mazur Zachodnich i komunikacji bez barier z udziałem tłumacza języka migowego,
- ▶ spot promocyjny Mazury Zachodnie w języku migowym, w którym występują osoby niesłyszące zamieszkałe na obszarze działania;
- ▶ integrację branży turystycznej ze środowiskiem osób głuchych,
- ▶ kurs języka migowego na poziomie podstawowym dla 10 osób,
- ▶ kurs online polskiego języka migowego (PJM) dla 15 osób na poziomie A1 i A2;

Karta Noclegowa ułatwiająca komunikację osoby głuchej z obsługą obiektu noclegowego (po lewej stronie), oraz strona internetowa promująca turystykę Mazur Zachodnich z zakładką dla osób głuchych. Fot. ZLOT

- ▶ szkolenie stacjonarne dla uczestników, z zakresu świadczenia usług turystycznych z uwzględnieniem potrzeb osób niesłyszących oraz z niepełnosprawnościami,
- ▶ opracowanie i wydanie folderu promocyjno-informacyjnego o atrakcjach regionu uwzględniającego potrzeby osób niesłyszących (wersja w jęz. polskim i niemieckim)
- ▶ opracowanie i wydanie folderu promocyjno-informacyjnego o atrakcjach regionu uwzględniającego potrzeby osób niesłyszących (wersja w jęz. polskim i niemieckim)
- ▶ nagranie 3 filmów z ofertą muzeów z regionu Mazur Zachodnich
- ▶ konferencję, której celem było omówienie wdrożonych w ramach projektu rozwiązań.

Oprócz zadań w ramach dofinansowania ww. projektów, ZLOT podejmował jeszcze inne przedsięwzięcia, które wspierały możliwość poznawania regionu Zachodnich Mazur przez osoby głuche oraz ich aktywizację w związku z rozwojem turystyki tego obszaru. Wśród nich było nagranie cyklu filmików „Język migowy ułatwia rozmowy”, komunikacja w mediach, TVP i radio o problemach osób głuchych w uprawianiu turystyki, umożliwienie zwiedzania Ostródy i regionu Mazur Zachodnich w języku migowym, zatrudnienie w prowadzonej przez ZLOT informacji turystycznej w Ostródzie osoby niesłyszącej, dostosowanie strony ZLOT i obszaru Mazur Zachodnich do potrzeb osób z niepełnosprawnościami – osób głuchych, niesłyszących oraz niewidomych, wyodrębnienie na tej stronie specjalnej zakładki dla osób głuchych. ZLOT był również zaangażowany w to, by punkty informacji turystycznych znajdujące się na obszarze jego działania,

Mapka promująca projekt „Turystyka w MIG” ułatwiająca osobom głuchym zwiedzanie Mazur Zachodnich. Fot. ZLOT.

były dostosowane do potrzeb osób z różnorodnymi rodzajami niepełnosprawności i modelowo dostosował do tego prowadzony samodzielnie punkt IT w Ostródzie, który jest dostępny dla osób z dysfunkcją ruchu, głuchych i niewidomych.

Implikacje dla praktyki

Działania podejmowane przez ZLOT mogą stanowić inspirację dla innych organizacji turystycznych w Polsce, a także dla zarządców obiektów turystycznych, atrakcji turystycznych, dystrybutorów produktów turystycznych, osób zajmujących się promocją ofert turystycznych. Szczególnie istotną kwestię stanowi komunikacja marketingowa ze środowiskiem osób głuchych, które ze względu na specyfikę kodu językowego, należą do jednej z najbardziej defaworyzowanych grup w turystyce. Opracowane przez ZLOT foldery, spoty, podstrony dedykowane osobom głuchym stanowią dobry przykład na to, jak taka komunikacja może i powinna wyglądać.

Źródło: mazury-zachodnie.pl

Realia prowadzenia biura podróży dla osób z niepełnosprawnością

**Małgorzata Tokarska, właścicielka biura podróży
Accessible Poland Tours**

Biura podróży dla osób z niepełnosprawnością (OzN) istnieją na całym świecie i nie są niczym nadzwyczajnym. Zajmują się turystyką wyjazdową oraz przyjazdową. Niepełnosprawny turysta może pojechać wszędzie. Przykładowe biura dla OzN:

- ▶ <https://nolimits-tours.com/>
- ▶ <https://www.accessibletravelnl.com/>
- ▶ <https://www.accessible-japan.com/>
- ▶ <https://accessibletravelperu.com>
- ▶ <https://planetabled.com/>

Blaski i cienie prowadzenia biura podróży obsługującego osoby z niepełnosprawnościami

Zalety:

- ▶ satysfakcja
- ▶ możliwość wykonywania pracy w domu
- ▶ bycie aktywnym
- ▶ udział w projektach międzynarodowych
- ▶ popularność

Trudności:

- ▶ małe grupy
- ▶ niska frekwencja
- ▶ finanse
- ▶ brak dofinansowania na wyjazdy
- ▶ uprzedzenia
- ▶ brak stałej współpracy z NGO
- ▶ brak rzetelnych informacji o dostępności na stronach organizacji turystycznych.

Małgorzata Tokarska

- ▶ Prowadzi samodzielnie od 2009 r. licencjonowane Biuro Podróży Dla Osób Niepełnosprawnych ACCESSIBLE POLAND TOURS.
- ▶ Licencjonowany pilot wycieczek.
- ▶ Przedstawiciel organizacji ENAT na Polskę.
- ▶ Ekspert zajmujący się turystyką osób niepełnosprawnych.
- ▶ Bohaterka jednego z odcinków „Super ludzie”.

**„Nie podróżujemy, aby uciec przed życiem,
ale aby życie nie uciekło z nas”**

Podróże dla OzN to:

- ▶ Walory terapeutyczne
- ▶ Przełamywanie wszelkich barier
- ▶ Poznanie nowych osób
- ▶ Spełnienie marzeń

Na co zwrócić uwagę przygotowując imprezę turystyczną dla osób niepełnosprawnych?

Logistyka

- ▶ Brak miejsca na improwizację
- ▶ Zawsze trzeba mieć Plan B
- ▶ Co robić jak plan B zawodzi?
- ▶ Przykład 1: Odwołany lot z Rzymu
- ▶ Przykład 2: Zły bus w Paryżu

O czym jeszcze trzeba pamiętać?

- ▶ Ubezpieczenie,
- ▶ Diety,
- ▶ Aktualne dokumenty, leki, pompka do wózka, orzeczenia, specjalne życzenia,
- ▶ Program dla klientów,
- ▶ Kontakt z usługodawcami w celu potwierdzenia usług,
- ▶ Zakwaterowanie grupy – konieczność upewnienia się, że w pokoju wszystko jest w porządku.

Czym się różni biuro podróży dla osób niepełnosprawnych od zwykłego biura podróży?

Biuro podróży dla osób niepełnosprawnych	Zwykłe biuro podróży
▶ Oferta szyta na miarę ▶ Brak miejsca na improwizację ▶ Małe grupy ▶ Budzenie wrażliwości innych ▶ Mniejsze zyski – większa satysfakcja	▶ Łatwiej zorganizować wyjazd. ▶ Możliwość szybkiej zmiany programu w trakcie imprezy turystycznej ▶ Większa frekwencja pozwala generować większe zyski ▶ Możliwość szybkiej zmiany programu w trakcie imprezy turystycznej ▶ Większa frekwencja pozwala generować większe zyski

Toskania 2018 (po lewej) i Petersburg 2016. Fot. Accesible Tour Poland

Jak sprawdzam dostosowanie obiektu do potrzeb osób niepełnosprawnych?

- ▶ osobiście,
- ▶ czytając bądź słuchając opinii innych,
- ▶ drogą mailową,
- ▶ przeszukując internet.

Problemy branży turystycznej w komunikacji z klientem niepełnosprawnym ruchowo

- ▶ brak wiedzy o potrzebach klientów z niepełnosprawnością,
- ▶ strach przed klientem z niepełnosprawnością ruchową,
- ▶ brak znajomości podstawowego savoir-vivre.

Najważniejszą częścią wyprawy dla OzN z niepełnosprawnością ruchową jest odpowiedni środek transportu. Fot. Accesible Tour Poland

- ▶ Co możemy usłyszeć, np. „Mamy klienta niepełnosprawnego raz do roku”

Czego należy mieć świadomość?

- ▶ Turystyka dostępna to także umiejętność rozmowy z klientem niepełnosprawnym!!!
- ▶ Dostępność usług w turystyce ważna jest na wszystkich etapach podróży.
- ▶ Turystom Niepełnosprawnym ze względu na ograniczenia znacznie trudniej zmieniać trasę i program wyjazdu.
- ▶ Jeżeli zapomnimy o jakimś ogniwie, zaplanowana impreza może okazać się nie wymarzonymi wakacjami – tylko koszmarem.

Rekomendacje:

- ▶ Obsługa turystyczna osób z niepełnosprawnością ruchową musi być traktowana kompleksowo.
- ▶ Traktujmy niepełnosprawnych klientów, tak jak sami chcielibyśmy być traktowani, gdybyśmy byli na ich miejscu.

Turystyka osób niewidomych. Co ułatwia podróżowanie?

**Hanna Pasterny – niewidoma pisarka, lingwistka,
podróżniczka, działaczka ngo**

Materiał jest zestawem rekomendacji dla organizatorów turystyki, podmiotów świadczących usługi turystyczne i paraturystyczne z uwzględnieniem potrzeb osób niewidomych. Autorka, jako osoba niewidoma od urodzenia, spędzająca mnóstwo czasu w podróży po Polsce i świecie, w oparciu o własne doświadczenia oraz uwagi innych osób niewidomych, opracowała zestawy dobrych praktyk, których wdrożenie ułatwi podróżowanie osobom niewidomym. Uwagi te powinny być przydatne zarówno dla biur podróży zajmujących się organizacją wyjazdów dla osób niewidomych, zarządów obiektów noclegowych, gastronomicznych, kulturalnych, atrakcji turystycznych, organizatorom transportu, organizacji pozarządowych zajmujących się turystyką i wsparciem osób niepełnosprawnych oraz wszystkich osobom oraz podmiotów, które rozpoczynają realizację zadań z obszaru dostępności.

Transport: uwagi ogólne

- ▶ strony internetowe przewoźników i portali podróżniczych zgodne ze standardami dostępności WCAG 2.1
- ▶ dostępne aplikacje na smartfony – rozkłady jazdy, informacje o najbliższych odjazdach, nawigacja, zakup biletów
- ▶ możliwość zarezerwowania biletu i uzyskania informacji przez telefon
- ▶ informowanie z wyprzedzeniem o zmianie stanowiska i peronu
- ▶ automatyczne otwieranie drzwi autobusów, tramwajów i pociągów
- ▶ asysta na dworcach kolejowych, autobusowych i lotniskach
- ▶ honorowanie legitymacji osoby niepełnosprawnej za granicą

Autobusy:

- ▶ oznaczenie przystanków – ścieżki prowadzące, system informacyjno-nawigacyjny Totupoint
- ▶ oznaczenie stanowisk na dworcach autobusowych – brajl, jakiś element dotykowy
- ▶ podjeżdżanie autobusów w stałe miejsca
- ▶ mówiące tablice z rozkładem jazdy
- ▶ na dworcach autobusowych zapowiadanie nadjeżdżających autobusów
- ▶ komunikaty zewnętrzne o numerze linii i kierunku jazdy
- ▶ wyraźne komunikaty o nazwach przystanków
- ▶ wprowadzenie standardu dotyczącego instalowania przycisku otwierającego drzwi

Pociągi:

- ▶ brajlowskie oznaczenia na poręczach schodów informujące o numerze peronu, kierunku jazdy metra, nazwie ulicy
- ▶ pasy bezpieczeństwa na peronach
- ▶ dobre nagłośnienie
- ▶ niezapowiadanie pociągu w trakcie wjeżdżania innego
- ▶ zapowiadanie stacji
- ▶ w razie opóźnienia pociągu informowanie podróżnych, ile minut wynosi
- ▶ wprowadzenie standardu dotyczącego układu toalet, w tym sposobu zamykania drzwi

Gastronomia:

- ▶ na stronie internetowej menu w wersji tekstowej
- ▶ dostęp w lokalu do Wi-Fi, by móc odczytać menu
- ▶ menu w brajlu
- ▶ odczytanie karty dań przez pracownika restauracji
- ▶ pomoc w znalezieniu stolika, toalety, wyjścia
- ▶ terminale płatnicze z wyczuwalnymi przyciskami

Zakwaterowanie:

- ▶ dostępna strona internetowa i system rezerwacji
- ▶ terminale płatnicze z wyczuwalnymi przyciskami
- ▶ udźwiękowiona winda z wyczuwalnymi przyciskami oznaczonymi brajlem
- ▶ brajlowskie napisy na drzwiach pomieszczeń lub tabliczki NFC
- ▶ wyczuwalne przyciski do wpisania kodu przy wejściu do apartamentu

Hanna Pasterny jest osobą niewidomą od urodzenia. Niepełnosprawność, która dla wielu stanowi istotną barierę, nie przeszkodziła jej w samorozwoju, angażowaniu się w wiele inicjatyw i poznawaniu świata, po którym podróżuje z olbrzymią odwagą, nierzadko samodzielnie. Zjeżdżała wiele krajów Europy, była także w Stanach Zjednoczonych i Izraelu. Jest absolwentką filologii romańskiej. W roku 2009 ukończyła podyplomowe studia logopedyczne na Uniwersytecie Śląskim, a w 2019 poradnictwo psychologiczne i interwencję kryzysową na Akademii Pedagogiki Specjalnej. Zna biegle języki francuski i angielski, pracowała w szkole podstawowej ucząc francuskiego, a także w przedszkolu prowadząc zajęcia logopedyczne z niewidomymi dziećmi ze sprzężoną niepełnosprawnością. Obecnie pracuje jako konsultantka ds. osób niepełnosprawnych w stowarzyszeniu Centrum Rozwoju Inicjatyw Społecznych CRIS w Rybniku. Prócz pracy w stowarzyszeniu zajmuje się edukacją – uczy brajla, zarówno dzieci, jak i dorosłych, prowadzi zajęcia osławiające z niepełnosprawnością, warsztaty o komunikacji z osobami niepełnosprawnymi. Angażuje się w wolontariat, pomagając m.in. w Towarzystwie Pomocy Głuchoniewidomym. Za aktywność społeczną otrzymała wyróżnienie Lady D oraz nagrodę Człowiek bez barier. W 2017 r. znalazła się w gronie stu najbardziej wpływowych niepełnosprawnych Polaków, których sylwetki zaprezentowano w publikacji „Lista mocy”, a w 2020 otrzymała Nagrodę Rzecznika Praw Obywatelskich im. Macieja Lisa dla zaangażowanych w ochronę praw osób z niepełnosprawnościami. Z chęcią dzieli się swoimi doświadczeniami i wiedzą, obala mity i stereotypy dotyczące osób niepełnosprawnych, w szczególności osób niewidomych, udowadniając, że „chcieć to móc” i stając się dla wielu inspiracją. Współpracuje z mediami przygotowując artykuły dotyczące niepełnosprawności, jest także autorką trzech książek *Moje podróże w ciemno*, *Jak z białą laską zdobyłam Belgię*, *Tandem w szkocką kratę*.

- ▶ karty czipowe do drzwi pokoju z wyczuwalnym elementem
- ▶ pomoc w poruszaniu się po budynku, zlokalizowaniu gniazdek elektrycznych w pokoju, przy szwedzkim stole
- ▶ kwaterowanie w pokoju na końcu korytarza lub w innym charakterystycznym miejscu
- ▶ w pokoju czajnik elektryczny zamiast zaparzacza
- ▶ dostęp do Internetu w pokoju
- ▶ różne kształty buteleczek z kosmetykami
- ▶ możliwość otwarcia okna w pokoju
- ▶ cichy pokój

Cichy pokój, czyli jaki?

- ▶ daleko od windy
- ▶ okna nie wychodzą na parking, wejście, dyskotekę, bar, agregat, plac zabaw
- ▶ bez klimatyzacji lub z możliwością całkowitego jej wyłączenia
- ▶ bez tykającego zegara
- ▶ możliwość wyłączenia lodówki
- ▶ cicha wentylacja w łazience i osobny przycisk do jej włączania
- ▶ najwyższe piętro, bez sąsiadów nad głową

- ▶ w miarę możliwości brak sąsiadów za ścianą
- ▶ szczelne drzwi tłumiące dźwięki z korytarza
- ▶ wykładziny dywanowe na korytarzach i w pokojach

Jedna z najnowszych książek Hanny Pasterny, w której jako osoba niewidoma od urodzenia przełamuje po raz kolejny bariery niepełnosprawności podczas swoich podróży i nie tylko udowadnia czytelnikowi, że „chcieć to móc”, ale także zwraca uwagę na to, jakich elementów w delektowaniu się światem nie dostrzegają ludzie posiadający wszystkie zmysły. Fot.H. Pasterny

Góry w ciemności (GwC) – innowacyjny system umożliwiający samo- dzielne poruszanie się po górskich szlakach osobom niewidomym i niedowidzącym

W 2015 roku grupa pracowników akademickich z Wrocławia, zainspirowana pomysłem swojego kolegi oprowadzającego po górach osoby niewidome, podjęła wyzwanie, by opracować system technologiczny, który umożliwiłby osobom z dysfunkcją wzroku bezpiecznie i samodzielnie spacerować po łatwych technicznie szlakach Karkonoszy i Gór Izerskich. Innowacyjny i prosty w realizacji projekt, którym próbowali zainteresować, samorządy terytorialne województwa dolnośląskiego i pozyskać środki na jego realizację, nazwany został Góry w Ciemności (GwC), przeszedł pozytywne testy, oczekuje czeka na rozbudowę i możliwość wdrożenia go także w innych pasmach górskich w Polsce.

Lokalizacja: Województwo Dolnośląskie, Karkonosze, Góry Izerskie, Gmina Miasto Szklarska Poręba, Gmina Karpacz, Powiat Karkonoski

Inicjatorzy: indywidualnie działający pracownicy akademicy: Wyższej Szkoły Bankowej we Wrocławiu, Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu, Politechniki Wrocławskiej, osoby niewidome z Wrocławia;

Realizatorzy: inicjatorzy, Lokalna Organizacja Turystyczna w Szklarskiej Porębie, Karkonoski Sejmik Osób Niepełnosprawnych, Urząd Marszałkowski Województwa Dolnośląskiego, Miasto Szklarska Poręba, Stowarzyszenie Inwalidów Wzroku;

Cel: stworzenie możliwości samodzielnego przemierzania szlaków górskich przez osoby niewidome i niedowidzące przy użyciu innowacyjnych rozwiązań technologicznych;

System GwC rekomenduje Kamil Dorsz, niewidomy turysta

Byłem pierwszym testerem systemu GwC, na który pomysł zrodził się w 2015 roku podczas mojego pobytu w Szklarskiej Porębie. Jego pomysłodawcą jest wykładowca w WSB we Wrocławiu Adam Karpiński, który towarzyszył mi jako przewodnik. W czasie naszych wędrówek górskich tam gdzie było to możliwe ze względu na ukształtowanie terenu szedłem sam z laską, podczas gdy on znajdował się obok mnie lub w pewnej odległości za mną. W ten sposób Adam wpadł na pomysł stworzenia osobom niewidomym możliwości samodzielnego poruszania się po górach. Po powrocie do Wrocławia zaprosił do współpracy swoich kolegów z wrocławskiego AWF-u oraz z Politechniki Wrocławskiej. Prace trwały dwa lata. W 2017 r. ruszyły pierwsze testy.

System składa się z kilku urządzeń – z kasku z antenką, która odbiera fale z nadajników zamontowanych na drzewach. Kask połączony jest z małym komputerem umieszczonym w torbie w kształcie „nerki” przewieszanej przez ramię. Sprzęt obsługuje się za pomocą pilota, który posiada dwa przyciski. Urządzenie może pracować w dwóch trybach: automatycznym, czyli ciągłym oraz ręcznym (wyzwalacz). Do ustawienia systemu ciągłego bądź wyzwalacza służy jeden przycisk, drugi w trybie wyzwalacza odpowiada za wydobywanie z siebie dźwięku w postaci brzęczyka. Test składał się z dwóch części. Przez pierwsze 700 metrów trasy aparat był nastawiony na system ciągły. Na głowie miałem założony kask, przez ramię przełożoną „nerkę” ze sprzętem, w jednej ręce pilot, w drugiej laskę, która służyła mi do wyszukiwania punktów orientacyjnych takich jak np. trawa czy wyższa roślinność. Urządzenie było nastawione na system ciągły i co 10 sekund przekazywało informację czy jesteśmy na trasie czy z niej zbyczyliśmy. Informacja ta była wysyłana samoistnie do pilota w postaci sygnału. Pojedynczy oznaczał, że idziemy poprawnie i jesteśmy centralnie na szlaku. Podwójny informował, że zbaczamy na prawo. A poczwórny, że na lewo. Urządzenie kontroluje nas co 10 sekund. W drugiej części testu aparat został przełączony na wyzwalacz. W tym trybie za pomocą pilota samodzielnie korygowaliśmy kierunek. Różnica polegała na tym, że w momencie zagrożenia obawą zejścia z trasy należało się zatrzymać i po naciśnięciu przycisku urządzenie sygnalizowało nam pozycję tak samo jak w pierwszej części. Dzięki temu w każdej chwili mogliśmy upewnić się czy dobrze idziemy.

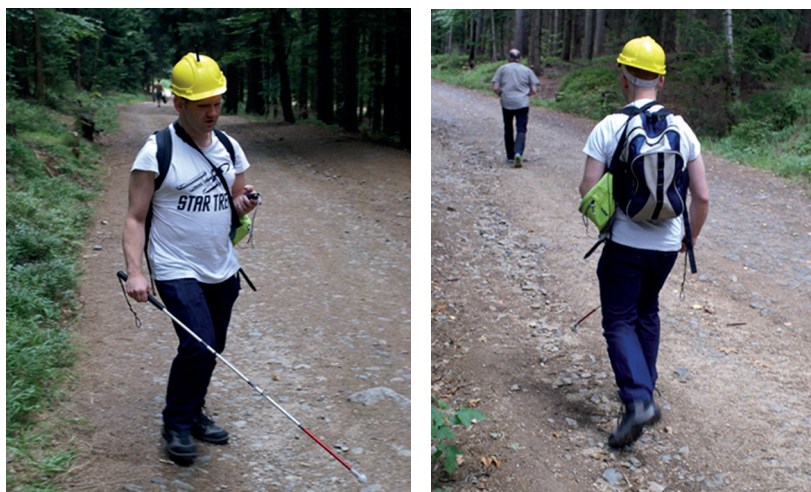
Podsumowując: zdaniem wszystkich uczestników projekt jest bardzo trafny i idzie w dobrym kierunku. Stwarza osobom całkowicie niewidomym możliwość spędzania czasu w samotności na łonie natury, co w naszym przypadku jest wyjątkowo trudne. Dzięki tego typu przedsięwzięciom istnieje szansa na zmianę poglądów głęboko zakorzenionych w społeczeństwie. Niestety stereotypowe postrzeganie osób niepełnosprawnych dotyka nas prawie na każdym kroku. Niewidomi stanowią szczególną grupę, która często kojarzona jest nie tylko z całkowitą niezdolnością do pracy, ale także nawet do samodzielnej egzystencji. Wszelkie inicjatywy tego typu pozwalają budzić nadzieję na zmianę mentalności ludzi, którzy wzrok uważają za najcenniejszy zmysł i bez niego nie wyobrażają sobie życia.

Idea przedsięwzięcia: istotą projektu było stworzenie systemu umożliwiającego bezpieczne (z dokładnością do 50 cm), samodzielne, poruszanie się osób niewidomych po trasie turystycznej. Jego elementem jest ciągła lokalizacja turysty w terenie poprzez wysoką stabilność nawigacji, warunkującą bezpieczeństwo

podejmowanych wędrówek górskich. Zintegrowany system oparty jest na radiowych urządzeniach lokalizacyjnych, sterowanych autorskim oprogramowaniem informatycznym. Jego zasięg jest ograniczony, co nie powoduje żadnych zakłóceń w ogólnie dostępnym systemie radiowym oraz nie ma negatywnego oddziaływania na górską faunę i florę.

Opis systemu:

Na osprzęt działającego systemu składają się: anteny – lokalizacyjne i pozycyjne, stacja analizująca, kask, pilot wielofunkcyjny, dzięki niemu osoba niewidoma znajdującą się na szlaku turystycznym w środowisku górskim jest w sposób ciągły monitorowana poprzez stację bazową umieszczoną w wydzielonym miejscu pod stałym nadzorem.

Karkonosze. Część dystansu Kamil Dorosz, niewidomy turysta, pokonał samodzielnie, korzystając z tradycyjnej laski i korygujących informacji głosowych przewodnika GWC. Fot. A. Karpiński

Anteny wraz z akumulatorami mocowane są na drzewach w odległości kilkunastu metrów od szlaku, w ustawieniu szeregowym. Anteny mają za zadanie lokalizowanie osoby wyposażonej w urządzenie odbiorcze i określanie odległości od krawędzi szlaku. Urządzeniem kierującym niewidomego po trasie jest ergonomiczna antena odbiorcza umieszczona w kasku, pozwala ona na stabilny odbiór sygnałów z anten pozycyjnych rozmieszczonych przy szlaku. Dodatkowo kask stanowi element ostrzegawczy dla innych osób, szczególnie rowerzystów korzystających ze szlaku.

Urządzenia systemu GwC to nadajniki mocowane na drzewach, kaski i piloty.

Fot. A. Karpiński

Dzięki stacji analizującej dane niewidomy turysta poruszający się na szlaku GwC otrzymuje zminiaturyzowaną jednostkę obliczeniową, mającą na celu analizę jego pozycji.

Pilot wielofunkcyjny jest urządzeniem, które umożliwia odbiór informacji dotyczących pozycji osoby niewidomej na szlaku, wspiera ją w określeniu kierunku poprzez sygnały wibracyjne. Pilot może być uruchamiany automatycznie lub na żądanie użytkownika. Przygotowywany system lokalizacyjno-nawigacyjny stanowił nowatorskie rozwiązanie techniczne w tym obszarze działania oraz wpłynęło w znaczącej mierze na niwelowanie barier społecznych.

W 2015 roku zamontowano urządzenia lokalizacyjne w przystępnych trasach Karkonoszy w drodze na Wysoki Kamień, zakupiono osprzęt w postaci kasków, w których zamocowano anteny, przygotowano zestawy, w których osoby niewidome rozpoczęły testowanie systemu i odbywanie wędrówek.

Implikacje dla praktyki: system został dobrze przyjęty przez osoby niewidome, które lubią spędzać czas w ruchu i praktykują górskie wędrówki w towarzystwie osób widzących. Proste technologiczne rozwiązania łatwe są do montażu w środowisku naturalnym, nie zakłócają jego funkcjonowania. Technologię przygotowaną przez

Radość na szczycie – Wysoki Kamień zdobyli samodzielnie wszyscy niewidomi testerzy. Fot. A. Karpiński

naukowców, przetestowaną przez osoby niewidome i przedstawicieli organizacji pozarządowych można rozwijać na innych trasach górskich. Obecnie trasa w Karkonoszach, na której został zamontowany testowy system GwC, wymaga zakupu nowego osprzętu, zwiększenia jego ilości, uruchomienia wypożyczalni kasków i pilotów dla osób niewidomych przy trasach, a także wyłonienia podmiotu, który kontrolowałby stan urządzeń na trasie.

Źródło: PolskieRadio.pl; lot.szklarskaporeba.org

Łączą nas góry – czyli sztuka pokonywania społecznych i informacyjnych barier w zakresie turystyki górskiej osób z niepełnosprawnościami

Maria Zięba, Daniel Gerus – Fundacja Ładne Historie

„Łączą nas góry” to hasło idei, w ramach której Fundacja Ładne Historie organizuje bezpłatne wycieczki górskie dla osób z niepełnosprawnościami i ich rodzin.

Realizator: Fundacja Ładne Historie

Miejsce: Sudety, Dolny Śląsk

Idea: „Łączą nas góry” to pełne emocji, serdecznych gestów, ale też bohaterskich czynów, górskie wyprawy po Sudetach, w których biorą wspólnie udział osoby z niepełnosprawnościami wraz z osobami zdrowymi. Pomysł jest prosty, a zarazem wyjątkowy: polega

Wyprawy zdrowych i niepełnosprawnych w góry pełne są bohaterskich lekcji empatii. Fot. Fundacja Ładne Historie

Maria Zięba, prezeska Fundacji Ładne Historie

W 2019 roku zrealizowaliśmy pierwszą edycję projektu z zakresu integracji i aktywizacji społecznej Łączą nas góry. Pokonując stereotypy, sprawiliśmy, że przepiękne Sudety stały się dostępne dla tych, którzy na co dzień pokonują o wiele większe trudności.

Turystyka górską to fantastyczna forma rehabilitacji, jednak takie wyprawy wymagają sprzętu, na który nie każdy może sobie pozwolić. Dzięki przyznanym dotacjom mogliśmy zapewnić odpowiedni sprzęt i zorganizować 15 wycieczek, na których byli obecni rehabilitanci, przewodnicy górscy i wolontariusze – osoby w każdym wieku, które zgłosiły chęć pomocy i dołączenia do nas na górskim szlaku, często z własnymi rodzinami. Było to 15 górskich wędrówek, podczas których panowała radosna i swobodna atmosfera. Dzięki realizacji projektu zabraliśmy w góry 96 osób z niepełnosprawnościami i ponad 120 osób zdrowych, które poszły z nami, by pomagać i razem spędzić cudowny czas.

Do projektu chętnie przyłączały się całe rodziny, ale również przedsiębiorcy i zwykli ludzie, którzy z przyczyn zdrowotnych nie mogli wybrać się w góry, ale chcieli być częścią wypraw. Właściciele lokalnego centrum sportowego namówili ćwiczące w nim osoby na wolontariat, by wykorzystać siłę mięśni nie tylko na siłowni. Mała świdnicka restauracja przygotowała na jedną z wycieczek dodatkowe posiłki dla wszystkich uczestników. Pani Maria, która z racji problemów ze zdrowiem nie mogła uczestniczyć w wycieczkach, na każdą z nich przekazywała Fundacji domowe racuchy z jabłkami. Projekt Łączą nas góry zapoczątkował wśród ludzi pozytywne poruszenie.

Rok 2020 do najłatwiejszych nie należał, a brak finansowania publicznego, skutecznie miał utrudnić nam organizację wyjazdów. Szczęśliwie nasze drogi połączyły się ze wspaniałymi osobami z Fundacji Imago oraz Fundacji Mayday. To także dzięki ich wsparciu możliwe były nasze wspólne górskie wyprawy i niezapomniane przeżycia. Dziękujemy za tę pomoc i wielkie serca. Mamy nadzieję, że nasza współpraca będzie długa i owocna!

Mimo przeszkód udało nam się zorganizować 11 wycieczek, przeszliśmy łącznie ponad 100 kilometrów tras i było z nami 59 osób z niepełnosprawnościami oraz 63 wolontariuszy i wolontariuszek. Jesteśmy bardzo wdzięczni, że znów mieliśmy okazję wędrować po górach w towarzystwie tak wspaniałych, wytrwałych i odważnych osób. W 2021 roku znów wyruszyliśmy na trasę ku radości naszych podopiecznych

na organizowaniu wycieczek, w których można uczestniczyć całymi rodzinami – zasada ta dotyczy zarówno osób z niepełnosprawnościami, jak i naszych wolontariuszy.

Liczby:

- ▶ ponad 130 osób z niepełnosprawnością
- ▶ 240 wolontariuszy/ek
- ▶ 35 niezapomnianych wypraw

Najważniejsze założenia:

- ▶ turystyka górską jako forma aktywnej przerwy wytchnieniowej
- ▶ wykorzystywanie dostępnej infrastruktury

Nic tak nie cieszy jak radość osób niepełnosprawnych, które po raz pierwszy dzięki wolontariuszom mogły wybrać się w góry. Fot. Fundacja Ładne Historie

- ▶ inkluzywny charakter sprzyjający budowaniu społeczności (partnerzy)
- ▶ udział całych rodzin
- ▶ regularna kampania społeczna
- ▶ program wolontariacki
- ▶ indywidualne podejście do potrzeb uczestników/czek

Sila naszych wolontariuszy nie przenosi gór, przenosi osoby niepełnosprawne w góry!
Fot. Fundacja Ładne Historie

Za chwilę nasi podopieczni zdobędą kolejny szczyt, a wolontariuszom udzieli się ich wzruszenie. Fot. Fundacja Ładne Historie

Najważniejsze przesłanie: nie trzeba tak wiele jak myślisz, Ty też możesz iść w góry!

Największe sukcesy:

- ▶ społeczność – tworzymy silne zaplecze społeczne
- ▶ regularne uczestnictwo

Największe wyzwania:

- ▶ dostęp do informacji
- ▶ dzielenie się naszym know how

Wnioski: Aby zrealizować takie działania przede wszystkim potrzebna jest grupa aktywnych ludzi, którzy kochają góry i którzy potrafią z empatią dzielić się nimi z innymi. Poświęcić swój wolny czas na to, by pokazać ich piękno osobom, które ze względu na niepełnosprawność nie są w stanie samodzielnie zobaczyć i poczuć ich magii. Ważne jest też wsparcie finansowe, dzięki któremu przede wszystkim zakupi bądź wypożyczy się specjalistyczny sprzęt umożliwiający zabranie osoby z dysfunkcją ruchu w góry. Odpowiednio nagłośniona medialnie akcja i jej pierwsze edycje pokazały, że są to działania wartościowe i pełne sensu, stąd znajdują zainteresowanie u sponsorów oraz wśród samorządów terytorialnych.

Źródła: ladnehistorie.pl

Informacja turystyczna a dostępność dla osób z niepełnosprawnościami

Marlena Rogowska, dyrektor Zachodniomazurskiej
Lokalnej Organizacji Turystycznej

Materiał prezentuje przykłady rozwiązań, jakie certyfikowane przez Polską Organizację Turystyczną punkty informacji turystycznych z terenu Warmii i Mazur, wdrożyły, aby dostosować się do potrzeb osób z niepełnosprawnościami. Poniższe dobre praktyki mogą być inspiracją dla tych punktów IT, które nie rozpoczęły jeszcze prac w zakresie zwiększenia dostępności swoich usług dla osób z różnorodnymi niepełnosprawnościami.

Marlena Rogowska, dyrektor ZLOT
Dostosowanie budynku i infrastruktury
NIE WYSTARCY, jeżeli
pracownicy nie będą
przeszkoleni z zakresu
obsługi osób
z niepełnosprawnościami

IT GOŁDAP ***

- ▶ znajduje się na parterze
- ▶ podjazd dla osób poruszających się na wózkach
- ▶ progi drzwiowe są obniżone
- ▶ drzwi wejściowe, do łazienki oraz do informacji zawierają oznaczenia w języku Braille'a
- ▶ przy ladzie znajduje się pętla indukcyjna
- ▶ oznaczenia półek (np. bezpłatne materiały) są wykonane czcionką kontrastową

IT ELBLĄG ***

- ▶ winda do informacji bezpośrednio z chodnika
- ▶ toaleta dla osób z niepełnosprawnościami
- ▶ brak progów
- ▶ przewodnik szlakiem Starego Miasta, form przestrzennych i szlak parków po ściągnięciu aplikacji w formie audioguide

IT OLECKO ***

- ▶ wejście do informacji bezpośrednio z chodnika
- ▶ komputer z oprogramowaniem dla osób niewidomych i klawiatura z nakładką, w języku Braille'a
- ▶ obszar konsultacji oraz obszar samoobsługi dostosowany dla turystów z niepełnosprawnością
- ▶ pracownik IT posiada wykształcenie wyższe oraz studia podyplomowe o kierunku oligofrenopedagogika i terapia pedagogiczna, takie uprawnienia ułatwiają kontakt z turystami niepełnosprawnymi intelektualnie
- ▶ IT współpracuje z Ośrodkiem Szkolno-Wychowawczym dla Dzieci Głuchych im. św. Filipa Smaldone w Olecku

IT OLSZTYN ****

- ▶ podjazd dla osób na wózkach
- ▶ stanowisko komputerowe z klawiaturą dla osób niedowidzących i oprogramowaniem dla osób niewidomych
- ▶ materiały w języku Braille'a (*Tyfloprzewodnik po atrakcjach kulturalnych starego miasta Olsztyna*, *Tyfloprzewodnik. Atrakcje turystyczne Warmii i Mazur dostępne dla wszystkich*, *Zamek olsztyński i jego mieszkańiec – Mikołaj Kopernik*)

Tyfloprzewodniki dla osób niewidomych dostępne w IT w Olsztynie.

Fot. ZLOT

IT OSTRÓDA***

- ▶ podjazd dla osób poruszających się na wózkach
- ▶ brak progów
- ▶ obsługa w języku migowym
- ▶ współpraca ze Stowarzyszeniem Osób Niesłyszących „W mig”
- ▶ naklejki na drzwiach wejściowych w języku Braille’a
- ▶ udział pracowników IT w szkoleniach z zakresu tworzenia oferty dla osób z niepełnosprawnościami
- ▶ foldery turystyczne w języku migowym
- ▶ filmiki o atrakcjach w języku migowym
- ▶ minipoczekalnia i obszar samoobsługi dostosowany dla turystów z niepełnosprawnością

Stanowisko komputerowe oprogramowaniem z klawiaturą dla osób niedowidzących. Fot. ZLOT

Oznakowanie wejścia do IT w Ostródzie, wskazujące na dostępność punktu dla osób niepełnosprawnych. Fot.

ZLOT

Pętla indukcji magnetycznej ułatwiająca obsługę osób niesłyszących. To system wspomaganie słuchu, który znacząco poprawia zrozumiałość mowy osobie słabosłyszącej korzystającej z aparatu słuchowego lub implantu ślimakowego. Osoby słabosłyszące, mimo, że korzystają z aparatów słuchowych często powtarzają „słyszę, ale nie rozumiem” – jest to szczególnie zauważalne w dużych pomieszczeniach, w pogłosie, czy choćby lekkim hałasie. Dzięki pętli indukcyjnej umieszczonej w IT wzrasta komfort słyszenia oraz jakość odbieranego przez aparat słuchowy dźwięku. Fot.

ZLOT

Szkolenia pracowników IT i branży turystycznej dotyczące obsługi osób z niepełnościami. Jednym z ich elementów jest wcielenie się w rolę osoby z daną dysfunkcją, co pozwala znacznie bardziej zrozumieć, w jaki sposób odbiera świat osoba niepełnosprawna i na ile barier napotyka także w punktach IT. Fot. ZLOT

Dostosowanie budynku i infrastruktury **NIE WYSTARCZY**, jeżeli pracownicy nie będą przeszkoleni z zakresu obsługi osób z niepełnościami

Informacja o dostępności musi być widoczna/czytelna dla danej grupy odbiorców

Lekcje w terenie szansą dla turystyki młodzieżowej

Piotr Wiktorko, prezes BP Polan Travel, wiceprezes Polskiej Izby Turystyki Młodzieżowej

Powrót do partnerskich relacji ze szkołami w czasie luzowania zakazów pandemicznych warto stopniować np. zachęcając do wyjazdów jednodniowych o charakterze edukacyjnym. Czy po pandemii „Lekcje w terenie” mogą być ciekawą propozycją biur podróży specjalizujących się w turystyce szkolnej?

Wiele biur specjalizujących się w turystyce szkolnej szczególnie mocno odczuło i odczuwa skutki pandemii. Trudno ocenić, kiedy znów nastąpi boom wycieczkowy i kiedy szkoły zaczną znów preferować dłuższe wyjazdy na wycieczki klasowe.

Pomysł na lekcje w terenie

Organizatorów wyjazdów nie powinno to jednak demotywować i skłaniać do odpuszczenia kolejnego sezonu nawet w obliczu zauważalnego spadku zaufania do biur podróży. Zdecydowana większość touroperatorów na „bezczynność” nie może już sobie dłużej pozwolić. Powrót do partnerskich relacji ze szkołami warto stopniować np. zachęcając jeszcze do wyjazdów jednodniowych o charakterze edukacyjnym. Ciekawym pomysłem mogą być „Lekcje w terenie”. Mimo, że wielu nauczycieli nie ma do nich przekonania, to są też tacy, którzy samodzielnie tworzą autorskie programy dostosowane do swojego przedmiotu zauważając w nich dużą wartość dydaktyczną.

Czy jest tu „teren do zagospodarowania” przez biura podróży?

Prawdopodobnie po pandemii na początku łatwiej będzie zachęcić nauczycieli do wycieczek krótszych, a potrzeba organizowania takich wyjazdów będzie podyktowana koniecznością reintegracji dzieci i młodzieży po wielomiesięcznej izolacji. Jednym ze skutków

zdalnego nauczania są problemy emocjonalno-społeczne, a wspólne wyjazdy wydają się pozytywną drogą do ich rozwiązywania.

Jeśli jednocześnie uda się przekonać dyrekcję i nauczyciela, że taki wyjazd nie będzie czasem straconym pod względem możliwości realizacji podstawy programowej, to dla biur może to być szansa na przynajmniej symboliczne wznowienie działalności i pierwszy etap powrotu do normalności. Najtrudniejszym zadaniem będzie znalezienie ambitnych nauczycieli, którzy docenią walory i możliwości wykorzystania aktywnej formy nauki i integracji w swojej klasie poza terenem szkoły. Warto poświęcić najpierw trochę czasu na zapoznanie się z podstawą programową i przygotowanie lub przeprogramowanie swoich dotychczasowych ofert pod konkretne tematy z różnych przedmiotów. Czasem wystarczy zajrzeć do podręczników własnych dzieci i spróbować samodzielnie stworzyć niszową ofertę. Dyrektorzy szkół powinni zauważyć korzyści i fakt, że podczas wyjazdów uczniowie rozwijają umiejętności twórczego myślenia, kreatywność, a przede wszystkim wzmacniają motywację do nauki, jeśli wiedza będzie im przekazywana w sposób ciekawy i nowatorski.

Czy przykładowo nauka o ekosystemie na lekcji przyrody nie będzie łatwiej przyswajalna i ciekawsza w trakcie wycieczki do lasu?

„Lekcje w terenie”, to szansa dla muzeów, skansenów, izb regionalnych i innych placówek, które również ucierpiały z powodu pandemii, a które do takich lekcji są już przygotowane i dysponują profesjonalną kadrą przewodnicką oraz dydaktyczną. Placówki te mogą być bezcennymi partnerami dla organizatorów „Lekcji w terenie” i tu warto skonfrontować ich ofertę z tematami realizowanymi w szkołach.

Wycieczka szkolna: od startu do mety

**Jacek Treichel, zastępca sekretarza generalnego Zarządu Głównego
Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego**

Garść porad dla organizatorów wycieczek szkolnych, w szczególności tych, którzy rozpoczynają działalność w tym obszarze.

Podstawy prawne:

Organizując wycieczkę szkolną, należy bezwzględnie kierować się określonymi uwarunkowaniami ujętymi w stosownych aktach prawnych. Do podstawowych dokumentów prawnych mających związek z wycieczkami szkolnymi zaliczyć można takie akty normatywne, jak:

- ▶ ustawa z dnia 25 czerwca 2010 r. o sporcie,
- ▶ ustawa z dnia 20 czerwca 1997 r. Prawo o ruchu drogowym,
- ▶ ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o usługach turystycznych,
- ▶ ustawa z dnia 24 listopada 2017 r. o imprezach turystycznych i powiązanych usługach turystycznych,
- ▶ ustawa z dnia 18 sierpnia 2011 r. o bezpieczeństwie i ratownictwie w górach i na zorganizowanych terenach narciarskich,
- ▶ ustawa z dnia 18 sierpnia 2011 r. o bezpieczeństwie osób przebywających na obszarach wodnych,
- ▶ ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy,
- ▶ ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny,
- ▶ ustawa z dnia 14 grudnia 2016 roku Prawo oświatowe,
- ▶ rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 25 maja 2018 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania przez publiczne przedszkola, szkoły i placówki krajoznawstwa i turystyki,
- ▶ rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 marca 2016 r. w sprawie wypoczynku,
- ▶ rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 6 maja 1997 r. w sprawie warunków bezpieczeństwa osób przebywających w górach, pływających, kąpiących się i uprawiających sporty wodne,

- ▶ rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 31 grudnia 2002 r. w sprawie bezpieczeństwa i higieny w publicznych i niepublicznych szkołach i placówkach,
- ▶ rozporządzenie Ministra Edukacji narodowej z dnia 22 lipca 2011 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie bezpieczeństwa i higieny w publicznych i niepublicznych szkołach i placówkach,
- ▶ rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 29 grudnia 2011 r. w sprawie określenia wzorów znaków nakazu, zakazu, informacyjnych i ostrzegawczych stosowanych do oznakowania w górach i na zorganizowanych terenach narciarskich,
- ▶ rozporządzenie Ministra Sportu i Turystyki z dnia 18 lutego 2011 r. w sprawie szczegółowych warunków uzyskiwania kwalifikacji zawodowych w sporcie,
- ▶ rozporządzenie Ministra Sportu i Turystyki z dnia 4 marca 2011 r. w sprawie przewodników turystycznych i pilotów wycieczek,
- ▶ rozporządzenie Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 29 grudnia 1995 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie zakresu, organizacji oraz form opieki zdrowotnej nad uczniami,
- ▶ rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 16 stycznia 2015 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie warunków, jakie muszą spełniać organizatorzy wypoczynku dla dzieci i młodzieży szkolnej, a także zasad jego organizowania i nadzorowania,
- ▶ rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 22 września 2005 r. w sprawie wzoru formularza listy podróżujących dla wycieczek w Unii Europejskiej.

Od czego zacząć? Start

- ▶ Od pomysłu. Każda wycieczka szkolna powinna mieć chociaż częściowo charakter edukacyjny i wychowawczy.

Dokumentacja wycieczki – nasza obrona

Warto pamiętać o podstawowych pięciu etapach realizacyjnych wycieczki:

- ▶ planowanie,
- ▶ przygotowanie,
- ▶ zatwierdzenie,
- ▶ realizacja,

- ▶ podsumowanie i wnioski.

Bardzo istotna jest karta wycieczki.

Jedziemy: pierwsze problemy

- ▶ Bagaż.
- ▶ Pieniądze.
- ▶ Punktualność.
- ▶ Grupowanie.
- ▶ Zdrowie.
- ▶ Telefony.
- ▶

Meta: czy to koniec?

Co to znaczy udana „wycieczka szkolna”? To taka, którą pamięta się przez lata. Niezapomniana wycieczka szkolna – zorganizuj ją z głową.

Bałtów. Od niedochodowego, drobnego rolnictwa, 30% bezrobocia, śladów dinozaura, do produktu turystycznego, który odmienił życie mieszkańców

Bałtów jest jednym z najważniejszych w Polsce przykładów na to, że turystyka społeczna może przemieniać regiony, poprawiać jakość życia mieszkańców, poprzez zapewnienie im miejsc pracy, pobudzenie w nich kreatywności i przedsiębiorczości, zmiany nastawienia z „kibiców klęski” na postawy przychylne i współpracujące. Stanowi wzorzec tego, jak z opowieści i odkryć naukowych stworzyć rozpoznawalną atrakcję turystyczną, przekształcić ją w produkt turystyczny i dystrybuować także w inne regiony potrzebujące czynnika rozwoju.

Nazwa: JuraPark Bałtów, Bałtowski Kompleks Turystyczny

Lokalizacja: Bałtów, gmina Bałtów, powiat ostrowiecki, woj. świętokrzyskie

Inicjatorzy i realizatorzy: Społeczność lokalna, Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju Gminy Bałtów „Bałt”, Stowarzyszenie „Delta”, Allozaur sp. z o.o., założona przez Stowarzyszenie „Delta”, DLF Invest sp., z o. o.

Cel: przekształcenie wsi z rolniczej w turystyczną, zmniejszenie poziomu bezrobocia i postępującej degradacji wśród mieszkańców gminy, aktywizacja społeczności lokalnej wokół idei tworzenia atrakcji turystycznej i produktu turystycznego miejsca opartego na dziedzictwie lokalnym związanym z dinozaurami oraz rzeką Kamienną, rozwój lokalny i poprawa jakości życia wszystkich mieszkańców w gminie

Beneficjenci: mieszkańcy gminy Bałtów, turyści

Charakterystyka: Bałtów to wieś, w której mieści się ośrodek administracyjny gminy o tej samej nazwie, zamieszkała przez ok. 700 osób

(na terenie całej gminy mieszka wg danych GUS z 2020 r. 3349 osób"). Większość społeczności lokalnej do czasów transformacji gospodarczej, jaka dokonała się w Polsce na przełomie XX i XXI w. prowadziła gospodarstwa rolne oraz pracowała w hucie w pobliskim Ostrowcu Świętokrzyskim. Po przemianach mieszkańcy utracili pracę w upadającej hucie, a wraz z tym środki do życia, gdyż gospodarstwa rolne przestały być dochodowe już znacznie wcześniej i służyły głównie do zaspokojenia własnych potrzeb. Poziom bezrobocia na obszarze gminy Bałtów sięgnął 29%. W 2001 roku mieszkańcy zaniepokojeni postępującą degradacją gminy i opieszałością w działaniach ze strony jej władz zorganizowali spotkanie, w trakcie którego rozmawiali o tym, co mogą jako społeczność zrobić, by znów mieć pracę i zacząć żyć godnie w Bałtowie. Zdecydowali o założeniu Stowarzyszenia na Rzecz Rozwoju Gminy Bałtów „Bałt”, które zarejestrowali (grupa założycieli liczyła aż 120 osób) i poprzez które rozpoczęli poszukiwać rozwiązań, które mogłyby zmniejszyć poziom bezrobocia, zapewnić mieszkańcom środki do życia, przeciwdziałać emigracji i degradacji społecznej. Przyczynkiem do tego stały się działania na rzecz turystyki realizowane z uwzględnieniem dziedzictwa naturalnego rzeki Kamiennej oraz krążące od lat legendy na temat występowania na ich terenie dinozaurów, na co ostatecznie naukowcy znaleźli dowody okrywające ślady tych stworzeń na Czarnej Stopce w Bałtowie.

354

Aktywność/Działania:

Powołując Stowarzyszenie Rzecz Rozwoju Gminy Bałtów „Bałt”, mieszkańcy zgodnie uznali, że ich gminę charakteryzuje ciekawa historia oraz ponadprzeciętne walory przyrodnicze – jurajskie wapienne skały, malownicza rzeka Kamienna, w której sąsiedztwie żyją bobry, dzikie kaczki i rzadko spotykane w kraju czarne bociany. I ocenili, że dziedzictwo kulturowe oraz bogactwo naturalne może się stać podstawą rozwoju turystyki na ich terytorium. Pierwszym działaniem turystycznym, jakie podjęli jako stowarzyszenie, było uruchomienia spływu tratwami po Kamienniej. Pomysł, choć niełatwy w realizacji (wymagał uzyskania wielu zezwoleń, oczyszczenia rzeki i jej brzegów ze śmieci, znalezienia flisaków z patentami), „sprzedał” się turystom, choć nie wszystkim mieszkańcom gminy przypadł początkowo do gustu. Byli tacy, którzy z niego się podśmiewali, nie wierząc, że turystyka może zapewnić dochody gminie, jak i tacy, którzy z brzegu Kamienniej rzucali kamieniami w pływających tratwach turystów, pokazując im i flisakom, że nie są mile widziani. Z czasem sytuacja się unormowała, gdyż wraz ze wzrostem ruchu turystycznego wszyscy dostrzegli, że mogą czerpać korzyści z turystyki i na niej zarabiać.

W 2003 roku po odkryciu przez dra Gerarda Gierlińskiego na terenie gminy Bałtów śladów górnourajskich dinozaurów (allozaura, stegozaura i kompsognata) i nagłośnieniu tej informacji w mediach, Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju Gminy Bałtów „Bałt” zdecydowało się pozyskać naturalnych wymiarów rekonstrukcję allozaura z żywicy epoksydowej, które ówczesznie wykonywane były poza Polską, w Niemczech. Pieniądze na ten cel, w kwocie 30 tys. zł zebrano w dwa tygodnie w ramach zbiórki publicznej prowadzonej wśród mieszkańców, przedsiębiorców i urzędów. Gdy kopia allozaura stanęła na terenie gminy, mieszkańcy wpadli na pomysł, by liczbę dinozaurów zwiększyć i utworzyć pierwszy w Polsce Park Jurajski.

W tym celu Stowarzyszenie „Bałt” zdecydowało o utworzeniu odrębnego pomiotu ekonomii społecznej – powołało do życia Stowarzyszenie „Delta”, które miało zająć się pozyskaniem środków na ten cel, budową parku jurajskiego na terenie dawnego tartaku, a następnie prowadzić działalność gospodarczą, tworzyć miejsca pracy i dawać zatrudnienie mieszkańcom gminy, w szczególności osobom słabo wykwalifikowanym. Zakładano, że park ma stać się atrakcją turystyczną, przeznaczoną dla grup przedszkolnych, szkolnych oraz rodzin z dziećmi. Na tworzenie kopii kolejnych dinozaurów udało się pozyskać fundusze m.in. z programu SAPARD, wsparcie ze strony Muzeum Ewolucji PAN. JuraPark Bałtów oddano do użytku turystów w 2004 r.

Pierwszy w Polsce park dinozaurów niezwykle szybko stał się atrakcją turystyczną generującą duży ruch turystyczny. Fot. Juraparkbałtow.pl

Znalazło się w nim ponad pięćdziesiąt modeli dinozaurów – naturalnej wielkości, kopie wałek i ptaków sprzed trzystu milionów lat, ścieżki edukacyjne, miejsca zabaw dla dzieci i stragany z pamiątkami. Zatrudniono w nim 80 mieszkańców. JuraPark Bałtów okazał się „strzałem w dziesiątkę”. Ruch turystyczny był na tyle duży, a dochód z niego pokrywał wszelkie koszty funkcjonowania obiektu, pozwalał na jego rozbudowę oraz tworzenie miejsc pracy dla coraz większej grupy osób. Po roku jego funkcjonowania rozpoczęto działania zmierzające do zapewnienia sezonu turystycznego przez cały rok, dzięki którym czemu mieszkańcy mieliby gwarancję stałej pracy. Wybudowano m.in. stok narciarski, a następnie w kolejnych latach kontynuowano rozbudowę infrastruktury i stworzono Bałtowski Kompleks Turystyczny. Złożyły się na niego atrakcje takie jak: Zwierzyniec Bałtowski, Park Rozrywki, Kino Emocji Cinema 5D, Rollercoaster, Prehistoryczne Oceanarium, Ośrodek Jazdy Konnej „Kraina Koni”, Wioska Czarownic „Sabatówka”, Polska w Miniaturze, Stacja Narciarska „Szwajcaria Bałtowska”, Wioska Świętego Mikołaja oraz 5 domków gościnnych z miejscem noclegowym dla grup zorganizowanych.

Ze względu na znaczne zwiększenie się ruchu turystycznego na obszarze gminy, stowarzyszenia Bałt i Delta zdecydowały się na powołano do życia kolejnego podmiotu spółki z ograniczoną odpowiedzialnością „Allozaur”, która zajmuje się jego obsługą i świadczy usługi na rzecz mieszkańców i oraz obu stowarzyszeń. Powołano

także fundację, zawiązano partnerstwa lokalne i regionalne na rzecz rozwoju turystyki w województwie świętokrzyskim oraz poza jego obszarem. Obecnie Bałtowski Kompleks Turystyczny zajmuje obszar około 100 ha i jest najbardziej zróżnicowanym pod względem atrakcji obiektem rozrywkowym w Polsce. Zyski, jakie przynosił, pozwoliły na to, by stowarzyszenie Delta zainwestowało i otworzyło jeszcze 3 podobne parki – dwa w Polsce – w Krasiejowie na Opolszczyźnie i w Solcu Kujawskim w woj. kujawsko-pomorskim i jeden w USA.

Od grudnia 2018 roku w wyniku przekształceń i restrukturyzacji w zarządzaniu atrakcjami Bałtowskiego Kompleksu Turystycznego jedynym właścicielem i zarządcą całego Bałtowskiego Kompleksu Turystycznego została spółka DLF Invest zastępując tym samym działające dotychczas Stowarzyszenie Delta.

Liczby i rezultaty:

- ▶ utworzenie 4 podmiotów ekonomii społecznej, zapewniających ponad 220 miejsc pracy rocznie, w tym dla osób długotrwale bezrobotnych
- ▶ wypromowanie Bałtowa jako rozpoznawalnej marki turystycznej w Polsce,
- ▶ spadek bezrobocia w gminie z 30 do 7-8 procent (w ciągu 2 lat po utworzeniu parku).
- ▶ kompleksowość oferty zapewniająca turyście całodzienny pobyt
- ▶ zwiększający się ruch turystyczny z 200 tys. rocznie w 2006 r. do 452 tys. w 2019 r.
- ▶ utworzenie infrastruktury turystycznej na terenie gminy: miejsca noclegowe, obiekty gastronomii, gospodarstwa agroturystyczne;
- ▶ rewitalizacja infrastruktury społecznej,
- ▶ wzrost dochodów budżetowych gminy z 4,5 mln w 2003 r. do 18,9 mln złotych w 2019 r. (wg danych GUS 2019 r.)
- ▶ wzrost kapitału społecznego
- ▶ zmiana podejścia mieszkańców początkowo sceptycznie lub wrogo nastawionych do rozwoju gminy w oparciu o turystykę na aprobujące i współuczestniczące,
- ▶ utworzenie kilkunastu niezależnych od podmiotów ekonomii społecznej podmiotów prowadzących działalność społeczną i gospodarczą
- ▶ stworzenie lokalnego rynku pracy

Źródło: juraparkbaltow.pl, jurapark.pl, swietokrzyskie.travel, www.baltow.org, stowarzyszeniedelta.pl, dlfinvest.pl.

Owidz. Jak zmienić wizerunek popegeerowskiej wsi i uczynić z niej atrakcję turystyczną Pomorza w oparciu o dziedzictwo lokalne?

Grodzisko Owidz. Widok na rekonstrukcję grodziska Owidz z lotu ptaka

Inicjatorzy i realizatorzy: Społeczność lokalna, Gmina Miejska Starogard Gdański i Lokalna Grupa Działania „Chata Kociewia”.

Lokalizacja: wieś Owidz, gmina Starogard Gdański, powiat starogardzki, woj. pomorskie

Cele: wykreowanie funkcji: turystycznej, kulturalnej, edukacyjnej i uatrakcyjnienie rolniczej, popegeerowskiej wsi Owidz oraz gminy Starogard Gdański, budowa marki miejsca w oparciu o tematykę historyczną związaną z wczesnym średniowieczem i mitologią słowiańską, aktywizacja zawodowa mieszkańców i pobudzenie ich do przedsiębiorczości w zakresie upowszechniania dziedzictwa kultury kociewskiej i słowiańskiej.

Charakterystyka: Owidz to niewielka wieś na Kociewiu, zlokalizowana w odległości 2 km od Starogardu Gdańskiego i 60 km od Gdańska zamieszkała przez niespełna 600 mieszkańców. W XIX w. na jej obszarze wybudowano w stylu secesyjnym jedno z większych na ziemi kociewskiej założenie dworskie wraz z dużym folwarkiem i parkiem angielskim, który po przemianach własnościowych został rozparcelowany i obecnie popada w ruinę. Układ architektoniczny malowniczo położonej nad rzeką Wierzyca wsi został zniekształcony w XX w. blokami stanowiącymi niegdyś zaoplecze mieszkalne funkcjonującego w tej okolicy PGR-u. Pomimo dobrego skomunikowania z miastem miejscowość się nie rozwinęła, mimo że przed II wojną światową istniały tu cegielnia, gorzelnia, elektrownia wodna, młyn, przetwórnia owoców i warzyw, a po 1945 roku szkoła rolnicza. Przez ostatnie 20. lat uważano, że przyczyną braku zainteresowania terenem wsi Owidz, w tym zainteresowania turystycznego, jest zlokalizowana w jej pobliżu oczyszczalnia ścieków Zakładów Farmaceutycznych Polpharma SA ze Starogardu Gdańskiego. Rozwojowi funkcji turystycznej na tym terenie nie sprzyjała także bliskość Morza Bałtyckiego oddalonego o 45 minut drogi. Zmieniło to się, gdy odkryto, że na obszarze Owidza, na wzgórzu nad Wierzycą w XI wieku, istniał wczesnośredniowieczny drewniany gród, jeden z większych w tamtych czasach, stanowiący ważny element systemu obronnego wschodniego Pomorza.

Działania: Wraz z odkryciem archeologicznym pojawił się pomysł, by wykonać rekonstrukcję grodziska i ożywić Owidz oraz Gminę Starogard Gdański turystycznie. Inwestycję w partnerstwie ze środków unijnych zrealizowały: Gmina Miejska Starogard Gdański i Lokalna Grupa Działania „Chata Kociewia”. Inwestycja uzyskała dofinansowanie ze środków unijnych w ramach

Plakat promujący I Festiwal Baby Jagi
w Grodzisku Owidz.

programu Infrastruktura i Środowisko i była realizowana w 4 etapach, w ramach których wykonano m.in. rekonstrukcję grodziska oraz wbudowano obiekt wystawienniczo-dydaktyczny, zbudowano amfiteatr i budynek wieży schodowej wraz z sanitariatami, zaplecze parkingowe umożliwiające nie tylko obsługę turystów ale także uczestników imprez masowych. Grodzisko w Owidzu jest jednym z większych, rozpoznanych grodzisk wczesnośredniowiecznych w Polsce Północnej. Zajmuje obszar ponad 2 ha i posiada własną formę krajobrazową. W ramach wykonanej rekonstrukcji na jego terenie działają pierwsze i jedynie w Europie Muzeum Mitologii Słowiańskiej, Karczma Słowiańska „Na Podgrodziu, tor łuczniczy, amfiteatr z krytą sceną, camping wraz z zapleczem sanitarno-socjalnym, przystań kajakowa, mały hotel, parking dla turystów indywidualnych i autokarowych.

Obsługą turystów odwiedzających Owidz zajmują się mieszkańcy wsi, dla których w grodzisku stworzono miejsca pracy. Pracują oni także przy eventach plenerowych, których odbywa się tu kilkadziesiąt rocznie, w tym cieszący się bardzo dużym zainteresowaniem turystów organizowany od lat Festiwal Mitologii Słowiańskiej, na który przyjeżdżają miłośnicy Słowian z Polski i zagranicy. Gród w Owidzu animuje działalność kulturalną uwzględniając potrzeby lokalnej społeczności, jak i dla turystów.

Dzięki rekonstrukcji grodu i działań animacyjno-edukacyjnych podejmowanych przez pracowników tego obiektu miejscowość

Grodzisko Owidz

Lokalna żywność jaką można skosztować na miejscu i nabyć na wynos w Karczmie Słowiańskiej na Podgrodziu działającej na terenie Grodziska

omijana dotąd przez turystów, przechodzi przemianę i zaczyna zyskiwać popularność wśród miłośników kultury średniowiecznej, w szczególności kultury słowiańskiej. Mieszkańcy zaczynają czuć jej wyjątkowość oraz dumę z mieszkania w niej, zaczynają dostrzegać także swoje szanse rozwojowe w turystyce, o której jeszcze 10-lat wcześniej nikt tutaj nie myślał.

Beneficjenci: lokalni mieszkańcy – jako osoby bezrobotne, turyści, artyści.

Wnioski: Owidz jest przykładem na to, że odpowiednio zagospodarowane dziedzictwo kulturowe i ciekawie opowiadana historia mogą przyczynić się do rozwoju turystyki, w miejscach, w których nigdy wcześniej się ona nie rozwijała. Niezbędne jest jednak do tego właściwe rozumienie przez władze lokalne turystyki oraz wartości dziedzictwa (także niematerialnego), gdyż świadomość i wiedza o tych cennych dla społeczności lokalnych zasobach przekłada się na rozsądne gospodarowanie nimi – ochronę tego, co cenne, odtworzenie tego, co ważne i chęć inwestowania środków publicznych w tworzenie wartościowych i autentycznych atrakcji turystycznych.

Informacje i źródła: owidz.pl, ugstarogard.pl, kociewie24.eu, www.polska.travel

Pławna Dolna: magiczna wieś wyczarowana przez artystę

Gród we wsi Pławna Dolna wykonany przez artystę Dariusza Milińskiego.

Fot. S. Osojca-Kozłowska

Inicjatorzy i realizatorzy: Dariusz Miliński – artysta z Cieplic, Pławna Magiczna Wioska sp. z o.o.

Lokalizacja: wieś Pławna Dolna, gmina Lubomierz, powiat lwówecki, woj. dolnośląskie.

Cele /Misja: przemiana wizerunku wsi Pławna Dolna poprzez jej ożywienie artystyczne i turystyczne oraz aktywizację społeczną mieszkańców;

Charakterystyka: Pławna Dolna to malowniczo położona wieś, zamieszkała przez około 600 osób. Do jednego z jej starych domów pod koniec lat 90. XX w. przeprowadził się artysta (malarz, scenograf) Dariusz Miliński, który korzystając z natchnienia i pasji zaczął zmieniać oblicze tej miejscowości. Dzięki jego kreatywności

wieś Pławna zyskała własny charakter, naznaczony przez sztukę. Stała się miejscem regularnych plenerów i warsztatów artystycznych, w których uczestniczyły osoby z Polski i zagranicy, a następnie atrakcją turystyczną Dolnego Śląska.

Działania: W 2008 roku Pławna Dolna stała się atrakcją turystyczną regionu. Wówczas to na jej obszarze wybudowano imponujący, drewniany gród rycerski, pełen charakterystycznych dla dłuta Milińskiego, zaskakujących, drewnianych rzeźb. W ciągu kilku lat do grodu dobudowany został kolejny obiekt – Zamek Legend Śląskich i stał się ważnym dla rodzin z dziećmi i wycieczek szkolnych miejscem, wypełnionym historią, legendami i magią, w której podczas interakcji z odwiedzającym ożywają olbrzymie, ruchome, wykonane z drewna, sugestywnie wyglądające lalki, by opowiedzieć bądź wyśpiewać im historie z krainy Ducha Gór. Każda legenda prezentowana jest w niezwyklej, zmieniającej się scenarii, co tworzy niesamowity klimat, dostarcza cennej wiedzy oraz pozwala zrozumieć, jak działa teatr lalkowy, gdyż jego odbiorcy mogą samodzielnie tchnąć życie w każdą lalkę i czuć realizatorami niezwykłego spektaklu.

Pławna to teatr Zamku Legend Śląskich i wiele miejsc, w których dobrze poczuć się nie tylko dzieci, ale i dorośli miłośnicy malarstwa i rzeźby. Fot. S. Osójca-Kozłowska

Wraz z biegiem lat w otwartych przestrzeniach Pławnej Dolnej zaczęło przybywać rzeźb będących dziełem Milińskiego oraz jego przyjaciół i nadającym wsi szczególnego charakteru. Pojawiają się także kolejne atrakcje, w tym wywołujące kontrowersje. Jednym z takich spornych dzieł, ale powodującym zwiększanie się ruchu turystycznego we wsi, jest wybudowanie przez artystę Arki Noego, w której wnętrzu powstało muzeum sztuki sakralnej. Niezwykłych emocji dostarcza także utworzone w Pławnej Muzeum Przesiedleńców i Wypędzonych – jedyne takie miejsce w Polsce, które prezentuje bolesny „skutek” drugiej wojny światowej opowiadając historii masowych przesiedleń.

Wnioski: Dzięki rozwijanej przez Milińskiego wizji artystycznej, która stała się atrakcją turystyczną regionu, wielu mieszkańców wsi zaczęło czerpać zyski z turystyki – otwierając gospodarstwa agroturystyczne, restauracje, sklepy z pamiątkami. Wielu znalazło także zatrudnienie u artysty sąsiada, i zajmują się obsługą ruchu turystycznego.

Beneficjenci: lokalni mieszkańcy – jako osoby bezrobotne, turyści, artyści.

Informacje i źródła: Magicznaplawna.pl, Polskieszlaki.pl, <https://zbierajsie.pl/plawna-miejsce-magiczne/>

Górnicza przeszłość Borów Tucholskich. Od budowy rodzinnego domu do atrakcji turystycznej, która zmieniła oblicze zapo- mnianej wioski.

We wsi Piła w Borach Tucholskich miał stać tylko rodzinny dom Agnieszki i Wojciecha Weynów. Przypadek zdecydował, że dwoje młodych ludzi zaczęło nie tylko budować dom, który zdaniem miejscowych miał się zawalić, ale i odkrywać górniczną przeszłość wsi, która stała się atrakcją turystyczną regionu zapewniającą pracę dla jej mieszkańców.

Interaktywna makieta górniczej wioski w Pile, którą obejrzeć można podczas zwiedzania trasy udostępnionej przez Stowarzyszenie „Buko”. Fot. GórniczaWioska.pl.

Inicjatorzy i realizatorzy: Agnieszka i Wojciech Weynowie, Stowarzyszenie Mieszkańców i Miłośników Piły nad Brdą „BUKO”, Przedsiębiorstwo Społeczne Górnicza Wioska Sp. z o.o.

Lokalizacja: wieś Piła, gmina Gostycyn, powiat tucholski, woj. kujawsko-pomorskie

Cel: rozwój wsi Piła poprzez odkrywanie jej dziedzictwa, turystykę kulturową, ekoturystykę, nowoczesne technologie i poprawa jakości i poziomu życia jej mieszkańców.

Charakterystyka: Piła to mała wieś w Borach Tucholskich zamieszkała przez 109 mieszkańców, która przez całe lata do 2007 roku niczym specjalnym się nie wyróżniała. Dominowały w niej problemy społeczno-ekonomiczne, w tym bezrobocie, w efekcie których młodzi mieszkańcy opuszczali tę miejscowość i wyjeżdżali poszukiwać lepszej przyszłości i pracy zagranicę. Wszystko zmieniło się, gdy Agnieszka i Wojciech Weynowie kupili w niej działkę z myślą o budowie domu. To oni tchnęli w mieszkańców wsi, energię, znaleźli im pomysł na życie i zarobek z wykorzystaniem zasobów lokalnego dziedzictwa. Udowodnili, że wieś ma potężny potencjał turystyczny oparty na dziedzictwie poprzemysłowym i zmienili mentalność mieszkańców sprawiając, że ci zaczęli czuć się z dumą z mieszkania w Pile, jej historii, tradycji, której odtwarzanie stało się ich pasją.

Działania: Gdy Weynowie rozpoczęli budowę, życzliwi mieszkańcy zaczęli ostrzegać, że wszystko, co wybudują porozpada się, gdyż ziemia, którą kupili należy do terenów pokopalnianych. Dopiero wtedy dowiedzieli się, że w latach 1850–1939 we wsi działała kopalnia węgla brunatnego „Buko”. Przestraszyli się, ale tylko na chwilę, po czym zaczęli działać i odkrywać w lokalną historię. W 2008 roku przekonując kilku sąsiadów, że górnicza przeszłość wsi doskonale nadaje się do promocji wsi powołali do życia Stowarzyszenie Mieszkańców i Miłośników Piły nad Brdą „BUKO” i postanowili, że Piła otworzy się na turystów jako wioska tematyczna. Celem działania stowarzyszania była aktywizacja mieszkańców, ochrona dziedzictwa i zabytków, prowadzenie badań archeologicznych, ochrona przyrody oraz promocja turystyki opartej na dziedzictwie. Stowarzyszenie zaczęło pozyskiwać informacje na ten temat kopalni z archiwów polskich i niemieckich. Okazało się, że w archiwach jest sporo dokumentów dotyczących unikatowych w skali Polski północnej kopalń. We współpracy z Uniwersytetem im. K. Wielkiego w Bydgoszczy, Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków w Toruniu i archeologiem Robertem Grochowskim w roku

Rekonstrukcja szybu i wieży drewnianej w dawnej kopalni Buko.

Fot. Górnicza Wioska.pl.

2008 mieszkańcy przeprowadzili pierwsze badania archeologiczne najlepiej zachowanej części kopalni Montania.

W oparciu o zgromadzone informacje historyczne oraz archiwalne dane, Stowarzyszenie BUKO utworzyło wieś tematyczną „Górnicza Wioska”, która oferuje i świadczy usługi dla turystów indywidualnych i zorganizowanych. Stowarzyszenie powołało też do życia przedsiębiorstwo społeczne pn. Górnicza Wioska Sp. z o.o., które działa w nurcie ekonomii społecznej. Jego rolą jest prowadzenie kolejnych prac badawczych i działań zmierzających do rekonstrukcji obiektów zabytkowych starych podziemnych kopalń węgla brunatnego. Na prowadzenie działań badawczych, rekonstrukcyjnych pozyskiwano środki zewnętrzne aplikując o nie do projektów krajowych i unijnych. W 2012 roku rozpoczęto tworzenie podziemnego ekomuzeum, a w latach kolejnych zrekonstruowano m.in. elementy sztolni (2013), utworzono ścieżkę przyrodniczą (2013), odbudowano dom garncarski (2015),

Zakupiono i rozstawiono stały namiot konferencyjny na wsi. Dzięki regularnie prowadzonym działaniom promocyjnym rosła liczba turystów, w tym także przedstawicieli branży, którzy odbywali wizyty studyjne, by zapoznać się ze sposobem tematyzowania Piły jej przez mieszkańców.

Obecnie Piła jako Wioska Górnicza posiada bogatą i zróżnicowaną ofertą dla turystów indywidualnych i grupowych, na którą składają się trasy zwiedzania, warsztaty, a także biesiady tematyczne, w tym „Wesela Sztygara” event będący rekonstrukcją tradycyjnego wesela śląsko-borowiackiego, które odbyło się w miejscowości w latach 30. XX wieku z wesołą muzyką i tradycyjnym jadłem, jakie królowało na ówczesnych biesiadnych stołach. Dla turystów odwiedzających Wioskę Górniczą przygotowano m.in.

- ▶ spotkanie z duchem kopalni, który oprowadza po podziemnej szkolni,
- ▶ interaktywną makietę Górniczej Wioski sprzed 100 lat – zawierającą opowieści o historii górnictwa, rodzajach kopalni, sposobach docierania do węgla,
- ▶ pole dla gzubów, czyli XIX wieczne gry i zabawy
- ▶ sensoryczną ścieżkę zmysłów Bosego Antka, umożliwiającą spacer po szyszkach, węgla brunatnym, mchu itp.
- ▶ rekonstrukcję jedynej w Polsce drewnianej wieży wyciągowej i fragmentu pionowego szybu podziemnej kopalni węgla brunatnego „Montania” z 1917 roku, przy której można poznać technikę wydobywania węgla metodą szybową,
- ▶ trasy spacerowe po wiejskiej zagrodzie, hotelu dla owadów i górniczym ogrodzie
- ▶ inspirująca grę terenową „Poszukiwanie skarbu górnika Wilhelma Krügera”.
- ▶ warsztaty rękodzielnicze – kowalstwo, garncarstwo, biżuteria z wełny i filcu

Rezultaty

Mieszkańcy zrozumieli, że żyją w miejscu o cennym potencjale turystycznym i włączyli się w działania na rzecz upowszechniania jego dziedzictwa. Zaangażowali się w działalność spółki i stowarzyszenia, znajdując przy tym sposób na życie pełne pasji, którym okazało się odtwarzanie historii i tradycji wsi. Zarabiają obsługując turystów, prowadząc m.in. warsztaty z kowalstwa, garncarstwa, tworzenia ozdób z wełny i filcu, szkoleń z dziedziny ekonomii społecznej, organizacji ruchu turystycznego z wykorzystaniem innowacyjnych metod z zastosowaniem gier strategicznych. Zintegrowali się wokół wspólnej idei, jaką jest rozwijanie turystyki społecznej w oparciu o naturalne zasoby i dziedzictwo kulturowe wsi.

Źródła i informacje: gorniczawioska.pl

Atrakcje i produkty turystyczne kreowane w ramach idei turystyki społecznej

dr hab., prof. AWF Zygmunt Kruczek

Atrakcje turystyczne to „miejsca i wydarzenia oraz obiekty oznaczone jako szczególne, mające zdolność przyciągania turystów i decydujące o tym, że wybierają oni dany obszar, a nie inny. Połączone z usługami turystycznymi tworzą produkt turystyczny” (Z. Kruczek, 2011).

Rola atrakcji turystycznych

- ▶ Atrakcje są motorem napędzającym rozwój turystyki, wpływają na decyzje turystów o wyborze konkretnego miejsca do zwiedzania.
- ▶ Upowszechnione jest przekonanie, że gdyby nie było atrakcji to nie byłoby również i turystyki.
- ▶ Wszystkie składniki produktu turystycznego mają wpływ na popyt turystyczny, ale właśnie atrakcje decydują o jego sile oddziaływania.
- ▶ Atrakcja jest rdzeniem produktu turystycznego

Atrakcja a pułapka turystyczna (TOURIST TRAP):

Atrakcja turystyczna	Pułapka turystyczna
▶ Atrakcję stanowią walory miejsca i wydarzenia, obiekty i autentyczne wytwory kultury wyższej oznaczone jako szczególne, mające zdolność przyciągania turystów i decydujące o tym, że wybierają oni dany obszar, a nie inny.	▶ bazują na niewybrednych gustach, ▶ „pułapka turystyczna” to kicz, obiekt, wydarzenie, rzecz bez wartości kulturowych, albo lokowana w niskiej kulturze, ▶ celem pułapki jest wyciągnięcie od turystów pieniędzy.

Atrakcje a turystyka społeczna

Na co należy szczególnie zwracać uwagę tworząc atrakcje dla turystyki społecznej:

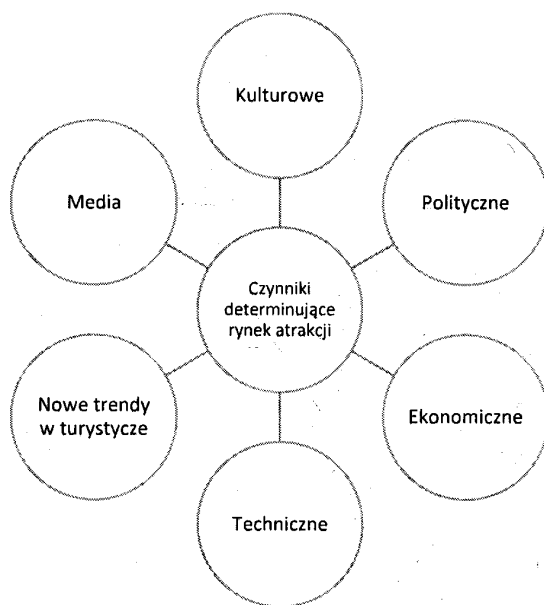
1. Kryterium ceny
2. Kryterium dostępności (dla osób niepełnosprawnych, dzieci, seniorów)

Tysiące projektów i pomysłów na nowe atrakcje, ale...

- ▶ z różnych powodów (brak funduszy, brak odpowiedniej lokalizacji itp.) nie są one realizowane,
- ▶ wiele z tych, które udaje się zrealizować, może okazać się niewypałem i dość szybko kończy swoją egzystencję z powodu np. braku elastyczności w stosunku do wymagań klientów, problemów finansowych czy nieumiejętnego zarządzania.

Kreowanie atrakcji wymaga od ich kreatorów i przyszłych gestorów znajomości wielu czynników (Rys. 1), które determinować będą sukces atrakcji na rynku turystycznym.

Rys. 1. Czynniki determinujące rynek atrakcji

Sukces osiągną te atrakcje, które będą oferowały zwiedzającym bogate spektrum doznań, wysoką jakość za przyzwoitą cenę, a równocześnie stosowały nowoczesne technologie, zapewniały możliwość relaksu i rozrywki oraz edukacji.

Rozwój atrakcji – fenomen

Ostatnia dekada XX w. i pierwsze dwudziestolecie XXI w. przyniosły bezprecedensowy rozwój atrakcji turystycznych. Ich liczba została w tym okresie w wielu krajach podwojona. Możemy śmiało mówić o fenomenie atrakcji turystycznych. Najszybciej rozwijają się następujące typy atrakcji:

- ▶ Parki rozrywki, tematyczne, linowe,
- ▶ Parki wodne,
- ▶ Wioski tematyczne np. westernowe,
- ▶ Ogrody tematyczne,
- ▶ Muzea.

Funkcjonowanie atrakcji turystycznych w czasie pandemii

COVID-19:

- ▶ Wiele atrakcji zawiesiło działalność na czas pandemii.
- ▶ Większość atrakcji, które nie zawiesiły działalności odnotowała spadek frekwencji sięgający nawet 90% liczby odwiedzających w 2019.
- ▶ Wirtualizacja zwiedzania w czasie lockdownu.
- ▶ Duży spadek frekwencji we flagowych atrakcjach (np. w woj. dolnośląskim – Panorama Raclawicka, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Muzeum Miejskie we Wrocławiu).
- ▶ Odmrożenie wyjazdów w okresach między falami pandemii – euforia po lockdownie i rekordowa frekwencja w atrakcjach plenerowych typu parki narodowe, ogrody, szlaki górskie.

Popularne formy relaksu w czasie pandemii COVID-19:

1. **Zdobywanie Korony Gór Polski.** Tworzy ją 28 najwyższych szczytów wszystkich pasm górskich naszego kraju. Aby zostać jej zdobywcą trzeba wejść na nie pokonując siłą własnych mięśni ponad 30 tysięcy metrów n.p.m. Godnością Zdobywcy Korony Gór Polski szczyty się blisko 3000 osób.
2. **RODos (fenomen Rodzinnych Ogrodów Działkowych)**
 - ▶ dla wielu Polaków spędzenie czasu na działce było jedyną formą relaksu.
 - ▶ wiosną 2020 r. przeżywaliśmy boom działkowy – ogródki były rozchwytywane, a ich ceny mocno poszybowały w górę.

Aktywizowanie frekwencji w atrakcjach turystycznych przez bon turystyczny

- ▶ Od sierpnia 2020 roku do końca wakacji 2021 bon aktywowało 3 mln Polaków o łącznej wartości 2,7 mld zł. Do tej pory zrealizowane zostały świadczenia w wartości 1,7 mld zł,

- ▶ W pierwszej wersji bonu turystycznego udział w programie mogli wziąć przedsiębiorcy oferujący noclegi w obiektach turystycznych oraz imprezy turystyczne z minimum jednym noclegiem. Zapis ten obchodzono w atrakcjach, np. doliczając nocleg na polu namiotowym. W 2021 r. rozszerzono zakresu usług, na które można wykorzystać bon turystyczny.
- ▶ Park Rozrywki Energylandia w Zatorze największym beneficjentem w skali kraju – 69 mln zł z bonów (funkcjonował tylko od czerwca do października między drugą a trzecią falą pandemii). Energylandia jako pierwsza firma w Polsce dała możliwość skorzystania z bonu turystycznego całkowicie online, dzięki stronie internetowej, na której krok po kroku osoby posiadające bon mogą go zrealizować łącząc usługi biletów wstępu np. z kuponem na posiłek.

W czołowej dwudziestce beneficjentów bonu turystycznego znalazły się obok wielkich firm hotelowych typu Holiday Park & Resort 18,6 mln, Hotel Gołębiowski 15,4 mln także takie atrakcje jak:

- ▶ Termy Bania z Białki Tatrzańskiej – ponad 7,5 mln zł,
- ▶ Termy Chochołów – 5,8 mln zł,
- ▶ Zatorlandia w Zatorze – 3,8 mln zł
- ▶ Inwałd Park – 3 mln zł.

Współczesne trendy i wyzwania turystyki osób z niepełnosprawnościami

**dr Agnieszka Muszyńska, dr hab. prof. SGTiH Teresa Skalska,
Szkoła Główna Turystyki i Hotelarstwa Vistula, Stowarzyszenie
na Rzecz Badania Rozwoju i Promocji TurystykiF**

1. Istota problemu

Ponad 4 mln osób z niepełnosprawnością w turystyce w Polsce

2. Wybrane trendy

w odniesieniu do turystyki osób z niepełnosprawnością:

- ▶ zmiana hierarchii potrzeb, ich poziomu, środków oraz sposobów zaspokajania,
- ▶ zjawiska dekonsumpcji, minimalizmu, slow tourism,
- ▶ poszukiwanie autentyczności – choćby inscenizowanej, doświadczenia i spektaklu,
- ▶ poszukiwanie przez konsumenta maksymalnego pakietu korzyści,
- ▶ cyfryzacja doświadczeń,
- ▶ personalizacja, indywidualizacja,
- ▶ odpowiedzialność za zrównoważony rozwój – własny i otoczenia,
- ▶ atomizacja i starzenie się społeczeństwa,
- ▶ wzrost liczby osób z niepełnosprawnościami (konsekwencja starzenia się oraz postępu w medycynie).

3. Badania empiryczne

- ▶ Przeprowadzono badania empiryczne diagnozujące m.in.:
- ▶ luki jakościowe w świadczeniu usług turystycznych,
- ▶ co jest najważniejsze, a co najbardziej uciążliwe w łańcuchu usług turystycznych: analiza IPA (*importance-performance analysis*),
- ▶ główne obszary wykluczenia w turystyce.

Cel: pozyskanie opinii osób niepełnosprawnych dotyczących istotności (ważności) oraz indywidualnej uciążliwości szeregu usług związanych z podróżą turystyczną.

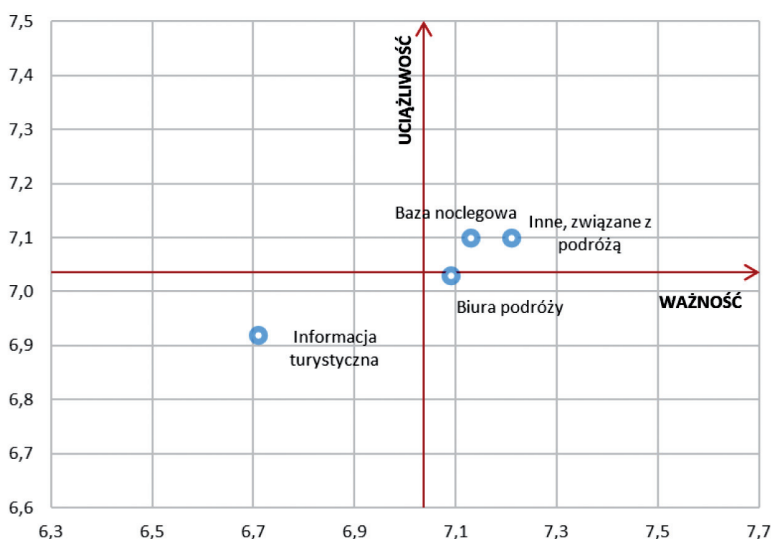
Metoda: sondaż diagnostyczny przeprowadzony w grudniu 2019 r. metodą CAPI (Computer Assisted Personal Interview) wśród osób z niepełnosprawnościami. Próba badawcza N wyniosła 610 osób. Kwestionariusz badawczy zawierał cztery części merytoryczne, odnoszące się do:

- ▶ informacji turystycznej,
- ▶ usług biur podróży,
- ▶ usług bazy noclegowej,
- ▶ innych aspektów podróży turystycznej (w tym bazy gastronomicznej i transportu).

Respondenci dwukrotnie oceniali 50 atrybutów podróży turystycznej (zarówno w zakresie istotności usług, jak i poziom utrudnień w ich korzystaniu). Uzyskane wyniki posłużyły do stworzenia matrycy IPA (importance-performance analysis), w której uwzględniono relacje „ważność – uciążliwość”.

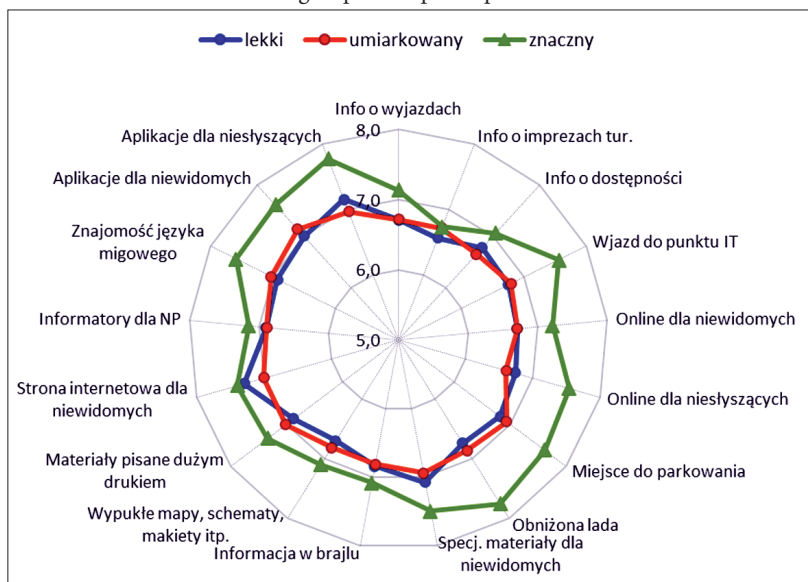
Wyniki: Poniżej zaprezentowano istotne dla praktyki turystycznej wyniki badań.

Rys. 1. Analiza IPA (ważność – uciążliwość): główne obszary świadczenia usług turystycznych

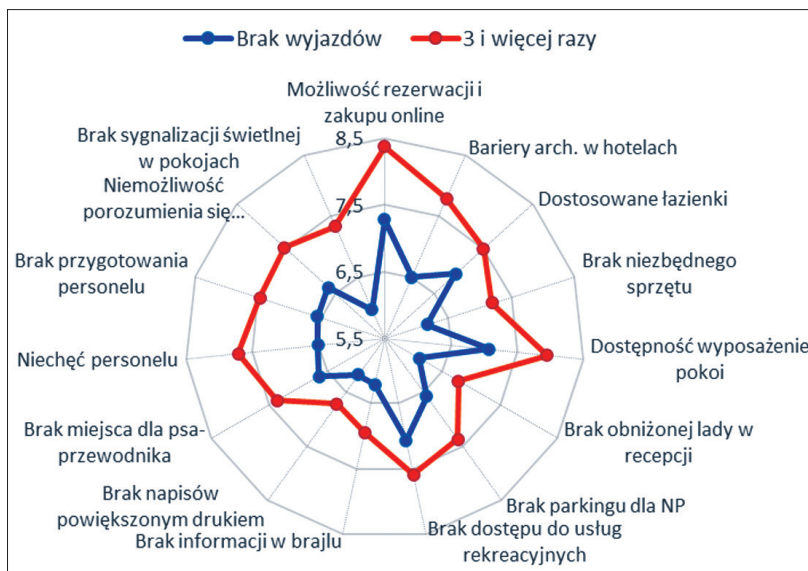
Opracowanie: T. Skalska, A. Muszyńska – badania własne.

Rys. 2. Ocena uciążliwości wybranych usług w zakresie informacji turystycznej według stopnia niepełnosprawności

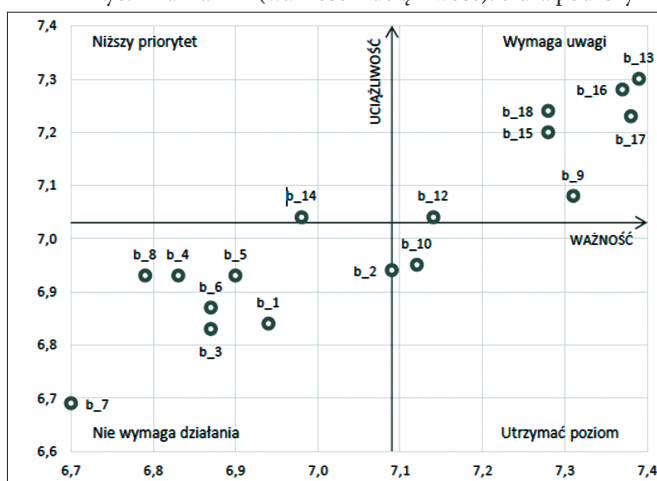
Opracowanie: T. Skalska, A. Muszyńska – badania własne;

Rys. 3. Ocena uciążliwości wybranych atrybutów usług świadczonych w bazie noclegowej według częstotliwości wyjazdów

Opracowanie: T. Skalska, A. Muszyńska – badania własne;

Ryc. Analiza IPA (ważność – uciążliwość): biura podróży

b_1 Oferta dla NP

b_2 Oferta dla użytkowników wózków

b_3 Oferta dla osób z ograniczoną mobilnością

b_4 Oferta dla osób z dysfunkcją wzroku

b_5 Oferta dla osób z dysfunkcją słuchu

b_6 Oferta dla osób z astmą/alergią

b_7 Oferta dla osób z dysfunkcjami psychicznymi

b_8 Oferta dla innych niepełnosprawnych

b_9 Przeszkolona kadra

b_10 Promocja na portalach dla niepełnosprawnych

b_11 Promocja na portalach ogólnych

b_12 Promocja w pismach dla NP

b_13 Promocja w ramach ogólnej promocji

b_14 Promocja w specjalnych katalogach

b_15 Promocja w specjalnych ulotkach i innych

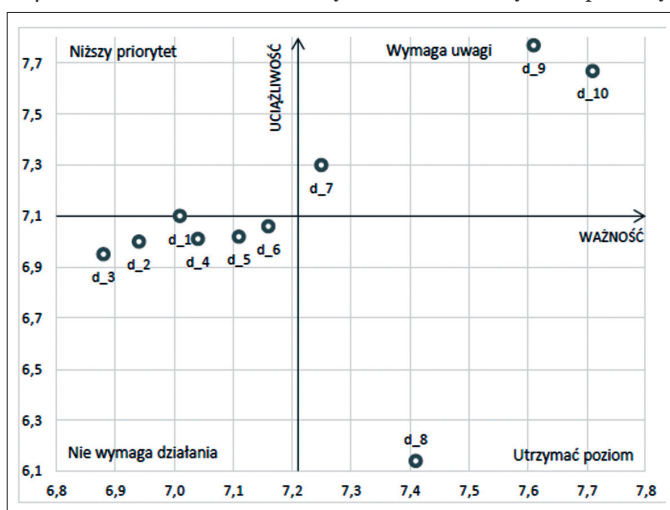
b_16 Promocja w TV, radio

b_17 Promocja na targach turystycznych

b_18 Promocja poprzez organizacje pozarządowe

Opracowanie: T. Skalska, A. Muszyńska – badania własne.

Ryc. Analiza IPA (ważność – uciążliwość): inne związane z podróżą

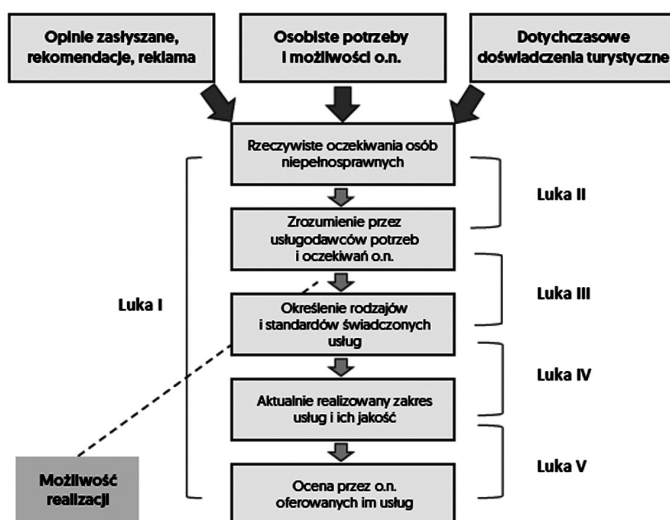

d_1 Bariery architektoniczne w restauracjach
d_2 Bariery architektoniczne w muzeach
d_3 Bariery architektoniczne w zabytkach
d_4 Bariery architektoniczne miejscach rekreacji
d_5 Niedostosowane toalety publiczne

d_6 Niedostosowane środki transportu
d_7 Trudny podróży
d_8 Możliwość zrobienia zakupów
d_9 Dostęp do służby zdrowia
d_10 Możliwość zakupu biletów on-line

Opracowanie: T. Skalska, A. Muszyńska – badania własne;

4. Luki jakościowe w świadczeniu usług turystycznych dla osób niepełnosprawnych

Opracowanie: T. Skalska, A. Muszyńska – badania własne;

5. Wyzwania związane z turystyką osób z niepełnosprawnościami

Zdiagnozowano wyzwania związane z turystyką osób z niepełnosprawnościami dotyczące: nowych technologii, wpływu konsumentów na kształt usług turystycznych, dostosowania oraz kosztów.

Wyzwanie: nowe technologie

Na rosnące wśród osób z niepełnosprawnościami zagrożenia wykluczeniem w zakresie nowych technologii ma wpływ:

- ▶ wzrost liczby podróżujących osób starszych i niepełnosprawnych.
- ▶ nieco odmienne potrzeby, także w zakresie nowych technologii.
- ▶ brak właściwego rozumienia potrzeb. Niedostateczny poziom wiedzy i świadomości wśród pracowników odpowiedzialnych za tworzenie rozwiązań w tym zakresie.

- ▶ niedostępność wielu usług skierowanych do osób starszych i niepełnosprawnych.

Wyzwanie: wpływ konsumentów na kształt usług turystycznych

- ▶ turysta z niepełnosprawnością – w roli prosumenta
- ▶ współtworzenie wartości, zachęcanie/angażowanie turystów z niepełnosprawnościami w proces tworzenia imprez turystycznych: dotyczy to różnych usług turystycznych, nie tylko „szytych na miarę”

Wyzwanie: dostosowanie

- ▶ przestrzeni turystycznej dla seniorów i osób z niepełnosprawnościami: przestrzeń dostępna dla wszystkich,
- ▶ usług,
- ▶ likwidacja (łagodzenie?) ograniczeń technologicznych dla seniorów i osób z niepełnosprawnościami.

Wyzwanie: koszty

- ▶ poszukiwania rozwiązań kompromisowych oraz rozłożenia w czasie procesu dochodzenia do rozwiązań w pełni satysfakcjonujących;
- ▶ działań w kierunku zwiększenia dostosowania różnorodnych aplikacji wykorzystywanych przez osoby niepełnosprawne;
- ▶ podwyższania standardów, śledzenia zmian i trendów również (przede wszystkim?) w zakresie nowych technologii, uwzględniania ich w planowaniu strategicznym firm związanych z turystyką, w tym np. w planowaniu nowej infrastruktury lotniskowej, terminali, nowych systemów handlingowych;
- ▶ szkoleń.

Aktywność polskich seniorów na rynku turystycznym

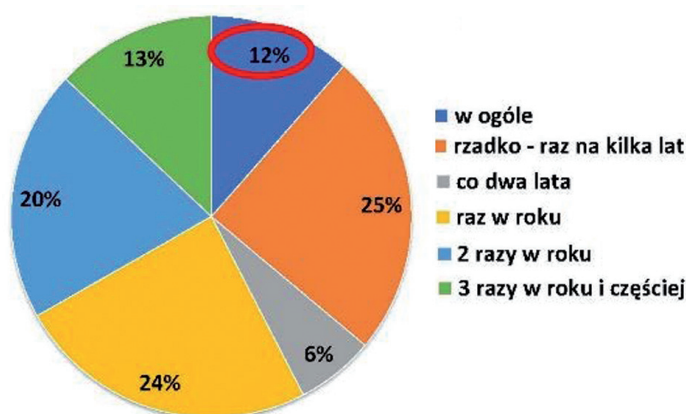
dr hab. prof. UEK Jadwiga Berbeka,
Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Katedra Turystyki

Prezentacja wniosków z badań zespołu Katedry Turystyki Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie w składzie Katarzyna Klimek, Agata Niemczyk, Michał Rudnicki, Renata Seweryn, Jadwiga Berbeka.

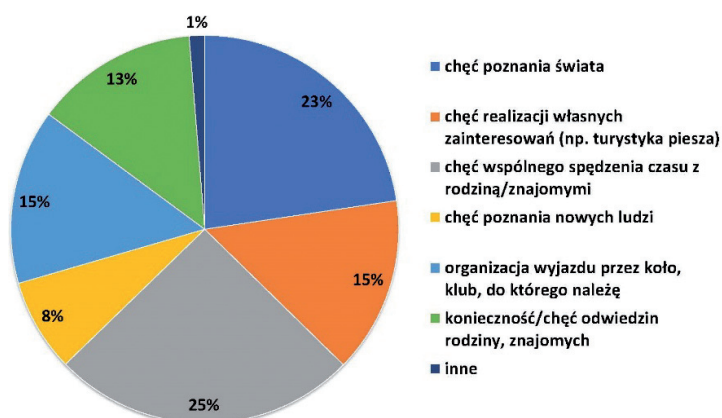
- ▶ Okres badań: czerwiec – październik 2020;
- ▶ próba: N= 948 seniorów, wykorzystanie narzędzia – kwestionariusz ankiety (dostępny on line);
- ▶ dobór celowy (osoby powyżej 55 lat);
- ▶ metoda kuli śnieżnej.

Wyniki badań – wybrane przykłady

Ryc. 1. Częstotliwość wyjazdów turystycznych seniorów

Ryc. 2 Motywy podróžowania seniorów

Ryc. 3 Cele wyjazdów seniorów w (%)

Wnioski:

- ▶ Polscy seniorzy nie są aktywni turystycznie;
- ▶ Dominującą formą wyjazdów turystycznych seniorów są podróże krajowe, najchętniej blisko miejsca zamieszkania. Determinantami decyzji są: status materialny, wiek respondentów oraz ich miejsce zamieszkania i wykształcenie.
- ▶ Zakres podejmowania aktywności fizycznej w trakcie wyjazdów jest mały.
- ▶ Wykluczenie cyfrowe „srebrnych” turystów podczas wyjazdów krajowych wynosi 11%, podczas zagranicznych 3%.
- ▶ Seniorzy dostrzegają wpływ turystyki na jakość ich życia. W szczególności oddziałuje ona na ich dobrostan społeczny

- (budowanie i podtrzymywanie relacji) i środowiskowy (obcowanie z naturą).
- ▶ Główne bariery uprawiania turystyki przez seniorów to zły stan psychofizyczny, ale także brak czasu na podróż (z uwagi na zajmowanie się innymi członkami rodziny).
 - ▶ Pandemia nie skutkowałą znaczącą zmianą zachowań turystycznych seniorów.

Trendy w rozwoju aktywności turystycznej seniorów w XXI wieku

**dr inż. Julita Markiewicz-Patkowska,
Wyższa Szkoła Bankowa we Wrocławiu**

Fakty:

- ▶ W 2020 r. 20,6% ludności UE miało 65 lat lub więcej.
- ▶ Wśród państw członkowskich UE najwyższy udział osób starszych w ogólnej liczbie ludności w 2020 r. odnotowano we Włoszech (23,2%), następnie w Grecji i Finlandii (po 22,3%), Portugalii (22,1%), Niemczech (21,8%) i Bułgarii (21,6%). Najmniej seniorów w ogóle populacji było natomiast w Irlandii (14,4%) i Luksemburgu (14,5%).
- ▶ W 2018 r. (GUS 2019) populacja osób po 60 r. życia w Polsce wyniosła 9,39 mln (24,5% populacji kraju), a powyżej 65 – 6,6 mln (17,2%).
- ▶ Polacy są drugim po Finach, najszybciej starzejącym się społeczeństwem w UE.
- ▶ Polska starzeje się w szybkim tempie, jednak ciągle ma stosunkowo młode społeczeństwo. W 2020 roku osoby mające 65 lat i więcej stanowiły 18,2% polskiej populacji (średnia dla UE – 20,6%).
- ▶ W 2011 roku osoby mające 65 lat i więcej stanowiły w Polsce 13,6% populacji, a w 2020 r. – 18,2% (wzrost znacznie szybszy niż średnia w UE).

Materiały i metody

- ▶ Dane statystyczne dotyczące turystyki wyjazdowej emerytów i rencistów uzyskano z badań ankietowych pt. „Turystyka i rekreacja w gospodarstwach domowych” (GUS, 2001, 2005, 2009, 2013, 2015, 2019).
- ▶ Dane dotyczące sytuacji materialnej seniorów zaczerpnięto z raportów „Budżety gospodarstw domowych” za lata 2013–2019 (GUS). Rzeczywista liczba badanych gospodarstw domowych wyniosła 37 181.
- ▶ Dane Komisji Europejskiej z lat 2014–2019.

Wnioski:

- ▶ Ze względu na status materialny polskich seniorów najważniejszym miejscem pobytu w czasie krótkookresowych podróży krajowych jest mieszkanie u rodziny.
- ▶ Seniorzy najczęściej wyjeżdżają w miesiącach letnich od maja do sierpnia (powyżej 12% w każdym miesiącu) w kwietniu i wrześniu wyjeżdża około 10% emerytów. Miesiące wiosenne, jesienne i zimowe nie są zbyt atrakcyjne dla seniorów za wyjątkiem grudnia kiedy to odbywają podróże świąteczne do rodziny.
- ▶ Ze względu na stan zdrowia seniorzy podróże odbywają na niewielkie odległości. 76% wyjeżdżało na odległość do 200 km, przy czym 34% tylko do 50 km. Powyżej 500 km udawało się tylko 4,5%. Wyjeżdżający seniorzy w 90% nie korzystali z rezerwacji, a ich wyjazd był samodzielny. Samodzielnie u usługodawcy zarezerwowało wypoczynek 5% seniorów, a z organizacji skorzystało około 4%.
- ▶ Polscy seniorzy w czasie swoich podróży wybierali najczęściej własny samochód (63%), a autobusem i koleją i autokarem podróżowało 33% osób starszych. Wynika to z komfortu podróży jak musi być zapewniony osobom starszym.
- ▶ Emeryci na cel podróży w większości wybierali miasto. Aż dla 38% było to najważniejsze miejsce wypoczynku. Wynika to z faktu, iż najczęściej osoby starsze wyjeżdżają do rodziny, która mieszka w mieście i u nich również zatrzymują się na noc. Prawie 30% seniorów wypoczywa na wsi, a morze i góry wybiera 33%.
- ▶ Ważne jest, aby seniorzy nie wycofywali się z aktywnego życia, ale rozwijali nowe formy aktywności.
- ▶ Turystyka senioralna jest formą aktywności dla osób w określonym wieku, które ponoszą związane z wiekiem konsekwencje. W tej grupie występują ograniczenia nie tylko zdrowotne, ale i finansowe. Większość osób starszych nie jest już aktywna zawodowo, korzystając jedynie z emerytury. Swoój wolny czas, powinni mieć jednak wykorzystać na realizację celów hobbystycznych oraz realizację pasji poznawczych – edukacja przez turystykę.
- ▶ Odpowiedni poziom wiedzy wpływa na zrozumienie potrzeby podróżowania.
- ▶ Turystyka wspiera rozwój człowieka i edukację w wielu obszarach – od zwiększonej świadomości potrzeby dbania o własny dobrostan, przez potrzebę rekreacji, po klasyczną formę funkcji edukacyjnej, jak w przypadku realizacji funkcji poznawczych.

Wykluczenie turystyczne jako bariera lokalnego i regionalnego rozwoju turystyki

**dr hab., prof. WSB Daniel Puciato, Wyższa Szkoła Bankowa
we Wrocławiu, Politechnika Opolska**

Przesłanki skłaniające do zainteresowania się zjawiskiem wykluczenia turystycznego:

- ▶ wzrost egalitarności turystyki
- ▶ turystyka jako dobro ogólnodostępne
- ▶ potrzeby turystyczne to dla niektórych potrzeby podstawowe, a nie wyższego rzędu
- ▶ włączenie społeczne jako jeden z priorytetów UE
- ▶ wyjazdy turystyczne są brane pod uwagę przy szacowaniu zjawiska wykluczenia społecznego
- ▶ sytuacja postpandemiczna – podmioty bogatsze (ludzie, regiony, kraje), lepiej radzą sobie z pandemią od podmiotów biedniejszych – wzrost nierówności

Wykluczenie społeczne

Wykluczenie społeczne (ekskluzja społeczna) – niemożność pełnego uczestnictwa w życiu społecznym (zbiorowym), brak dostępu do praw społecznych lub problem z dostępem do zasobów, dóbr publicznych, instytucji i systemów społecznych.

Obszary wykluczenia społecznego

- ▶ Finansowe
- ▶ Informacyjne
- ▶ Konsumpcyjne
- ▶ Kulturalne
- ▶ Polityczne
- ▶ Obywatelskie
- ▶ ...
- ▶ Turystyczne?

Propozycja definicji wykluczenia turystycznego

Wykluczenie turystyczne – niemożność osiągnięcia oczekiwanego stopnia uczestnictwa w aktywności turystycznej, wynikająca nie z wewnętrznych przekonań wykluczonej jednostki, lecz z powodów znajdujących się poza jej kontrolą.

Przyczyny wykluczenia turystycznego:

- ▶ niski poziom dochodów
- ▶ bezrobocie
- ▶ niepełnosprawność fizyczna lub psychiczna
- ▶ zły stan zdrowia
- ▶ ograniczony dostęp do oferty turystycznej

Rodzaje wykluczenia turystycznego:

- ▶ **Ze względu na sytuację ekonomiczną** – niskie dochody do dyspozycji gospodarstwa domowego (niskie dochody, ograniczona liczba źródeł dochodów, niestabilne dochody, zadłużenie, wysoki udział wydatków sztywnych w budżecie gospodarstwa domowego).
- ▶ **Ze względu na sytuację społeczną** – niski poziom wykształcenia, status społeczny (osoby bezdomne, bezrobotni, członkowie rodzin z dysfunkcjami społecznymi, dzieci z domów dziecka, osoby samotne).
- ▶ **Ze względu na sytuację rynkową** – ograniczona oferta turystyczna, wysoki poziom cen.
- ▶ **Ze względu na dostępność infrastruktury** – bariery komunikacyjne, lokalizacja biur podróży, ograniczony dostęp do Internetu.
- ▶ **Ze względu na czynniki biologiczne** – zły stan zdrowia, niepełnosprawności fizyczne lub intelektualne, podeszły wiek, niska sprawność i wydolność fizyczna.
- ▶ **„Samowykluczenie turystyczne”** – brak zainteresowań turystycznych, preferowanie biernego stylu życia (przynajmniej częściowa kontrola?).

Przykładowy „pośredni” pomiar wykluczenia turystycznego:

- ▶ **Poziom minimum egzystencji** – przyjmowany jako granica ubóstwa skrajnego. Uwzględnia ono jedynie te potrzeby, których zaspokojenie nie może być odłożone w czasie,

a konsumpcja niższa od tego poziomu prowadzi do biologicznego wyniszczenia.

- ▶ **Ustawowa granica ubóstwa** (tzw. próg interwencji socjalnej) – określona jako kwota, która zgodnie z obowiązującą ustawą o pomocy społecznej uprawnia do ubiegania się o przyznanie świadczenia pieniężnego z pomocy społecznej.
- ▶ **Relatywna granica ubóstwa** – określona jako 50% średnich wydatków ogółu gospodarstw domowych (obliczonych na podstawie wyników badania budżetów gospodarstw domowych).

Przykładowe „pośrednie” mierniki/wskaźniki:

- ▶ stopa bezrobocia
- ▶ podróże turystyczne ogółem
- ▶ struktura podróży turystycznych (motyw – turystyka biznesowa?)
- ▶ wydatki turystyczne

Skala zjawiska??? – 2019 rok:

- ▶ zasięg ubóstwa skrajnego – 4,2%
- ▶ zasięg ubóstwa ustawowego – 9,0%
- ▶ zasięg ubóstwa relatywnego – 13%
- ▶ liczba mieszkańców Polski w wieku 15 lat lub więcej uczestniczących w przynajmniej jednym prywatnym wyjeździe turystycznym wyniosła 20,8 mln osób (64,1% mieszkańców Polski w tej grupy wieku)

Konsekwencje wykluczenia turystycznego dla lokalnej i regionalnej gospodarki turystycznej:

- ▶ popyt turystyczny (ruch i wydatki turystyczne) niższy od potencjalnego
- ▶ duża luka między potencjalnym a efektywnym popytem turystycznym
- ▶ deprywacja u osób wykluczonych
- ▶ ograniczenie aktywności fizycznej
- ▶ ograniczenie możliwości rozwoju społecznego osób wykluczonych
- ▶ wzrost izolacji osób chorych, starszych i z niepełnosprawnościami
- ▶ możliwa stygmatyzacja osób wykluczonych

Postulowane kierunki badań związane z wykluczeniem turystycznym:

- ▶ opracowanie narzędzi pomiaru
- ▶ pomiar zjawiska
- ▶ porównania międzynarodowe
- ▶ specyfikacja czynników (społeczne, ekonomiczne, biologiczne, kulturowe, psychologiczne, itp.) determinujących wykluczenie turystyczne
- ▶ identyfikacja konsekwencji
- ▶ tworzenie programów mających na celu ograniczenie zjawiska

Wieś jako przestrzeń dla turystyki społecznej i źródło inspiracji

dr Wacław Idziak, animator społeczny, Politechnika Koszalińska

Turystyka społeczna na wsi

- ▶ Turystyka socjalna (gospodarstwa socjalne, gospodarstwa opiekuńcze)
- ▶ Turystyka oparta na społeczności lokalnej (ekomuzea, wioski tematyczne)
- ▶ Zagrody edukacyjne
- ▶ Ekoturystyka
- ▶ Turystyka społecznie odpowiedzialna
- ▶ Rolnictwo wspierane społecznie
- ▶ Wizyty studyjne (przedsięwzięcia modelowe)
- ▶ Wizyty wzajemne organizacji wiejskich
- ▶ Inicjatywy turystyczne wiejskich organizacji i grup nieformalnych

Dlaczego na wsi?

- ▶ Turystyka społeczna nie w każdej wsi
- ▶ Trendy i mody społeczne (slow, dobrostan, wellbeing, biobalans i ekowerwa, praca zdalna)
- ▶ Skutki pandemii
- ▶ Środowisko naturalne
- ▶ Rolnictwo
- ▶ Kultura
- ▶ Społeczność
- ▶ Odległość
- ▶ Odnowa i rozwój wsi (problemy, szanse, wyzwania, inicjatywy)

Wieś – źródło inspiracji

- ▶ Zajęcia związane z rolnictwem i życiem na wsi (wykopki, sianokosy...)

- ▶ Juchowo – cielakoterapia
- ▶ Zabawy i gry wiejskie
- ▶ Patyki, klocki, kamyki, błoto, siano, słoma, liście, woda...
- ▶ KGW – kulinaria, rękodzieło, obrzędy
- ▶ OSP?
- ▶ Muzyka i śpiew
- ▶ Przyroda
- ▶ Dzieci mają wychodne

Jak rozwijać turystykę społeczną na wsi?

- ▶ Produkt dopasowany do trendów
- ▶ Różnorodność form turystyki społecznej (turystyka jednodniowa, antyturystyka, turystyka w sąsiedztwie)
- ▶ Współpraca (z kim?)
- ▶ Rozwój neoendogeny
- ▶ Kreatywność
- ▶ Niskonakładowe i niskoemisyjne formy turystyki społecznej
- ▶ Turystyka społeczna, jako wymiana korzyści
- ▶ Turystyka społeczna, jako turystyka wieloaspektowa

Wnioski

- ▶ Wieś ma potencjał do rozwoju różnych form turystyki społecznej
- ▶ Potencjał ten nie jest dostatecznie wykorzystany
- ▶ Wykorzystanie potencjału wsi w zakresie turystyki społecznej zależy w dużym stopniu od poziomu kapitałów przyrodniczego, kulturowego, społecznego i ludzkiego

Ekonomia współdzielenia.

Szanse i zagrożenia dla turystyki społecznej

dr hab. prof. US Adam Pawlicz, Uniwersytet Szczeciński

1. Istota ekonomii współdzielenia

Ekonomia współdzielenia (ang. sharing economy) – model wymiany usług pomiędzy jednostkami koordynowany on-line;

- ▶ Istotą jest dzielenie się zbędnymi zasobami
- ▶ Dzielenie się może być odpłatne
- ▶ W dzieleniu się pośredniczy platforma internetowa

2. Platformy dot. ekonomii współdzielenia

- ▶ 2. Łączą popyt i podaż
 - Zmniejszają koszty transakcyjne
 - Zmniejszają asymetrię informacji
- ▶ Model biznesowy oparty na prowizji
- ▶ Przekształcają pojedynczą transakcję w powtarzalną
- ▶ Konkurencja na rynku platform ma charakter oligopolu
- ▶ Dziś Airbnb i Uber to międzynarodowe korporacje
- ▶ Inne platformy albo zbankrutowały albo nie rozwinęły się
- ▶ Powtarzalność transakcji między stronami
- ▶ Alternatywy
- ▶ Stosunek ceny dobra do ceny wynajmu

3. Uczestnicy

- ▶ Wiek – poniżej średniej
- ▶ Dochody – powyżej średniej
- ▶ Wykształcenie – dominuje wyższe
- ▶ Duży odsetek mieszka w dużych miastach
- ▶ Duży odsetek nie ma dzieci
- ▶ Motywy udziału: ekonomiczne, społeczne i ekologiczne

4. Korzyści i koszty ekonomii współdzielenia

Początkowo rozwój ekonomii współdzielenia niósł wiele korzyści:

- ▶ Ekologia – wykorzystanie istniejących zasobów zamiast produkcji nowych
- ▶ Poznanie członków lokalnej społeczności w odwiedzanych miejscach
- ▶ Możliwość osiągania dodatkowych dochodów przez mieszkańców

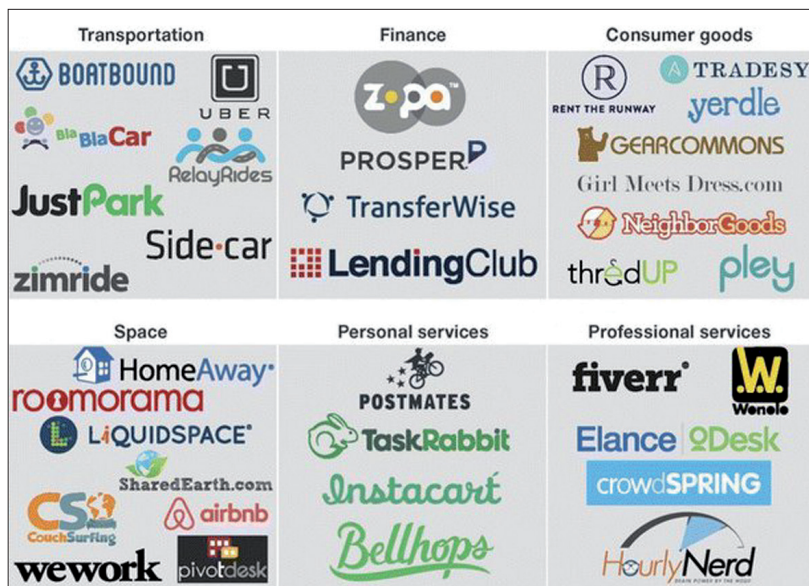
W dalszej perspektywie pojawiły się problemy:

- ▶ Rynek pracy
- ▶ Konkurencja
- ▶ Koszty społeczne

5. Uczestnicy turystyki społecznej a ekonomia współdzielenia

Rodziny:

- ▶ Rynek P2P – trudno o turystykę zorganizowaną
- ▶ Airbnb może być tańsze (pobyt)
- ▶ Możliwość przyrządzania posiłków, prania etc.
- ▶ Łatwiej znaleźć miejsce podróżując bez dzieci – dotyczy to zwłaszcza wynajmu pojedynczych pokoi (tańszej opcji)

Osoby niepełnosprawne

- ▶ Brak regulacji

- ▶ Niechęć, uprzedzenia
- ▶ Badania w USA wykazały, że osoby niepełnosprawne są 2 razy częściej odrzucane jako potencjalni goście w Airbnb (działo się tak nawet w przypadku ofert oznaczonych dostosowane dla osób niepełnosprawnych)
- ▶ Regulacje Airbnb niewiele pomagają

Osoby starsze (seniorzy)

- ▶ Brak badań naukowych w tym zakresie
- ▶ Zakwaterowanie to głównie hotele, rzadziej znajomi
- ▶ Źródło informacji: marketing szeptany, media, agenci turystyczni
- ▶ Trudności z nowymi technologiami, mniejsza otwartość na innowacji, niższy poziom znajomości języków obcych

6. Możliwości

- ▶ Wpływ na rynek – większa podaż usług -> niższe ceny
- ▶ CouchSurfing
- ▶ Interakcje społeczne